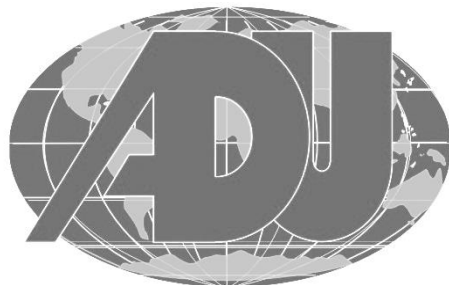

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

ADU-nun Elmi xəbərləri

Scientific News of AUL

Ученые вести АУЯ

Cild 2, №3, 2017

Vol 2, №3, 2017

Том 2, №3, 2017

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Adil Babayev (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert (Avstriya)
3. Amil Cəfərov (Azərbaycan)
4. Aynur Sabitova (Azərbaycan)
5. Azad Məmmədov (Azərbaycan)
6. Bilal İsmayılov (Azərbaycan)
7. Boris İmnadze (Gürcüstan)
8. Ceyhun Aliyev (Azərbaycan)
9. Dilarə İsmayılova (Azərbaycan)
10. Əfqan Abdullayev (Azərbaycan)
11. Ələkbər Qubatov (Azərbaycan)
12. Əsgər Zeynalov (Azərbaycan)
13. Fəxrəddin Veysəlli (Azərbaycan)
14. Fərman Zeynalov (Azərbaycan)
15. Fikrət Cahangirov (Azərbaycan)
16. Gülnar Hüseynzadə (Azərbaycan)
17. Jan Kristof Pöla (Fransa)
18. Tatyana Sergeyevna Sorokina (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Məsməxanım Qaziyeva

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134

Azərbaycan Dillər Universiteti, II mərtəbə, otaq 216.

Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK

fil.f.d. dos. Kəmalə Cəfərova
ADU

DİL YANAŞMASININ İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: dil yanaşması, dillərin ittifaqı, dil birliyi, dil cəmiyyəti

Keywords: linguistic approach, language union, group of languages, linguistic community

Ключевые слова: языковой подход, языковой союз, объединение языков, языковое сообщество

Dil yanaşmalarından danışarkən bəzi məsələlər haqqında qabaqcadan aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır.

Dünya dillərinin yanaşma prosesi hər zaman baş verir. Dünyada yanaşmaya uğramayan dil varmı? Bu sual çoxlarını düşündürmüş və müxtəlif cavablar söylənilmişdir. Bəzi dilçilər “saf dil” nəzəriyyəsini müdafiə edərək dünyada yanaşmayan dil olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Buna ingilislərin bəzi dialekt dillərini nümunə göstərmişlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti dünyada yanaşılmayan dilin olmadığına qeyd etmişlər. Həqiqətən, inkişaf etmiş dünya dillərinin hamısı dil yanaşmasına uğramış, bu və ya digər dillər əlaqədə, qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Ancaq yanaşmada olan dünya dillərinin yanaşma dərəcəsinin eyni kəmiyyətdə olmadığı göstərməlidir. Bu cəhətə görə dillər iki yerə bölünür:

- a) Az yanaşmalı (yanaşmaya az uğrayan) dillər;
- b) Çox yanaşmalı (yanaşmaya çox uğramış) dillər.

Müəyyən ictimai-siyasi vəziyyətlərlə bağlı olaraq tarixən həm ingilis, həm də Azərbaycan dili başqa dillərlə yanaşmada (kontaktda) olmuşdur. Dillərdə yanaşma istiqamətləri bir çox cəhətlərlə səciyyələnir. Dil yanaşması dünya dillərində bir çox dövrlərin, əsrlərin və illərin nəticəsində baş verərək, müxtəlif istiqamətlərdə mövcud olmuşdur. Başlıca yanaşma istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Dillərin çarpazlaşması.
2. Dil ittifaqlarının yaranması.
3. Hibrid dillərin meydana gəlməsi.
4. Dillərin qarşılıqlı təsiri [3, s.57]

Dil yanaşmalarının bu istiqamətləri öz əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənir.

1. Dillərin çarpazlaşması. Dilçilikdə dillərin çarpazlaşmasına dair bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən iki fikir meydana gəlmişdir.

a) İki dilin çarpazlaşması prosesində 3-cü yeni dil meydana gəlir. Bu ideyanın tərəfdarları çox deyildir.

b) İki dilin çarpazlaşması prosesi nəticəsində dilin biri qalib gəlir, digəri məğlub olub sıradan çıxır.

Qalib gələn dil məğlub olan dilin bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərini özünə götürür. Belə bir vəziyyət həmin dilin daha da zənginləşməsinə və inkişafına səbəb olur.

Dilçilik elmində iki dilin çarpazlaşması şəraitində üstünlük qazanmış dilin fonem sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşundakı izlərin, əlamətlərin, ünsürlərin öyrənilməsi substrat (substratum) adlanır. Bu latın mənşəli sözün mənası “bünövrə”, “astar” deməkdir. Substrat nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək müasir dünyaya dilçiliyinin təxirəsalınmaz vəziyyətlərindən biridir.

2. Dil ittifaqının yaranması. Dil üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uzunmüddətli dil yanaşması bir çox dilləri əhatə edə bilər. Bunun nəticəsində dil ittifaqı yaranır. Dil ittifaqının əsasını iki başlıca əlamət təşkil edir.

- 1) Müxtəlif sistemli dillərin iştirakı;
- 2) Areal birliyi.

Dilçilik elmində təsdiq edilmişdir ki, eyni sistemli dillər qohum olduğu üçün dil ailəsi təşkil edir. Deməli, dil ailəsi üçün genetik qohumluq əsas şərtidir. Lakin müxtəlif sistemli dillərin yaranması dil ittifaqı yaranmasına səbəb olur. Deməli, dil ittifaqı üçün tipoloji uyğunluq, qohum olmayan dillərin birliyi, yanaşmasının başlıca əlamətidir.

Dünya ittifaqının yaranmasında areal birliyin xüsusi rolu vardır. Belə ki, müxtəlif sistemli dillər ancaq müəyyən ərazidə fəaliyyət göstərdikdə dil ittifaqı yarana və təşəkkül tapa bilər. Dil ittifaqı necə müəyyənləşdirilir? Öncədən demək lazımdır ki, tədqiqatçılar bu dil hadisəsini müşahidə edərkən onu “dil birliyi”, “dil cəmiyyəti” və s. adlandırmışlar. Ancaq ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində “dil ittifaqı” anlayışı dəqiqləşdirilmiş və ona uyğun termin işlədilmişdir. Dil qrupu kimi, dil ittifaqını müəyyənləşdirmək üçün bir arealda yerləşmiş müxtəlif sistemli dillərin quruluşunda olan uyğunluqlar axtarılır. Dillərin arxitekonikasına struktur-tipoloji mövqedən qarşılaşdırma üsulu ilə yanaşdıqda belə dil uyğunluqları meydana çıxır, aşkar olunur. Bunların arasında dil ittifaqı müəyyən edilir. “Balkan dil ittifaqı” bu qaydada müəyyənləşdirilmişdir. Bu dil ittifaqına alban, bolqar, yunan, rumın, makedoniya dilləri daxildir. Bu dillərin qrammatik quruluşunda aşağıdakı ümumi uyğunluqlar olduğu aşkar edilmişdir.

- a) Hal kateqoriyasında;
- b) Artikllərin işlədilməsində;
- c) Gələcək zaman formasında və s.

Dil ittifaqı probleminin öyrənilməsində Paris dilçilik dərnəyi nümayəndələrindən, R. Yakobson, N.S. Trubetskoyun xüsusi rolu olmuşdur. Dünya dillərinin həyatında baş vermiş bu hadisə hələ genişliyi ilə elmi-təhlil əhatəsinə alınmamış, bir çox areallarda açılmamış qalan bu növ dil hadisələri çoxdur.

3. Hibrid dillərin meydana gəlməsi. Dilçilikdə işlənən terminlərin bir çoxu başqa elmlərlə əlaqənin nəticəsində formalaşmışdır. Belə terminlərdən biri də hibriddir.

Hibrid termini dilçiliyə təbiət elmlərindən keçmişdir. Bu termin biologiya və botanikada çox geniş işlədilir. Bunun ümumi mənası iki müxtəlif mənəbdən əmələ gəlmiş hər hansı bir obyekt - hadisə və varlığı bildirməkdir.

Dil haqqında elmdə iki müxtəlif dilin qovuşub, qarışub işlənməsinə qarışıq və ya hibrid dil deyilir. Hibrid dillər cəmiyyətin ayrı-ayrı milli tərkib nümayəndələrinin iqtisadi, siyasi və digər əlamətləri ilə bağlı formalaşır.

Hibrid dillər adi ünsiyyət, əlaqə üçün yaradılır. Məsələn, Hind okeanı sahilərində əmələ gəlmiş hibrid dillər, əsasən, ingilis, fransız, ispan, portuqal və holland dillərinin materiallarından istifadə edib yerli əhali ilə danışmaq, müxtəlif sahələrdə əlaqə yaratmaq nəticəsində əmələ gəlmişdir.

4. Dillərin qarşılıqlı təsiri. Dil yanaşması hadisəsində ən proqressiv istiqamət dillərarası əlaqənin və qarşılıqlı təsirin yaranmasıdır.

Dillərin qarşılıqlı təsiri məsələsindən XIX əsrdə məşhur dilçi Hüqo Şuxard bəhs etmişdir. Sonralar bu məsələnin öyrənilməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Dilçilərdən bəziləri dillərin qarşılıqlı təsirinə tədqiqini dilçilikdən kənar problem hesab etmişdir. Onların fikrincə, dilin inkişafı üçün ancaq daxili faktorlar zəruridir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, dilin inkişafında xarici faktorun – başqa dillərin təsirinə rolu və əhəmiyyəti az deyildir. Dil öz inkişafında hər iki faktorla bağlı mənbələrdən fasiləsiz qidalanır.

Aydın məsələdir ki, dillərin qarşılıqlı təsiri hər bir xalqın tarixi, ənənəsi, mədəniyyəti və onun başqa xalqlara münasibəti ilə bağlı olur. Dillərin qarşılıqlı təsiri prosesi dilin bütün komponentlərində - sahələrində mövcuddur.

Dilin müxtəlif sahələrinə dair təsirlər eyni dərəcədə olmur. Bu sahələrin biri (leksik) yanaşmaya daha çox uğradığı halda digərində (fonetik) bu cəhət az müşahidə edilir.

Dillərin qarşılıqlı təsiri üç sahədə özünü göstərir. Bunlardan fonetik sistem sahəsi, lüğət tərkibi sahəsi və qrammatik sistem sahəsini göstərmək olar.

Fonetik sistem sahəsində dillərin qarşılıqlı təsiri. Dünya dilləri yalnız lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə deyil, fonetik sistemə əsasən də fərqlənir. Hər dilin öz fonemlər sistemi vardır. Lakin dünya dillərində elə fonemlər vardır ki, onlar bir-birinə oxşayır, ilk baxışda uyğun görünür. Fonetik sistem sahəsində dillərin qarşılıqlı təsirinə müxtəlif yolları vardır.

a) Fonem çalarlarına təsir. Yanaşmaya uğrayan dilə fonetik cəhətdən olan təsir həmin dilin fonemlərində az və ya çox dəyişiklik əmələ gətirir. Məsələn, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ölkəmizdə slavyan dil sistemi digər dillərin fonemlər sistemə güclü təsir göstərmiş, bir çox dillərdə fonem çalarları, variantları həmin dil sistemə yaxınlaşmış, onun kimi tələffüz edilmişdir. Rusiya ərazisində ki azsaylı xalqların dillərində bu xüsusiyyət daha aydın görünməkdədir. [1, s.12].

b) Müəyyən fonemin başqa dilə keçməsi. Müəyyən bir dilin foneminin təsir əsasında başqa dilə keçməsi çox çətindir. Bu prosesdə fonem müstəqil, ayrıca deyil, hər hansı bir vasitənin köməyi ilə başqa dilə keçə bilər. Bu cür vasitə dilin leksik sistemidir. Dilçi Yespersen belə qənaətə gəlmişdir ki, kiçik adalarda yaşayan xalqlarda sait səslər müəyyən keyfiyyətinə görə daha çox inkişaf etmiş olur [2, s.129].

Lüğət tərkibi sahəsində dillərin qarşılıqlı təsiri. Qarşılıqlı dil təsiri hadisəsinə lüğət tərkibi üzərində daha tez və asan müəyyən etmək olur. Dilin ən çox təsirə məruz qalan və dəyişikliyə uğrayan komponenti lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibində olan söz öz təbiətinə müvafiq olaraq sərbəst miqrasiya imkanına malikdir. Eyni

zamanda, hər yeni anlayış üçün dilin öz imkan və vasitələri kifayət etmir, dildə sözyaratma prosesinin sürəti yeni anlayış yaratma prosesində zəif olduğuna görə başqa dilin leksik materialına müraciət edilir və bir dildən başqasına hazır şəkildə sözlər keçir. Sözlər bir dildən başqa dilə iki yolla keçir [3, s.48].

1. Birbaşa keçən sözlər. Bu yolla sözlər mənbə dildən başqa dilə birbaşa keçir.

2. Dolayısı ilə keçən sözlər. Bu halda bir dilin sözləri başqa dilə üçüncü dilin vasitəsilə keçir. Məsələn, Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə rus dili ingilis dili vasitəsilə keçmişdir. Dünyada təmiz, öz millətinə xidmət edən dil yoxdur. Bütün dünya dilləri başqasından söz almışdır. Dünyada elə dillər var ki, 30-40 faiz alınma söz işlədir.

3. Qrammatik sistem sahəsində dillərin qarşılıqlı təsiri. Dildə təsirə düşməyən sahə yoxdur və ola da bilməz. Qrammatik quruluş, onu təşkil edən morfoloji və sintaktik sistemlər də yanaşma prosesində təsirə düşüb, müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Dilin morfoloji sistemində, sözyaratma prosesində başqa dilin təsiri daha aydın müşahidə edilir.

Yanaşmaya uğramış Azərbaycan dilində istifadə olunan aşağıdakı sözdüzəldən şəkilçilər əlaqə və təsir nəticəsində başqa dillərdən keçmişdir. Anti-antipedaqoji; a-anormal; bi-bi-huş; na-nainsaf, narazı; logiya-filologiya, biologiya; izm-tarixizm, arxaizm; qraf-fotoqraf, orfoqraf; qram-ideoqram, piktoqram və s.

Dillərin söz birləşmələri və sintaktik konstruksiyalarında da yanaşma nəticəsində təsirlər, dəyişikliklər ola bilər. Bu barədə müxtəlif dillərin materiallarına əsasən müəyyən nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.А. Язык и культура в их соотношении и взаимодействии // Язык и культура: материалы международной научной конференции. М., 2003. С. 18–19.
2. Imedadze N. On the psychological nature of child speech formation under conditions of exposure to two languages. *International Journal of Psychology*, 2, (1967). 129–132.
3. Weinreich U. Languages in contact: findings and problems. The Hague, 1963.

Summary

Tendencies of Linguistic Approach

The paper relates to the process of linguistic approach and linguistic links. It is noted that there is no pure language in the world. Due to certain socio-political situations, English and Azerbaijani were historically in contact with other languages. The tendencies of linguistic approach are characterized with numerous features. Linguistic approach to the languages occurred in the world's for ages, centuries and years existed in various tendencies.

Резюме

Направления языкового подхода

В статье говорится о процессе языкового подхода, о языковых связях. Отмечается, что в мире нет чистого языка. В связи с определенными общественно-поли-

тическими ситуациями английский и азербайджанский языки исторически контактировали с другими языками. Направления языкового подхода характеризуются многочисленными особенностями. Языковой подход, имеющий место в языках мира эпохами, веками и годами, существовал в различных направлениях.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. M. Qaziyeva
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
18.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

ИСЛАМ КАК СОЗИДАЮЩАЯ СИЛА И ОСНОВА МОРАЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Ключевые слова: Ислам, Коран, культура, религия, моральные ценности

Acar sözlər: İslam, Quran, mədəniyyət, din, mənəvi dəyərlər

Keywords: Islam, Koran, culture, religion, moral values

...«Читай», на что он ответил:» Я не умею читать!» Пророк, да благословит его Аллах и приветствует, сказал:» Тогда он взял меня так, что я напрягся до предела, а затем он отпустил меня и сказал:» Читай!» Я снова сказал:» Я не умею читать!» Тогда он сжал меня во второй раз так, что я опять напрягся до предела, а потом он отпустил меня и сказал: «Читай!», и я в третий раз сказал ему в ответ: «Я не умею читать!» И он стал сжимать меня в третий раз, а затем отпустил, сказав: «Читай во имя Господа твоего, Который сотворил человека из сгустка. Читай, ведь Господь твой – Щедрейший [6,с.23]»... Эту историю знает каждый, кто считает себя мусульманином и те, кто имеют представление об истории возникновения авраимических религий. Фразы изменившие религиозную карту мира, ставшие ключевыми для становления мусульманского мировоззрения и точно характеризующие суть Ислама. Ислам, как толерантная религия, утвердил общепринятые постулаты предыдущих монотеистических религий и привнес в мир новые ценности: уважение к науке, Книге, письму. Исследователи арабской культуры отмечают, что уважение к книге одна из важнейших черт арабской действительности после становления Ислама, так как до появления Корана, богатый арабский фольклер передавался изустно. «Грамотность из полезного навыка превращалась почти что в религиозную добродетель»- считают востоковеды [4,с.215] и, на наш взгляд, это не случайно - с этого начиналась пророческая деятельность Мухаммеда. Каждый народ исповедующий Ислам как религию, воспринимал Коран как руководство к действию в богословских и юридических спорах, в разрешении бытовых проблем и, конечно,»цитаты из него, их перифразы, намеки на коранические выражения обнаруживаются во множестве литературных памятников»[4,с.233]. «...Арабский язык утвердился в Средней Азии, Иране, Азербайджане и других завоеванных странах после арабского нашествия, начавшегося в первой половине 7 века и завершившегося к концу 8 века[1,с.19]».

Мир узнает многих мусульманских философов, просветителей и поэтов, вошедших в сокровищницу мировой литературы: Рудаки,Фирдоуси, Абу-Али ибн-Сина, Хагани и ,безусловно, особое место в этом ряду занимает Низами Гянджеви. «Поэзия Омара Хайяма и Низами Гянджеви стала вершиной гуманистической ветви исламской культуры» - считают культурологи [1,с.93].» Многие вопросы, поднятые позднее западноевропейским Ренессансом, уже волновали таких гигантов мировой поэзии, как Низами и Руставели» [5,с.13]. Низами не просто поэт, он философ,» человек энцикло-

педических знаний»[4, с.14], знакомый с наследием греческих философов, апеллирующий к ценностям зорастризма, иудаизма и христианства, но он прежде всего мусульманин и об этом говорит он в «Сокровищнице тайн»:

Şöhrätlëndirməyincə bir gün səni şəriət,
Amandır ruh alıb, olma şerə namizəd,
Şəriətdən ruh alıb, şerin ucar havaya,
Sənin kəməmindənsə kölgə düşər Cövzaya. [7, с.13].

В 83 Суре Корана (Обвешивающие) звучат аяты, которые эхом прозвучат спустя несколько веков в устах Низами :

Во имя Аллаха милостивого, милосердного!

1(1). Горе обвешивающим,

2(2). которые, когда отмеривают себе у людей, берут полностью,

3(3). а когда мерят им ил вешают, сбавляют!

4(4). Разве не думают эти, что они будут воскрешены

5(5). для великого дня –

6(6). того дня, когда люди встанут пред Господом миров [2, с.480].

Приведенный ниже отрывок подтверждает, что в своем творчестве поэт вдохновлен священным Кораном и руководствуется исламскими ценностями:

*Düşərsən el icində nəzərdən əyri olsan,
Doğru olsan qüssədən ələmdən qurtararsan,
Doğru çəkən tərəzi kimi olduğu zaman,
Qəlbindəki düzlüyü sən ona tapşır haman,
Əlin bir arpa qədər və ya bir danə qədər
Ölçündə, tərəzində əskik çəkərsə əgər,
Onlar yerində bəla açar başına;
Qiyamət günü hamı gətirilər qarşına.
Əskik verdiklərini, artıq aldıqlarını,
Göstərlər özünə, bir söz bütün varını .
Tərəzini çəkməyə könlün olmasın məyyal,
Əgər cəkmək istəsən artıq verib, əskik al. [7, с.39]*

Шахада, произносимая каждым правоверным, популяризовала имя самого пророка Ислама Мухаммеда на веки, что также констатирует сам Низами обращаясь к своему единственному сыну:

*Adın xoş güldür əbədiyyətin,
Məhəmməd isminin möhrüsən mətin.
Şöhrətin Məhəmməd, talehin xoşdur... [7, с.173]*

В назидание горячо любимому сыну Низами говорит о величии Творца, вершащего суд над людьми:

*Yeddiyaşlı balam, gözümün nuru!
Dilimin əzbəri, gəlbim süruru.*

*Ruzi verdi sənə o pərvərdigar,
Üstündə mənim yox, onun adı var. [7,c.125]*

Низами наказывает сыну самосовершенствоваться, как когда-то получил наказ пророк Мухаммед от Бога:

*Bilib kəsb etməklə dünyanı qazan,
Əsmanı oxu ki, məna alasan.
Qaç o sözlərdən ki, mənasız, boşdur,
İlahi elmlər öyrənmək xoşdur.[7,c.125]*

Повторится наказ учиться и в других строках:

*Elmlər elmidir demiş peyğəmbər
Din elmi, təbabət elmi müxtəsər.[7,c.144]*

Как и каждый мусульманин попросит Низами о прощении перед Господом:

*Nə səhfim vardırsa əfv et, ilahi,
Özün bağışlarsan hər bir günahı.[7,c.128]*

Низами говорит о существенной жизненной категории для мусульман, которой руководствуется вся умма пророка, каждый его член, всю свою сознательную жизнь:

*Ağzımdan bişməmiş bir söz çıxarsam,
Əmdiym halal süd qoy olsun haram.[7,c.134]*

И в назидании сыну напомним Низами о высшем суде для каждого мусульманина:

*Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.
Başına əfsanə düşdüyü zaman
Allah qorxusunu unutma bir an.[7,c.143]*

Ислам, как религия, создал огромное единое культурное пространство, отличающееся большим разнообразием в силу традиционных особенностей народов принявших мусульманство, которое в то же время обладает единым сюжетным сходством тем в литературе, искусстве, философии. Несмотря на то, что после 11 века арабская культура теряет свои позиции в Европе, последующая «европейская наука черпала знания из сочинений мусульманских ученых 9-11 вв. на арабском языке, ставших трамплином для прыжка Европы в новое время».[4,c.7].

Литература

1. Р.М.Алиев М.Н.Османов. Омар Хайям, Москва: 1959, 142с.
2. Коран. Перевод академика И.Ю.Крачковского, Москва, МНПП «Буква», 1991, 528 с.
3. М.Я.Малюга. Культурология, Москва, ИНФРА-М, 2009, 333 с.
4. Очерки истории арабской культуры. Москва: 1982, 440с.
5. Поэзия Азербайджана
6. Сафи ар-Рахман аль-Мубаракфури. Мухаммад, издательский дом «Бадр», Москва 2001, 324с.
7. Хəмсə. Nizami Gəncəvi, Bakı: Gənclik, 198, 274s.

Xülasə

İslam Nizami Gəncəvi yaradıcılığını təşkil edən qüvvə kimi

7-ci əsrdə Allah tərəfindən nazil edilən və İslam peyğəmbəri Məhəmməd tərəfindən açıqlanan Quran dünyanın din mənzərəsinə köklü dəyişmişdir. İslam tolerant din olaraq öncəki İbrahim dinlərində olan mənəvi və əxlaqi ümumbəşər dəyərlərini təsdiqləyir, və eyni zamanda dünyaya yeni müsəlman dünyagörüşlərini təqdim edir: elmə, kitaba, yazı və qələmə hörmət. İslamın yayılması müsəlmancılığı qəbul edən xalqlara ilkin olaraq mədəni və elmi dirçəliş yetirmişdir, artıq 8- ci əsrdən tarixi xronologiyanın binövrəsinin qoyulmasına səbəb olmuşdur. Ərəb alimi İbn Xəldun mədəniyyətin və onu təmsil edən cəmiyyətin bilavasitə bağlılığını sübut etmişdir, cəmiyyətdə gedən proseslərə kulturoloji yanaşmanı ərşiyə gətirmişdir. Azərbaycan mədəniyyətində tarixi boyu müxtəlif formalarda islami dəyərlərin müsbət təsirini əks etdirmişdir və bu günədək qoruyub saxlamışdır.

Summary

İslam as a creative power and the basis of morality in the poems of Nizami Qanjavi

The Koran sent by Allah and proclaimed by Prophet Mohammad in the 7th century has changed the world's religion scene. Being tolerant religion Islam is confirming moral and ethical human values of previous Abrahamic religions and at the same time presents to the world new Muslim views: with respect to science, book, writing and pen. Spreading Islam firstly gave to nations accepted Islam cultural and scientifically revival, starting since 8th century was reason of foundation of historical chorography. Arabian scientific Ibn Xəldun has proved relations between society and its culture and identified cultural approach to ongoing processes. Azerbaijan culture has reflected positive effect of Islam values in different ways and still kept and save it.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
01.06.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.06.2017

fil.f.d., dos. Leyla Səfərova
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
 E-mail: leyla-or@mail.ru

CULFA RAYON ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN UZANMASI HADİSƏSİ

Açar sözlər: Culfa, dialekt, şivə, uzun, saitlər

Keywords: Jolfa, dialect, accent, long, vowels

Ключевые слова: Джульфа, диалект, говор, длинный, гласные

Professor Şirəliyevin bölgüsündə [6, s.19] tarixi-coğrafi prinsipə əsasən Cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan dialekt və şivələri içərisində Culfa rayon şivələrinin özünəməxsus yeri vardır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Culfa rayon şivələrində də doqquz sait səs vardır. Lakin ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə sait səslərin kəmiyyətinə görə fərqlənən variantları mövcuddur. Bu baxımdan Culfa rayon şivələrinə nəzər saldıqda sait səslərin uzun və qısa tələffüz formalarına rast gəlmək olur.

Ümumiyyətlə, türk dilləri üçün saitlərin ilkin və sonrakı uzanma hadisəsi xarakterikdir. Əsasən Türkmən və yakut dillərində rast gəlinən və dilimizdə qədim dövrə aid fonetik hadisə olan ilkin uzanma Azərbaycanın Şəki və Qazax dialektində özünü az hallarda büruzə verir. Fonematik, yaxud ilkin uzanmanın səbəbi hələlik aydınlaşdırılmamışdır [3, s.66]. Türk dillərində ən geniş yayılan uzanma hadisəsi kombinator və ya sonrakı uzanmadır.

Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Culfa şivələrində də **a, ə, e, i, ı, o, ö, u, ü** saitlərinin uzun tələffüzü bir çox hallarda rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir. Tədqiqata cəlb edilmiş digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Culfa şivələrində də uzanma hadisəsi, uzanan səsin daxil olduğu sözün tərkibindən bir səs və ya hecanın düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Uzun a saiti. **a** saitinin uzun tələffüzünə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf olunur.

1) **l, n, r** sonor səslərinin düşməsi nəticəsində:

a+l+r=ā – sa:r < salır, ça:rsan < çalırısan (Sal., Kır., Göy.)

a+n+r=ā – bira:n < buranın, qazān < qazanın (Sal., Əb., Ər.)

a+r+r=ā – quta:ram < qurtarıram (G., Qız.)

ə+n+ə=ā – ma: < mənə, sa: < sənə (ə.k.)

2) II şəxs təkinin mənsubiyyət şəkildə qəbul etmiş isimlər yönlük halda işləndikdə **n** səsinin düşməsi nəticəsində:

a+n+a=a: – ana: < anana, ata: < atana, xala: < xalana

3) ərəb mənşəli sözlərdə **ğ** səsinin yerində, **ğ** səsi ilə sait və ya qoşa saitin birləşməsi nəticəsində:

ālət < alət, hāsıl < hasil, māş < maaş, Şa:ban və s.

Bəzi ərəb mənşəli və bir vurğu ilə deyilən mürəkkəb sözlərdən I sonorusunun düşməsi nəticəsində **a** səsinin uzanması hadisəsi baş verir: sa:mmekim < salam-aleyküm

Səs düşümü nəticəsində **a** səsinin uzanması türk dillərində, eləcə də Türkiyə türkcəsində mövcuddur [3, s. 68]: aşşa: < aşağı (ə.b.), ba:rma < bağıрма (ə.b.), ma: < bana (İğ.), sa: < sana (İğ., Kah.), ba: < bana (Kah.) və s.

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasından bəhs edərkən H.Mirzəzadə yazır: “Bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində **a:** səsi yoxdur. Buna görə də Azərbaycan dilində sözün mənasını əsaslı şəkildə dəyişən, adi normadan kənar **a** səsinə təsadüf etmək olmur. Dialektlərimizə gəldikdə isə burada uzanan **a** səsinə ancaq dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlərdə görmək olar. Azərbaycan dilində **ə** səsinin olmaması üzündən həmin sözlərdə uzanan **a** səsi bu kəsiri təmamlamışdır. Bu xüsusiyyət bu gün belə özünü dialekt və şivələrimizdə göstərir.” [4, s.14]

Uzun ə saiti. ə saitinin uzun tələffüzünə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf olunur.

1) sözün ortasında və ya saitlə bitən əsasla saitlə başlanan şəkilçi arasında işlənən **y/g** samitlərinin düşməsi nəticəsində:

ə+y+i=ə: – də:rman < dəyirman, çə:rtkə < çəyirtkə (Bən.)

e+y+i=ə: – də:l < deyil; i+y+ə=ə: – yə: < yiyə (Cam.)

e+y+ə=ə: – də:sən < deyəsən, yə:siz < yeyəsiz (Mil., Qaz.)

2) **n** sonorusunun düşməsi nəticəsində:

ə+n+i=ə: – gecə:n < gecənin, meyvə:n < meyvənin, mə:m < mənim, sə:n < sən (ə.k.)

3) sözün ortasında **q, k, h, d** samitlərinin düşməsi nəticəsində:

ə+q+i=ə: – də:qə < dəqiqə (Yay., Cul.)

ə+k=ə: – tə:lif < təklif (Lk., Ər.)

ə+h+ə=ə: – bitə:r < bir təhər (Xan.)

ə+d+ə=ə: – nəqə:r < nə qədər (Şur., Yay.)

4) saitlə bitən və saitlə başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində:

ə+ə=ə: – nə:ldə elədin? < nə əldə elədin? (Xan.)

ə+i=ə: – nə:sti:sən? < nə istəyirsən? (Yay.)

5) bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərin ortasında **h** samitinin düşməsi nəticəsində:

və:şi < vəhşi, mə:kəmə < məhkəmə, sə:rəcən < səhərəcən (Yay.)

6) ikihecalı sözlərdə son hecadan **l** və **b** samitlərinin düşməsi nəticəsində:

ə+l+i=ə: – Xə:l < Xəlil, Cə:l < Cəlil, zə:l < zəlil (ə.k.)

ə+b+i=ə: – Hə:p < Həbib (ə.k.)

7) ərəb mənşəli sözlərdə **ə** səsinin yerində qoşa saitin birləşməsi nəticəsində:

ə+ə=ə: – tə:cüb < təəccüb

ə+ə=ə: – bə:zi < bəzi

ü+ə=ə: – mə:llif < müəllif

Culfa rayon şivələrində *gəl, dər, sər* sözlərinə şəxs şəkilçiləri artıran zaman **l** və **r** sonorusunun düşməsi nəticəsində ə saitinin uzun tələffüzü baş verir:

gə:rəm < gəlirəm, gə:rsən? < gəlirsən? də:rik < dəririk, sə:rsiz < sərirsiz

Uzun e saiti. Culfa rayon şivələrində **e** saitinin uzun tələffüzünə aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək mümkündür:

1) sözün ortasında saitlə bitən söz kökü və saitlə başlanan şəkilçi arasında işlənən bitişdirici **y** samitinin düşməsi nəticəsində:

e+y+i=e: – de:rsən < deyirsən, ye:rsiz < yeyirsiz (Sal., Xan., Kır.)

2) saitlə bitən və saitlə başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində:

ə+e=e: – ne:rsən < nə eliyirsən, ne:nim < nə eliyim

Bu cür fonetik hadisəyə Cəbrayıl şivəsində də rast gəlinir: ne:lirsən? < nə eliyirsən?

3) ərəb mənşəli sözlərdə **ğ** səsinin yerində işlənir:

e+ğ=e: – e:dam, e:tiraz, e:zam (ə.k.)

4) ərəb və fars mənşəli sözlərdə **h** samitinin düşməsi nəticəsində:

e+h=e: – me:riban < mehriban, Be:but < Behbud (Yay.)

Culfa şivələrində bəzi sözlərə şəxs şəkilçiləri artıran zaman **d** və **r** hərflərinin düşməsi nəticəsində e saiti uzun tələffüz olunur:

e+d+i=e: – ge:rik < gedirik; e+r+i=e: ve:rix' < veririk (Sal.)

Uzun i saiti. Uzun **i** saitinə Culfa şivələrində aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf edilir:

1) söz köklərində və şəkilçilərində **y** samitinin düşməsi nəticəsində:

i+y+i=i: – si:rmə < siyirmə (ə.k.)

ə+y+i=i: – işdi:r < işləyir, təmizdi:rix' < təmizləyirik (ə.k.)

i+y=i: – i:də < iydə, i:nə < iynə (Yay.)

e+y=i: – mi:və < meyvə (Cul.)

2) bəzən **n** səsinin, bəzən də söz kökündəki **l** və şəkilçidəki **r** səsinin düşməsi nəticəsində:

i+n+i=i: – Nəsimi:n < Nəsiminin, kərdi:n < kərdinin (ləkin) [1, s.250] (Xan.)

i+l+i+r=i: – si:rsən < silirsən, bi:rix' < bilirik (Sal.)

3) **i** səsinin ərəb və fars mənşəli sözlərdə heç bir fonetik hadisə baş vermədən uzun tələffüzünə rast gəlmək mümkündür: ni:zə, zi:nət, Mədinə (Yay.)

Uzun ı saiti. Uzun **ı** səsinə Azərbaycan dialekt və şivələrində az rast gəlinir. Bu ümumən Naxçıvan dialekt və şivələri üçün də xarakterik olsa da, Culfa şivələrində ayrıca bir çəkiyə malikdir. Belə ki, Culfa şivələrinin digər şivələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi götürmək olar. Uzun **ı** səsinə **n** və **r** sonorlarının düşməsi nəticəsində rast gəlinir:

ı+n+ı=ı: – qapı:za < qapınıza, damı:z < damınız, baxası:z < baxasınız (Xan., Sal.,)

ı+n+ı=ı: – evıza/əvıza < evinizə, gətirdi:z? < gətirdiniz? (Xan., Sal.,)

ı+r+ı=ı: – sındı:rsən < sındırırsən, qışqı:rdıq < qışqırırdıq (Yay.)

ı səsinin uzun tələffüzünə intonasiyadan asılı olaraq ümumi sual cümlələrində rast gəlmək mümkündür:

yazdı:n? açdı:n? baxdı:? (ə.k.)

Uzun o saiti. **o** saitin uzun tələffüzü Naxçıvan dialekt və şivələrində, o cümlədən Culfa şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Bunun səbəbini izah edərkən akademik M.Şirəlyev qeyd edir ki, şərq qrupu dialekt və şivələrində daha geniş işlənən uzun **o** saitin əmələ gəlməsi üçün **v** saitin düşməsi hadisəsi Naxçıvan dialekt və şivələrində baş vermir. Lakin buna baxmayaraq Culfa şivələrində **o** saitin uzanması hadisəsinə bir sıra hallarda rast gəlinir [2, s.16].

1) sözlün ortasında və sonunda **v** saitinin düşməsi nəticəsində:

o+v=o: – lo:ğa < lovğa, tilo: < tilov (ə.k.)

ö+v=ö: – to:ba < tövbə, Şo:kət < Şövkət (ə.k.)

2) sözlün ortasında **n** səsinin düşməsi nəticəsində:

o+n=o: – so:ra < sonra (Sal.,)

o+n+u=o: – o:n < onun (Sal.,)

3) *nə* sual əvəzliyi ilə *ol* köməkçi feilinin birləşməsi nəticəsində:

ə+o=o: – no:lup < nə olub? no:ssun < nə olsun? (Tey., Xan., Əl., Xk., Göy., Sal., Bən., Kır., Əb.)

Uzun ö saiti. **ö** saitinin uzun tələffüzünə aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək olur:

1) sözlün ortasında **v** samitinin düşməsi nəticəsində:

ö+v=ö: – gö:hər < gövhər, Kö:sər < Kövsər, Şö:kət < Şövkət, nö:bə < növbə (ə.k.)

2) söz ortasında **y** və **g** samitlərinin düşməsi nəticəsində:

ö+y=ö: – gö:çəx' < göyçək, bö:rəyim < böyrəyim (ə.k.)

u+g+ü=ö: – bö:n < bu gün (Göy., Ər.)

3) Sözlün ortasında **r** samitinin düşməsi nəticəsində:

ö+r+ü=ö: – gö:rsüz < görürsünüz (ə.k.)

Uzun u saiti. Culfa şivələrində uzun **u** saitinə aşağıdakı fonetik şəraitdə təsadüf olunur:

1) saitlə bitən sözlərə **y** səsi ilə başlayan şəkilçilər qoşulduqda iki sait arasında gələn **y** samitinin düşməsi nəticəsində:

u+y+u=u: – yu:rsuz < yuyursuz (ə.k.)

2) şəkilçidəki **n** səsinin düşməsi nəticəsində:

u+n+u=u: – oğlu:n < oğlunun, qoşqu:n < qoşqunun (Əl., Xk.)

ü+n+ü=u: – gözu:z < gözünüz (Əl., Xk.)

ı+n+ı=u: – başu:z < başınız, hamu:z < hamınız (Əl., Xk.)

i+n+i=u: – əvu:za < evinizə, içü:zda < içinizdə, iku:z < ikiniz (Əl., Xk.)

3) ərəb mənşəli sözlərdə: ifu:nət, Su:rə, Yu:sif (ə.k.)

4) alınma sözlərdə qoşa saitlərdən birinin düşməsi nəticəsində:

ü+u=u: – şu:r < şüür (ə.k.)

Uzun **u** və **ü** saitlərinə əksər hallarda sual cümlələrində təsadüf etmək olur: qoydu:n? soydu:z? gördü:n? böldü:z? (ə.k.)

Söz kökündən **b**, **v**, **ğ**, **d**, **y**, **g**, **n**, **h** samitlərinin düşməsi, iki eyni və ya müxtəlif cinsli saitlərin birləşməsi nəticəsində **a**, **i**, **u**, **ü**, **ə**, **e**, **ö** saitlərinin uzanması hadisəsinə Təbriz qrupu şivələrində də rast gəlinir. a: < ağa, i:t < igid, qıçı: < qıçını, ikü:n < iki gün, sə:n < sənin, ye:n < yeyin, gö:n < gö:n < göyün və s. [5, s.21]

Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, sait səslərin uzanması hadisəsinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, klassik Azərbaycan şairlərinin, Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də rast gəlinir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sözlün müxtəlif yerlərində sait səslərin uzanması hadisəsi Culfa rayonunun əksər kənd şivələri üçün xarakterikdir. Fikrimizcə, uzun **ı** səsi Culfa şivələrini digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirən xarakterik xüsusiyyət kimi götürülə bilər. Düşünürük ki, dialekt və şivələrimizdə sait

uzanması fonetik hadisəsinin tədqiqi dilimizin qədim tarixi köklərinin öyrənilməsi və tarixi fonetikanın zənginləşdirilməsi baxımından faydalı ola bilər.

Məqalədə istifadə edilmiş kənd adlarının ixtisarı:

Bənəniyar – Bən.	Xanəgah – Xan.	Ləkətağ – L.
Culfa – Cul.	Xoşkeşin – Xoş.	Milax – Mil.
Əbrəqunis – Əb.	İğdır – İğ.	Saltax – Sal.
Əlincə – Əl.	Kahramanmaraş – Kah.	Şurut – Şur.
Ərəfsə – Ər.	Kırna – Kır.	Teyvaz – Tey.
Gal – G.	Qazançı – Qaz.	Yaycı – Yay.
Göydərə - Göy.	Qızılca – Qız.	

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A.A.Axundovun redaktəsi ilə. Bakı: Şəq-Qərb, 2007, 567 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri. M.Ş.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, 325 s.
3. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 579 s.
4. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
5. M.Məhərrəm. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Məmmədli, 2008, 237 s.
6. Şirəliyev.M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şəq-Qərb, 2008, 416 s.

Summary

Lengthening phonetic phenomenon of Jolfa regional accents

The paper deals with the long vowels in Jolfa accents. The lengthening phonetic phenomenon of each vowel sounds in Jolfa accents in all situations are searched and analyzed in the article. The lengthening reasons are touched upon, and some comparisons with the long vowels of other Azerbaijan regions, Turkish, Tabriz dialects and accents are given in the paper, as well. The differing features of Jolfa accents from other accents are studied here.

Резюме

Явление фонетического удлинения гласных джувльфинского района

В статье говорится о длинных гласных в джувльфинском говоре. Исследуется и анализируется явление фонетического удлинения каждого гласного в джувльфинском говоре для каждой ситуации. В статье касается причин явления удлинения, а также ведется сравнение с диалектами и говорами других регионов Азербайджана, Турции, Тебриза. Выявляются различительные особенности джувльфинские говоры от других.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Quliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
29.03.2017-ci il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

доц. Зюльфиназ Бабашева
АУЯ

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СМЫСЛОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ И ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ВОПРОСИТЕЛЬНЫМ СЛОВОМ

Ключевые слова: тема и рема предложения, центр интонационной конструкции, неизвестный член предложения, лексико-грамматические средства

Açar sözlər: cümlənin tema və reması, intonasiya konstruksiyasının mərkəzi, cümlənin qeyri-müəyyən üzvü, leksik-qrammatik vasitələr

Keywords: theme and rheme sentence, center of intonational construction, unknown member of the sentence, lexico-grammatical means

Каждое предложение независимо от реального содержания оформляется определенной интонацией. Благодаря интонации предложение становится коммуникативной единицей. Интонация не является какой-то грамматической формой предложения. В результате взаимодействия интонации с лексико-грамматическим составом предложения выражается относительно законченная мысль и различаются коммуникативные типы предложений: повествовательные, вопросительные и побудительные.

Предложение со стороны его коммуникативной функции принято называть высказыванием. Как высказывание предложение имеет определенную устроенность. Во-первых, предложение, становясь высказыванием, квалифицируется как отдельная коммуникативная единица с определенной интонацией. Во-вторых, в нем организуется **актуальное членение** – смысловое членение предложения, существенное для данного контекста или ситуации. Оно соответствует коммуникативному заданию и зависит от коммуникативной установки говорящего, т.е. от того, что он хочет сообщить, выделить в высказывании.

Учение об актуальном членении было открытием в исследовании организации предложения. Теоретические основы этого учения были заложены чешским ученым В.Матезиусом в 20-30ые годы XX века [5]. Согласно учению В.Матезиуса актуальное членение предложения бинарно. Предложение актуально членится на две части: **тему и ремю**. Исходная коммуникативная часть, содержащая предмет сообщения, т.е. известное, то, о чем сообщается, называется **темой, основой высказывания**. Она является носителем **данного**. Главная коммуникативная часть сообщения, несущая новое, неизвестное, содержащая то, что сообщается о теме, называется **ремой, ядром** предложения, его **коммуникативным центром**.

В различных языках для выражения ремы предложения и, тем самым, противопоставления ее теме используются интонационные и лексико-грамматические средства (порядок слов, выделительные обороты, служебные слова и т.д.). Однако соотношение этих средств по формам речи, диалогической и монологической, в разных языках может быть различным. И имен-

но в соотношении средств выражения смысловых отношений внутри предложений проявляется специфика каждого языка.

Целью данной статьи является 1) анализ средств выражения смысловых отношений (различение темы-ремы высказывания) в русских и азербайджанских повествовательных и вопросительных предложениях с вопросительным словом и возможностях интонационного центра при этом, 2) сопоставление этих средств в обоих языках.

При сопоставительном анализе необходимо определить, какие смысловые отношения выражаются внутри предложения и каково соотношение лексико-грамматических и интонационных средств при выделении компонентов предложений. В процессе исследования использовался метод коммуникативного анализа предложений, разработанный на материале русского языка [3]. Для полного раскрытия поставленных задач целесообразно начать с анализа уже известного: со средств выражения смысловых отношений внутри высказываний русского языка, затем перейти к специфическим особенностям азербайджанского языка и, наконец, сопоставить результаты анализа двух языков.

Материалом для исследования послужили фонограммы спектаклей, кинофильмов, радио и телепередач в обоих языках, картотека предложений из прозаических и драматических произведений, блокнотные записи разговорной речи носителей сопоставляемых языков, в которых фиксировались предложения и графическими средствами иллюстрировалась интонация. Такой подбор материала позволил учесть особенности функционирования вопросительных и повествовательных предложений в диалогической и монологической речи.

I. Смысловые выделения в вопросительных предложениях с вопросительным словом

Вопросительные предложения с вопросительным словом выделяются тем, что неизвестный член в них выражается лексико-грамматическими средствами, а именно: местоименными и наречными словами. Эти предложения обладают наибольшей степенью неизвестности неизвестного члена, так как для спрашивающего в данной ситуации одинаково неизвестны все члены тематического ряда.

В русском языке выражение неизвестного члена производится, в основном, передвижением центра второго типа интонационной конструкции (ИК-2)¹ как в диалогической, так и в монологической речи. В словах, выделенных центром интонационной конструкции, проявляются те семантические свойства, которые до взаимодействия с интонацией были потенциальными, неактуализированными. При передвижении центра ИК-2 происходит смысловое выделение неизвестного слова, если оно потенциально обладает структурой противопоставления из нескольких членов, объединенных по какому-либо общему тематическому признаку. При взаимодействии центра ИК-2 с таким словом реализуется семантика противопоставления типа «именно это, а не то». Если же неизвестное слово имеет структуру противопоставления из двух членов или же не обладает такой структурой, то србатывает только фонетическое выделение.

Так, в высказывании «Где ты² Аню видишь?» (цифры над буквами в словах обозначают тип ИК и место центра ИК) центр ИК-2 уточняет неизвестный член «ты», который имеет структуру противопоставления из нескольких членов, объединенных по тематическому признаку лица – именно ты, а не кто-нибудь другой: ты – он – Петя – Ваня – Игорь и т.д. Аналогично в высказывании Где ты А²ню видишь? центр ИК-2 также уточняет неизвестный член «Аню», так как это слово обладает структурой противопоставления из нескольких членов (именно Аню, а не кого-нибудь другого человека: Настю – Веру – Иру – Лену). Однако в высказывании «Где ты Аню ви²дишь?» происходит только фонетическое выделение, так как неизвестный член «видишь» имеет структуру противопоставления из двух слов: видишь – не видишь. В высказывании «Где² ты Аню видишь?» также происходит фонетическое выделение. Следует отметить, что уточнение неизвестного члена вопроса не влияет на основное содержание ответа, хотя они -----

и могут быть отражены отвечающим:

Я? Где **я** вижу? (ИК-3) На улице.

Аню? Где **Аню** вижу? (ИК-3) На улице.

Приведем из художественной литературы примеры, подтверждающие наши мысли.

Он далеко, всегда далеко, всю жизнь в стороне от них, да и папа ли это, такими ли бывают настоящие папы? А где ее со²бственный папа? Где Александр Алекса²ндрович? Где Ню²ша? Где остальны²е? О, лучше не задавать себе этих вопросов, лучше не вникать. (Б. Пастернак. Доктор Живаго).

- Что же с до²мом делать? Куда² серебро, белье, бриллианты, посуду девать? – спросила она, помолчав. – Мужикам, что ли отдать?

- А разве у меня есть бриллианты и серебро?.. – спросил он.

- Сколько я тебе лет твержу! От матери осталось: Куда² оно денется?

(И.А. Гончаров. Обрыв).

В азербайджанской лингвистике нет специальных работ относительно выделения неизвестного члена в аналогичном виде вопроса. Однако во всех работах, где рассматривается вопрос о логическом ударении в различных типах высказываний, подчеркивается, что в вопросительных предложениях с местоименными и наречными словами логическое ударение помещается на местоименных и наречных словах.

Правомерно ли такое утверждение исследователей азербайджанского языка для диалогической и монологической речи?

Анализ звучащей речи, а также картотеки предложений из прозаических и драматических произведений, блокнотных записей разговорной речи носителей азербайджанского языка показал, что такая аргументация характерна для монологической речи, где основное внимание говорящего акцентировано на вопросительном предикате, выраженным местоименными и наречными словами:

“**Hara**² gedirdilər? **Nə**² üçün gedirdilər? Sabah onları gözləyən **nə**² idi? **Nəyə**² rast gələcəkdilər? Taleyin nəsibi, fələyin gərdişi onları **hara**² çəkib aparırdı?” (M.Ибрагимов).

В диалогической же речи выделение неизвестного члена возможно передвижением центра ИКА-2. При этом в зависимости от семантической структуры слова, являющегося неизвестным членом предложения, возможно смысловое выделение (при структуре противопоставления из нескольких слов) и фонетическое выделение (при структуре противопоставления из двух слов). При взаимодействии центра ИКА-2 и слова со структурой противопоставления из нескольких членов реализуется семантика противопоставления типа “*məhs bu, o uox*” (именно это, а не то). Так, в высказывании “**Əntiqə**² nə vaxt gələcək?” (Когда придет Антига?) возникает смысловое выделение “*başqası uox, məhz Əntiqə*” (именно Антига, а не кто-нибудь другой), так как неизвестное слово имеет структуру противопоставления из нескольких слов, организованных по тематическому признаку личного имени: *Əntiqə - Sevda – Dilarə - Səkinə və s.*

В высказывании “**Əntiqə** nə vaxt **gələcək**?” возникает только фонетическое выделение слова, так как “*gələcək*” имеет структуру противопоставления из двух членов: “*gələcək – gəlmiyəcək*”. И, наконец, в высказывании “**Əntiqə nə vaxt gələcək**?” возникает также фонетическое выделение, так как слово “*nə vaxt*” не обладает структурой противопоставления.

Для подтверждения нашей точки зрения приведем ряд примеров из пьес и фонограмм спектаклей азербайджанских авторов.

... **Bəs sonra?**

- *Sonrasını yoldaş komissar özü həll edər.*

- *Yoldaş **komissa**²**r** kimdir?*

- *Yeni Azərbaycan hökumətinin üzvü, bizim hamımızın böyüyü.*

- **Adı**² nədir?

- *Hamı ona baltaçı oğlu deyir. (Из фонограммы спектакля И.Эфендиева)*

*De, **oğlu**²**m** necədi? Məni anırmı?*

Ata həsrəti ilə qəlbi yanırımı? (Из фонограммы спектакля «Инсан»

С.Вургуна)

- **Bu**² kimdir?

- *Mənim qaynanam. (Из фонограммы спектакля «Инсан» С.Вургуна)*

*Turac: Ay qız, **bun**²**lar** nədir?*

Sədəf: Bunlar mənim yuxusuz gecələrimin yadigarıdır, Turac!

(И.Эфендиев)

Xanmurad: Heç ömründə bir adam sevmisən?

*Turac: Dərdim qurtarmışdı? **Mə**²**n** niyə sevirəm? Əgər lazımdır, qoy məni sevsinlər.*

(И. Эфендиев)

Однако в азербайджанском языке возможности интонационного выделения неизвестного члена в диалогической речи несколько сужены за счет расширения роли лексико-грамматического средства: частицы “*bəs*”. Выделительная функция частицы “*bəs*” проявляется при определенном условии, а именно: при ее отнесенности в слову, потенциально обладающем структу-

рой противопоставления из нескольких членов, организованных по общему тематическому признаку. При этом перемещении интонационного центра невозможно, так как выделительный компонент перетягивает его к тому слову, к которому сам относится.

- Bəs **o**² necə oldu? Harda qaldı?

- Onun adı olmazmı?

- O da... (Из радиопостановки «Gizli Bakı» Ордубади)

- Sidorov, bəs **sə**²**n** nə üçün yazmırsan?

- Müəllim, mən fikirləşirəm. (Из телепостановки «Аксиома»)

- Bəs **əvvə**²**lki** söz nə oldu? Bizim balalarımız torpaq yesin. Ölsən də beş-dən iki götürəcəyik. (М. Ибрагимов)

В случаях, когда частица “bəs” относится к слову со структурой противопоставления из двух членов (типа *olublar – olmayıblar*), она теряет выделительную функцию. В таких предложениях выражение неизвестного члена производится перемещением центра ИКА-2.

Bəs **nə**² üçün öz **an**²**a** dilimizdə **danışm**²**ırıq**? (Мир Джалал)

Bəs **nə**² oldu **sə**²**nin sözlə**²**rin**? (М.Ибрагимов)

Итак, сопоставительный анализ средств выделения неизвестного члена в вопросительных предложениях с вопросительным словом в русском и азербайджанском языках показал различие между языками:

1) в русском языке ведущим средством выделения является интонационное средство – передвижение центра ИК-2 независимо от формы речи, монологической или диалогической;

2) в азербайджанском языке используются интонационное и лексико-грамматическое средства. Интонационное выделение неизвестного члена предложения связано со смысловыми отношениями, а именно: при взаимодействии центра ИКА-2 и слова со структурой из нескольких членов реализуется семантика противопоставления “*məhz bu, o uox*”. Возможности интонационного средства здесь несколько сужены за счет расширения роли лексико-грамматического средства – выделительной частицы “bəs”.

I. Смысловые выделения в повествовательных предложениях

1. В русском и азербайджанском языках выделение нового (ремы) в односитагменных повествовательных предложениях производится передвижением ИК-1 и ИК-2, соответственно ИКА-1 и ИКА-2. Однако смысловые оттенки, которые возникают при их употреблении в одних и тех же синтаксических конструкциях с аналогичными лексическими составами, оказываются разными. Так, в русском языке при взаимодействии центра ИК-2 и слова со структурой противопоставления из нескольких членов возникает, как и в вопросительных предложениях с вопросительным словом, семантика противопоставления типа «именно это, а не то», в азербайджанском языке соответственно “*məhz bu, o uox*”. Такое противопоставление носит уточняющий характер. В следующих синтаксических конструкциях русского и азербайджанского языков

На столе лежала телеграмма. (А.П.Чехов)

Mən onun anasıyam. (И.Эфендиев)

передвижением центра ИК-2 и ИКА-2 потенциально возможно выделение нескольких рем.

На столе лежала **телегра²мма**. (именно телеграмма, а не письмо, не записка и т.д.).

На **столе²** лежала телеграмма. (именно на столе, а не на другом месте).

Mə²n onun anasıyam. (məhz mən, başqası yox: o – sən – Nərgiz – Zeynəb – Leyla və s.)

Мэн **ону²n** anasıyam (məhz onun, başqasının yox: sənin – Sevdanın – Nigarın – Dilarənin – Səkinənin və s.).

Мэн onun **anası²yam** (məhz anasıyam, başqası deyiləm: xalası, bibisi və s.).

Употребление ИК-1 и ИКА-1 в таких составах лишь констатирует какой-либо факт, отношение и т.д., указывает на них, но не противопоставляет.

Таким образом, различия, появляющиеся при употреблении ИК-1 и ИК-2, ИКА-1 и ИКА-2 в односантагменных повествовательных предложениях, заключаются в том, что ИК-1, ИКА-1 фонетически выделяют новое, а ИК-2, ИКА-2 противопоставляют, в большей степени расчленяют предложение на тему-рему.

Для иллюстрации противопоставления двух осмыслений нового в простом повествовательном предложении в речи одного и того же говорящего можно привести отрывок из радиопередачи: ... Какого вы мнения о моей игре? И профессор ответил: - У вас высокая техника. Но ваша игра говорит: **Я²** играю Шопена! Своих студентов я учу другому: Я играю **Шопе²на**.

Анализ русской звучащей речи показывает, что такое выражение нового в простом повествовательном предложении чаще наблюдается в разговорной речи.

Я вчера² получил письмо. А он сказал, что сегодня.

- От **кого²** получил письмо? От брата или матери?

- Письмо от **брата²**. От матери я еще ничего не получал...

Аналогичное выделение ремы сообщения в азербайджанском языке также производится центром ИКА-2.

Nəzakət: Bu nə hərəkətdir? Sən **ana²nla** danışırсан!..

Nargilə: Yox, mən Fərəcın arvadı ilə danışırım. (И.Эфендиев)

Nəzakət: Axı siz kimsiniz onun taleyi ilə maraqlanasınız?

Həsənzadə: Bəs siz kimsiniz?

Nəzakət: Mən onun **anası²yam**. Eşidirsinizmi! Anası. (И.Эфендиев)

В русском и азербайджанском языках смысловое выделение ремы в повествовательных предложениях возможно лексико-грамматическим средством – изменением обычного порядка слов.

Известно, что в азербайджанском языке, как и в русском, порядок слов не является средством выражения коммуникативного типа предложения. Например, вопросы без вопросительных слов и повествовательные предложения имеют один и тот же порядок следования членов предложения. В азербайджанском языке сказуемое, как правило, имеет фиксированное место, оно заключает предложение. Подлежащее и второстепенные члены, относящиеся к нему, предшествуют сказуемому. Другие члены предложения размещаются между группой сказуемого и подлежащего. Изменение обычного

порядка расположения членов предложения, за исключением сказуемого, помогает выявить рему предложения, которая выносится в позицию перед сказуемым. В русском же языке рема перемещается на последнее место в предложении. При этом, как в русском, так и в азербайджанском языке интонационный центр передвигается на выделяемый компонент и, таким образом, используется как избыточное средство.

Например:

Наташа придет к нам **сего**²дня. Tahir Səmilin ardınca vaqona **mind**².

Наташа придет сегодня к **на**²м. Tahir vaqona Səmilin **ar**²dınca mindi.

Наташа сегодня к нам **приде**²т. Səmilin ardınca Tahir **vaqo**²na mindi.

Сегодня придет к нам **Ната**²ша. Səmilin ardınca vaqona **Tahir**² mindi.

Однако такое выделение ремы в обоих языках является нетипичным и встречается оно, главным образом, в монологической речи.

Итак, выделение ремы в односоставных повествовательных предложениях русского и азербайджанского языков осуществляется двумя средствами: интонационным и лексико-грамматическим. Распределение этих средств по формам речи между языками совпадает: а) в диалогической речи основным средством выделения является передвижение интонационного центра с сохранением обычного порядка слов; б) в монологической речи главная роль в выделении ремы предложения принадлежит изменению обычного порядка слов. В азербайджанском языке рема выносится в позицию перед сказуемым, в русском языке – на последнее место в предложении. При этом передвижение интонационного центра используется как избыточное средство. Подобное распределение средств выражения ремы предложения по формам речи, по-видимому, объясняется условиями общения. В монологической речи отсутствует непосредственный собеседник и поэтому для выделения ремы необходимы лексико-грамматические средства. Диалогическая же речь характеризуется присутствием собеседника. Здесь достаточно одной интонации, непосредственно воспринимаемой адресатом.

2. В повествовательных предложениях русского языка передвижение интонационного центра и тип ИК участвуют также в отчленении состава темы и состава ремы. Так, в предложении «**Вчера поздно вечером**^{3/4/6} / пошел сильный дождь» средствами интонации незавершенности ИК-3,4,6 выделяется состав темы как единое целое. Далее интонационный центр, двигаясь на любое слово состава темы, детализирует смысловые отношения внутри нее. При взаимодействии центра ИК-3,4,6 и слова состава темы со структурой противопоставления из нескольких членов реализуется семантика сопоставления типа «**это одно, а это другое**».

Мой рабочий **день**^{3/4/6} / начинается в **во**¹ семь утра.

Мой^{3/4/6} рабочий день / начинается в **де**¹вять утра.

Такая детализация смысловых отношений возможно при непосредственной связи с предшествующей или последующей ситуацией и поэтому первый член сопоставления всегда выражается в контексте.

Аналогичное выражение смысловых отношений в составе темы наблюдается и в азербайджанском языке при наличии тождественных условий. Так, например, в синтаксической конструкции “Arifin xasiyyətinin əsas xüsu-

siyyəti / səliqəlilik idi”. (Главной чертой характера Арифа была аккуратность) передвижением интонационного центра незавершенности ИКА-3/4/6 в составе темы “Arifin xasiyyətinin əsas xüsusiyyəti” (главной чертой характера Арифа) можно выделить любой член. И каждый раз при взаимодействии центра ИКА-3,4,6 и слова со структурой противопоставления из нескольких членов возникают новые смысловые оттенки, совместимые в одной и той же позиции.

Arifin xasiyyətinin əsas **xüsusiyyəti**^{3/4/6} / səliqəlilik¹ idi. (Главной чертой характера Арифа была аккуратность).

Sevdanın^{3/4/6} xasiyyətinin əsas xüsusiyyəti / sadəlik¹ idi. (Главной чертой характера Севды была простота).

Однако в азербайджанском языке, в отличие от русского языка, при детализации смысловых отношений в составе темы чаще используется лексико-грамматическое средство - частица “isə”.

Ср: Arifin xasiyyətinin əsas xüsusiyyəti^{3/4/6} / səliqəlilik¹ idi.

Sevdanın^{3/4/6} **isə** xasiyyətinin əsas xüsusiyyəti / sadəlik¹ idi.

Итак, сопоставительный анализ средств выражения ремы-темы в повествовательных и вопросительных предложениях с вопросительным словом в русском и азербайджанском языках показал, в основном, различие между ними в распределении того или иного средства по формам речи: диалогической и монологической. В русском языке ведущим средством выделения ремы предложения является передвижение интонационного центра ИК независимо от формы речи, хотя могут использоваться лексико-грамматические средства, но роль этих средств минимальна. В азербайджанском языке функционирование того или иного средства зависит от формы речи. В диалогической речи выражение ремы предложения возможно передвижением центра интонационной конструкции, но его смыслоразличительные возможности несколько сужены за счет повышения роли выделительных частиц “bəs”, “isə”. При употреблении выделительных компонентов центр ИК используется как избыточное средство, так как выполняет сопроводительную функцию. В монологической речи основная роль в выделении ремы предложения принадлежит лексико-грамматическим средствам: выделительным частицам и изменению обычного порядка слов в предложении.

Таким образом, в сопоставляемых языках функциональная нагрузка интонационного средства при выражении смысловых отношений внутри повествовательных и вопросительных предложений с вопросительным словом различна. В русском языке центр интонационной конструкции несет основную нагрузку, а в азербайджанском языке роль его снижена за счет преобладания лексико-грамматических средств. Эти специфические особенности сопоставляемых языков должны быть учтены в практике преподавания русского языка азербайджанцам и азербайджанского языка русским.

Литература

1. Брызгунова Е.А. Звуки и интонация русской речи. Изд.3.-М., 1983.
2. Брызгунова Е.А. §§ 2629 – 2640 // Русская грамматика. Под ред. Н.Ю.Шведовой.- М.: Наука, 1980. В 2 т.

3.БрызгуноваЕ.А Коммуникативный анализ русской звучащей речи. // Soviet – American Contribution to the Study and Teaching of Russian: Theory, Strategic and Tools // Russian Language Journal XXXVI. 1982, № 125.

4.Зюльфиназ Бабашева. К вопросу об актуальном членении русского предложения. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 4-5 may 2015-ci il.S.107-110.

5. Матезиус В. О так называемом актуальном членении. Язык и стиль// Пражский лингвистический кружок. М., 1967.С. 239-245.

Xülasə

Azərbaycan və rus dillərində nəqli və sual sözləri işlədilən sual cümlələrində semantik əlaqələrin ifadəsinin xüsusiyyətləri haqqında

Nəqli və sual sözləri işlədilən sual cümlələrində semantik əlaqələrin ifadə vasitələrinin müqayisəli analizi dillər arasındakı fərqi göstərir. Rus dilində nitqin formasından asılı olmayaraq əsas vasitə intonasiya mərkəzinin hərəkətidir. Azərbaycan dilində isə bu və ya digər vasitənin istifadəsi nitqin formasından asılıdır. Dialoji nitqdə cümlənin remasının ifadəsi intonasiya vasitəsi ilə ifadə olunur. Monoloji nitqdə cümlənin remasının ifadəsi leksik-qrammatik vasitələrə məxsusdur.

Summary

On the features of expression of the semantic relations in Russian and Azerbaijani declarative and interrogative sentences with interrogative words

This article deals with comparative analysis of means of expression of the semantic relations in declarative and interrogative sentences with the interrogative word has shown the difference between the languages. In the Russian language the leading means is the movement of the intonational center which does not depend on the form of dialogical and monological speech. In the Azerbaijani language the use of this or that means depends on the form of speech. In the dialogical speech expression of rheme of the sentence can be made by intonational means. In the monological speech the main role in allocation of rheme of the sentence belongs to lexico – grammatical means.

*Rəyçi: dos. A.Ağakışiyeva
ADU-nun II Xarici dill kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.05.2017

fil.f.d., dos. Nuray Əliyeva
AMEA Naxçıvan Bölməsi
 E-mail: naliyeva22@mail.ru

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA DİALEKTİZMLƏR

Açar sözlər: Məmməd Araz, ədəbiyyat, dialekt və şivələr, dialektizm

Keywords: Mammad Araz, literature, dialects and accents, dialecticism

Ключевые слова: Маммад Араз, литература, диалекты и говоры, диалектизм

Dilimizin inkişafında ayrı-ayrı sənətkarların xidməti unudulmamalıdır. Ədəbi aləmdə imzası olan hər bir şəxs müəyyən dərəcədə ədəbi dilin cilalanmasına kömək etmiş, onun leksik və qrammatik baxımdan zənginləşməsində, üslubiyyət cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynamışdır. Dildəki hazır sözlərə qayğı ilə yanaşmış, qələminin gücü ilə yeni söz və ifadələr yaradan sənətkarlar dilin inkişafına öz töhfəsini verir. Bu cəhətdən bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi ümumən ədəbi dilimizin öyrənilməsində ən mühüm vasitələrdən biridir. Məmməd Araz da dövrünün bir çox ziyalıları kimi bütün yaradıcılığı boyu dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun əsərlərinin dili bədilik baxımından maraqlı təsir bağışlayır. Şairin bədii dili ilə onun dövrünə, mühitinə, xalq dilinə münasibətini, dialektlərdən necə istifadə etməsini, ədəbi dilin qayda-qanunlarına necə riayət etməsini aydın görürük.

Hər bir sənətkarın öz xalqına, onun milli-mənəvi dəyərlərinə, onun dilinə nə dərəcədə bağlı olduğu onun yaradıcılığı ilə müəyyənleşir. Məmməd Arazın da böyüklüyü onun öz xalqına qırılmaz tellərlə bağlılığındadır. Məhz öz xalqına, öz kökünə söykənmək sənətkarı yüksəldir və ucalardan-uca edir. Y.Seyidov yazır ki, M.F.Axundov ədəbi-bədii dilin qısa və aydın, təbii və xəlqi olmasını istəyirdi və bu prinsipləri vacib şərt kimi, yazı yazanlar qarşısında qoyurdu (8, s.48). Bu baxımdan Məmməd Araz öz əsərlərinin mövzusu, məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də dili ilə sözün həqiqi mənasında əsl Xalq şairi, xalqın şairi idi.

Dialekt sözləri bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Buna baxmayaraq, bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən başlıca olaraq, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur [7, s.233]. Məmməd Arazın olduqca zəngin ədəbi irsini oxuyarkən hər an, hər dəqiqə onun lirikasının xalq ruhuna kökləndiyinin şahidi oluruq. Burada xalq dilinə, yəni dialekt və şivələrimizə xas olan çoxlu miqdarda söz və ifadələrə rast gəlirik:

Yer üzünün işığı bol - sən yoxsan;

Neçə gəlin, neçə giyəv,

Neçə nəvən – sən yoxsan.

Aynabəndli ev – eşiyin – sən yoxsan;

Bir ömürün tüstüsü yox – sən yoxsan [1, s.447].

Ədəbi dilimizdəki qarşılığı kürəkən sözü olan və müəllifin dilində müşahidə etdiyimiz bu söz Naxçıvan dialektində kürəkən, yeznə; Culfa şivələrində giyəv, yeznə; Şahbuz şivələrində giyəv şəklində işlənir. Qeyd edək ki, bu söz əsl türk mənşəli sözdür və qədim dövrlərdən dilimizdə işlənməkdədir. Belə ki, eyni sözə

güvən şəklində XIII əsrə aid Azərbaycan dilində yaranmış ilk məsnəvi olan “Dastani – Əhməd Hərəmi”də də rast gəlirik. Görünür ki, bu söz o dövrlərdə dilimizdə işlək sözlərdən biri olmuş, lakin zaman keçdikcə tədricən arxaıkləşmişdir. Dialekt və şivələrimizdə arxaıkləşmə prosesi ədəbi dilə nisbətən daha ləng gedir. Ədəbi dildən arxaik sözlər sürətlə çıxdığı halda, dialekt və şivələrimizdə bu sözlər uzun müddət qorunub saxlanıla bilir ki, güvən sözü də belə sözlərdəndir. Ədəbi dilimizdən çıxan bu sözlərin dialektlərdə yaşaması dil tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir.

Kürəkən mənasını verən bu söz göyüm şəklində Zaqatala şivəsində də müşahidə olunur [5, s.205]. Türk dialektlərində bu sözə yaxın olan güvey sözü işlədilir ki, bu sözlər eyni fonetik tərkibə malikdirlər. Eyni mənada müasir başqırd və tatar ədəbi dilində kiyəv, qazax dilində küyev, özbək dilində küyav, qırğız dilində küyo, uyuğ dilində isə küyoğul sözləri işlənilir [6, s.146].

Qeyd edək ki, vaxtilə C.Məmmədquluzadə ədəbi dil ilə danışmaq dili arasındakı səddi aradan qaldırmağa çalışaraq ümumxalq danışmaq dilini az qala ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmiş, sadə və lakonik xalq ifadələrinin geniş şəkildə sənət dilinə daxil olmasına, ədəbi dildə yer tutmasına yol açmışdır. Canlı danışmaq dilindən, folklorlardan, bir sözlə xalq dilinin geniş imkanlarından, zəngin leksikasından yerli yerində istifadə Məmməd Araz sənətkarlığına da xas olan cəhətlərdəndir.

*Çırma qolunu,
Boğazla döşdəki yemşan kolunu;
Sonra da on dənə düyünsüz çubux,
Beş cüt də samılıq
Üt aradan çıx [1, s.426]...*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, müəllif özü bilərəkdən bəzən leksik dialektizmlərlə yanaşı ədəbi dildəki sözlərin dialektlərdəki fonetik variantlarından da böyük məharətlə istifadə edərək qəhrəmanını daha da xəlqiləşdirir, onun dilini tamamilə xalq dili səviyyəsinə endirir:

*Dünənnən bəridir bəlkə yüz kərə
Təsaddıq vermişəm yetim-yesirə.
Nə deyim, bayısın yuvası yansın,
Hitlerin yurdunda ocaq qalansın [1, s.353].*

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri bütün dövrlərdə söz sənətkarlarının diqqətini cəlb etmişdir. Şair və yazıçılarımız, demək olar ki, bütün dövrdə bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər. Bədii əsərlərin dilində dialekt leksikasından istifadə sənətkarı xalqa bir daha yaxınlaşdırır. Bu, onun əsərlərinin dilinin xalq tərəfindən daha yaxşı qavranılmasına, daha yaddaqalan olmasına kömək edən vasitələrdən biridir. Bu baxımdan onun əsərlərinin dilində doğulub boya-başa çatdığı Şahbuz rayonu şivələrinə, ümumilikdə isə bu şivənin aid olduğu Naxçıvan dialektinə məxsus dialektizmlərə tez-tez rast gəlirik. Onun əsərlərinin dilinin sadəliyi, təbiiliyi məhz bundan irəli gəlir. Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın yerli, özünəməxsus danışmaq dili bütün zənginliyi və əzəməti ilə onun əsərlərində, xüsusən

də poemalarında əks olunmuşdur. Poemalarının qəhrəmanlarını öz yerlilərindən, həmkəndlilərindən seçməsi də bunu şərtləndirən əsas amillərindəndir.

*Ocaq tüstüsünü görk eyləyənin
Payını yetim də başına çırpır.
Ocaq tüstüsünü bərk eyləyənin
Ağlı da çılpaqdır, əyni də çılpaq [1, s.442]!*

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində nümunə, nümunə olmaq mənasında [5, s.203] işlənən bu sözə Məmməd Araz yaradıcılığında tez-tez rast gəlirik. Şair bu sözü daha çox görünüş, dərs mənasında işlətməmişdir:

*Gedən gedər, qəmi qalar bir içim,
Fərqi yoxdur: ya üç mini, ya üçü...
Məzar üstə çoxu ağlar görk üçün,
Ağlayırsan- sağlığında ağla sən [2, s.258].*

Qədim türk yazılı abidələrində də bu sözün müxtəlif variantlarına rast gəlirik. Belə ki, burada “gör” felindən formalaşmış olan “görk”, körklük//körkülü (yaraşlıq, gözəl, gözəgəlimli) sözləri işlənmişdir.

“Divani lüğəti-it türk”də oxuyuruq: “Görklük toniğ özündə, tatlığ aşığı azın-ka” / Gözəl, yaraşlıq paltar özünə, dadlı yeməyi özgəsinə. Bu vahidə bəzi müasir türk dillərində də müstəqil lüğəvi vahid kimi geniş rast gəlinir [9, s.78].

A.Qurbanov yazır ki, dialektizm, əsasən, qeyri-ədəbi dil ünsürləri hesab edilən söz, ifadə, səs xüsusiyyəti və qrammatik formalardır. Adətən, dialektizmlər ədəbi zəmin əsasında qurulmuş nitqdə, yaxud bu və ya digər bədii əsərin dilində nəzərə çarpa bilər [7, s.231]. Məmməd Arazın əsərlərinin heç birində təsadüfi işlənən, yerinə düşməyən dialekt ünsürlərinə rast gəlmirik. Böyük şair yaradıcılığında bu sözlərdən o qədər yerli-yerində, məharətlə istifadə etmişdir ki, bu da nəinki oxucunu narahat etmir, hətta onun əsərlərinin dilinin şirinliyini daha da artırır:

*Altını qalaylar qara çaydanın,
Yanar sapılcada yağı nə qədər.
Uzanan söhbəti ağaran danın
Ulduzu başına yağana qədər [1, s.423].*

Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində növ anlayışı bildirən sözlər ümumiləşdirici sözlərə nisbətən daha çox işlənir [9, s.324]. Yəni hər hansı bir əşya və ya məfhum ədəbi dilimizdə yalnız bir sözlə ifadə olunursa, dialekt və şivələrimizdə onun hər bir növünün ayrı-ayrılıqda adı var. Bu baxımdan Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində alət və əşya adları bildirən sözlərə aid zəngin material vardır. Burada rast gəldiyimiz sapılca sözü də belə sözlərdəndir. Ədəbi dildəki tava sözü Naxçıvan dialektində tava; Culfa şivələrində tiyəncə; Şahbuz şivələrində sapılca, Şərur şivələrində isə saplıca şəklində işlənir.

Məmməd Arazın əsərlərinin dilində rast gəldiyimiz maraqlı hadisələrdən biri də ədəbi dilimizdə qarşılıqlı olan sözlərin rusca işlənməsidir. Rus dilinə məx-

sus olan bu sözlər şairin qəhrəmanlarının dilində dilimizin qayda qanunlarına uyğunlaşdırılaraq, yəni dialekt variantında işlədilir:

*Ağız bir çölə çıx, qiyamətə bax,
Bu zəhrimar qış da nə vaxt çıxacaq?
Çillədir, dərdi yox, ürəyi yoxdur,
Deyirlər uruset yaman soyuqdur [1, s.352].*

Belə misalların sayını böyük şairin əsərlərindən gətirilən nümunələrlə istənilən qədər artırmaq olar. Rusiyanın Azərbaycanla qonşu ölkə olması və uzun illər xalqlarımızın qarşılıqlı əlaqəsi dialekt və şivələrimizə kütləvi şəkildə rus sözlərinin, həmçinin rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin keçməsinə şərtləndirmişdir. Lakin bu sözərin demək olar ki, əksəriyyəti dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ilə məhdudlaşmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmamışdır. Yəni burada ədəbi dildə olan alınma sözlərdən əlavə Azərbaycan dilində qarşılığı olan, lakin regionun əhalisi tərəfindən dialektin lüğət tərkibinə daxil edilən sözlər vardır ki, bu sözlər həm də sözün alındığı dildəki kimi deyil, yerli insanlar tərəfindən təhrif olunmuş, fonetik cəhətdən dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir:

*Döydü qapısını yüz idarənin
Baxışında sual, gözlərində qəm:
“Vayonkom, bəs balan yoxdurmu sənin?
Bala həsrətində dözə bilmirəm” [1, s.355].*

Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin vəziyyəti çox vaxt ədəbi dildəki kimi deyildir. Belə sözlər ədəbi dildəki alınmalara nisbətən dilin daxili inkişaf qanununa əsasən istər şəkil, istərsə də məzmunca dəyişikliyə daha çox məruz qalır [9, s.342].

Bədii əsərlərin dilində dialekt sözlərdən istifadə yazıçıdan, şairdən böyük məharət, sənətkarlıq qabiliyyəti tələb edir. Bu baxımdan Məmməd Arazın şeirləri öz yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məmməd Araz dühası əsərlərinin digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də dili ilə böyük şairin sağlığında olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan şeirinin zirvəsində öz mövqeyini qorumaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azər nəşr, 1986, 480 s.
2. Araz M. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997, 318 s.
3. Araz M. Seçilmiş əsərlər, Dörd cildə, ikinci cild (şeirlər). Bakı: Ozan, 2003, 332 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
6. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992, 1183 s.
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
8. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

Summary**Dialecticisms in Mammad Araz's works**

Language in national poet Mammad Araz's poems is searched in the paper; the used dialectal words are involved in research here. Variants of the given words from other dialects and accents of the Azerbaijani language find their reflection here, and their equivalents used in the literary language are mentioned as well. The author notes that dialectal words can be met in the poet's works which belong mainly to the Nakhchivan dialect and its Shahbuz accents; the poet has been born and grown in Shahbuz district. In Mammad Araz's poems dialecticisms are used very skillfully and appropriately that, undoubtedly, indicates his poetic talent.

Резюме**Диалектизмы в творчестве Мамеда Араза**

В статье исследуется язык стихотворений народного поэта Мамеда Араза, привлечены к исследованию употребленные здесь диалектные слова. Нашли свое отражение варианты данных слов из других диалектов и говоров азербайджанского языка, а также их соответствия, употребляемые в литературном языке. Автор отмечает, что диалектные слова, которые можно встретить в творчестве поэта, в основном относятся к нахичеванскому диалекту и его шахбузскому говору, ведь поэт родился и вырос именно в Шахбузском районе. Мамед Араз в своих стихотворениях использовал диалектизмы очень искусно и к месту, что, без сомнения, говорит о его поэтическом таланте.

*Rəyçilər: fil.e.d., prof. Ə.Quliyev, fil.f.d., dos. F.Rzayev
AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
29.03.2017-ci il tarixli iclasının
03 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

д.ф.ф., доц. Малахат Велиева

АУЯ

E-mail: malahat.06@mail.ru

ЯВЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИМ ВАРЬИРОВАНИЕМ МОРФЕМ В АНГЛИЙСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Ключевые слова: интерференция, морфема, семантическое варьирование, студенты-азербайджанцы

Açar sözlər: interferensiya, morfem, semantic variasiya, Azərbaycanlı tələbələr

Keywords: interference, morpheme, semantic variation, Azerbaijani students

Так как интерференция – это явление, спровоцированное перенесением элементов родного языка в изучаемый, то неизбежна и интерференция на морфемном уровне, обусловленная семантическим варьированием морфем в английской речи студентов-азербайджанцев.

Наиболее часто допускаемые ошибки – это неверное употребление морфемы английских глаголов в третьем лице единственном числе «-s» с глаголами в третьем и во втором лице во множественном числе в английском языке. Вместо «they live ; we live» студенты-азербайджанцы употребляют «they lives; we lives», так как морфема «-s» является омонимичной с морфемой множественного числа английских существительных, в то же время глаголы третьего лица множественного числа в азербайджанском языке принимают окончание множественного числа «- lar, - lər», что не является характерным для английских глаголов и приводит к ошибкам в речи.

Встречаются также случаи ошибочного употребления формы глагола в придаточных предложениях будущего времени в английском языке в условном наклонении. В азербайджанском языке, также как и во многих тюркских языках существуют определенные модели образования условного наклонения при помощи морфем «- sa, -sə», как, например, в словах «alsam» (если возьму) [2, с. 17-34]. Как видно из примеров в азербайджанском условном наклонении в придаточном предложении принято употреблять глагол в форме будущего времени, чего нельзя сказать о глаголах английского языка. Ввиду этого несовпадения в морфологической системе двух языков, студенты - азербайджанцы допускают ошибки в глагольных формах условного наклонения в английском языке и в придаточном предложении употребляют глагол в будущем времени, что недопустимо в английском языке.

Например, «If my friend will come, we shall go for a walk» вместо «If my friend comes, we shall go for a walk». При переводе это предложение означает «Если мой друг придет, мы пойдем гулять», в азербайджанском языке «Əgər dostum gələrsə, biz gəzməyə gedəcəyik», что наводит студентов на мысль употребить будущее время в придаточной части предложения.

Наблюдаются также случаи интерференции при употреблении морфемы «-er», обозначающей профессию и исполняющего какое-либо действие. В английском языке есть слова, обозначающие названия профессий, которые

образуются путем прибавления морфемы «-er» к корню слова, как, например, «teacher» (учитель), «interpreter» (устный переводчик), «trader» (торговец), «butcher» (мясник), «baker» (кондитер), «grocer» (продавец в продуктовом магазине), «greengrocer» (продавец в продуктовом магазине) и т.д.

В речи студентов-азербайджанцев наблюдается употребление морфемы «-er» в слове «cooker» в значении «повар», в то время как слово «cooker» в английском языке имеет значение газовой плиты, а «повар» употребляется без суффикса «-er» - «cook». В данном случае в результате многозначности морфемы «-er», обозначающей:

а) профессию и б) исполняющего какое-либо действие имеет место явление интерференции, обусловленное семантическим варьированием морфем.

Подобное явление наблюдается в случае с морфемой «-ing», которая также имеет богатое семантическое содержание в грамматике английского языка.

Так, морфема «-ing» имеет следующие значения:

а) употребляется при образовании герундия, (например, «I like reading.» (Я люблю чтение), «Running is my favourite sport.» (Бег – мой любимый вид спорта), который присущ грамматике английского языка и имеет эквивалент только в испанском языке, несет в себе и субстантивные свойства, синтаксическими функциями являются подлежащее, предикатив, часть сложного глагольного сказуемого, дополнение, определение и обстоятельство [1, с. 98].

б) употребляется при образовании причастия I, причастия настоящего времени (например, «I saw playing children.» (Я увидел играющих детей.), «The girl, standing at the door, is my friend.» (Девочка, стоящая у двери, моя подруга.)

в) употребляется при образовании прилагательных, обозначающих качество человека, предмета, явления (например, «an interesting person» - интересный человек, «surprising news» - удивительная новость)

Ввиду многозначности и семантического варьирования морфемы «-ing» студенты-азербайджанцы ошибочно употребляют ее в функции герундия, например, «I can swimming.», буквально переводя с азербайджанского «Mən üzməyi bacarıram» (Я умею плавать), где «üzmək» соответствует «плавать», форме герундия в английском языке «swimming», но так как в предложении употреблен модальный глагол, то с модальным глаголом «can» (мочь) употребляется не герундий, а инфинитив (неопределенная форма глагола) без частицы «to». Вместо «I can swimming» следует употребить «I can swim» (Я умею плавать).

Как результат семантического варьирования, морфемы «-ed», «-ing», образующие прилагательные, также ошибочно употребляются билингвами. Семантическое содержание морфемы «-ed» в прилагательных – это обозначение чувств и эмоций говорящего (например, «an interested person» - заинтересованный человек, «an interesting match» - интересный матч. Наблюдаются случаи неверного употребления этих морфем в таких случаях, как «I am surprising by shocking news» (Я удивительный шокирующей новостью), вместо «I am surprised by shocking news» (Я удивлен шокирующей новостью). Или же «John was disappointing by the failure at the exam» (Джон

был разочарующий провалом на экзамене) вместо «John was disappointed by the failure at the exam» (Джон был разочарован провалом на экзамене).

Для верного употребления нужной морфемы «-ed» или «-ing», необходимо учитывать его семантическую вариативность.

Случаи интерференции также наблюдаются при неверном употреблении морфемы «-s», обозначающей множественное число существительных в английском языке. Так, например, студенты-азербайджанцы, исходя из морфологических правил азербайджанского языка, где слово «pul» (деньги), «maral» (олень) с легкостью принимают окончание множественного числа «lar» - «pullar (деньги), marallar(олени)», добавляют окончание множественного числа существительных в английском языке «-s» к словам «money, deer» и употребляют «moneys, deers» вместо «money, deer».

Явления потенциальной интерференции подобного типа могут возникнуть и в других английских существительных, имеющих одинаковую форму единственного и множественного числа при употреблении студентами-азербайджанцами. Например, «fish, sheep, swine», которые не принимают окончания множественного числа, имеют одинаковые формы единственного и множественного числа.

Для предупреждения интерференции при ошибочном употреблении морфемы множественного числа английских существительных в вышеуказанных случаях, необходимо заострить внимание студентов на согласование подлежащего и глагола-сказуемого в предложениях с существительными-исключениями. Безусловно, в методике преподавания английского языка имеются особые приемы, различные виды речевой деятельности, упражнения на практикум таких морфологических форм, провоцирующих явления интерференции в национальной аудитории.

Вполне реально, что в методике преподавания иностранных языков при составлении упражнений, игр, материалов для чтения, аудирования и речевой деятельности, естественно, должен учитываться родной язык билингов, опыт которого они переносят в изучаемый иностранный язык и уподобляют, отождествляют морфемы родного и иностранного языков.

Неверное употребление той же самой морфемы множественного числа английских существительных в словах «mens», «womens», «oxens», «childs» вместо «men» (мужчины), «women» (женщины), «oxen» (волы), «children» (дети). Английские существительные «man» (мужчина), «woman» (женщина), «ox» (вол), «child» (ребенок) являются исключениями, и их форма множественного числа не подчиняется общему правилу образования формы множественного числа существительных.

Студенты-азербайджанцы, исходя из единого правила образования формы множественного числа существительных в азербайджанском языке, то есть прибавления ко всем существительным без исключения окончания «-lar», «-lər», неверно употребляют вышеуказанные существительные.

Аффикс «-lar», «-lər» служит для выражения множества предметов и лиц и обозначает:

1) определенный предмет или отдельные единицы (например, «çiçəklər» - цветы);

2) группу, совокупность лиц, которых объединяет их профессия, племенная или родовая общность (например, «ovçular» - охотники, «qaraqoyunlular» - соплеменники племени «qaraqoyunlu», «Məhəmmədovlar» - семья Магомедовых и т.д.);

3) видовые или родовые особенности, придаваемые личным именам (например, «Nizamilər» - последователи Низами);

4) свойства и качества, образованные при помощи окончания «-lıq», «-lik», конкретизируя такие понятия (например, «aurlıqlar» (разлуки), «çətinliklər» (трудности), «samanlıqlar» (сараи) [3, s.42-43].

Исходя из этих особенностей аффикса «-lar», «-lər» в азербайджанском языке, проявляются явления интерференции на морфемном уровне в английской речи студентов-азербайджанцев.

В итоге мы приходим к такому выводу, что к интерферентным явлениям, обусловленным семантическим варьированием морфем следует подходить с точки зрения сравнительной типологии азербайджанского и английского языков для более тщательного и детального их изучения и предотвращения.

Литература

1. Rəfibəyli G. İngilis və azərbaycan dillərində fəli tərkiblər. Bakı: Nurlan, 2008, 144s.
2. Гаджиева Н.З. Тюркские языки// Языки мира. Тюркские языки. М., 1997, с.17-34.
3. Ширалиев М.Ш. Грамматика азербайджанского языка. Баку, АН АССР, Институт Языкознания, 1971, 413с.

Xülasə

Morfemlərin variasiyasının semantik növü ilə şərtlənən interferensiya hadisələri

Məqalə morfemlərin variasiyasının semantik növü ilə şərtlənən azərbaycanlı tələbələrin ingilis nitqində interferensiya hadisəsi haqqındadır. Müəllif ingilis və azərbaycan dillərində olan morfemlərin variasiyasına azərbaycan və ingilis dilinin qrammatik strukturuna əsasən müəyyən aydınlıq gətirir və onların semantik variasiya növü ilə şərtləndiril-diklərini izah edir.

Summary

The phenomena of interference determined by semantic type of morpheme variation in English speech of Azerbaijani students

The article is about the phenomena of interference determined by semantic type of morpheme variation in English speech of Azerbaijani students. The author clarifies the issue of morpheme variation in English and Azerbaijani languages based on the grammatical structure of these languages and explains their determination by the semantic type of variation.

Rəyçi: fil.f.d.A.Quliyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
28.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 18.04.2017

METAFORA MANİPULYATİV VASİTƏ KİMİ (FRANSIZ SİYASİ MƏTBUATI MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: siyasi mətbuat, metafora, manipulyasiya

Keywords: political press, metaphor, manipulation

Ключевые слова: политическая пресса, метафора, манипуляция

Mətbuat ən vacib kütləvi informasiya vasitələrindən biri kimi, kütləvi kommunikasiyanın digər audiovizual vasitələri (radio, televiziya) ilə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Siyasi mətbuat diskursunda jurnalistlər peşəkar siyasətçilər və qeyri-peşəkar kütlə auditoriyası arasında vasitəçi kimi çıxış edirlər. Jurnalistlər siyasət və siyasətçilər haqqında “hekayəçi” rolunu oynayaraq ictimai fikri formalaşdırır. Siyasi mətbuat diskursu təsiredici qüvvəyə malik olub, göndərən şəxs üçün zəruri olan ictimai fikri manipulyasiya edir, cəmiyyətin ən geniş təbəqələrinə təsir göstərir. Jurnalistlər müvafiq informasiya təqdim etməklə oxuyuca təsir göstərir. Onlar tərəfindən təqdim olunan informasiya konkret qaydada istiqamətlənən təfəkkür proseslərini və emosional vəziyyəti doğurur, fikirləri formalaşdıraraq ətraf aləmə baxış bucağını müəyyən edir.

Məlum olduğu kimi, müasir siyasi diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri də manipulyasiyadır. Manipulyasiya əsas etibarilə nitqdə psixoloji təsir göstərməyə qadir olan dil vasitələrinin istifadəsidir. Dil sisteminin özü əvvəlcədən manipulyativ kimi “düşünölmüş” xüsusi vasitələrə malik deyil (məsələn, qiymətləndirmə üçün nəzərdə tutulmuş qiymətləndirici sözlər və s.). Dildə manipulyativ strategiyaların realizəsinə cəlb olunaraq manipulyasiya vasitələrinə çevrilən müəyyən təlqinedici potensiala malik vasitələr mövcuddur. Bu cür vasitələrdən biri sözsüz ki, metaforalardır.

Bu məqalədə də əsas qarşıya qoyulan məqsəd fransız siyasi mətbuatında metaforaların ictimai fikrin formalaşmasında rolunu təhlil etməkdən ibarətdir.

Metaforaların kommunikasiya prosesində rolu bu gün diskurs təhlili ilə məşğul olan alimlərin diqqət mərkəzindədir. Onların tədqiqi nəinki nəzəri cəhətdən, eləcə də praktik cəhətdən xeyli önəm kəsb edən məsələlər sırasındadır.

Metafora müxtəlif tematik qruplara aid olan iki fərqli, lakin müqayisə oluna bilən, koqnitiv imkanlar yaradan adlandırmadır. Nitqdə işlənən metaforik konstruksiyalar məlumatı obrazlılıqla dolğunlaşdıraraq və ona parlaqlıq və cazibəlik bəxş edərək onu müxtəlif mənalarla zənginləşdirir. Nitqin emosional çalarlarla zənginləşdirilməsi, metaforalardan istifadə dinləyicilərə təsir etmək üçün istifadə olunan ən təsirli vasitədir. Siyasi mətbuat diskursunda metaforanın işlədilməsi jurnalistin idraki qabiliyyətindən, metaforik təfəkkür yaradıcılıq səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir.

Təhlil olunan materiallar əsasında qeyd edə bilərik ki, metafora istənilən dilin daha tez-tez istifadə olunan ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Təqdim olunan məqalədə fransız mətbuatında təqaüd islahatlarının müsbət və mənfi tərəflərini qeyd etməyə imkan verən fransız dilinin metaforaları tədqiq

edilir. Müəyyən olunmuşdur ki, mətn materialının siyasi gərginliyinin formalaşması ifadə olunan fikrə müsbət və mənfi qiymət verən meliorativ və peyorativ konnotasiyadan istifadə olunması yolu ilə baş verir. Mətbuat diskursunun çoxcəhətli məkanında siyasi qəzet tekstinin praqmatik aspektinin tədqiq olunması, şübhəsiz ki, bu sahədəki problemlərin işlənilib hazırlanmasında üslubi fiqurların dominant mövqelərinin tanınmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Məhz irəli sürülən tezislərin dəlillili və inandırıcı olmasını təmin edən daha səmərəli mühakimə üsullarının və metodlarının istifadəsini tələb edən siyasi üslubiyyatın müəyyən vəzifələrinin həll olunması siyasi qəzet mətninin çərçivələri daxilində bu və ya digər dil işarələrinin seçimini və onların fəaliyyətini təyin edir.

Mətbuatda dil reprezentasiyalarının orijinallığı jurnalistin məqsədlərindən və şərtlərindən, praqmatik mexanizmlərdən asılı olaraq leksik-frazeoloji vahidlərin seçimindən və təşkilindən ibarətdir.

Siyasi diskurs mətnini təqdim edən şəxs bütün mümkün dil vasitələri və hadisələrindən istifadə edərək, öz verbal və ya qeyri verbal auditoriyasına təsir edə bilər. Verbal və ya qeyri verbal auditoriyaya təsir həqiqətin məntiqindən doğmuş biliklərin sözlə ifadəsindən asılıdır [1, s.42].

Əlbətdə ki, siyasi diskurs mətnini göndərən, ilk növbədə sözlərdən istifadə edərək öz auditoriyasına təsir etməyə çalışır. Lakin sadəcə sözlər çox vaxt təsir qabiliyyətini itirir və siyasi mətni göndərən müvafiq psixoloji, mədəni, siyasi-ideoloji şərait sayəsində yaranmış metaforlara üstünlük verir. Metaforanın psixoloji mahiyyəti eşidənin psixi fəaliyyətini fəallaşdırmaqdan, ekspressiv effekti artırmaqdan ibarətdir [1, s. 50].

Məlumdur ki, müasir elmdə konseptual və ya koqnitiv metaforalardan söhbət gedir. Təbiidir ki, insan dərk etmə prosesində real predmet və hadisələrin özləri ilə deyil, onları adlandıran, təmsil edən dil işarələri ilə düşünür və mühakimə yürüdür. [2, s. 505].

Mətbuatda emosional çalarlı elementlərin işlədilməsi oxucuya ekspressiv təsirin göstərilməsi ilə əlaqədardır. Bu cür emosional çalarlı elementlər kimi, sözlərin obrazlı şəkildə işlədilməsi, kəskin ziddiyyətli elementlərin uzlaşması, parafrazlar (söyləmlər), frazeoloji birləşmələr, troplar və fiqurlar, terminologiyadan metaforik qaydada istifadə olunması və.s. çıxış edir. Xüsusi leksikadan məcazi mənada istifadə etmək fransız mətbuat dilinin səciyyəvi cəhətidir. Fransız yazılı mətbuat dilində bu rolu əksər hallarda terminoloji leksikanın bazasında metaforik konstruksiyaları əmələ gətirən metafora yerinə yetirir [4, s.56].

Metafora haqqında düşünərkən yada, ilk növbədə yenə də söz düşür. Məlum olduğu kimi, söz bir forma kimi şərti olaraq öz denotatına işarə edir və elə bu şərtiliyin əsasında metaforizm durur. Əslində, bütün sözlərin metaforik mahiyyəti var [1, s.45].

Publisistikada qiymətləndirici metaforalar ictimai fikri yaratmağa, ünvan sahibində (adresatda) mətni göndərənə (adresanta) lazım olan intensiyada informasiyanın qavranmasına təsir göstərən parlaq, görünən obrazı yaratmağa xidmət edir [3, s.387].

[...] *La reforme de retraite arrive a bout de course. L 'amendement final de la reforme aura lieu mercredi lors d'une session commune de deux chambres du Parlement.* [...] (Le Figaro 15.09.2010).

–*Təqaüd islahatları finiş xəttinə çıxır. İslahatların yekun təsdiqi Parlamentin hər iki palatasının birgə iclasında çərşənbə günü baş verəcək.*

« *La réforme de retraite arrive a bout de course* » (maneələr həddi aşılıbmışdır) – deyər Fiqaro sevinclə qeyd edir. Frazaların qurulmasına da diqqət yetirək – onlar lakonikdir, çağırış, birləşmək cəhdi yoxdur – öz fikrini Hökumət partiyalarına bildirən Fiqaro üçün bu, vacib deyildir və biz, oxucunun qəbul etməli olduğu faktın təsdiqini müşahidə edirik – qəzetin məqsədi məhz budur. *L'amendement final* frazası hökumətin və qəzetin islahatları tezliklə qəbul etmək və yekunlaşdırmaq cəhdlərini qeyd edir.

[...] *La partie a laquelle joue en ce moment Nicolas Sarkozy n 'a rien en commun avec les gestes symboliques qu 'il faisait au debut de son mandat [...]* (Libération 21.09.2010).

– *Hazırda N. Sarkozinin oynadığı partiyanın, məhz onun beşillik hakimiyyəti dövrünün əvvəlindəki simvolik jestlərinə heç bir aidiyyəti yoxdur.*

Bu cümlədə “*jouer a la partie*” metaforu diqqətəlayiqdir. *Partie* ləksemi burada ikili rol oynayır: o, bir tərəfdən, həqiqi mənada – “oyun, raund partiyası” mənasında şərh olunur, digər tərəfdən isə, “parti” ləkseminin omofonu olub, bizi allüziya – “siyasi partiyaya oynamaq” kimi, ikinci mənaya yönəldir, və beləliklə də, oxucuda mənfi konnotasiya yaradır, beləliklə də, hökumətin söylədiyi yalan, onun siyasi meydandakı oyunu mənasını daşıyır. *Les gestes symboliques* epiteti hökumətin bu cür neqativ qavranmasını daha çox təsbit edərək, hökumət tərəfindən oynanılan tamaşa haqqında təəssüratların yaranmasına yardımçı olur. Beləliklə, qəzetin hökumətə və islahata qarşı münasibəti reallaşır.

[...] *La persistance des differences dans le niveau des pensions sera avant tout due aux inégalités vécues par les femmes au cours de leur carrières, dont la retraite n'est qu'un miroir amplificateur [...]*. (Liberation 08.09.2010).

– *Təqaüd ödənişlərinin məbləğindəki əhəmiyyətli fərq, ilk növbədə, karyeraları ərzində qadınların payına düşən qeyri-bərabərliyin nəticəsidir və belə olan halda təqaüd yalnız böyüdücü şüşə rolunu ifa edir.*

Bu parçada istifadə olunan *miroir amplificateur* - metaforası, qadınların hüquqlarının pozulması hallarının hazırki islahatda da davam etdiyini göstərmək üçün və karyeranın göstəricisi kimi, iş stajından asılı olub, qadınların hüquqlarının tapdalanması kimi acınacaqlı faktı açıq-aşkar təsdiq edir. « Libération » qəzetini qadınların vəziyyəti narahat edir və qəzet onlara qarşı ədalətsizlik hallarını araşdıraraq, burada qadınları təhqir edən əsas tərəf kimi, hökuməti görür.

[...] *Le mot de la fin dans la lutte contre la réforme de retraite n'est toujours pas prononcé. Les manifestation continuent, encore une grève se prépare. Le gouvernement n'arrivera pas a imposer la réforme qui est si impopulaire. Les salaries ne sont pas prêt à tourner la page. Le gouvernement ne pourras pas arrêter le mouvement de protestation, ce mouvement ne s'affaiblira pas mais il pourra prendre une autre forme. [...]*. (Humanite 27.09.2010).

— *Pensiya islahatı əleyhinə mübarizədə son söz hələ deyilməmişdir. Manifestasiyalar davam edir, daha bir tətıl qarşıdadır. Hökumət təqdirəlayiq olmayan bu islahatı xalqa zorla qəbul etdirə bilməyəcəkdir. Fəhlə sinfi səhifəni çevirməyə hazır deyil. Hökumət etirazlar hərəkətinin qarşısını ala bilməyəcəkdir, bu hərəkət zəifləməyəcək, lakin digər bir şəkil ala biləcək.*

Le mot de la fin dans la lutte contre la réforme de retraite n'est toujours pas prononcé – deməklə, qəzet həmkarlar ittifaqlarının, tətillərin hərəkətlərini

stimullaşdırır. *La lutte* (mübarizə, döyüş, savaq) leksemi oxucunu hərəkat etməyə sövq edən təsirli sözdür. Frazanın davamı bu fikri inkişaf etdirir: «*Les manifestations continuent, encore une grève se prépare*». *Les salaires ne sont pas prêt à tourner la page* – fikri isə xalqın hələ qüvvəsinin tükənmədiyini və hökumətin hələ islahatların qəbul olunması haqqında danışmasının tez olduğu ilə bağlı obrazlı şəkildə ifadə edən növbəti metaforadır. Bu parçanın sonunda hədələmə səslənir: *ce mouvement ne s'affaiblira pas mais il pourra prendre une autre forme*. Qəzet nəticədə, nə baş verəcəyinin məlum olmadığı fikrini vurğulayır. «*Humanité*» qəzeti oxucuya bu cür təsir göstərməyə çalışaraq onu təqaüd islahatlarının əleyhinə kökləyir.

[...] *Le président pousse l'UMP, le parti de pouvoir, a une nouvelle mobilisation et a une intention de revoir la strangerie. Restant sourd au présent mouvement de mobilisation et en n'étant pas capable de correspondre aux exigences politiques, le chateau d'Élysées fabrique un nouveau scénario pour asphyxier les socialistes lors la prochaine présidentielle de 2012.* [...]. (*Humanité* 27.09.2010).

– *Prezident Xalq Hərəkatı uğurunda İttifaq kimi hakim partiyayı yeni səfərbərliyə və öz strategiyasını təkrar olaraq nəzərdən keçirməyə yönəldir. Səfərbərliyin hazırkı hərəkatının mahiyyətinə laqeyd qalan və siyasi tələblərə cavab vermək iqtidarında olmayan Yelisey sarayı 2012-ci ilin gələcək prezident seçkilərində sosialistləri boğmaq üçün ssenari "hazırlayır"*.

Restant sourd au présent mouvement de mobilisation metaforası, şübhəsiz, daha kəskin söz birləşməsi olub, prezident hazırkı vəziyyətə qarşı reaksiya vermək istəmir anlamını ifadə edir. Bu metaforadan istifadə publisistikanın dilini daha parlaq, daha obrazlı etməyə imkan verir ki, bu da oxucu tərəfindən daha asanlıqla qavranılır və dərhal hiddət hissi doğurur – prezident xalqın səsini eşitmək istəmir və bu da demokratiya ilə ziddiyyət təşkil edir. *Fabriquer un scénario* – ekspressiya nöqtəyi-nəzərindən həddən artıq parlaq metaforadır, onun xüsusiyyəti – *fabriquer* (hazırlamaq) leksikanın istifadəsi olub, söz birləşməsinə daha parlaq, yadda qalan səslənmə verir. *Scénario* leksemi isə kinomotoqrafiya leksikasından götürülür və beləliklə də, partiyanın proqramının kinomotoqrafiya ssenarisi ilə müqayisəsi meydana çıxır. *Asphyxier les socialistes* (boğmaq), feli məcazi mənada işlədilərək, onların nüfuzunu zəiflətmək, prezident seçkilərində qalib gəlməyə imkan verməmək deməkdir.

[...] *Le bouclier fiscal est désormais de troue.* [...] (*Humanité* 10.10.2010).

– *Vergi zirehi (müdafiəsi) bu gündən etibarən yırtılmışdır.* Bu nümunədə iqtisadi leksikaya daha çox daxil olmuş metaforadan istifadə olunmuşdur - *le bouclier fiscal* (vergi zirehi) – müəyyən güzəştlərin və vergidən azad olma hallarının mövcud olması ilə əlaqədar olan effektdir. «*Humanité*» qəzeti indi bu zirehin tamamilə yırtıldığını yazır, bu metafora oxucuda kapitalın axıb gedəcəyi əsl dəliklər haqqında təsəvvürü formalaşdırır. Belə obrazlı müqayisə, əlbəttə, "quru" iqtisadi terminlər ilə müqayisədə daha ifadəli və əyani olub, ictimaiyyətin daha geniş dairəsinə yönəldilmişdir və onun məqsədi bu terminin işlənməsində – hətta iqtisadi təhsili olmayan insanlar üçün aydın olmaqdan ibarətdir.

[...] *L'Assemblée nationale a adopté la réforme des retraites dans une ambiance survoltée. L'ambiance était digne d'une salle de sport endiablée. Les*

deux équipes se sont donnés des coups, rudes, sonores et sous la ceinture. [...] (Nouvel Observateur 16.09.2010).

– Milli Assambleya daha mürəkkəb şəraitdə təqaüd islahatını qəbul etmişdir. Bu vəziyyət qızğın idman meydançasına bənzəyirdi. Hər iki komanda şiddətli, bərk və qaydadan kənar (hərflər: kəmərdən aşağı zərbələrlə) endirildilər.

Bu vəziyyətdə metafora iki düşərgə – sağlar partiyası ilə müxalifət arasındakı mübahisə atmosferini təsvir etmək üçün işlədilir, onların hücumu və replikaları şiddətli, sərt, kəmərdən aşağı zərbələrlə müqayisə olunur.

Beləliklə, siyasi mətbuat diskursunda ekspressivlik ictimai fikrin formalaşması məqsədilə ünvan sahibinə təsir göstərməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. A.Məmmədov, M.Məmmədov. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Çapaşığı, 2010. 91 səh.
2. S.Abdullayev. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. “Victory” 2013, 593 səh.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by // Theory of metaphor. M.: Progress, 1990. 511 pp.
4. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора: материалы к словарю. М.: Помовский и партнеры, 1991. 193 с.
5. Ляпун С.В. Газетная публицистика в парадигме лингвистических исследований ХХIв. // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Филология и искусствоведение. 2011. Вып. 2. С. 117-123.

Summary

The use of metaphor as a manipulative means (on the materials of French political press)

The main purpose of the article is to analyze metaphors used in French press (“Liberation”, “L” Humanite, “Le Figaro”, “Le Nouvel Observateur”) and their roles in the formation of social thoughts. In the article metaphors giving possibilities to consider positive and negative sides of pension reforms stated in the French press, have been investigated. It becomes clear that usage of elements of emotional colorings in newspapers, usage of terminology in the metaphoric order is linked with making expressive influence on the reader.

Резюме

Метафора как способ манипулятивного использования (на материале французской политической прессы)

Основной целью данной статьи является анализ роли метафоры в формировании общественного мнения, использованных во французской политической прессе (“Liberation”, “L” Humanite”, “Le Figaro”, “Le Nouvel Observateur”). В статье рассматриваются метафоры, создающие возможность продемонстрировать позитивные и негативные черты пенсионной реформы во Франции. Становится очевидным, что использование элементов с эмоциональными оттенками в газете, использование терминологии в метафорическом порядке связаны с воздействиями экспрессивного влияния на читателя.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
26.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 04.05.2017*

ОДИН РОДИТЕЛЬ-ОДИН ЯЗЫК

Ключевые слова: абсолютно эквивалентное владение двумя языками, абсолютный билингвизм, интеграция ребенка

Açar sözlər: iki dildə tamamilə ekvivalent sahiblik, mütləq ikidillilik, uşaq integrasiyası

Keywords: absolutely equivalent possession of two languages, absolute bilingualism, integration of the child

При обращении к ребенку родитель всегда, во всех ситуациях говорит на одном языке, при этом не смешивая с другим. Если ребенок услышит, что родитель умеет говорить на другом языке, то ему станет понятно, что он и сам может говорить на разных языках. В основном на процесс обучения влияет возраст, в котором начинает ребёнок овладение вторым языком. Если ребенок владеет двумя языками в возрасте до трех лет, он проходит две стадии [9, с.64-75]: в начале ребёнок смешивает 2 языка, а потом начинает отделять их друг от друга. Примерно в 3 года ребенок начинает четко отделять один язык от другого. В 4 года дети перестают смешивать языки. Ребенок 4-5 лет стремится к контактам, его привлекает возможность рифмовать слова. Ребёнок стремится узнать, что означает то или иное слово и называет предметы.

К 6 годам ребёнок активно использует язык в школе с одноклассниками.

Абсолютно эквивалентное владение двумя языками - невозможно. Абсолютный билингвизм предполагает совершенно идентичное владение языками во всех ситуациях общения [4, с.49-62]. Достичь этого невозможно. Опыт, который ребенок приобрел, пользуясь одним языком, всегда будет отличаться от опыта, приобретенного с использованием другого языка. Чаще всего ребенок предпочитает использовать разные языки в разных ситуациях. Например, в ситуациях, связанных с обучением, с техническими аспектами знаний, предпочтение будет отдаваться одному языку, а в ситуациях эмоциональных, связанных с семьей - другому. Эмоции, связанные с одним языком всегда будут отличаться от эмоций, связанных с другим.

Если ребенок, овладевает вторым языком в школьном возрасте, мы говорим о так называемом сукцессивном (последовательном) билингвизме. [2, с.64-75] Он по-другому овладевает языком. В этом случае ребенок постоянно сравнивает два языка: звуки воспринимаются "по контрасту" со звуками первого языка. То же самое происходит и по отношению к грамматическим аспектам языка. А студенты, которые изучают например немецкий язык, как второй иностранный язык часто путают слова с английским языком. В особенности при счёте или при приветствии и т.д.

Каковы особенности речевого развития двуязычных детей? Дети позднее овладевают речью; словарный запас на каждом из языков часто меньше, чем у сверстников, говорящих на одном языке, при этом сумма слов лексикона ребенка больше при отсутствии систематического обучения, может быть недостаточно усвоена грамматика могут возникнуть трудности при усвоении

письменной речи второго языка; при отсутствии практики может возникнуть постепенная утрата недоминирующего родного языка [10, с.64-75].

Может возникнуть ситуация, в которой ребенок отказывается изучать немецкий язык, говорить на нем. Возможно, что этот язык приобрел у него статус "трудный" по сравнению с "мощным и лёгким" английским или французским. Он восхищается доминирующим языком и боится пользоваться "трудным" немецким. Например, ко мне обратилась женщина, дочь которой в 12 лет отказалась говорить с ней по-немецки и требовала, чтобы мама обращалась к ней по-английски. В такой ситуации необходимо помочь ребенку сформировать мотивацию для продолжения общения на немецком. Важно сформировать восприятие немецкого как "престижного языка". Ребенок должен чувствовать, что общение на немецком позволит ему общаться со значимыми для него людьми (родственниками с отца стороны, живущими в Германии с которыми он может говорить по телефону, или с которыми он увидится, когда поедет домой, с друзьями из немецкоязычного сообщества, смотреть фильмы, читать книги вместе с родителями и т.д. в зависимости от того, что важно именно этому ребенку). Очень важно давать позитивную оценку билингвизму ребенка, чтобы владение двумя языками воспринималось как нужное и положительное качество. Необходимо хвалить ребенка за старания, поощрять его. Семья может стать как тормозом изучения языка, так и усилить мотивацию ребенка. Большое значение имеет то, как относятся в семье к своей и к чужой культуре, то есть преобладающая стратегия аккультурации в семье. Канадский психолог Берри разработал классификацию различных стратегий адаптации у иммигрантов. Берри беседовал с иммигрантами, расспрашивая их о том, как изменились после переезда их поведение, какие ценности сохранились, а какие исчезли, что из прежней жизни (праздники, традиции. язык и т.д.) перенесли они на новую почву, а что осталось в прошлом. По мнению ученого, то насколько успешно протекает для иммигранта процесс адаптации в новой стране, можно определить задав ему два вопроса. Важно ли для вас поддерживать свою собственную культуру? [8, с.336] Насколько активно вы участвуете в контактах с чужой культурой в новой стране? На основе опросов были выделены четыре возможные стратегии аккультурации эмигрантов, не зависящие от национального менталитета ассимиляция (отказ от своего прошлого культурных ценностей и норм, добровольная или вынужденная ориентация на культуру страны въезда вплоть до полного растворения в ней) сепаратизм (сохранение своих норм и ценностей как более предпочтительных по отношению к культуре страны въезда) интеграция (желание совместить собственные культурных ценности и ценности принимающего общества; маргинализации (отказ как от одной, так и от другой культур). Стратегия интеграции, при которой происходит синтез двух культур - наиболее успешная. При выборе этой стратегии меньше вероятность развития различных психологических расстройств. Выбор стратегии интеграции позволяет уменьшить последствия культурного шока и способствует поддержанию положительной самоидентификации.

Если родители изолируются от культуры принимающего сообщества, а ребенок, наоборот, стремится к полной ассимиляции, существует опасность

того, что представления о мире существующие у родителей со временем станут сильно отличаться от тех, которые ребенок приобрел в школе. Такая ситуация приведет к конфликтам и разрыву общения между разными поколениями. Можно привести в пример обратную ситуацию. Мальчик 15 лет был вывезен родителями в Германию, когда ему было 11. Он совершенно не принял новую культуру и постоянно говорить о превосходстве всего азербайджанского. Чувствует себя потерянным, отвергает возможность дружить и общаться с немцами. Обвиняет родителей в том, что они увезли его из Азербайджана, лишили его друзей. Признается в том, что плохо пишет как по-азербайджански, так и по-немецки. Говорит о своем желании умереть. Его мечта - после окончания школы уехать в Азербайджан и пойти служить в армию. Что происходит? Подросток испытывает кризис идентичности. Он чувствует себя незащищенным, что связано с маргинальным положением его семьи в новом обществе. В своем стремлении найти образец для подражания, он обращается к образу солдата, защитника. В новом обществе он не находит такой героической фигуры. Понятно, что наиболее благоприятная ситуация для детей - принятие в семье стратегии интеграции. В связи со сказанным, необходимо формирование школ, в которых бы отдавалось бы предпочтение стратегии интеграции, то есть необходимо, чтобы в процессе обучения уделялось внимание не только российской, но и общечеловеческой культуре. Речь идет об образовании, которое позволяло бы сохранение собственного языка и культуры и толерантное отношение к культуре страны проживания. Важно сформировать позитивное восприятие обеих культур и языков.

Ученые из Азербайджана дали таким школам название "школа диалогов культур" [1]. Такие школы позволяют ребенку принять свою принадлежность к обеим культурам. Что важно для детей и подростков в ситуации миграций?

Безопасность ситуации (отсутствие опасности выселения, понимание перспектив на будущее); стимулирующие социальные контакты; разнообразие возможностей.

Понятно, что общение с земляками может обеспечить стимулирующие социальные контакты. Для ребенка важна возможность общаться с людьми, которые проявляют интерес к его потребностям, готовы выслушать его истории из жизни. Структурированное социальное окружение (студии, школы, кружки) стимулируют развитие ребенка в случае если ему предъявляются реалистичные требования, поощряются его достижения и в то же время предоставляют свободу для реализации желаний.

Как неформальная, так и структурированная среда может обеспечить контакты со взрослыми и сверстниками, которые помогают раскрыть способности ребенка, сформировать навыки общения в коллективе.

Условием формирования идентичности является контакт с прошлым, своим и с прошлым родителей, бабушек и дедушек, то есть знание собственных культурных корней и поддержание контактов с ними [7, с.14-19]. Одновременно необходимо способствовать интеграции ребенка в стране проживания. Этому способствует, например, разговоры с ребенком о том, как живут другие люди, какие у них традиции, стараясь при этом быть терпимее и сдержаннее с оценках местного населения.

Литература

- 1.Əliyev. Ə. Azərbaycan dilində qarqonlar. Bakı, 1998
- 2.Алиев Р., Каже Н. Билингвальное образование. Теория и практика. Рига, 2005,С.384
- 3.Аврорин В.А. Двужычие и школа //Проблемы двужычия и многоязычия. М
- 4.Белянин В.П. Психоллингвистика. – М.: МПСИ, 2003. – 232с.,1972. С.49-62.
- 5.Верещагин Г.М. Психологическая и методологическая характеристика двужычия (билингвизма). - М.: Изд-во МГУ, 1969. -160 с.
- 6.Гарбовский Н.К. Теория перевода. М., 2004. С. 318-319.
- 7.Забелина Н.А. О билингвизме. Теория языка и межкультурная коммуникация. 2007. № 2. С. 14-19.
- 8.Джон **Берри**. Теоретические проблемы этнической и кросс культурной **психологии**: Материалы ..... выступил, **Канада**, 2012, С 336.
- 9.Имедадзе Н.В. Психологический анализ владения вторым языком (психология билингвизма) / Москва: Московский государственный лингвистический университет им. Мориса Тореза, 1980, С. 64-75. //
10. Зимняя И.А. Психология учебной деятельности студента при овладении иностранным языком в языковом вузе: сборник научных трудов / ред. Москва : МГЛУ им. Мориса Тореза, 1980. – С. 64-75.
- 11.Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты. М., 1972. С. 5-24.
- 12.Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.
13. <http://www.psyresurs.ru>

Xülasə

Bir valideyn bir dil

Məqalənin müəllifi "Bir valideyn bir dil", iki dildə tamamilə ekvivalent sahiblik, mütləq ikidillilik, uşaq integrasiyası suallarını dildə müzakirə edir. Əgər valideyn başqa dildə danışır, o zaman uşaq başa düşür ki, oda həmin dildə danışa bilər. Uşağın başqa dildə danışmaq imkanı, onun yaşı ilə əlaqədər ola bilər.

Summary

One parent is one language

The author of the article "One parent is one language" discusses the questions of language, absolutely equivalent possession of two languages; absolute bilingualism; integration of the child. When referring to a child, the parents always, in all situations speak the same language, without being confused with the other. If the child hears that the parents are able to speak another language, then it becomes clear that he himself can speak different languages as well.

*Rəyçi: dos.G.Abdulrahimova
ADU-nun II Xarici dill kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.05.2017

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN DİL TƏDRİSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: dillçilik, frazeologiya, lüğət tərkibi, daxili məna

Keywords: linguistics, phraseology, vocabulary, internal meaning

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, лексика, внутренний смысл

Dilçiliyin ən cavan şöbələrindən biri hesab olunan frazeologiyanın banisi fransız dilçisi Şarl Ballidir. Frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil şöbəsinə çevrilməsində isə sovet dilçisi V.V.Vinoqradovun müstəsna rolu var. “Dilin lüğət tərkibində, daha doğrusu, leksik sistemində elə birləşmələr vardır ki, onlar öz mənz xüsusiyyətinə görə hazır vahidlər olub, xüsusi bir qrup yaradır. Həmin qrupa daxil olan sözlər öz leksik-semantik səciyyəsinə görə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan fərqlənir” [3, s.166]. Bu qrup sözlər frazeologizmlər və ya frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeologiya iki yunan sözündən – **frazis** (təbir, ifadə) və **loqos** (məfhum, təlim) sözlərindən ibarətdir. Bütövlükdə bir leksik mənanı bildirən söz birləşmələrinə **frazeoloji birləşmələr** deyilir.

Bəs frazeoloji birləşmələr nə üçün sərbəst deyil, sabit söz birləşmələri adlanır? Məlumdur ki, frazeologizmlərin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilmir. Frazeoloji birləşmələrin mənası onların tərkibinə daxil olan sözlərin arı-ayrılıqda mənalalarının cəmindən təşkil edilməyib. Burada ifadənin mənası ümumi, sabitdir.

Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəzən sabit birləşmələr adlanan frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. “Frazeoloji ifadələrin dildə, xüsusilə bədii ədəbiyyatda, şifahi nitqdə rolu böyükdür. Bu ifadələr dili, (nitqi) rəvanlaşdırır, onun axıcılığını, şirinliyini artırır” [5, s.82].

Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyisməyən və məcazi mənada işlənən sabit söz birləşmələridir. Məsələn: *qulaq asmaq (dinləmək), başa düşmək (anlamaq), ürəyinə xal düşmək (şübhələnmək), başa çatdırmaq (qurtarmaq), əldən düşmək (yorulmaq)* və s. söz birləşmələri frazeoloji birləşmələrdir. Belə birləşmələrin tərkib hissələri olan sözlər öz həqiqi mənasını itirir və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: “*Şagirdlər diqqətlə müəllimə qulaq asırdılar*” cümləsindəki frazeoloji birləşmə **nə edirdilər?** sualına cavab olur, deməli, cümlənin xəbəridir.

Aydınır ki, bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də sözlərin əksəriyyəti müstəqil mənaya malikdir və nitq prosesində onlar bir-birilə əlaqəyə girərək birləşir, cümlə (fikir, ifadə) əmələ gətirir. Məsələn, *to rain* – yağmaq (yağış) sözündən ayrılıqda mənasını başa düşüb cümlədə işlətdiyimiz halda, *it never rains but it pours* ifadəsində *rains* sözünün mənası dumanlıdır və onu ayrıca söz kimi deyil, bütöv bir cümlə kimi, ifadə kimi götürmək lazımdır: *First my car broke down, then I lost my key - it never rains but it pours!* Verilmiş cümləyə əsasən yuxarıdakı ifadə dilimizdə *yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük* mənasını verir.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologiyası vardır. Müxtəlif dillərin frazeoloji vahidləri praktik yolla daha asan mənimsənilir. Ana dili ilə müqayisəli tədqiq edi-

ləndə isə tərcümə prosesində xeyli məsələlər aydınlaşır, müxtəlif dillərin quruluşu, daxili məna imkanları, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxır. Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, ingilis dili analitik dillər qrupuna daxil olduğundan müxtəlif məna çalarları yaratmaq üçün sözlülərindən istifadə olunur. Bu məqalədə bir sıra frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilindəki qarşılığı təqdim olunur.

Ana dili ilə müqayisəli tədqiq ediləndə isə tərcümə prosesində xeyli məsələlər aydınlaşır, müxtəlif dillərin quruluşu, daxili məna imkanları, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxır. Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, ingilis dili analitik dillər qrupuna daxil olduğundan müxtəlif məna çalarları yaratmaq üçün sözlülərindən istifadə olunur.

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin Azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müş-tərək, paralel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”; Platonic love “platonik sevgi”; winged words “qanadlı sözlər”; as cunning as fox “tülkü kimi hiyləgər (bic)”; to take counsel “məsləhət almaq”.

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: It is raining cats and dogs.: Şiravaran yağış yağır; a drop in the bucket “dəmizdə bir damla”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; that’s flat “qısa və konkret”; pop the question “evlənmə təklifi etmək”; the observed of all observers “diqqət mərkəzi”.

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin Azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi Azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini itirir. Məsələn: to burn the candle on both ends “səhərdən axşama kimi işləmək”; a black eye “gözünün altı göyərmiş”; the dark ages “orta əsrlər”; for a long “havayı”, “müftə”; straw in the wind “ümumi fikir”; have a yellow streak “cəsarətsiz adam”, “qorxaq”; be in pink “sağlam görünmək”, “gümrah olmaq”; in the black “cahcəllali”.

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don’t count your chickens before they are hatched “cücəni payızda saymalar”; to keep one’s head “başını itirməmək”; to keep one’s head above water “borca girməmək”; to keep one’s pecker up “ruhdan düşməmək”; to keep one’s hair on “əşəbləşməmək”.

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizmə baxaq: David and Jonathan “Devid və Conatan”, “ayrılmaz dostlar”.

Bir çox əsərlərdəki frazeologizmlərin böyük bir qismi dilimizə hərfi tərcümə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə praktikasında geniş yayılıb. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnmişdikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə elədiyi dilin sistemində uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Məsələn: to put the cart before the horse atı arabaya qoşmaq (hər şeyi tərsinə etmək).

Müştərək tərcümə – verilmiş frazeologizmin analoq tərcüməsi onun mənasını tam olaraq ifadə etmirsə, o zaman bu frazeologizmin öncə kalka, sonra təsviri tərcüməsi verilir və onun analoq tərcüməsi ilə müqayisə edilir. Məsələn: to carry coals to Newcastle – Nyukasla kömür daşımaq. Bu frazeologizm “bir şeyin çox olduğu yerə həmin şeydən daşımaq” mənasını verir. Bunu “dənizə su tökmək” kimi tərcümə etmək olar.

Paralell tərcümə – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralell tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü ingilis dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: “white elephant” – İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya “white elephant” deyirlər. Bu frazeologizm bir əfsanədən götürülmüşdür. O əfsanəyə görə şahzadə Siama öz düşmənlərini var-yoxdan çıxartmaq üçün onlara fil bağışlayır. Çünki fil Hindistan və Seylonda müqəddəs heyvan sayılır. Onu öz işlərində istifadə etmirlər. Bundan əlavə bu ölkələrdə fillərə qulluq böyük xərc tələb edir.

Hər bir dilin zənginliyi onun tərkibindəki söz vahidləri, onların yaranma formaları, mənaları, sözbirləşmələri və onların tipləri, nəhayət frazeoloji birləşmələr adlanan bölməsidir. Sözlə cümlə arasında bir körpü rolunu oynayan söz birləşmələri sərbəst və sabit olmaqla iki qrupa bölünür. Qapını açmaq, dərsi oxumaq sərbəst söz birləşməsidirsə, yolunu azmaq, göz atmaq kimi birləşmələr isə sabitdir. Söz birləşmələrində həm frazeologiya və onun mənası, həm də aparıcı komponent və onun mənasına fikir vermək lazımdır.

Frazeoloji birləşmələr və onların təsnifatı haqqında çox danışmaq olar. Onların ədəbi üslublarda istifadə və tərcümə yollarından söz açmaq maraqlı olardı. Bu birləşmələr bütün ədəbi üslublarda geniş istifadə olunur. Bəzən bədii əsərin elə hissəsi olur ki, frazeologiyayı bilmədən onun məna kəşərinin itiliyini, ciddiliyini və ya zarafatyana olduğunu başa düşmək olmur. Onlar təkcə nominativ söz vahidləri kimi deyil, həm də əlavə hiss və həyəcan da bildirmək üçün işlənir.

Bəs tərcüməçilər, xüsusilə ədəbi əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olan tərcüməçilər əsasən nəyi bilməlidirlər? Ən əvvəl, onlar söz birləşməsinin sərbəst və ya

sabit olmasını müəyyən etməlidir. Bundan üçün onlar frazeoloji birləşmələrumat malikolmaladırlar. Sadə bir misal demək olar ki, sərbəst ifadələr artiklla işlənməsi ilə sabit söz birləşmələrindən fərqlənir: to go to the sea - dəniz istiqamətində getmək; to go to sea – dənizçi olmaq

Uzun illərin təcrübəsi onu göstərir ki, dil öyrənənlərin həmişə lüğətə ehtiyacı olmuşdur. Maraqlı doğuran ifadələri, frazeoloji birləşmələri tərcümə etmək üçün lüğətlərə müraciət edilməlidir. Dil öyrənməyin nə qədər vacib olduğunu əsas götürərək lüğətlə, xüsusilə izahlı lüğətlə işləməyin vacib olduğunu görürük.

Danılmaz faktıdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ümumxalq dilinə təsiri az olmamışdır. Zaman-zaman şifahi xalq ədəbiyyatı istər yazılı ədəbi nümunələrə, istərsə də ədəbi dilin formalaşmasında aparıcı, müstəsna mövqeyə malik olmuşdur. “Dil kollektivinin tarixi və ya mənəvi təcrübəsini əks etdirən milli dillərdə frazeologizmlər gerçəkliyin obrazlı təsəvvürü əsasında yaranır. Belə ki, nominasiya subyektinə və nitq fəaliyyətinə – həmişə milli məniyyətin subyektidir”. [6, s.9] Bu baxımdan şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusilə də rəvayətlər elmi tədqiqat üçün zəngin və tükənməz bir mənbədir. Frazeologizmlərdəki xalq müdrikliyi, xalq hikməti, xalqın birbaşa folklorə, şifahi ədəbiyyata bağlılığından irəli gəlir. Rəvayətlər əsasında yaranan frazeoloji birləşmələr ya olduğu kimi, ya da bəzi dəyişikliklərlə dilə daxil olmuşdur. Məsələn, *to be born with a silver spoon in one's mouth // to be born with a penny in one's mouth – varlı ailədə doğulmaq // xoşbəxt bürc altında doğulmaq*. Amma, onu da unutmaq olmaz ki, bir sıra şifahi ədəbi nümunələrdə işlənən ayrı-ayrı leksik vahidlər zaman keçdikcə öz ümumişləklilik funksiyasını itirmiş, ya dilin əsas lüğət tərkibindən çıxmış, ya da bəzi regionlarda bu gün də işlənərək dialekt söz funksiyası rolunu oynayır. Onu da bilmək vacibdir ki, əslində frazeoloji sabit söz birləşmələri qrammatik birləşmələrin əsasında meydana gəlir.

Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaranan vasitələr donuq bir hala gəlir və o, bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir [2, s. 88].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi məna-larını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar.
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən ingilis dilində rastlaşdığımız belə ifadələrin mənası, onların ifadə etdiyi fikir onu təşkil edən sözlərin hər birinin ayrıca mənası ilə izah olunmur, yalnız bütün tərkib və ya ifadə birlikdə bir məna verir və istənilən dildə belə frazeoloji ifadələr, sabit söz birləşmələri, zərb-məsəllər az deyildir. Belə ifadələri danışıq dilində, bədii əsərlərdə işlətməklə biz öz nitqimizi daha obrazlı, təsirli və emosional etmiş oluruq.

Ədəbiyyat

1. Oxford. Advanced Learner's Dictionary. 2000
2. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, 2007
3. Axundov A. Ümumi Dilçilik. Bakı, Maarif, 1979
4. Babayev A. Ümumi Dilçilik. Bakı, Maarif, 1992
5. Muxtarov H. M. Gəlin Rusca Danışaq. Bakı, Maarif, 1986
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996

Summary

Phraseological units and their role in language teaching

The article explores the importance and role of phraseology in the English language classes.

Phraseology is one of the youngest branches of linguistics and it is considered to be founded by the French linguist Charles Bally. The Soviet linguist V.V.Vinoqradov played a crucial role in turning phraseology to independent branch of linguistics.

Long-term experience shows that the learners always need dictionaries, mainly explanatory while learning any language.

Резюме

Фразеологические единицы и их роль в преподавании языка

В статье исследуется важность и роль фразеологических единиц и их роль в преподавании языка.

Одним из самых молодых отраслей лингвистики, основателем которого считается французский лингвист Шарль Балли, является фразеология. Также советский лингвист В.В.Виноградов сыграл решающую роль в превращении фразеологии в самостоятельную отрасль языкознания.

Многолетний опыт показывает, что фразеологические соединения нельзя изучать без словаря. Поэтому следует при переводе и изучении фразеологических единиц пользоваться словарей. На основе важности изучения языка лексики, в частности, мы видим важность работы с пояснительным словарем.

*Rəyçi: fil.f.d. G.Müslümova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
26.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.05.2017

ERKƏN AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN
İNGİLİS DİLİNDƏ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: amerikanizmlər, regional variant, standart ingilis dili

Keywords: americanisms, regional variation, standard English

Ключевые слова: американизмы, региональный вариант, стандартный английский язык

Amerika ingiliscəsinin Amerikanın özü kimi çox maraqlı inkişaf tarixi vardır. 3 əsr yarımliq dövr Amerika ingiliscəsinin lüğət fondunda öz əksini tapmışdır. İngilis dilinin bu variantı XVII əsr Britaniya ingiliscəsindən meydana gəlmişdir. Maraqlıdır ki, hal-hazırda Britaniya ingiliscəsində işlənən bəzi sözlər, idiomlar Amerika ingiliscəsində artıq işlənmiş və ya əksinə, Amerika ingiliscəsində hələ də yaşayan idiomlar, söz və ifadələr Britaniya ingiliscəsində artıq yoxdur. “Blue laws, sunbonnet, law cabin, forty-niner, hash house, motel, baby-sitter” kimi sözlər və terminlər Amerikanın keçmişi və indisi haqqında bizə məlumat verir[6].

Amerika ingilis dilinin tarixi XVII əsr ingilis dilinin ilk rüşeymlərinə əsaslanır. Bu dövrü iki mərhələyə bölmək olar: 1) Erkən dövr - (XVII əsrin əvvəli-XVIII əsrin sonu). Bu dövrdə ingilis dilinin Amerika dialektləri formalaşmağa başlamışdır; 2) XIX-XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniya şimalı Amerikada ilk müstəmləkələrini yaratmışdır. Beləliklə, ingilis dili ilk dəfə Amerikaya yol açmışdır. İlk ingilislər 1607-ci ildə Virciniya ştatında yerləşən “Jamestown” ərazisində məskunlaşmışdılar. Bu vaxta qədər artıq Amerikada digər xalqlardan olan insanlar məskunlaşmışdılar. Hindlilər, ispanlar, fransızlar, afrikalılar və digər xalqlar artıq burada yeni bir dilin formalaşmasına təkan vermişdilər. Müxtəlif xalqların bir-biri ilə ünsiyyəti üçün vahid bir dil lazım idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili lüğətinin zənginləşməsində yalnız yeni sözlərin deyil, digər dillərdən də alınma sözlərin rolu vardır. Məsələn, moccasin (makasin), squash (balqabaq), persimmon (xurma) və s. Məlum olan sözlərin birləşməsindən yeni sözlər meydana gəlmişdir.

ABŞ-da danışılan ingilis dili Amerika ingiliscəsi adını daşıyır, ölkədə bu dildə danışılır və bu dildə tədris gedir. Lakin, bu dilin dövlət dili olması barədə heç bir qanun mövcud deyil. İngilis dili ölkədə dövlət dili rolunu oynayır və məktəb proqramına onun öyrədilməsi daxil edilir. Amerika ingiliscəsi ölkənin sərhədləri daxilində qalmır, bir çox sözlər (OK, telephone) dünya dillərinə keçir [5, s.4].

İ.V.Arnolda görə, Amerika ingiliscəsi regional variant olduğundan onu dialekt adlandırmaq olmaz. Bu variant standart ingiliscədən qaynaqlanır və onun normalaşmış ədəbi dil forması (American National Standart) mövcuddur [1, s.265, 266].

“Amerikanizm” ABŞ-da danışılan ingilis dilinə məxsus olan söz və söz birləşmələri kimi başa düşülür; məsələn, cookie (biscuit), mail (post), store (shop) və s. İlk dəfə olaraq “amerikanizm” terminini Con Vizerspun (Dr. John Witherspoon) işlətməmişdir. O, bu termini 1781-ci ildə Mayın 9-u “Pensylvania Journal and Weekly Advertiser” jurnalında istifadə etmişdir. Amerika ingiliscəsinin lüğət fondu təkcə digər dillərdən bu dilə daxil olmuş və ya ilk dəfə burada işlənmiş söz-

lərdən (məsələn, George Eastman-ın “Kodak” və ya Oliver Wendell Holmes-in “anesthesia”) ibarət deyildir. İngilis dili özü də bu ölkədə normal inkişaf mərhələsi keçmişdir. Burada həmçinin Britaniya ingiliscəsində fərqli mənalarında işlənən sözlər də mövcuddur. Bəzi sözlər qədim ingilis dilində istifadə olunan mənalarını qorumaqdadır. Bu kimi sözlər bəzən Britaniyada anlaşılmadıqları halda Amerikada başa düşülür [5, s.6].

Amerika ingilis dili tacirlərin, yaranmaqda olan burjuaziyanın danışdığı dilindən formalaşmışdır [7, s.13]. Bu, yeni ölkədə təkcə ingilislər deyil, həmçinin fransızlar, almanlar, slavyanlar, italyanlar və s. məskunlaşmışdılar. Yeni xalqlara ünsiyyət üçün yeni, asan bir dil gərək idi. Bu da yeni yaranmış Amerika ingilis dili oldu. Orijinal ingilis dilindən fərqli olaraq Amerika ingilis dili dəyişikliyə meyilli və yeniliklərə daha açıq bir dildir.

1812-ci il müharibə şəraiti Amerikada amerikanizmlərin yaranmasına şərait yaratdı. Həmin dövrün tarixi, yaşayış standartı, siyasət, elm və sair bir sıra amerikanizmlərin yaranmasının əsasını qoydu. M.M.Metyu (M.Mathews) özünün “Dictionary of Americanisms” lüğətində amerikanizmləri yarandıqları illəri ilə qeyd etmişdir [8].

Cocktail (1806)

Gerrymander (1812)

Gold fever (1847)

Siyahıda verilmiş hər bir amerikanizm bizə Amerikanın tarixi və Amerika həyatı haqda informasiya verir. Məsələn, “stogy”(ucuz siqar) sözü bizə XIX əsr Konestoga qatarı haqqında məlumat verir. Bu nəqliyyat vasitəsi və onun adı XVII əsrin ortalarından istifadə olunurdu, lakin, 1800-cü ilə qədər Pensilvaniyadan kənardə heç yerdə tanınmırdı. “Conestoga” “İroquoian” qəbiləsinin adı olub. Sonralar o, öz mənasını dəyişib. Sərnişinlər Konestoqa qatarında səyahətləri boyunca uzun siqar çəkərmişlər və bu siqarları da “conestoga” adlandırarmışlar. Tədricən bu ad qısaldılaraq “stogy” adını almışdır [5, s.156].

Ən məşhur amerikanizm sayılan “O.K.” prezident sülaləsindən yaranmışdır. Bu termin bütün dillərdə yayılmış və müxtəlif nitq hissələri rolunda istifadə olunur.

“His account was O.K.” - isim

“He did the job O.K. – zərf

“O.K. this for me.” - xəbər

Bu amerikanizmin yaranması ilə bağlı bir neçə nəzəriyyə və fərziyyə mövcuddur. Bir fərziyyəyə görə “k” hərfi Keokun adından yaranıb. Keokun Sac hindlilərin başçısı olub. O, “Black Hawk” müharibəsi dövründə insanlara yardım etmiş. Ona “Old Keokun” deyərmişlər. Bir fərziyyəyə görə, O.K. bu adın baş hərf-lərindən götürülüb və “all right” mənasını verir [5, s.160].

Digər bir fərziyyəyə görə O.K. biskvit manufakturaçısının adı, Orrins Kendalın adından yaranmışdır. 1840-cı il Mart ayının 30-da Nyu-Yorkun məşhur jurnalı “Nyu-York Herald” O.K. termininin mənasını qeyd etmişdir. Jurnalda prezident Andryu Cekson (Andrew Jackson) bir sıra sənədlərə nəzər yetirmiş və onlara “Mark on them O.K.” söyləmişdir. Yəni “all correct!”mənasında verilmişdir. O vaxtdan bəri də bu termin “all right”, “all correct” mənasını saxlamışdır [5, s.161]. Amerikanizm bu gün həm Amerika, həm də İngiltərədə istifadə olunmaqdadır. 1935-ci ildə “London Times” qəzeti bu sözün İngiltərədə söz sırasına qatıl-

masını elan etmiş və həmin ildə də rəsmi sənədlərdə bu terminin istifadəsi məqbul sayılmışdır. 2 ildən sonra O.K. böyük “Oxford English Dictionary” lüğətinə daxil edilmişdir.

Buna bənzər “buncombe” amerikanizmi Amerikanın siyasi həyatından götürülmüşdür. “Bloomer” (bloomer costume, dress) Ameliya Blumerin adı ilə bağlıdır. R.H.Ornton 1912-ci ildə Filadelfiyada çıxan “American Glossary” əsərində belə fikir söyləyirdi: “Ameliya bu geyimi ixtira edən şəxs deyildi, ilk dəfə bu geyimi geyinən şəxs də olmamışdır, hətta, bu geyimin onun adı ilə bağlı olması fikrinə belə qarşı çıxırdı.” Bu söz ətəyin altından geyinilən və biləklərdən yığılan boş şalvarı təsvir edirdi. Bu geyim növü gimnastika kostyumu kimi müasir dövrdə istifadə olunmaqdadır.

“Brownstone” XIX əsrdə Amerikan ingiliscəsində iqtisadi əhəmiyyət daşıyan tünd-qəhvəyi qumdaşının bir növü idi. Əsasən tikinti materialı kimi istifadə olunurdu. Bu daşla tikilmiş bəzi şəhər evləri hələ də mövcuddurlar. Lakin onları tikən adamların yetirmələri hal-hazırda bina evlərində yaşayırlar. “Brownstone” artıq dövrü keçmiş Amerikan həyatına aiddir.

“Nickelodeon” 1908-ci ilə qədər 5 sent dəyərində göstərilən bir şou növü sayılırdı. Lakin, 1908-ci ildə kinomotoqrafiyanın inkişafı cizgi filmlərinin yaranmasına təkan verdi və bu terminin mənası cizgi filmlərinə aid olmağa başladı [5, s.169]. Digər terminlərdən olan “sundae” həm “Oxford English Dictionary”, həm də “The Dictionary of American English” lüğətlərində “Sunday” (bazar günü) sözünün dəyişdirilmiş forması kimi verilir. 1904-cü il Mayın 21-də Nyu-York “Evening Post” qəzetində bu amerikanizm “sundi” kimi verilmişdir [5, s.171].

Amerikanizmlərin Britaniya ingiliscəsinə keçidinin çox hissəsi demək olar ki, kino və televiziyanın payına düşür. Eyni zamanda, amerikan reklamları da amerikanizmlərə yol açan əsas mənbələrdən hesab oluna bilər. Elə bu üsullarla Britaniya “wireless” termini “radio” amerikanizmi ilə əvəz olunmuşdur. Britaniya yazıçılarının da şəxsən ABŞ-a səfərləri amerikanizmlərin yayılmasına gətirib çıxarmışdı.

Bu, doğrudan da həqiqətdir ki, bir çox amerikanizmlər artıq İngiltərədə istifadə olunmaqdadır. Keçid kifayət qədər əvvəl, hətta film və radiodan yayılan sözlərdən də əvvəl başlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Arnold. İ.V. The English Word. Moscow, 1966, 295 p.
2. Kurath H. The origin of differences in spoken American English.1928, Modern Philology 25: 385-95
3. Mencken. The American Language. Supplement 1, New-York, 1945, 739 p.
4. Partridge E. A. Dictionary of Slang and Unconventional English, 2002, 1400 p.
5. Thomas P. Words and ways of American English. Random House, New-York, 1952, - 310p.
6. Webster’s New World Dictionary of the American Language. New-York, 1978
7. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка. Вопросы языкознания, 1995, - 34 с.
8. <http://en.wikipedia.org/wiki/> - Wikipedia

Summary

Early americanisms and their appearance in English

American English employs a small but highly interesting group of words and usages, sometimes regarded as Americanisms, which are actually nothing more than survivals from the British English of older days. It is no cause of wonder that some of the changes which have taken place in British English since the early days of colonization, have failed for one reason or another to be reflected in the language spoken and written in America. Some of these British fossils are encountered only in isolated rural and mountainous regions, while others are encountered in standard American English.

Резюме

Ранние американизмы и их появление на английском языке

Американский английский использует небольшую, но весьма интересную группу слов, иногда рассматриваемых как американизмы, которые на самом деле представляют собой не что иное, как пережитки британского английского языка более ранних дней. Не удивительно, что некоторые изменения, произошедшие на британском английском языке с ранних дней колонизации, по той или иной причине не отразились на языке, на котором говорят и пишут в Америке. Некоторые из этих британских окаменелостей встречаются только в изолированных сельских и горных районах, в то время как другие встречаются на стандартном американском английском языке.

*Rəyçi: fil.f.d. S.Abdurəhimova
OYU-nun "Dillər və pedaqoji" kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.05.2017

Гюлер Велиева
БСУ, докторант

К ВОПРОСУ О РАЗРУШЕНИИ НЕКОТОРЫХ ПРИНЦИПОВ РЕМА-ТЕМАТИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ Ф.ДАНЕША В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Ключевые слова: тема-рема-тематические связи, актуальное членение предложения, антропологическая лингвистика, парадигмоцентрическая морфология, константная тема

Açar sözlər: tema-rema əlaqələri, cümlənin aktual üzvlənməsi, antropoloji dilçilik, paradiqmotsentrik morfolojiya, sabit mövzu

Keywords: theme-rematic relations, actual division of the sentence, anthropological linguistics, paradigmocentric morphology, constant theme

Исследуемая тема настоящей статьи вызвана повышением интереса современной лингвистики к проблемам, в основном связанным с эстетико-познавательной функцией языка, изучение которой позволяет глубже проникнуть в содержательную сторону коммуникативного акта. Последнее играет существенную роль для определения сферы рема-тематических отношений как в устной речи, так непосредственно в текстах художественных произведений разных жанров, где они могут наиболее отчётливо проявляться в виде последовательно развёртывающейся цепочки, либо, напротив, как стилистические фигуры, в корне отрицающие эту последовательность. Кроме того, лингвистический анализ грамматических и лексико-семантических явлений в данном аспекте расширяет наше познание о «поведении» конкретных форм в тексте, способствует прочтению глубинных, содержательных пластов текста.

Необходимо подчеркнуть, что в современных научных концепциях отмечается постепенный переход от так называемой имманентной лингвистики с ее «строго регламентированной установкой рассматривать язык как «вещь в себе» - к лингвистике антропологической. Последняя прежде всего предполагает изучение языка в тесной связи с человеком, его сознанием, мышлением, духовно-практической деятельностью» [7, с.7].

Антропологический поворот в лингвистике последних десятилетий и в теории общего языкознания, по мнению большинства российских, азербайджанских и западно-европейских исследователей, определяет перспективность исследований всевозможных рема-тематических связей в составе текста. Более того, явно наметился приоритет изучения избранной темы как часть раздела в современном языкознании, посвящённом семантической морфологии.

Настоящая статья в сущности продолжает семантические изыскания в области рема-тематических отношений на уровне текста разных объёмов (от малых до ССЦ). Причём, как отмечал А.А.Ивин, данный аспект «весьма тесно связан с реализацией в устной речи и в художественных текстах трёх

основных функций языка: передачей информативного, выражением экспрессивного и эвокативного значений» [2, с.12].

В означенном ключе в языкознании на рубеже XX-XXI столетий сделан определённый шаг вперёд. В данном случае нас интересует традиционный для русской лингвистики текста вопрос, что представляют собой принципы связи предложений в тексте? В основу общей типологии этих принципов связности может быть в одном случае положена лексическая и местоименная связь, а в другом – линейная. В третьей четверти XX века большинство лингвистов склонялось к признанию наиболее ясной и оптимальной модели, предложенной чешским учёным Ф.Данешем в виде описания тематической прогрессии. Суть теории Ф.Данеша состояла в том, что порядок слов в предложении является доходчивым и гибким, ясно отражающим его актуальное членение, что и позволяет выразить разнообразные связи между предложениями.

Ф.Данеш впервые аккумулировал несколько видов прогрессии и в результате пришёл к признанию трёх основных типов тематической прогрессии:

1. Простая линейная тематическая последовательность;
2. Константная тема;
3. Производные темы.

В соответствии с таким делением приведём примеры из художественной литературы и сходные с данной конструкцией произвольные предложения из устной речи.

Итак. 1. Простая линейная тематическая последовательность: «Сибирь. На берегу широкой, пустынной реки стоит город, один из административных центров России; в городе крепость, в крепости острог. В остроге уже девять месяцев заключен ссыльно-каторжный второго разряда, Родион Раскольников» (Ф.Достоевский. «Преступление и наказание»). Или: Нева, на реке Петром I был построен город; город строился на человеческой крови; кровь проливали люди, которые не жалели своей жизни для других.

2. Константная тема. «Восторг исключает спокойствие, необходимое условие прекрасного. Восторг не предполагает силы ума, располагающей частями в их отношении к целому. Восторг непродолжителен, непостоянен, следственно, не в силе произвести истинно великое совершенство». (А.С.Пушкин «Возражение на статью Кюхельбекера»). Или: Радость умиротворяет нас; радость порою излишне убаюкивает; радость вселяет в нас силы, но одной из оборотных её сторон является ощущение не оправданной реальными обстоятельствами эйфории.

3. Производные темы. «В больничном дворе стоит небольшой флигель, окруженный целым лесом репейника, крапивы и дикой конопли. Крыша на нем ржавая, труба наполовину обвалилась, ступеньки у крыльца сгнили и поросли травой, а от штукатурки остались одни только следы. Передним фасадом обращен он к больнице, задним - глядит в поле, от которого отделяет его серый больничный забор с гвоздями. Эти гвозди, обращенные остриями кверху, и забор, и самый флигель имеют тот особый унылый, окаянный вид, какой у нас бывает только у больничных и тюремных построек» (А.П.Чехов Рассказ «Палата № 6»). Или: На окраине дома стоит изба, окружённая густым

лесом. Одинокое стоит, брёвна на ней неровно спилены, окна почти все выбиты, рамы нуждаются в починке. Починка эта требует умелых рук профессиональных маляров.

Ф.Данеш впервые высказал мысль о том, что тема при актуальном членении является наиболее важным конструктивным элементом текста. Это заявление, бесспорно, стало очень важным шагом на пути изучения структуры текста с поправкой на вышеуказанные критерии построения предложений. Продемонстрированная Ф.Данешем типология была подхвачена почти всеми лингвистами и активно цитировалась в самых разных работах. Более того, основываясь на этой градации, теоретики стали ограничиваться выбором из текста отдельных фрагментов в качестве иллюстрации. Затем рассматривали связи двух-трех предложений, переходя к разбору более объемных текстов.

Однако по истечении двух-трех десятилетий, теория Ф.Данеша в трудах некоторых лингвистов стала подвергаться корректировке и даже прямым разрушениям. «Пионером» в этом процессе выступил коллектив авторов «Коммуникативной грамматики русского языка» [3]. В отличие от «первооткрывателя», учёные при актуальном членении предложения выделили не три, а только два типа связи в тексте:

1. Параллельный (к нему отнесли вышеуказанный нами типаж примеров «2» и №3).

2. Последовательный (пример № 1).

Фактически это было началом некоторого ослабления интереса языковедов к типологии текста на основе актуального членения по схеме Ф.Данеша. К примеру, М.Я.Дымарский на рубеже XX-XXI веков предложил заменить существующую и ранее популярную типологию прогрессии моделью тема-рема-тематического развертывания текста. Ему, вероятно, можно было бы возразить в том смысле, что схема и модель – это почти синонимичные в языкознании термины. Но М. Дымарский ограничил параметры выведенной им модели вычлененными из текста фрагментами. По его предположению, «прогрессии в «чистом виде» по схеме Ф.Данеша практически и не существует» [1, с.110]. Или же указанные им типы рема-тематической связи встречаются в письменной художественной литературе или устной речи крайне редко. Названный учёный полагал, что «эти связи чаще всего представлены в тексте в своём контаминированном виде» [1, с.112].

Таким образом, общая трёхчленная схема Ф.Данеша была заменена обновлённой моделью, а сами принципы актуального членения предложения разных объёмов были отчасти разрушены, подвергнуты пересмотру. Правда, и в XXI веке находились такие лингвисты, которые ставили под сомнение подобную «компрометацию» типологии рема-тематической связи Данеша. Они справедливо находили в ней некоторое «рациональное зерно», заключающееся в накоплении конкретных фактов как опоры для уточнения и дальнейшей разработки описания текста в направлении, указанным именно Ф.Данешем. Действительно, есть рассматривать типологии чешского лингвиста с точки зрения сбора фактических данных – а это тоже немаловажное звено в цепи научного исследования структуры текста, - то прогрессию по

его стопам надо рассматривать как принципиальный момент, совмещающий в себе сразу несколько тем и рем.

По поводу сбора информации Ф.Данеш оказался прозорливым в том отношении, что указывал на типичность таких языковых комбинаций, как намеренная тематизация предшествующей ремы с её дальнейшим употреблением в качестве константной темы. Более того, в русских художественных текстах (об этом в нашей статье скажем ниже) возможны также и производные темы. Так что стадия накопления сведений о реальных текстовых структурах, складывающихся при сочетании определенных типов тематической прогрессии и выполняющих определенную текстовую функцию, также очень важны в деле дальнейшей разработки настоящей проблемы рема-тематических связей.

Основываясь на этом супплетивизме форм, авторы упомянутой в нашей статье «Коммуникативной грамматики» вывели наиболее общий принцип, базирующийся на двух направлениях при актуальном членении предложения. С одной стороны, это «тема+рема», с другой, обратный процесс: «рема+тема». Так была осуществлена попытка динамики содержания текста. Во-первых, это могло содержать в себе сохранение темы, во-вторых, иллюстрировать переход к новой теме. Одной строкой также заметим, что некоторые русские учёные, подвергшие критике теорию прогрессии Ф.Данеша, не подтвердили правильность его выводов относительно рема-тематической связи под № 1, применительно к художественным текстам русской литературы. Для устной разговорной речи, конечно, можно было сделать исключение, так как варьирование позиций ремы и темы в ней бесконечно. Но для художественных текстов русской литературы уже вывели правило о нехарактерности и непродуктивности пункта под номером 1. Так, Реферовская и Москальская [6; 5] утверждают, что в данных случаях преобладает сохранение темы, то есть предпочтительнее выглядят пункты под №2 и №3.

Далее, современные языковеды выяснили, что типология Ф.Данеша явно не отражает всех подробностей конкретной организации текстового пространства, которое не укладывается в противопоставление так называемых радиальных и цепных типов связи.

Считаем, что в настоящей статье нет особой необходимости приводить аналогичный пример из устной речи. Дело в том, что в художественном тексте именно к этому типу можно отнести фактически все диалогические фрагменты, слова автора в которых представляют чередующиеся темы. Это есть обозначение участников диалога.

Как особый случай по сравнению с производными темами можно отметить и «отщепление» частной темы от общей, что в художественном тексте может служить приемом выявления значимой детали. Таково, например, упоминание бесценной для невесты шахматиста Лужина головы:

«Он теперь полулежал на кушетке, неудобно согнувшись, и голова на подушке была как восковая (В.Набоков «Защита Лужина»).

Подкорректированы вслед за Данешем также и случаи объединения. Это выделение отрезков текста, построенных по обратному принципу: от частных тем – к общей. Так, например, тему фразы «Всем показалось, что на

балконе потемнело, когда центурион, командующий особой центурией, Марк, прозванный Крысобоєм, предстал перед прокуратором...» (М.Булгаков «Мастер и Маргарита» можно связывать с присутствующими выше в тексте другими темами. А именно, речь идёт в данном случае о наименованиях персонажей: прокуратор, секретарь, арестованный, двое легионеров, палачи Иешуа Га-Ноцри.

Наконец, завершить нашу статью нам хотелось бы недостаточно освещённым в современном языкознании вопросом о сочетании тем. Это так называемая комплексная тема, которая не была специально зафиксирована в теории Ф.Данеша, однако, указана в трудах других лингвистов. Реализация этой темы также предполагает гибкий порядок слов и вызывает потребность наиболее полно выделить её при актуальном членении предложения. К примеру, И.И.Ковтунова выделила в своих работах эту комплексную тему, подчеркнув, что она «имеет разный коммуникативный вес и, кроме того, создаёт достаточно густую сеть отношений» [4, с.54].

Таким образом, приходим к закономерному выводу, что теория тематических связей Данеша имеет ряд преимуществ, но всё же в дальнейшем она была подвергнута корректировке рядом учёных. Справедливость их воззрений и заключений, по нашему мнению, также не вызывает особых возражений.

Литература

1. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. М.: Наука, 2001, 213 с.
2. Ивин А.А. Основания логики оценок. М.: МГУ, 1970, 188 с.
3. Золотова, Г.А.,Онипенко, Н.К.,Сидорова, М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. М.: Наука, 1998, 344 с.
4. Ковтунова, И.И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976, 321 с.
5. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Русский язык, 1981, 266 с.
6. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. Л.: Просвещение, 1989, 199 с.
7. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин: Изд-во Калининского Государственного университета, 1984, с. 5-19.
8. Филиппов К.А. Лингвистика текста. СПб: 2003, 232 с.

Xülasə

Müasir dilçilikdə F.Daneşin rema-tematik tipologiyasının bəzi prinsiplərinin təkzibinə dair

Məqalə görkəmli çex dilşünası F.Daneşin nəzəri fikirlərinə əsaslanır. O, ilk dəfə olaraq cümlənin aktual üzvlənməsində rema-tema prinsipini təklif etmişdir. F.Daneşin nəzəriyyəsi unikal xarakter daşımışdır. Belə ki, o, dünyanın bir çox dillərində şifahi nitqə və bədii mətnlərə tətbiq edilmişdir. Lakin, bu məqalədə qeyd edilir ki, illər keçdikcə həmin nəzəriyyədə dəyişiklik edilmişdir, bir sıra əlavə və şərhlər verilmişdir. Burada göstərilir ki, bir sıra alimlər F.Daneşin nəzəriyyəsinin bəzi prinsiplərindən tamamilə imtina etməmişlər.

Summary

On the question of the destruction of some principles of the rema-thematic typology of F.Danesche in contemporary linguistics

The basis of this article is the theoretical views of the prominent Czech linguist F. Danes, who first proposed the principle of remo-thematic links in the process of actual division of sentences. The theory of F. Danes has received a unique character, since it was quite applicable to oral speech and to the artistic texts of most languages of the world. However, as correctly emphasized in this article, over the years this theory has been corrected, overgrown with a number of additions and comments. The article points out that a number of scientists did not completely abandon some of the principles of the theory of F. Danes.

*Rəyçi: b/m L.Tokarova
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.05.2017

Лейла Манафова
Пустаханум Салимханова
АУЯ

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ

Ключевые слова: публицистический газетный стиль, заголовок, семантические разнообразия

Açar sözlər: publisistik qəzet üslubu, başlıq, semantik rəngərenglik

Keywords: newspaper journalistic style, headline, semantic diversity

Заголовок является первым сигналом, побуждающим читать газету, предваряя текст, заголовок несет определенную информацию о содержании публицистического произведения. В то же время заглавие газетного номера имеют свою эмоциональную окраску, возбуждающую читательский интерес, привлекающую внимание. Полноценный перевод газетного заголовка помимо фактически точной передачи содержания должен донести до читателя и все эмоциональные элементы, заключенные в подлиннике [1].

Многие американские газетные заголовки в краткой спрессованной форме отражают сущность происходящих событий. Для этого в заголовке могут использоваться все известные лексические и синтаксические средства выразительности. Могут возникать экспрессивные заглавия, созданные на основе переносного значения слов, окрашенной лексики, синонимов и антонимов. В заголовке могут использоваться пословицы, поговорки, фразеологизмы, названия известных песен, кинофильмов, пьес, цитаты из этих произведений, разговорные элементы, фонетические и морфологические средства выразительности. И здесь необходимо раскрыть внутренний механизм перевода, выявить эквивалентные единицы, а также обнаружить изменения формы и содержания, происходящие при замене единицы оригинала эквивалентной ей единицей текста перевода и обеспечить такой тип межъязыковой коммуникации, при котором создаваемый им заголовок мог бы выступать в качестве полноценной коммуникативной замены оригинала и соответствовать всем нормам и правилам переводящего языка [2].

Говоря о трудностях, связанных с переводом газетных текстов, стоит упомянуть их заголовки, которые и привлекают внимание читателей. В данной статье будут рассмотрены некоторые особенности английских и американских газетных заголовков, которые следует учитывать при их переводе на русский язык.

Предметом исследования являются статьи из газет Financial Times, The Globe, Sunday, The New York Times, The Independent, The Daily Telegraph, Daily Mail.

Стремление во что бы то ни стало привлечь внимание к публикуемому материалу и, в то же время, изложить в краткой форме его содержание приводит к тому, что заголовки в английских и американских газетах обычно бывают многоступенчатыми. Как правило, они состоят из «шапки» (собст-

венно headline, иногда banner headline), набираемой полностью или частично очень крупным шрифтом и подзаголовка (lead) из нескольких строчек, набираемого менее крупным шрифтом.

Cut out the slang! (из заголовка мало понятен смысл статьи) **Teachers blame TV presenters for the sloppy way children speak** (подзаголовок раскрывает суть). (Daily Mail) - **Не использовать сленг: учителя осуждают телеведущих за обнищание детской речи.**

Эллипсис – это намеренный пропуск в речи какого-либо легко подразумеваемого слова, члена предложения, к данному методу весьма часто прибегают при написании заголовков. [3]:

Expect no change in Ukraine - На Украине изменений не ожидается. Заголовок англоязычной прессы с опущенным подлежащим в переводе заменен неопределенно-личным предложением.

Web Protest - Забастовка в сети.

Если сказуемое играет в предложении второстепенную роль, то оно опускается, а на русский язык такие заголовки переводятся назывными предложениями.

В.Л.Наер отмечает, что в газетном заголовке элементы информации сочетаются с элементами оценки, что в заголовках используется лексика с различной стилистической окраской, каламбуры, разложение фразеологических единиц и другие стилистические приемы [4].

Обычное применение эллиптических конструкций придает заголовкам чрезвычайную сжатость и динамичность. Русским заголовкам, как и всему газетному стилю в целом, присущ более спокойный характер, а действие в них, в отличие от заголовков в американских газетах, передается чаще существительным, чем глаголом, например:

Conference to open to-day - Сегодня открытие конференции.

В области лексики для заголовков английских газет часто характерно употребление небольшого числа специальных слов, составляющих своего рода «заголовочный жаргон»: ban, bid, claim, crack, crash, cut, dash, hit, move, pact, plea, probe, quit, quiz, rap, rush, slash и др. Отличительной особенностью такой «заголовочной лексики» является не только частота их употребления, но и универсальный характер их семантики: [5]:

Cars banned from Paris to ease pollution - Для сокращения загрязнений автомобили в Париже будут запрещены;

Английский читатель сочтет нормой разговорно-фамильярный характер заголовков прессы. Куда большее впечатление такой заголовок произведет на русского читателя, в связи с чем, при переводе таких заголовков, необходимо учитывать особенности русского газетно-публицистического стиля:

USA to slap fresh sanctions on Russia - Новые санкции США в отношении России;

Для заголовков статей англоязычной прессы характерно использование жаргонизмов и лексики разговорного стиля, даже если непосредственно сама статья изложена более сдержанным языком [5]:

Education Secretary Sacked for Bribery - Министр образования уволен за взяточничество

В оригинальном английском заголовке употреблен глагол sack, несмотря на серьезный характер сообщения.

Для придания эмоциональной окраски в общеупотребительную лексику вливаются неологизмы, диалектизмы, поэтизмы, сленг. Например: core вместо policeman, foe вместо enemy, to irk вместо to irritate. Кроме того, для заголовков английских газет характерно частое использование специальных слов (заголовочный жаргон): ban, bid, claim, crack, crash, cut, dash, hit, move, pact, plea, probe, quit, quiz, rap, rush, slash и др. Отличительной особенностью такой "заголовочной лексики" является не только частота их употребления, но и универсальный характер их семантики.

Для заголовков статей англоязычной прессы характерно использование приема сокращения слов, абсолютно чуждого для стиля нашей периодической печати. Причем этому приему в английском заголовке подвержены как общеупотребительные слова, так и имена собственные (зачастую фамилии или фамильярные прозвища известных политических деятелей) [6].

Так, сокращение Rep. Brown (R-Mo.) следует переводить: член палаты представителей Браун, республиканец от штата Миссури.

В заголовках американских газет, помимо сокращений названий внутригосударственных организаций, весьма часто употребляются также сокращенные названия международных организаций, такие, например, как U.N. = United Nations; ECM = European Common Market; NATO = North Atlantic Treaty Organization; WFTU = World Federation of Trade Unions;

WFDY = World Federation of Democratic Youth; SEATO = South East Asia Treaty Organization; CENTO = Central Treaty Organization и многие другие.

No sign of «flexible» Mac. - Никаких признаков гибкости у Макмиллана.

Chinese don't eat enough fruit and veg - Китайцы потребляют недостаточно фруктов и овощей.

Слово «vegetables» в английском заголовке заменено сокращением «veg», имеющим разговорный характер.

Для соблюдения норм стиля русскоязычной прессы, сокращение было заменено словом «овощи», имеющим нейтральную окраску.

Для описания событий, произошедших в недавнем прошлом, как правило, в английских заголовках используется настоящее неопределенное время, что придает им живость и приближает события к читателю, тем самым, привлекая его интерес к прочтению [5]:

Ukraine blocks Russian residents entry - Украина отказала во въезде российским гражданам;

87th Congress ends with little for people – Конгресс 87-го созыва закончил работу, не сделав ничего для народа

Для выражения действия в заголовках часто используются формы Indefinite или Continuous. Past Indefinite употребляется в заголовках, относящихся к прошлым событиям в тех случаях, когда в заголовке есть обстоятель-

ство времени либо если читателю просто известно, что событие относится к прошлому. Перевод таких заголовков особой проблемы не представляет:

Why Rockefeller Couldn't Buy a Landslide Victory - Почему Рокфеллеру не удалось одержать решительную победу.

Сообщения о недавних событиях передаются с помощью формы Present Indefinite. Это приближает событие к читателю и усиливает его интерес:

Earthquake Hits Southern Greece (The Independent) - Землетрясение обрушилось на южную часть Греции.

Будущее время обычно передается с помощью инфинитива.

Притяжательный падеж, вследствие своей структурной компактности, употребляется с неодушевленными существительными и вытесняет предложный оборот с *of*: **Revolution's Children Of The Revolution (The Independent)** - вместо **Children Of The Revolution**.

Итак, перевод газетных заголовков требует самых разнообразных переводческих трансформаций, определяемых расхождениями в типовой структуре заголовков, неоднозначностью их смысловой интерпретации, и расхождениями в наборе используемых в заголовках лексических единиц, экспрессивно-стилистическими факторами, а также смысловым соотношением между текстом и заголовком. Эти операции включают грамматические и семантические трансформации, межуровневые (лексико-грамматические) трансформации, замену исходного заголовка новым, соответствующим нормам данного жанра в языке перевода. Для адекватного перевода необходимо знать особенности переводческих трансформаций, так как существуют различия между структурой американских и русских заголовков, знания которых позволяют максимально точно и лаконично передать смысл и своеобразие заголовка.

Литература

1. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учебник для интов и фак. иностр. яз. / В.Н.Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990.-125 с.
2. Глухова Ю.В., Привалова Ю.В. Особенности перевода заголовков английской прессы // Успехи современного естествознания. 2012. № 5. 149-152 с.
3. Лазарева Э.А. Заголовок в газете. Свердловск: Издательство Уральского университета, 1989. 96 с.
4. Наер, В.Л. О соотношении традиционного и оригинального в языке английской газеты / В.Н.Наер. – М.: Наука, 1967. - 189 с.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990. 253 с.
6. Комиссаров В.Н., Рецкер Я.И., Тархов В.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. М.: Высшая школа, 1965. 287 с.

Xülasə

İngilis qəzet başlıqlarının xüsusiyyətləri

Qəzet başlıqlarının tərcüməsi olduqca böyük maraq kəsb edir. Böyük Britaniyada mətbuatın inkişafı tərcüməsi bir sıra çətinliklər yaradan qəzet başlıqlarının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İngilis KİV-nin qəzet başlıqlarını düzgün anlayıb tərcümə etmək bacarığına yiyələnmək üçün tərcümə nəzəriyyəsini bilmək kifayət etmir. Qəzet

başlıqlarını düzgün və peşəkar tərcümə etmək üçün onların xüsusiyyətlərini, həmçinin tərcümə prosesində meydana çıxma biləcək çətinlikləri fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır.

Qəzet mətnlərinin dilçilik baxımından araşdırılması çox vacibdir, çünki radio, televiziya kimi kütləvi ünsiyyət vasitələrinin yüksək inkişaf səviyyəsinə baxmayaraq qəzet hələ də müasir cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutmaqdadır.

Məqalənin aktuallığı ondadır ki, biz məqalə başlıqlarını ayrıca olaraq nitq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi araşdırmışıq.

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilində qəzet məqalələrinin başlıqlarının xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və onların rus dilində tərcümə yollarını göstərməkdir.

Summary

English paper headline peculiarities

The translation of newspaper headlines is of interest. Peculiarities of the development of the UK press had a significant impact on the formation of newspaper headlines, the translation of which is often associated with a number of difficulties. To develop a correct understanding and translation of the newspaper headlines of the English media, it is not enough to know the theory of translation. For the correct and effective translation of newspaper headlines, it is necessary to highlight their features, as well as the difficulties that can arise during the translation process.

The importance of the linguistic study of newspaper texts is obvious, thus, despite the powerful development of such mass types of media as radio and television, the newspaper continues to occupy an important place in the life of modern society.

The actuality of the article is that we consider separately the heading from the main text of the article as a special kind of speech communication.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the headlines of English newspaper articles and the ways of their translation into Russian.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. F.İsmayılova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
20.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.05.2017

Validə Kərimova
Xəzər Universiteti, doktorant
 E-mail: kerimovavalide@yahoo.com

N.XOMSKININ DİL TƏLİMİNİN MƏZİYYƏTLƏRİ. DİLİN YARADICI OLMASI

Açar sözlər: dilin mahiyyəti, dilin əmələ gəlməsi, dil funksiyaları, dil metodları, dil fəlsəfəsi, dil konfliktləri

Keywords: the essence of language, the appearance of language, the functions of language, methods of language, philosophy of language, language conflicts

Ключевые слова: сущность языка, образование языка, функции языка, методы языка, философия языка, конфликты языка

Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi Noam Avram Xomskinin həyatına baxıldığı zaman onun dilçiliyə yeni düşüncə tərzini gətirdiyi açıq-aydın görülür. O, 1928-ci ildə Filadelfiyada, Rusiyadan mühacirət etmiş yəhudi ailəsində doğulmuşdur. 1945-ci ildən etibarən Pensilvaniya Universitetində fəlsəfə, dilçilik və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdir. Onun dilçiliyə gəlməsinin səbəbi siyasətə, məntiqə və riyaziyyata olan sonsuz marağı olmuşdur. Görkəmli dilçi Z.Hərrisin N. Xomskinin intellektual inkişafında çox böyük təsiri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında N.Xomski dilçilik elminin incəliklərinə yiyələnir, həmçinin gənc alimin təfəkküründə gələcəkdə dilçilikdə böyük əks-sədaya səbəb olan transformasiya ideyaları öz rüşeymini tapır.

N.Xomskinin ilk əsərlərindən biri 1953-cü ildə çap olunmuş **“Sintaktik təhlilin aspektləri”** adlı məqalədir. O vaxtdan bu günə qədər sintaksis onun əsas maraq dairəsində olmuşdur. Onun atası da dilçi, həbəş dili üzrə mütəxəssis olmuşdur. N.Xomskinin tarixi dilçiliyin əsas prinsiplərini məhz atasından öyrəndiyi qeyd olunur. Lakin bibliografiyasından da məlum olduğu kimi, N.Xomski öz yaradıcılığında həbəş dili mövzusunda bir daha qayıtmamışdır. Siyasi mövzuda olan əsərlərini çıxmaq şərti ilə, N.Xomski demək olar ki, bütün yaradıcılığını tamamilə fəlsəfi və lingvistik nəzəriyyəyə həsr etmişdir.

Doktor elmi dərəcəsinə 1955-ci ildə Harvard Universitetində uzunsürən tədqiqatlardan sonra almışdır. Doktorluq dissertasiyası üzərində işlədiyi müddətdə isə o, artıq dilçilik üçün yeni olan bir neçə məsələ ilə dərindən maraqlanır ki, bunlar da öz növbəsində 1957-ci ildə “dilçilik elmində inqilab” adlandırılan “Sintaktik strukturlar” adlı fundamental əsərdə öz əksini tapır.

“Sintaktik strukturlar” əsərində o, qrammatikanı “hər hansı bir dildə cümlə qurmağa xidmət edən alət” adlandırır. [2, s.120] N.Xomski qrammatikaya “yara-dan”, “tərədic” alət kimi baxır. “Generativ” sözü də məhz buna işarədir. Həmçinin alim qrammatikanın əsas vəzifəsinin cümlə qurmaq olduğunu düşünür. N.Xomskiyə görə, dil “hər biri məhdud uzunluqda və məhdud sayda olan elementlərdən ibarət cümlələr toplusudur (set of sentences)”. Biz belə nəticəyə gələ bilirik ki, əgər dil cümlələr toplusudursa, deməli, dilin təsvirini verən qrammatikanın da əsas obyekt cümlə olmalıdır.

Bu alim dilçilikdə transformasyon – generativ cərəyanın banisi olmaqla bərabər, həm də solçu siyasi fikirlərinə görə də çox məşhurdur. Onu “Amerikanın dahi dissidenti” adlandırırlar. O, uzun illər Massaçuset Texnologiya İnstitutunda Müasir Dil və Dilçilik kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Fikrimizcə, bu alimin mülahizələrini Azərbaycan dilçiliyində geniş təqdim etməyə ehtiyac vardır. N.Xomskinin adı dünyada humanitar sahədə ən çox sitat gətirilənlərin siyahısında Şekspir və “İncil” ilə yanaşı ilk onluğa daxildir.

N.Xomskinin dilçilik sahəsindəki xidmətləri elmi dairələrdə yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. O saysız-hesabsız fəxri adlara layiq görülmüşdür. Çikaqo (1967), London (1967), Loyola (1970), Dehli (1972), Massacuset universitetlərinin, Svartmor (1970), Bard (1971) kolleclərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür. Bugünkü dünyada xalqların qarşılıqlı münasibətlərində təbii dil ən müxtəlif formalarda mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir. Rəsmi danışıqlardan tutmuş, fərdlərarası ünsiyyətə qədər insanların fəaliyyəti daha çox yazılı formada reallaşan ünsiyyətdə dil aparıcı silah rolunda çıxış edir. Dili hakim olan xalq eqoist olur, özünü əlçatmaz zirvədə hesab edir. Alman alimi Y.Trabant buna münasibətini bu cür bildirmişdir: “İngilislər və amerikanlar, bir qayda olaraq, lazım bilmirlər ki, xarici dillərdə əsər oxusunlar, heç onlar həmin əsərləri tərcümə etməyə böyük həvəs göstərmirlər”. Y.Trabantın fikirlərini alman alimi “Mitridat cənnətdə - dil düşüncəsinin kiçik hekayələri” adlı əsərində yazıb [10, s.360].

Rəsmi vəzifədə oturan adamın dialektə danışması auditoriyaya hörmətsizlik əlamətidir. Fransada belə bir qayda var: öz sözünün əvəzinə yad söz işlədən adam rəsmi qaydada cərimə olunur. Digər bir misal isə, Kanadada Kvebek əyalətində fransızca danışmayanları dil polisi cəzalandırırdı. Hazırda ingilislərdən daha çox başqa millətlərin nümayəndələri İngilis dilinin yayılmasında canfəşanlıq edirlər. Böyük alim V.Fon Humboldt yazırdı ki, “müxtəlif dillər dünya görüşlərinin müxtəlifliyi deməkdir”. Bir dil bilən ətrafda baş verənləri bildiyi dilin süzgəcindən keçirdir. Bu da sonda birdilli xalqın süqutu deməkdir. Alman xalqının böyü oğlu M.Lüter “İncili” alman dilinə tərcümə etdi və sonda Saksoniya dəftərxana dilindən möhtəşəm bir ədəbi dil yaratdı. Başqa bir alman filosofu və məntiqçisi Q.Laybnis 1682/83-cü illərdə yazırdı ki, o, alman dilinin kəskin və ağıllı işlənməsini arzu edir, əqlə aydınlıq gətirən bir dil həsrətindədir [4, s.17].

Doğma Azərbaycan dilimiz haqqında deyə bilərik ki, bu keşmə-keçidli dünyada öz yerini qorunmalıdır. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, qloballaşma təhlükəsi bizim də dilimizin başının üstünü kəsmişdir. Bu təhlükədən qurtulmaq üçün xalqımız durmadan mübarizə aparmalı, dilimizi yad təsirlərdən qorunmalıdır. Ölkə daxilində xalqın köməyi ilə dilimizi qoruyub saxlaya bilərik. Bu işdə ziyalılarımızın, yazarlarımızın, siyasi xadimlərimizin, əsasən də gənclərimizin üzərinə böyük yük düşür. İki və artıq dilli ölkələrdə həmişə dil konfliktləri müşahidə edilməkdədir. Məsələn: Lüksemburqda məktəbdə fransız, qəzet oxuyanda alman, evdə isə Lüksemburq dialektində danışırlar. Dillər daim dəyişməkdədir. Ən az dəyişən dil alimlərin fikrincə island dili, ingilis dili isə ən çox dəyişikliyə uğrayan dildir. Ancaq ingilis orfoqrafiyası bu dəyişiklikləri qəti nəzərə almır. Bu gün hər kəs ingilis dilində danışmağı üstün tutur. [5, s.19] Bəli, bu gün mədəni olmaq, başqa xalqların nümayəndələri ilə tez və maneəsiz əlaqə yaratmaq istəyən bu dilə üstünlük verir və bu dildə ünsiyyət qurmağa çalışır. Ümumilikdə isə, qlobal dil siyasətinə

qarşı təkcə sayca az olan millətlər mübarizə aparmırlar. Yüz milyonlarca insanın danışdığı alman, fransız, ispan, rus və.s. dillərin nümayəndələri bu mübarizəyə qoşulduqlarını elan edirlər.

Son dövrlərin araşdırmaları göstərir ki, dünyada bütün canlılardan yalnız insanlar anadangəlmə dil səriştəsinə malikdirlər. N.Xomskinin (1928) sayəsində bu ideya son dövrlərdə tamamilə qəbul edilən bir konsepsiyaya çevrildi. İnsanlar qədər canlıların heç bir növü tez bir zamanda dil öyrənə bilmir. İngilis alimi D.Jounz (1881-1967) 1918-ci ildə yazırdı ki, “danışan şəxs bir saniyədə 45 səs impulsu çıxarda bilir”.

Azərbaycanın görkəmli dilçisi, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlliyyə görə, dilin mahiyyəti və funksiyaları aşağıdakı kimi şərh edilməkdədir: 1. dilin əmələ gəlməsi, 2. dilin yaranışının səs təqlidilə izahı, 3. danışq aktının modeli, 4. dil işarələr sistemi kimi, 5. dil işarələrinin sistemliliyi, 6. dilin funksiyaları, 7. ulu dil məsələsi, 8. dilin yayılmasında iqtisadi amilin rolu. [8, s.27-44]

Dilin mahiyyəti həmişə dilçi və filosofları düşündürüb. Dilin hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərifinə rast gəlmək çətindir. Dillə məşğul olan alimlərin hərəsi dilin bir aspektini qabarıq olaraq şərh edir. XVII əsrdə fəlsəfinin təbiətsünaslıqdan ayrılması nəticəsində R.Dekartın (1596-1650) və Q.Laybnisin (1646-1716) sayəsində dilin mahiyyətlə bağlı çox dəyərli fikirlər meydana gəldi. Q.Laybnisə görə, “dillər təbiətlə bağlıdır”. [6, s.30-33] F. de Sössür (1857-1913) görə, “dil işarələr sistemidir”, V.Fon Humboldt (1767-1835) dili “erqon” deyil, “energeia” kimi dəyərləndirir, digər alim E. Sepir (1884-1939) dili “fikir, emosiya və arzuları ifadəsi üçün qeyri-instinktiv vasitə adlandırırdı” [12, s.31], R. Holl (1911-1997) dili “insanların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən institut adlandırırdı” [3, s.58], Y.Q.Herder (1774-1823) dili “insan əqlinin bir hissəsi, əqlin məhsulu hesab edirdi”, İ.A.Boduen de Kurtene (1845-1929) dili “fərdi-psixoloji fəaliyyət kimi başa düşərək yazı ilə şifahini ciddi şəkildə fərqləndirmiş, şifahi formaya üstünlük vermiş” [1, s.1963] və N. omskiyə görə isə, dil cümlələr çoxluğu başa düşülür, müəyyən uzunluğa malik və sonu məlum elementlərdən düzəlik. [11, s.416] Dilin mahiyyətindən danışanda onun ünsiyyət vasitəsi olmasını vurğulamışdıq. Ötən əsrin 30-cu illərində məşhur Avstriya psixodilçisi K.Büler (1879-1963) özünün “Dil nəzəriyyəsi” əsərində [7, s.81-82] dil işarələrində danışanın mövqeyindən yanaşmada onların üç funksiya yerinə yetirdiyini ayrıca qeyd edirdi. Beləki, danışan nəyisə ifadə etməli, kiməsə müraciət etməli və nəyisə təsvir etməlidir. Professor Fəxrəddin Veysəlliyyə görə, dilin funksiyaları belə təsvir edilir: 1. Danışanın mövqeyini əks etdirən funksiya, 2. Dinləyiciyə yönəlmiş funksiya, 3. Aidolma, advermə və ya referentiv funksiya, 4. Fatik funksiya, 5. Poetik və ya estetik funksiya, 6. Metadil funksiyası, 7. Dil, infirmasiyanı saxlamaq, hifz etmək, lazım gəldikdə onu bərpa etmək və ya ötürmək funksiyası, və sonda 8. Dil tanıma funksiyası. Bu sadalanan funksiyalardan emosional və kommunikativ funksiya bütöv dilə aiddir, çünki onlar dilin harada, hansı məqamda işlənməsindən asılı olmayaraq özünü həmişə bürüzə verir. N.Xomski dil daşıyıcısının dil bilgisini – *kompetensiya*, bu bilgilərin konkret situasiyada istifadə olunmasını isə *performans* hesab edir. [9, s.408] N.Xomski kompetensiya və performans anlayışlarının geniş təhlilini “Aspects”, “Rules and Representations” və “Knowledge of Language” əsərlərində vermişdir. Bu anlayışlar onun dilə fəlsəfi münasibətinin təcəssümüdür.

Artıq uzun illərdir ki, N.Xomski dünyada dilçilik sahəsində ən aparıcı rol oynayır. 1957-ci ildə “Sintaktik strukturlar” əsərindən başlayaraq bu günə qədər bu alimin dilçilik görüşləri elmi dairələrdə böyük maraq doğurmaqda davam edir. N.Xomski birmənalı şəkildə dilçilik elminin hüdudlarını genişləndirmiş, onu riyaziyyat, fizika, psixologiya və.s elm sahələrinin səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. Məhz bu yenilikçi alimin xidmətləri nəticəsində dilçilik elmi yalnız dilçiliklə məşğul olan alim, tələbə və missionerlərin məşğuliyətindən başlıca sosial elm sahəsinə çevrilmişdir.

Fikrimizcə, dilçilik sahəsində N.Xomski yeganə ideoloq hesab edilə bilər. Müasir dilçilik aləmində N.Xomskinin dilçilik görüşlərini bu elm sahəsinin inkişafına göstərdiyi təsir danılmazdır və onları diqqətdən kənara qoymaq qeyri-mümkündür. Bu dahi şəxsiyyətin istər siyasi, istərsə də dilçilik sahəsində yazdığı əsərlər oxucular tərəfindən böyük həvəslə qarşılanır, verdiyi mühazirə və müsahibələr elmi dairələrdə daim böyük maraq doğurmaqdadır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə N. Xomskinin dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş ideyaları, dilçilik elmində əvəzsiz görüşlərini araşdırılmış, bu alimin elmi nəzəriyyəsinin dünya dilçiliyinə, eləcə də fəlsəfə, məntiq, psixologiya kimi elm sahələrinə təsiri barədə müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi N.Xomskinin dilçilik görüşlərini araşdırmaq, dilçilik aləmində böyük əks-sədaya səbəb olmuş bu alimin ideyalarının dilçilikdə əvəzsiz yer tutmasını oxucuya çatdırmaqdır. Beləliklə, tədqiqat işinin qarşısında duran əsas vəzifə N. Xomskinin dilçilik görüşlərinin mahiyyətini açıb göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalə elmi işlə məşğul olan tədqiqatçılar və tələbələr üçün önəmli mənbə hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., I, II, 1963
2. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, p. 120
3. Hall R. A. Essays on Language. Cambridge University Press. 1968, p. 58
4. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 17
5. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 19
6. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 30-33
7. Veysəlli. F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı, 2005, s. 212-213; həmin müəllif: Dil. Bakı, 2007, s. 81-82
8. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mürtəcim, 2013, s. 27-44
9. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2011, s. 408
10. Trabant J. Mithridates im Paradies-kleine Geschichten des Sprachdenkens. C. H. Beck Verlag, München, 2005. s. 360
11. Хомский Н. Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», вып. 4, М., 1962, с.416
12. Э.Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993, с.31

Summary

The advantages of N.Chomsky's language doctrine. The language creativity

The objective purpose of the presented article is to explore N.Chomsky's views toward linguistics and his linguistic ideas which caused resonance in the world of science. Thus, the main purpose of the research is to reveal N.Chomsky's ideas and thoughts about language and its creativity.

Резюме

Преимущество образования языка Н.Хомского. Творчество языка

Основная цель исследования состоит в том, чтобы довести до сведения читателей идеи лингвистики, создавший большой резонанс в мире языкознания. Таким образом, основной задачей научно-исследовательской работы является выявление сути характера языкознания.

*Rəyçi: f.e.d. M.Yaqubov
Xəzər Universitetinin Humanitar
və sosial elmlər fakültəsi Elmi şurasının
03.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.05.2017

İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ
VƏ MƏSƏLLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFATI

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, frazeologiya, aforizmlər

Keywords: proverbs, sayings, phraseology, aphorisms

Ключевые слова: пословицы, поговорки, фразеология, афоризмы

Frazeologiya xalqın yumorunu, onun mənəvi idealını və ictimai təcrübəsini saf-laşdıraraq, müxtəlif dövrlərin izlərini əks etdirir. Frazeologiyanın əsasını atalar sözləri, məsəllər, professional ifadələr, aforizmlər, məcazlar, obrazlı ifadələr təşkil edir.

Atalar sözü və məsəllər xalqın tarixən sınaqdan çıxardığı həyat müşahidələrinin bədii ifadəsidir. Atalar sözü xalqın yaratdığı və əsrlərdən bəri özünə həyat düsturu etdiyi hikmətli və möcuz sözlərdir [1].

Atalar sözləri xalqın həyatda sınaqmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Atalar sözündə hökm qəti şəkildə təsdiqlənir.

Atalar sözləri həyati situasiyaların modelləridir. Fransız yazıçısı A. Rivarol demişdir: “Atalar sözləri bütün xalqların təcrübə və səriştəliliyinin məhsulları, bütün əsrlərin düsturlara çevrilmiş sağlam mənasıdır.”

Azərbaycan dili frazeologiyasını tədqiq edən H. Bayramov qeyd edir ki, atalar sözü və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarındandır. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərin leksik tərkibi, əsasən, daimidir, dəyişməzdir. Məsələn, “*Saman sənın deyil, samanlıq ki, sənındır*”, “*Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit*”.

Atalar sözü və məsəllərin heç də hamısının komponentlərinin sırası sabit deyildir. Eləcə də bunlar leksik tərkibcə, obrazlığa və məcazi mənə daşmasına görə də ikihəcmli əlamətə malikdir. Bütün bunlara baxmayaraq, atalar sözü və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olduğundan, əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektidir [1, s.37].

Q.İ. Permyakov “Atalar sözü deyimlərin struktur təsnifatı”nda “aforizmlər”in (hikmətli sözlərin) başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini sistemləşdirmişdir. Aforizmlər birbaşa motivlənmələri ilə, obrazlı ifadə olunmamaları ilə səciyyəli nirlər. Atalar sözü üçün iki əsas şərt göstərilir: bunlardan biri qrammatik cəhətdən cümlənin bitkin olması, digəri isə deyimin obrazlı ifadə olunmasıdır. Buradakı obrazlılıq, eyham, məcaz olmayanda, yəni fikir birbaşa hökm şəklində gerçəkləşəndə, o aforizm olur.

Əslində digər qrup deyimlər də təbii nitqə münasibətdə müəyyənləşir. Yəni də dil faktoru üzərində deyimlər dil, fikir və folklor hadisəsi kimi müəyyən edilir:

- 1) məsəl: predikativ qrupdur, birbaşa motivlənilir;
- 2) zərb-məsəl: predikativ qrupdur, obrazlı motivlənilir;
- 3) hikmətli söz (kəlam, aforizm): cümlədir, birbaşa motivlənilir;
- 4) atalar sözü: cümlədir, obrazlı motivlənilir [2, s.84].

İngilis atalar sözlərində idiomatik ifadələri iki yerə ayırmaq olar:

I – Xarici təsirlə bağlı olanlar:

1. Hollandiya ilə əlaqələr. İngilis dilində bir sıra frazeologizmlər vardır ki, onlar birbaşa Böyük Britaniya tarixi ilə bağlıdır. Belə frazeologizmlərdən bir qrupu hollandlarla əlaqəlidir. Diqqəti çəkən məsələ odur ki, holland adı ifadələrdə tamamilə mənfi mənada işlənir. İngiltərə və Hollandiya arasında əsrlərlə mövcud olan rəqabət XVII əsrdə İngiltərədə “Dutch” (“Holland”) sözünün “əcnəbi” (“anlaşılmayan”, “vərdiş olunmayan”) mənasında işlənməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn: Dutch bargain – sərxoş vəziyyətdə bağlanan müqavilə; Dutch courage – sərxoşun cəsarəti və s.

2. İqlim şərtləri. Hər bir xalqın yerləşdiyi coğrafiya, həmin ərazinin iqlim şəraiti xalqın xarakterinə, onun mentalitetinə təsir edir və müvafiq olaraq dilində işlənən idiomatik ifadələrdə öz əksini tapır. Böyük Britaniyanın iqlimi yağmurludur. Ona görə də ingilis atalar sözlərində açar sözü “rain” (“yağış”) olan vahidlər işlənməkdədir. Məsələn: *It never rains but it pours* (Bədbəxtlik yağışla deyil, leysanla dağılar).

II. Daxili təsirlər:

1. Din. Bir çox xalqlarda olduğu kimi ingilislər də dini-mənəvi münasibətlərini atalar sözlərində ifadə edirlər. Atalar sözlərinin tərkibində çoxlu idiomatik ifadələr vardır ki, onların açar sözləri “heaven” (cənnət) və “hell” (cəhənnəm) olaraq işlənməkdədir. Məs.: *Better to reign in hell than serve in heaven* – Cənnətdə qul olmaqdan, cəhənnəmdə ağalıq etmək yaxşıdır.

2. Ticarət. Böyük Britaniyanın paytaxtı London əsrlər boyunca dünyanın maliyyə mərkəzi olmuşdur. Londonda dünyanın ən böyük birjası yerləşir. Bu da atalar sözləri və məsəllərdə “money” kimi açar sözlərinin işlənməsinə səbəb olmuşdur. Məs.: *Penny and penny laid up will be many* – Qəpik-qəpik yığarsan, çoxlu pulun olar [3, s.20].

Sonralar atalar sözlərinin işlədilməsinin elit təbəqə üçün düzgün olmayan tərbiyənin əlaməti hesab edilməsi ilə əlaqədar, onlara maraq azalmış və atalar sözləri yaxşı tərbiyə olunmuş və təhsil almış adamların nitqində öz yerini tapmamışdır. A.S.Hornbi yazır: *“Atalar sözləri fikir və hisslərini öz sözləri ilə ifadə edə bilməyib, atalar sözlərindən istifadə etməyə məcbur qalan ağılsız adamlar tərəfindən işlədilən ifadələrdir”* [4, s.134].

Atalar sözlərini bir sıra dilçilər tərif verməyə cəhd etmişdilər. Onlardan fərqli olaraq, D.İsraeli atalar sözlərinə hər hansı bir tərif verməyin əleyhinə çıxır, belə ki, o deyir: *“Atalar sözləri xaraktercə müxtəlif olduğundan, onlar haqqında dəqiq tərif verilməsi istisna edilir”* [5, s.115].

Lakin, buna baxmayaraq atalar sözlərinin tərifini vermək və ya onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün cəhdlər edilmişdir. V.Harlit yazır: *“... o, müəyyən dərəcədə qısa, sözsüz aydın, qədim mənşəli, kifayət qədər həqiqi və nəzərə çarpacaq dərəcədə ümumxalq olmalıdır”* [6, s.7].

Struktur və semantik xüsusiyyətlərinə görə atalar sözləri məsəllərə oxşasa da, bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir. Ən vacib fərq ondan ibarətdir ki, məsəllər yazılı ədəbiyyata aid olduğu halda, atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına aiddir. Atalar sözləri müəyyən bir fikri qısa və məcazi formada ifadə edir. Məs: *None is blind /deaf as those who won't see/ hear- Görmək/ eşitmək istəməyən insan kor /kar insandan daha bətərdir.*

Atalar sözü və məsəlləri fərqləndirmə prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Məzmun (məna) prinsipi. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, atalar sözlər sintezləşdirici mənaya malik olur və ümumiləşdirici xarakter daşıyır (A.D.Rayxşteyn, A.V.Kunin, K.A.Jukov, Q.L.Permyakov və b.). Gerçəklikdə atalar sözündə ümumiləşdirmə ilə yanaşı, qiymətləndirmə ilə də rastlaşırıq. Atalar sözünün məzmununa aşağıdakıları aid etmək olar:

a) hadisələr və xassələrin konnotasiyası. *What the heart thinks, the tongue speaks – Qəlbində nədirsə, dilində də odur.*

b) onların qiymətləndirilməsi: *A bad workman blames his tools; Bad news, travels fast.*

2. Struktur prinsipi. Q.L.Permyakovdan fərqli olaraq, bu prinsiplə cümlə atalar sözü, məsəl-söz birləşməsi kimi cümlə tiplərinin qrammatik və sintaktik xarakteristikası nəzərdə tutulmur. A.V.Kunin və A.D.Rayxşteynin konsepsiyasına görə atalar sözü və məsəllər həmişə cümlədir. Bunlardan atalar sözü bitkin ifadədir və nəqli formada (*Dead men tells no lies*), əmr formasında (*Don't judge a book by its cover*) və qapalı strukturlu (*Where there's life, there's hope*) cümlələrdir[3, s.17-18].

Atalar sözü və məsəllər formal və struktur cəhətdən oxşardır. Amma aşağıdakı fərqləri vardır:

1. Atalar sözləri mürəkkəb fikrə malikdir. Onların izaha ehtiyacı yoxdur. *Do not pass over the bridge of dastards, better let the water take you off - Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni; Better to perish than to be dastard, than to have gone with cowardice. -Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni.* Bu atalar sözü şəərəflə bağlıdır. Bir insan həyatda şəərəfli yaşamalıdır. Əsl insan namərdin qarşısında baş əyməməlidir.

2. Məsəllər bir hadisə və situasiya ilə bağlıdır. Hadisəsiz və ya situasiyasız onları anlamaq olmur. *Fingers were made before forks. Barmaqlar çəngəldən qabaq yaranıb.* Bu məsəl xüsusilə uşaqlara aid edilir, onlar çəngəllə yox, əllə yeyirlər. Atalar sözləri situasiyaya aid deyilə də bilər. *Every cloud has a silver lining - All bad things can pass, a person would wait- Hər gecənin bir gündüzü vardır.*

3. Atalar sözlərinin mənbəyi məlum olmadığı halda, məsəllərin isə məlumdur.

4. Son fərq isə odur ki, atalar sözləri konkret mənaya malikdir.

Tədqiqata əsasən atalar sözləri və məsəllər iki formada işlənə bilər:

1. Bəzi növləri atalar sözləri məsəllər kimi işlənir. Bu halda atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəslin yaddaşını, insanların müxtəlif vəzifələrini, situasiyaları və münasibətləri fiqurativ və lakonik ifadələrlə təsvir edir. Buna görə də atalar sözləri və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi hesab edilir. *No longer pipe, no longer dance-Bağda ərik var idi, "Salam Məlik" var idi, Bağda ərik qurtardı, "Salam Məlik" qurtardı.* Bu məsəldən o vaxt istifadə edilir ki, bir insan başqası ilə öz məqsədinə nail olmaq üçün dostluq edir.

2. Atalar sözləri və məsəllər müəllifin nitqi kimi istifadə edilir. Onlar insanlar üçün yaradılır və yayılır. Bu məqsədsiz onlar mövcud ola bilməzlər. Ona görə də müəllif onlardan nitqində istifadə edərək nitqi daha da inandırıcı edir. Müəllifin nitqində atalar sözü və məsəllərin istifadəsi müəyyən qaydalara əsaslanır.

a) Atalar sözü və məsəllər şifahi nitqdə fərqləndirilməlidir. Ona görə də onlar xüsusi intonasiya ilə deyilir. Bu qayda ilə biz atalar sözü və məsəlləri vasitəsilə nitq kimi istifadə edə bilərik. Yazılı nitqdə onlar durğu işarələri ilə ifadə olunur. *“The moon in a moon whether it shines or not”* - *“Günəşi örtə də qara buludlar, Yenə Günəş adlı bir qüdrəti var* (S.Vurğun “Vaqif”). Bu məsəl Azərbaycan şairi Vurğunun Vaqif əsərindən götürülüb. İngilis dilində bu məsəlin mənası belədir: *If black clouds cover the Sun, it has a great might.*

b) Atalar sözü və məsəllər məzmununa görə müəllifin nitqi ilə bağlı olur. *That’s good wisdom which is wisdom in the end – He laughs the best who laughs last– Meydan son gülənindir* [7].

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s.175
2. Пермяков Г Основы структурной паремииологии Москва: Наука, 1988 с.236
3. Səmədova D. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri /Filologiya elmləri üzrə alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı/Bakı 2009
4. Hornby A.S. The Advanced Learner’s Dictionary of Current English. London, 1974, p.1055
5. Israeli D. Curiosities of Literature. London, 1823
6. Harlitt W. English Proverbs and Proverbial Phrases. London, 1882, p.626
7. Abasquliyev T.”İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca və Rusca qarşılıqları”, Bakı,1981,p.119

Summary

The semantic classification of English proverbs and sayings

This article is devoted to the semantic classification of proverbs and sayings in the English language. Proverbs and sayings reflect the wisdom of the people, a set of moral rules of life. Proverbs and sayings, as a folk art, are similar to each other in their features. The main sources and meaning of English proverbs and sayings are analyzed in this article.

Резюме

Семантическая классификация английских пословиц и поговорок

Эта статья посвящена семантической классификации пословиц и поговорок на английском языке. Пословицы и поговорки отражают народную мудрость, моральный свод правил жизни. *Пословицы и поговорки*, как произведения народного творчества, близки друг к другу по своим художественным признакам. В данной статье анализируются основные источники возникновения и значение английских пословиц и поговорок.

Рəyçi: f.İ.f.d. A.Məmmədli
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 25.05.2017

DANIŞIQ AKTINDA PERFORMATİVLƏRİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: performativ, xoşbəxt, bədbəxt, qəbuledilən, nəsbi, məna, şərait, şəxs, icraçı

Keywords: performative, happy, unhappy, accepted, conventional, sense, person, doer

Ключевые слова: перформативный, счастливый, несчастливый, условный, смысл, человек, исполнитель

Dildə olan bütün cümlələr ötürdükləri məlumat baxımından, yaxud ifadə etdikləri gizli məna baxımından “düzgün”, yaxud “səhv” ola bilərlər. İlk əvvəl “düzgün” və “səhv” anlamlarının mənalarını izah edək. Məsələn, “This bull is dangerous”. – “Bu öküz təhlükəlidir”. Cümlə əsl mənasını ehtiva edir və həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən düzgün hesab edilir. Digər nümunə: “This bull may be dangerous”. – “Bu öküz təhlükəli ola bilər”. Bu cümlə tərəddüd xarakteri daşdığından və *güman*, *ehtimal* bildirdiyindən tam düzgün cümlə hesab edilə bilməz. Cümlənin düzgün yaxud səhv olması cümləyə məxsus olan ənənəvi əlamət hesab olunur [1, s.56].

İndi isə aşağıdakı cümlə nümunələrini nəzərdən keçirdək:

Nümunə 1:

Nikah mərasimi zamanı nikah məmurunun Filankəslə evlənməyi qəbul edirsinizmi? – sualına evlənən cütlüklər belə cavab verir: “I do” – “Edirəm”.

Nümunə 2:

“I name this ship the *Queen Elizabeth*”. – “Mən bu gəmini Kraliça Elizabeta adlandırırım”.

Nümunə 3:

“I give and bequeath my watch to my brother” – “Mən saatımı qardaşıma verirəm və ona vəsiyyət edirəm”.

“I bet you sixpence it will rain tomorrow” – Mən sizinlə 6 pensdən mərc gəlirəm ki, sabah yağış yağacaq”.

Bu cümlələr təbii ki, müvafiq situasiyalarda danışanın nə edəcəyini təsvir etmək üçün işlədilir. Bu səbəbdən də bu cümlələrin “düzgün”, yaxud “səhv” olmasını iddia etmək olmaz. Necə ki, “amin” sözünün “doğru”, yaxud “yanlış” olması barədə mübahisə edə bilmərixə, bu cür cümlələrin də düz, yaxud səhv olmasını idda edə bilmərik. Əminliklə iddia edə bilərik ki, bu tərkibli cümlələr “dinləyəni məlumatlandırır”. Məsələn, əgər gəlin nikah məmurunun qarşısında “Edirəm” (I do), deyirsə, o, evliliyi barədə məlumat vermir, sadəcə olaraq həmin anda evlənməkdən məmnun, xoşbəxt olduğunu bu bir kəlmə ilə ifadə edir. Digər nümunəni təhlil edək: “Mən bu gəmini Kraliça Elizaveta adlandırırım”. Bu cümlədə danışan gəmini Kraliça Elizaveta adlandırıdığının məmnunluğunu ifadə edir. Danışanın beynində hansı əsaslarla gəmini kraliça Elizaveta adlandırmasının səbəbləri ancaq ona məlumdur. Fərqli situasiyalarda bu cümlə həm xoşbəxtlik, həm də bədbəxtlik anlamlarını əks etdirə bilər. Üçüncü nümunə: “Mən saatımı qardaşıma vəsiyyət edirəm”. Təbii ki, bir şeyin kiməsə vəsiyyət edilməsi müxtlif səbəblərdən, yenə də xoşbəxtlik və bədbəxtlik səbəblərindən ola bilər. Nümunələrin sayını artı-

ra bilərik. Bu tərkibli cümlələr C.Ostinin adlandırdığı kimi “performativ cümlələr” adlanır [1, s.78]. Yaxud onları qısa şəkildə “performativlər” adlandırırlar. “Performativ” termini bir çox koqnitiv ifadələrin işlədilməsini təsvir edir. Bu tərkibli konstruksiyalar əsasən “istək; əmr; arzu; niyyət” xarakteri ifadə edən cümlələrə əks etdirir. “Performative” termini “perform” (yerinə yetirmək, ifa etmək; oynamaq; qılmaq) feilindən götürülmüşdür. İngilis dilində “act” “hərəkət etmək” feili anlamını verir. Danışan öz çıxışı (nitqi, yaxud diskursu da deyə bilərik) ilə hərəkətini icra edir, yəni düşüncəsini nitqi ilə əks etdirir.

C.Ostinə istinadən iddia edə bilərik ki, performativlərin içərisində elə ifadələr var ki, onlar performativlərin bu və ya digər növünə aid ola bilərlər [1, s.45]. Məsələn, bir çox performativlər var ki, onlar kontraktual (müqavilə) anlamını ifadə edirlər. Məsələn, “I bet” (“Mərc gəlirəm”) ifadəsi buna misal ola bilər. Yaxud “I declare war.” (“Mən müharibə elan edirəm”) cümləsi “deklarator” (declaratory) performativlər hesab olunur.

Bir sıra performativlər var ki, onların deyilişi izah tələb etmir. C.Ostin hissələri əks etdirən, insanların daxili aləmlərindən, beyinlərindən gələn və hələ ətrafa məlum olmayan fikirlərinin ifadəsini “bədbəxt” (happy) və “xoşbəxt” (unhappy) performativlər omaqla iki yerə bölür. Belə bir kontekst quraq: nikah zamanı əv və arvaddan soruşulur: Filankəsi zövcəniz olaraq qəbul edirsinizmi – və cavabında deyilir: “Edirəm” (“I do”). Bu proses bütün xalqların ənənəsində, yaxud bir çox dinlərdə müşahidə olunur. “Edirəm” deməklə iştirakçı heç bir xəbər ötürmədi, o sadəcə olaraq evləndiyini, yaxud xoşbəxtliyini nümayiş etdirdi, paylaşıdı və yaxud göstərdi. Onun bu hərəkəti müəyyən sözün deyilişi ilə həyata keçirildi, (saying certain words) nəinki icra edildi. Bu sübuta ehtiyacı olmadan irəli sürülən bir faktdır. Yaxud digər bir nümunə verək: At yarışlarını izləyən iştirakçılara baxırıq. Onlardan hər biri öz seçdikləri atın qalib gələcəyini arzulayır və bunun üçün dua edir. Onlardan hər biri iddia edir: “Mərc gəlirəm mənim atım qalibdir”. Bu kimi vəziyyətlərdə insalar, yaxud hadisə iştirakçıları öz hissələrini, daha doğrusu daxilədən gələn emosional vəziyyətlərini xarici aləmə ötürmək üçün xoşbəxt və ya bədbəxt performativlər istifadə edirlər. Xoşbəxt performativlər C.Ostinin iddia etdiyi kimi əsasən *evlənmə zamanı, mərc zamanı, and içmə zamanı, xaç suyuna salma zamanı* iştirakçılar tərəfindən yerinə yetirilir. Diqqət verdiyimiz kimi, qeyd edilən bütün vəziyyətlər bütün xalqlarda və bir çox dinlərdə insanların keçirdikləri eyni koqnitiv-emosional situasiyalarda icra olunur. Belə bir nümunə verək: prezidentlərin and içmə prosesini təsəvvürümüzdə canlandıraraq. Azərbaycanda, yaxud Amerikada, yaxud istənilən digər ölkədə prezident seçkisi oxsar vəziyyətlərlə müşahidə olunur. Təsəvvürümüzü sıralayaq: seçkinin sevinci, seçicilərə təşəkkür, üçüncü addım ən əsası və vacib hesab olunur – seçicinin ümidini doğrultmaq, verilən vədi yerinə yetirmək, vətəni qorumaq, xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq, iqtisadi, siyasi və s. bazanı möhkəmlətmək və s. Bu zaman hər bir icra olunacaq performativ “xoşbəxt performativ” hesab olunur. Yaxud istənilən müsəlman ölkəsində doğunlan körpənin mövlud (ad qoyma) mərasimi, xristian ölkələrində isə xaç suyuna salma prosesi. Hər iki halda məqsəd eynidir. Körpənin adını müəyyən etmək, ona ilahi qüvvədən xeyir-dua diləmək, onun yaxşı insan olmasını arzılamaq və s. Yenə də müşahidə etdiyimiz ki, xoşbəxt (happy) performativlər müşahidə olunur. C.Ostin performativlərdə müşahidə olunan bu kimi əlaqənin beş növünü təklif edir:

(1)Performativ nitq "I apologize" – "Üzr istəyirəm". Bu cümlə müvafiq situasiyada xoşbəxt performativ hesab oluna bilər. Cümlə indiki zamanda işlədildiyi kimi, indiki davamedici zamanda da işlədilər və "I am apologizing" doğru nitq hesab olunur.

(2)Müəyyən nisbi hesab olunan şəraitdə lazım olan sözün işlədilməsi müəyyən məlum şəxs tərəfindən yerinə yetirilir: "I apologize" cümləsi xoşbəxt ola bildiyi halda, digər nümunədə bədbəxt də hesab oluna bilər.

(3)Performativlərin icrası xüsusi şəxslər və hansısa xüsusi bir şəraitdə hər hansı uyğun icranın yerinə yetirilməsidir;

(4)Performativlərin icrasının reallaşması bütün iştirakçılar tərəfindən düzgün şəkildə yerinə yetirilməlidir;

(5)Sonuncu proses isə performativin icrasının tamamlanmasıdır; [1, s.57]

Əgər bu əlaqələrdən biri danışanlar tərəfindən pozularsa, o halda bizim performativimiz bədbəxt (unhappy) performativ hesab edilir. Məsələn, belə bir nümunə verək: "I divorce you" ("Səni boşayıram"). İstənilən xristian ölkəsində bu ifadə ər və ya arvad tərəfindən işlədilər bilər.

C.Ostin performativlərin iki bölgüsünü verir: eksplisit performativlər və implisit performativlər. "İksplisit performativlər" mənası aydın nəzərdə tutulan, birbaşa deyilər, mənası aydın olan performativlər adlanır. İksplisit performativlərin əksi olaraq implisit (implicit), primitiv (primitive), yaxud iniksplisit (inexplicit) performativlər işlədilir. Məsələn, Go! – Get! – bu kəlmə kiməsə tərk etmə əmri verildiyi zamanı əmr formasında işlədilir. C.Ostinin iddiasına görə bu tərkibli kəlmələr nə duz, nə də yanlış (səhv) hesab oluna bilər. Bu cümlə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi performativ cümlə hesab olunur. Amma maraqlı burasındadır ki, bu cümlə belə eksplisit performativ hesab olunmur. Çünki bu kəlməni eşitməklə məlum deyil ki, danışan əmr icra edir, yaxud başqa bir icranı yerinə yetirir. Odur ki, eksplisit, yaxud implisit mənanın icrası situasiyadan asılı olaraq anlaşıla bilər. Məsələn, ata oğluna hirsələnir və deyir: "Get! Gözüm görməsin səni!" Bu nümunə eksplisit performativi əks etdirir. Digər nümunə verək: müsəlman ölkəsində zövcələrin (ər və arvadın) bir-birinə üç dəfə "I divorce you" ("Səni boşayıram") deməsilə onların nikahları bitir və bunun heç bir əksi variant olmur. Bu üç kəlmənin deyilməsi ilə evlilik tamamlanır. Bu təbii ki, eksplisit performativ hesab olunur. İksplisit performativlərə aid digər nümunələr:

"I now pronounce you man and wife" – nikah mərasimində işlədilir.

"I order you to go", -Bu əmrdir Get!

"I christen you" –Sizi xaç suyuna salıram.

"I accept your apology" –Üzrünüzü qəbul edirəm.

"I sentence you to death" – Sizi ölüm hökmünə məhkum edirəm.

"I divorce you, I divorce you, I divorce you" (İslamda). – Səni boşayıram (3 dəfə).

"I do" – wedding – Edirəm (nikah zamanı).

"I swear to do that", "I promise to be there" –Orada olmağa and içirəm.

"I apologize" – Üzr istəyirəm.

"I dedicate this..." (...book to my wife; ...next song to the striking Stella Doro workers, etc.) – Həsr edirəm....

"The court is now in session" – Məhkəmə indi sessiyadadır.

"War is declared" –Müharibə elan olunur.

"I resign" – İstihfa edirəm.

"You're [hereby] fired." –İşdən qovulursan.

Yaxşı olardı izah edək ki, performativ feillər hansı feillər hesab olunur. Nitq aktı nəzəriyyəsinə əsasən performativ feillər nitq aktının icrasını yerinə yetirərkən danışanın iksplisit şəkildə işlətdiyi feillər hesab olunur. Məsələn, *promise* (söz vermək), *invite* (dəvət etmək), *apologize* (üzr istəmək), *predict* (gələcəkdən xəbər vermək), *vow* (and içmək), *request* (xahiş etmək), *warn* (xəbərdarlıq etmək), *insist* (təkid etmək) və *forbid* (qadağan etmək) kimi feillər performativ feillər hesab edilir. Bu cür feilləri "performativ feillər"dən əlavə "nitq aktı feilləri", yaxud "performativ nitq" feilləri də adlandırırlar. Məsələn, hakim məhkuma deyir: "I hereby sentence you to five years in prison" ("Bunlada mən sizi beş il müddətinə azadlıqdan məhrum edirəm").

Bu nümunədə istifadə olunan "məhrum edirəm" ("to sentence") nitq aktı feili hesab olunur. Amma əksinə olaraq "I run every day" ("Mən hər gün qaçıram") cümləsində işlədilən "run" ("qaçmaq") feili isə sadəcə olaraq danışanın cəld hərəkətini göstəricisi hesab olunur.

C.Layons yazır ki, iksplisit performativlər elə performativlər hesab edilir ki, danışanın şifahi nitqi zamanı hansı aktının icra olunması dəqiq nəzərdə tutulmuş olur [3, s.175]. C.Tomasın yazdığına əsasən iddia edə bilərik ki, iksplisit performativlərin icrası performativ feillərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu yolla danışan (yaxud icraçı) elə bir mexanizmdən istifadə edir ki, onun vasitəsilə danışan nitqi ilə yarana biləcək anlaşılmazlığı aradan qaldıra bilər [4, s.47]. Nümunəyə baxaq:

I command you to stay.

Will you stay please?

Birinci nümunədə danışan əmr propozisiyasını ifadə edir və bunu dinləyəni tərk etməyə məcbur etmək məqsədilə edir. Bu zaman danışan performativ feil istifadə edir və bunla da tamamilə yanlış anlaşılmazlıqdan çəkinir. Bu nümunənin mənası aydındır.

İkinci nümunə isə kifayət qədər ambiqyuativ (ikimənalı) hesab oluna bilər. Bu cümlə iki cür anlaşıla bilər: Bu cümlə hərfi qəbul edilə bilər, bəli xeyir sualı kimi, yaxud vasitəli xahiş, və hətta tərk etmək əmri kimi icra oluna bilər. Bu zaman dinləyən çaşa bilər və ola bilər ki, danışanın məqsədini uğurlu olaraq anlamaya bilər. Odur ki, bu tərkibli cümlələr implisit, yaxud primitiv performativlər nəzərdə tutula bilər. Layonsun da iddia etdiyi kimi danışanın şifahi nitqində onun məqsədini aşkar edən ifadə yoxdur, bu qeyri-iksplisit performativ hesab olunur və Layonsun da dediyi kimi bəli cəxeyir sualından daha çox xahiş kimi nəzərdə tutula bilər [3, s.176]. C.Syörl vasitəli nitq aktlarının səkkiz növünü təklif edir. Məsələn, xahiş, üzr istəmə və s. kimi vasitəli növlər Syörl tərəfindən də dəstəklənir. Nitq aktlarının bir qisminin sonlandığı "xoşbəxtlik şərtləri" (felicity condition) termini də C.Ostinin tələbəsi Syörl tərəfindən inkişaf etdirilmişdir [2, s.56].

G.Yulın yazdığına əsasən iksplisit və implisit performativlər ekvivalent hesab edilə bilməz [5,s.97]. Tomas isə yazır ki, insanlar adətən insplisit performativ istifadə etməyə çəkinirlər. Belə ki, bu performativlər daha sərt, yaxud daha aydın səslənir və bunlar da insanlarda müəyyən qədər tərəddüd yaradır, sərt, yaxud olduqca yumuşaq anlaşılma baxımından [4, s.48].

Dil fəlsəfəsinin inkişafında böyük rolu olan alimlərdən hesab edilən C.Ostin tərəfindən geniş tədqiq olunan performativlər hazırda aktual və öyrənilməyə dəyəri olan tədqiqat sahəsi hesab edilir. Xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində az tədqiq olunmuş performativlərin növləri, performativ və konstativlərin oxşar və fərqli cəhətləri maraqlıdır.

Ədəbiyyat

1. Austin J. How to do things with Words. Oxford: Oxford University Press, 1955.
2. Searle J. Speech acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
4. Thomas J. Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. London: Longman, 1995.
5. Yule G. Pragmatics. New York: Oxford University Press, 1996.
6. Brown G. and Yule G. (1983). Discourse Analysis. United Kingdom: Cambridge University Press.
7. Geis L.M. (1995). Speech acts and conversation interaction. Cambridge: Cambridge University Press.

Summary

To differentiate performatives in speech acts

The article investigates the history of performatives. The types of performatives have been dealt with in the article too. The terms such as “happy performatives” and “unhappy performatives” which are considered to be new for most of the readers have been touched upon in the article as well. The works of the investigators of speech acts J.Austin, J.Searle, etc. have been analyzed by the researcher in the article. The differences between explicit and implicit performatives are discussed in the article. An explicit performative is one in which the utterance inscription contains an expression that makes explicit what kind of act is being performed. The speech act that cannot be easily understood by the hearer is considered to an implicit performative.

Резюме

Дифференцировать перформативы в речных актах

Статья исследует историю перформансов. Типы перформансов были рассмотрены и в статье. В статье также затронуты такие термины, как «счастливые исполнители» и «несчастливые исполнители», которые считаются новыми для большинства читателей. Исследователи в своей работе проанализировали работы исследователей речевых актов Я.Аустина, Дж. Серла и др. Различия между явными и неявными перформансами обсуждаются в статье. Явным перформативным является те, в котором надпись высказывания содержит выражение, которое явно указывает, какой вид действия выполняется. Речевой акт, который не может быть легко понят слушателем, считается неявным перформативным.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Abdullayev
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.05.2017

ELMI PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN LEKSİK VƏ SİNTAKTİK
SƏVİYYƏLƏRDƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: termin, elmi üslub, publisistik üslub, bədii üslub, şifahi nitq

Keywords: term, scientific style, journalistic style, artistic style, oral speech

Ключевые слова: термин, научный стиль, публицистический стиль, художественный стиль, устной речь

Dil inkişaf etdikcə, onun xidmət sahəsi genişləndikcə, üslubi vasitələr zənginləşir və dilin üslubları da artır. Ümumiyyətlə, dilin tarixi inkişafı həm qrammatik vahidlərdə, sözlərdə və fonetik vahidlərdə, həm də üslubi zənginləşmə, üslubi təkmilləşmə və müxtəlifləşmə şəklində təzahür edir. Bundan başqa dilin üslubi norması da dəyişir, həm də dilin digər vahidlərinə nisbətən daha tez və sürətlə dəyişir.

Üslub təfəkkür tərzii ilə bağlıdır və burada nitqin hər cür imkanlarından məqsədəuyğun surətdə istifadə olunur. Buna görə də üslub ilə nitqin müxtəlif təzahür şəkillərini eyniləşdirmək olmaz.

Nitqin təzahür şəkilləri əsasən aşağıdakı əlamətlərlə, yəni ifadə vasitəsinə görə və ifadə nizamına görə müəyyənləşir:

1. İfadə vasitəsinə görə nitq iki cür olur: a) şifahi; b) təhriri.

Şifahi nitqin ifadə vasitəsi mənalı sözlərdir və onların tərkibdə səslənməsi-dir; təhriri nitqin ifadə vasitəsi isə hərfi işarələrdir və onların tərkibi ilə düzələn yazıdır. Bu vasitələrin də əlamətdar cəhətləri vardır ki, bunlardan məqsədəuyğunluq əsasında bu və ya digər üslubda istifadə edilə bilər; lakin belə əlamətdar cəhətlərin olması heç də şifahi üslub və təhriri üslub deyərək iki üslubun ayrılması üçün əsas ola bilməz. Üslub ifadələrin, sözlərin, qrammatik əlamətlərin və fonetik imkanların məqsədəuyğunluq əsasında seçilmiş sistemində formalaşır; halbuki belə seçilmə təhriri və şifahi nitqi əlamətləndirmir.

2. İfadə nizamına görə nitq iki cür ola bilər: a) mənsur (nəsr); b) mənzum (nəzm).

Mənsur nitq ümumi qayda üzrə sözlərin dəyişməsi və birləşməsi əsasında düzəldilmiş cümlələrdən ibarət olur. Belə cümlələrdə sözlərin, hecaların, səslərin miqdarca, səslənməsinə görə bərabər olması, oxşar olması, həmahəngliyi və s. məcburi sayılır; mənzum nitqdə isə sətirlərin heca miqdarı (ya səslənmə miqdarı) və növü oxşar, bərabər, həmahəng olmalıdır.

Nitqin ifadə qurumuna görə belə növlərə ayrılması isə, heç də ayrıca mənzum üslubun və ayrıca mənsur üslubun fərqlənməsi üçün əsas ola bilməz.

Mənsur və mənzum nitq həm şifahi, həm də təhriri ola bilər. Doğrudur, bizim dövrümüzdə mənzum nitqin istifadə sahəsi bədii ədəbiyyatdır; lakin qədim zamanlardan və orta əsrlərdən bizə məlumdur ki, mənzum nitqdən bütün sahələrdə istifadə olunmuşdur. Yəni mənzum tibb, riyaziyyat, fəlsəfə, qrammatika kitabları yazıldığı kimi, mənzum lüğətlər də yazılmışdır [3,s.67].

Bildiyimiz kimi, sözün elmi üslubdakı əsas vəzifəsinə onun terminoloji funksiyası deyilir. Mətnə birbaşa terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadə

termin adlanır. Başqa üslublar üçün səciyyəvi olmayan terminlər elmi üslubun əsas göstəricilərindən biridir. Elmi mətndəki hər hansı bir sözü termin kimi qəbul etmək olmaz. Termin, ilk növbədə, ayrı-ayrı elm sahəsinə aid oları və yalnız həmin elm sahəsində işləyən mütəxəssislər üçün anlaşılıqlı olur. Terminin daha bir xüsusiyyəti təkmənalı olması, yəni bir anlamı ifadə etməsi və yığcamlığıdır. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, bizim dilimizdə də alınma terminologiya – beynəlmiləl səciyyə daşıyan ixtisas sözləri çoxdur. Elmi terminlərin çoxu bir sıra dünya dillərində eyni olur. Məsələn: *fonetika, leksikologiya, sinus, kosinus, qravitasiya, hidrodinamika* və s.

Publisistik üslub – milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Publisistik üslub XIX əsrin II yarısında milli qəzetlərin nəşrə başlaması ilə formalaşmışdır. Bu üslub mətbuat (qəzetlərin, bədii-siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio-televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən anlaşılıqlı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun.

Məhz buna görə də publisistik üslubda əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur. Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğu üçün bütün dil göstəricilərinə görə adi danışq dilinə çox yaxın olur. Mətbuat dilində gedən proseslər (yeni yaranan sözlər və s.) ümumxalq danışq dilinə də təsir göstərir. Publisistik üslubda başqa üslubların da xüsusiyyətləri özünü göstərir. Bu baxımdan publisistik üslubun, əsasən, iki növü var: bədii-publisistik üslub, elmi-publisistik üslub.

Elmi üslub – milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab, dərslər və məqalələr elmi üslubda yazılır. Bədii üslubun əsas göstəriciləri olan obrazlılığa, emosionallığa elmi üslubda, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onda ixtisas sözlərinin – terminlərin bol-bol işlənməsidir. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır ki, onlar yalnız mütəxəssislər üçün tam və dəqiq şəkildə anlaşılıqlı olur.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modal sözlər çox işlənir. Elmi üslubda fikrin daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadəsi üçün çox vaxt müxtəlif sxem və grafiklərdən, şərti işarələrdən geniş istifadə edilir. Elmi üslubda söz və ifadələr müəyyən elmi anlayışları birmənalı şəkildə, birbaşa ifadə edir. Buna görə də elmi üslubda fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına, mətnaltı mənaya və ya çoxmənalılığa yol verilmir.

Dil üslub qatlarından ibarətdir, bu qatlar isə təfəkkür tərzinə görə fərqlənən ifadə tərzinin məqsədəuyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yaranmış qatlardır. Belə qatların bəzisi dil formalaşandan təşəkkül etmiş, bəzisi isə təfəkkürün və onun ifadə tərzinin inkişafı ilə əlaqədar surətdə sonralar formalaşmışdır. Üslublar yaxud üslub kökləri və üslub budaqları da məhz bu meyarla ölçülür [4, s.75].

Bu mülahizəni bir az da aydınlaşdıraraq deyə bilərik ki, bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi yaranır; bunlar da başlıca olaraq aşağıdakı üç üslubun formalaşması üçün əsas təşkil edir:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub;
2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub;
3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub [3,s.25].

Elmi üslubu başqa üslublardan fərqləndirən bir sıra əlamətdar cəhətlər vardır ki, dilin bütün vasitələrində müxtəlif şəkildə təzahür edir və spesifik sistem təşkil edir. Publisistik üslub isə məlumat vermək, oxucunu inandırma, cəmiyyətin vəziyyətini təsvir etmək və insanların müstəqil fikrini formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Publisistik üslubun dili aydın və başa düşüləndir. Burada xüsusi elm sahəsinə aid terminlərdən istifadə olunmur, əksinə hamıya məlum olan ümumişlək terminlərin istifadəsinə daha tez-tez rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 473, s.
2. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 217 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1981, 259 s.
4. Abramoviç A.V. "Osobennosti strukturi opisaniə, eqo kompoziiionnaə rolğ v janrax publiüstiki". Moskva, 1966, 235 c.

Summary

Analysis of scientific and journalistic texts at the lexical and syntactic levels

The article is devoted to the analysis of scientific and journalistic texts at the lexical and syntactic levels. Firstly it should be noted that scientific and journalistic style is rather a sophisticated style. It combines the main features of both scientific and journalistic styles. It is functionally closer to the journalistic style. The enlightenment of the existing topical issues, the use of expressive means with the purpose of emotional influence, polemicality and tendency to identification of social groups are typical to journalistic style. While, purely scientific style requires quite a different approach. However, enlightenment of the most global problems causes reader to join the means of emotional influence.

Резюме

Анализ научно-публицистических текстов на лексическом и синтаксическом уровнях

Статья посвящена анализу научно-публицистических текстов на лексическом и синтаксическом уровнях. В первую очередь следует отметить, что научно-публицистический стиль является достаточно сложным стилем. Она объединяет в себе основные особенности научного и публицистического стилей. С функциональной точки зрения, она ближе к публицистическому стилю. Публицистическому стилю характерно освещение существующих актуальных проблем, использование экспрессивных средств с целью эмоционального воздействия, полемичность, склонность к определению социальных групп.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Cəfərova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
18.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 19.05.2017

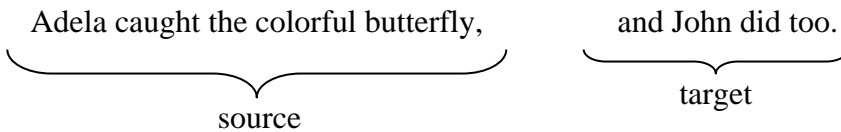
ELLİPSİSİN FUNKSIONAL-KOQNİTİV PARADİQMADAN TƏHLİLİ

Açar sözlər: kontekst əsaslı rekonstruksiya, funksional-koqnitiv paradiqma, anaforik cümlə, informativ baza

Keywords: context-based reconstruction, functional-cognitive paradigm, anaphoric sentence, informative basis

Ключевые слова: контекстно-основанная реконструкция, функционально-когнитивная парадигма, анафорическая ссылка, содержательная основа

Ellipsis haqqında linqvistik nəzəriyyələr adətən iki növə bölünür. Məsələn, hələ 1976-cı ildə İ.Səq elliptik konstruksiyaların mövcudluğunu “sintaktik material başlığı” adlandıırırdı. 1994-cü ildə Fienqo və Mey ikinci nəzəriyyənin “Buraxılmış sintaktik materialın məhz ellipsis ilə bərpası”nı təklif edirdi. 1991-ci ildə hələ Dalrimplin tədqiqatı cümlə strukturunda buraxılmış materialın semantik keyfiyyətindən bəhs edirdi. Bu isə daha sonralar dilçilikdə silinmiş materialın istər “kontekst əsaslı”, istərsə də “güman edilən” rekonstruksiyası idi. Dalrimplin araşdırması cümlədə əsas (target) və mənbə (source) anlayışlarına əsaslanırdı.

cümləsində mənbə – cümlənin əsas informatik bazası “Adela caught the colorful butterfly” olduğu halda, fikrin əsası “John did too” hissəsində verilib. İ.Səq isə belə düşünürdü ki, cümlə quruluşca belə olmalıdır:

Adela caught the colorful butterfly, and Bill caught the colorful butterfly too.

Ellipsisə məruz qalmış hissə isə “caught the colorful butterfly” olmalıdır.

1977-ci ildə Viliamsın araşdırması isə cümlənin buraxılmış strukturunun yalnız “tələffüz olunmayan fel” (unpronounce verb) olduğunu deyirdi:

Adela [caught [the colorful butterfly]], and John did [Δ[Δ Δ Δ]]too.

Tələffüz olunmayan ifadələr Δ boşluğu ilə verilirdi.

1990-cı ildə isə Lappin və Mak Kord ən düzgün sintaktik boşluğun “mənbədən” “əsasa” ötürülməsi zamanı yarandığını iddia edirdi. Lakin Mey (1985) və Hain (1987) buraxılmış və ya silinmiş boşluqların yalnız məntiqi forma (logical form) səviyyəsində bərpasını mümkün sayırdı. Onlar düşünürdülər ki, boşluqların məntiqi tamamlanması elə natamam fikrin sintaktik səviyyədə bərpası deməkdir:

[Adela [caught the colorful butterfly]], and [John [caught the colorful butterfly]].

Bu isə cümlələrarası asılılığa ən bariz nümunədir. Sintaktik boşluğun bərpasının “mənbə”dən “əsasa”a köçürülməsi və ya ötürülməsi deməkdir.

İ.Səqin fikrinə görə, bərpa olunmuş və ya bərpası mümkün olan hər bir elliptik fraza özündə sintaktik mənanı saxlamır.

A lot of this material can be presented in a fairly informal and accessible fashion, and often I do. (N.Xomski, 1982) [8, s.35].

Dilçi iddia edir ki, buraxılmış feli söyləm tərkibli elliptik konstruksiya [present this material in a fairly informal and accessible fashion] bərpa edilərkən belə cümlə tam gözlənilən məna boşluğunu doldurmayacaq. Bəzən isə məhz ifadə olunan fikir yarımçıq qalmalıdır:

In March, four fireworks manufacturers asked that the decision be reversed, and on Monday the ICC did (Rosenthal, 1988) [8, s.35].

Bu isə əslində, cümlə quruluşunun analizində aktiv və passiv hissələrin olmasını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində belə bir nümunə ilə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik:

Mən ona tapşırışam, siz universitetdən çıxanda sizi qarşılansın. Əgər eləməsə, bu nömrəyə yığın: 050 345 ...

“Sizi qarşılansın” cümləsi fikrin aktiv özəyi, “əgər eləməsə” isə informasiyanın təkrara yol vermədən daha fərqli bir aspektdə çatdırılma formasıdır.

Elliptik frazaların koqnisiya məsələsi “anaforik cümlə” termini daha da aktual edir. Belə ki, bir sıra dilçilərin (İ.Səq, Xankamer) fikrinə görə, əslində cümlənin ifadə vasitəsindəki boşluq (gap) “dərin” və “səthi” anaforalardır.

Dərin anaforik cümlə quruluşu “do it” ifadəsi ilə yaranır və özündən sonra heç bir ifadə vasitəsi (antisident) qəbul etmir. Məsələn:

Sintaktik rakursda:

Inside each of us there lives an angel and a devil, and their voices are very alike. Confronted by a problem, the encourages that solitary conversation, trying to show us how vulnerable we are the angel makes us reflect upon our attitudes and occasionally needs some one else’s mouth to reveal itself. A warrior balances to do it. (P.Coleho. Manual of the warrior of light)

Praqmatik rakursda:

It was pretty clear that she’ll not be able to do it.

Səthi anaforik anlam isə slusinq və qəpinq kimi elliptik frazalarda olur.

Sintaktik rakursda:

Qəpinqlər:

Marta tried to buy a red dress at yesterday’s pubic _____. And Claude a blue.

Slusinqlər:

–One of the students has taken the exam papers from the teachers’ room.

–All staff wonder who.

Praqmatik rakursda:

Qəpinqlər:

“But you would still be reserved”, said Marianne started – “Reserved/Am I reserved, Marianne?”

–“Yes, very.” (V.Austen. Sense and Sensibility)

Slusinqlər:

After much discussion Angel got down to details. He explained he had met a woman who was ideally suited to be a farmer’s wife, who went to church regularly, who was honest, sensitive, intelligent, graceful, pure as snow, and extremely beautiful.

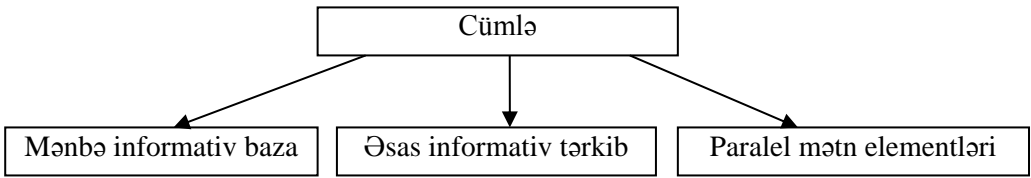
–“Is she of a good family, like Mercy?”

–“Yes, but I wonder who”, she interrupted. (T.Hardy. Tess of the d’Urbervilles’)

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində olan “do it” və “do so” linqvistik quruluşu olmayan anafirik ifadələri elliptik ifadələr deyildir və kontekstdən kənara çıxma bilməyən mənanın ən qısa şəkildə bərpasına xidmət edirlər.

- She shouted at me, the I did so.
- She decided not to look surprised. Seeing this, Eleanor started to do it well.

Ellipsis terminin məna, anlam rakursunda bir problem kimi dilçilər ədəbi dil sistemində də konkret situativ bölgü tətbiq edirlər. Nümunələrdən istifadə edərək, kontekst daxilində semantik (bir çox hallarda praqmatik) kontekstin açılması üçün aşağıdakı sxemə istinad edə bilərik:

Susane tried to escape from the problematic situation better than my little cousin Caleb!

Əgər şərti olaraq cümlənin subyekt və predikatı λ və X ilə işarə etsək, onda belə bir bölgü qura bilərik:

λX =Susane, Caleb/escape

escape (XX)=escape (Susane, Caleb)

Mənbə informatik baza: escape (Susane, Caleb)

Əsas informatik baza: P (Susane)

Paralel mətn elementləri: My little cousin Caleb, Susane,

P (my little cousin Caleb)=escape (Caleb, Susane)

a. $P \rightarrow \lambda X$. Escape (X, Susane)

Azərbaycan dilində isə cümlə strukturu belə ifadə olunur:

Bacım gələn ay İsmayılıya gedəcək, qaynanası da.

Mənbə informatik baza: gedəcək (Bacım, qaynanası)

Əsas informatik baza: P (qaynanası)

Paralel mətn elementləri: Bacım, qaynanası

P (Bacım)=gedəcək (Bacım, qaynanası)

a. $P \rightarrow \lambda X$. Gedəcək (X,X)

b. $P \rightarrow \lambda X$. Gedəcək (X, Bacım)

“Take the receipt” cümləsini təhlil edərkən biz sintaktik boşluğu yox, praqmatik məna çatışmazlığına rast gəlirik. Belə ki, cümləni eşidərkən, sual yaranır: Which receipt? From here? Who will take? və s.

Bu sualların cavabı isə məhz diskurs kontekstindən meydana gəlir və orada cavablanır. Qısaca, “Take the receipt” cümləsi adresatla adresantın konkret kontekst daxilində işlətdiyi dialoji bir nitqdır. Kontekstiv situasiya ilə tanış olmayan biri danışanın ifadə etdiyi bir fikrə münasibət göstərə bilməz. Bu isə Steinton

(2000) və Dalrimpul (2004) tərəfindən “Praqmatik ellipsis” adlanır. Biz isə adı çəkilən ellipsis növünü koqnitiv əsası ilə əlaqələndiririk.

F.Veysəlli koqnisiya elmini son 40 ilin yeni elm sahəsi hesab edir və belə güman edir ki, koqnisiya elmi ən çox koqnitiv psixologiyanın semantika ilə əlaqəsində özünü büruzə verir. “Koqnisiya elmi insan əqlinin necə fəaliyyət göstərməsi, əqli orqanlarla məlumatın xaricdən qəbulu, onları işləyən, tanıyan, əvvəlki məlumatlarla müqayisə edən, təsnif edən və yaddaşda saxlamaq prinsiplərini öyrənir” [2, s.248-249].

Lakin tədqiqatımız onu göstərir ki, tamamlanmamış hər bir mənə bizdən koqnitiv yanaşma tələb etmir. Məsələn, Azərbaycan dilində “Gözünüz aydın”, “Təbriklər”, “Ruh şad”, “İraq bizdən”, “Həmişə toyda” və s., ingilis dilində isə “Congratulations”, “Happy Birthday”, “Cheers”, “Well done” və s. kimi ifadələr ixtisarlardır.

Lakin Steynton (2004) praqmatik ellipsisdən danışarkən qeyd edir ki, bu kimi elliptik frazalar bir söz və ya ifadədən də ibarət ola bilər. Xüsusi konvensional mənə ifadə edən bu növ ellipsislər kontekstdən yaranmış və tələffüz olunmayan sintaktik quruluşa malikdir. Buna futbol oyunu gedərkən qayda pozuntusuna görə hakimin oyunçuya qırmızı kart göstərək “Out!” deməyə və ya Y.Sezarın Zela döyüşündən sonra Roma senatına yazdığı “Veni, vidi, viçi” (“Gəldim, gördüm, qalib gəldim”) kimi məşhur ifadəsini aid edə bilərik. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, mənə praqmatikliyi kontekst daxili konvensionallığın təzahür formasıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi diliçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. F.Y.Veysəlli. Dil. Bakı, 2007, “Təhsil”, 291 s.
3. F.Y.Veysəlli. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, “Təhsil”, 2010, 155 s.
4. F.Yadigar(Veysəlli). Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, “Mütərcim”, 2004, 350 s.
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. (Dərs vəsaiti), Bakı: BDU nəşriyyatı, 2013, 78 s.
6. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 91 s.
7. Black M. More about metaphor. Metaphor and Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 27 p.
8. Brown G. Language and Understanding / G.Brown, K.Malmkaer, A.Politt, J.Williams. Oxford: Oxford University Press, 1994, 209 p.
9. Chafe W. Discourse, Consciousness, and Time / W.Chafe. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1994, 327 p.
10. Semino E. Metaphor in Discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 260 p.

Summary

Functional-cognitive analysis of ellipsis

The article is about cognitive analysis of the term “ellipsis”. The author explains the terms such as “target” and “source” of the sentence within the “context-based” and “predictable” reconstructions. She adds the importance of the “anaphoric sentences”, “sluicing” and “gapping” in the functional analysis of the texts. She notes that the

cognition within the texts results in pragmatic denotation inside the colloquial speech. The article is summed up with the explanation of newly-defined terms.

Резюме

Функционально-познавательный анализ эллипсиса

В данной статье мы рассматриваем когнитивный анализ термина “эллипсис”. Автор объясняет этот термин как “объект” и “источник” предложения в рамках “содержательного контекста” и “предсказуемой” реконструкции. Она упоминает важность “анафорического предложения”, “*промывания*”, “*пробел*” в функциональном анализе текста. Так же обращается внимание и на то, что познавательная способность в рамках текста приводит к прагматическому значению предназначенной для разговорной речи. Эта статья подводит итог объяснением новообразованных терминов.

*Rəyçi fil.f.d., dos. A.Bayramova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
04.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.05.2017

“MƏHƏBBƏT” METAFORUNUN LEKSİK-SEMANTİK ƏSASI

Açar sözlər: sevgi, metafora, effekt, metanomiya

Keywords: love, metaphor, affection, metonymy

Ключевые слова: любовь, метафора, привязанность, метонимия

“Metafor” etimoloji baxımdan müəyyən keyfiyyət və əlamətin bir obyekt-dən başqa obyektin üzərinə köçürülməsini ifadə edir və sözün əlavə məna çaları qazanması kimi qəbul olunur. Metaforun istifadə olunmasında məqsəd danışmaq dilində ifadəlilik, emosionallıq, bədii yaradıcılıqda obrazlılıq yaratmaqdır.

Aristotel metaforun semasioloji hadisə olduğunu göstərmiş, onun əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması kimi qiymətləndirmişdir. Qədim Roma alimi Kvintilian bədii vasitə kimi metaforun rolunu təyin etmişdir [3, s.4].

Leksik ifadə vasitəsi və üslubi priyom olaraq metafor üslubiyyatın tədqiqat sahəsinə daxildir və məcazi mənada işlədilən söz və söz birləşmələrinin yaranmasına zəmin yaratdığı üçün mənanı xüsusi məfhum kimi öyrənən leksikologiyanın bir bölməsi olan semasiologiyanın predmetidir [5, s.67].

Hər bir koqnitiv lirikanın əsasında assosiasiya mövcuddur. Hər bir metafor individual və ya ümumi mənaya sahibdir, assosiasiya mərhələsində stereotip obrazla qarşılaşmaq olar və onun köməyi ilə insan bacarığını dünyaya çatdırmaq mümkündür [1, s.116].

Dostayevskinin "İdiot" romanında müəllif sevgini üç hissəyə bölmüşdür:

1. Ehtiraslı - gözlənilməz sevgi;
2. Puçluqdan yaranan sevgi;
3. Xristian sevgisi.

Bədii diskursun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ritorik baxımdan bəzədilmiş nitq olmasıdır. Nitqin bəzədilməsində məqsəd adresatı özünə cəlb etməkdir. Əgər bədii diskurs cəlbedici olarsa, dinləyici ona diqqətlə qulaq asar və ona inanar. Ritorik məcazlar iki yerə bölünür:

- 1) Kəmiyyət məcazları
- 2) Keyfiyyət məcazları.

Keyfiyyət məcazları deyəndə metafor və metonimiyalar nəzərdə tutulur. Nitqdə orijinal metaforların işlədilməsi adresatın ümumi savadı və təbiəti ilə bağlıdır. Bədii diskursun nümayəndələri sayılan şairlər, əsasən, güclü metaforik təfəkkürə malik olurlar. Metonimiya adların əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır; ya hissə tamı, ya da tam hissəni əvəz edir [7, s.77].

İstər metafor, istərsə də, metonimiya özündə köçürmə və assosiasiya anlayışlarını ifadə edir; birində əlamətin, digərində isə adın köçürülməsi. Hər ikisinin təmas nöqtəsi predmetlərarası assosiasiyadır. Assosiasiyaların nəzəri baxımdan mümkünlüyü isə məntiqi-psixoloji faktorlarla bağlıdır [4, s.73].

Kəmiyyət məcazları isə predmətə və ya hansısa əlamətin ya həddən artıq şişirdilməsi, ya da hədsiz dərəcədə kiçildilməsinə əsaslanır. Kəmiyyət məcazların-

dan biri hiperboladır və onun məğzində predmetə aid hansısa xüsusiyyətlərin həddən artıq şişirdilməsi deməkdir. İş burasındadır ki, bu, oxucunu çaşdırmaq üçün deyil, ona fikri düzgün çatdırmaq üçün edilir. Bədii diskursda bəzən gülüş yaratmaq üçün də onlardan istifadə olunur [6, s.27].

Məlumdur ki, poeziyada "zaman", "həyat", "Ölüm", "məhəbbət" kimi abstrakt mənə ifadə edən, həqiqi mənasını aydınlaşdırmaq çətin olan sözlərdən istifadə olunur.

Məhəbbət - insanı hər zaman müxtəlif düşünülməz və düşünülməz hərəkətlərə vadar edən hisdir və hər zaman yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Sevgi insanda həm yarada, həm də məhv etməyə qadirdir. Məhz elə sevgi hüznlərini yazıçılar bu mövzuya aid edirlər. Oxucuda artıq "sevgi hüznə çevrilir" fikri ilə lirikasız romantik hissləri ciddi qəbul etməzlər.

İngilis lirik poeziyasını tədqiqə edərəkən sevgiyə aid olan konseptual metaforu aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) sevgi - xəstəlik
- 2) sevgi - ağrı
- 3) sevgi - azadlıq itkisi
- 4) sevgi - alov

I. Aşiqin halını əsasən xəstə insanın vəziyyətinə bənzədirlər. Ənənəvi ingilis poeziyası "love is madness" (sevgi dəlilik), "she drives me crazy", "he's gone mad over her", "she is madly in love with him" kimi metaforlarla zəngindir. Bütün bu ölü metaforları o dərəcədə ənənəvi yaradıcılığa daxil olub ki, biz yaradıcılıq gücünü hiss etmirik. Onlar informasiya daşıyıcısı olaraq yox, oxucuya, dinləyiciyə aşiqin məşuq uğrunda hər şeyə hazır olmasını, sevgi və diqqətin ifadə etmək əvəzinə, psixi xəstə insan təsiri bağışlayır.

Poeziyada "Məhəbbət - dəlilik" analogiyası əvəzinə "sevgi - xəstəlik" konseptual mənası ifadə edilir. Ruhi həyəcanları təmsil edən metaforalar artıq sadə informasiya ötürücüləri deyil [9, s.343].

İngilis poeziyasında "məhəbbət" ruhi vəziyyətə, yəni "love is torment of the mind" (Samuel Daniel) fikrinə əsasən, eyni zamanda sevən aşiqin fiziki vəziyyətinə aid olunur. Məhəbbət real insanın xəstəlik simptomlarına da malikdir. "Lips and eyelids pale", "cheek .. cold and white", "heart beating loud and fast" (P.B.Shelly) və s. Adətən bu xəstəliyin müalicəsi yoxdur.

*Love is a sickness full of woes,
All remedies refusing... (Samuel Daniel)*

Sevgi - xəstəlik konseptual metaforu "heart" ilə ifadə olunduqda "to cure" feli ilə işlədilir.

*Love is the passion which endureth,
Which neither fairer hand than thine shall cure
That heart which thy false oaths did wound... (Thomas Carew)
But wilt thou cure thine heart:
Of love and all its smart... (Thomas Beddoes) [10, s.49]*

Poeziyada sevgiyə dəlilik arasında analogiya çox təsadüf olunan hallardandır. Lakin onlar hər biri işləndikləri mətnədə özünəməxsus mənə və yeniliyə malikdir.

"The mystic deliria, the madness amorous, the utter abandonment" (Wolt Whitman)

And to be wroth with one we love,
Doth work like madness in the brain. (Coleridge)
Love's madness he had known.. (John Keats)

Bəzən sevgi-xəstəlik kimi böyük paradıqmaya daxil olan kiçik paradıqma hesab olunur.

II. Sevgi - ağrı.

Hər bir xəstəlik müəyyən ruhi və fiziki ağrı, kədər ilə bağlıdır. Bu paradıqma ingilis poeziyasına leksik olaraq "pain" və onun sinonimi sözlərlə, "ache", "torment", "agony", "smart" və başqa sözlərlə daxil olmuşdur.

*Love is torment of the mind,
A tempest everlasting... (Samuel Daniel)
No torment is so bad as love,
So bitter to my soul can prove. (Robert Button)
...my tears , as floods of rain,
Bear witness of my woeful smart...(Henry Howard)
If thou wilt ease thine heart
of love and all its smart.(Thomas Lovell Beddoes)
Love - what is love?
A great and aching heart..(R.Stevenson) [8, s.183]*

Ağrıdan danışarkən yazıçı əzab çəkən insanın reaksiyasını ("to moan", "to groan") və ya ağrı ifadə edən digər metafor sözlərdən "wound", "thorn", "to bloud" və s. istifadə edir.

*Hark and beware unless thou heast lov'd ever,
Belov'd again, thou shalt see those joyes never.
Hark how they groan that dy'd despairing.(John Fletcher)
Love's madness he had known,
Often with more than tortured lion's groan.
Moanings had burst from him.. (Keats)
But my fause luvver staw my rose,
And left the thorn wi 'me. (Robert Burns)
Could no other arm be found,
Than the one which once embraced me,
to inflict a cureless wound? (George Byron) [11, s.76]*

III. Sevgi - Azadlığın itirilməsi.

Bəzən aşıq və məşuqun münasibətləri ağa və kölə münasibətlərinə də bənzəyir. Sevən lirik qəhrəmanlar sevgini tələ olaraq göstərirlər, hansı ki, onlar bu tələyə düşmüş və sevginin əsiri olmuşlar. Sevən insanı əsasən qəfəsə düşmüş, azad-

lıqdan məhrum olmuş quşla müqayisə edirlər. Burada əsasən konseptual metafor-
lar: "snare", "web", "net", "cage" və onlarla bağlı olan "to catch", "to entangle",
"to lock" sözləridir [11, s.573].

*There is no man, I say, that I can,
Both love and to be wise.
Free always from the snare... (Alexander Scott)
Tangled was I in love's snare,
I burn, and feebly flutter there...(George Byron)
IV. Sevgi - Alov.*

Digər konseptual metaforlardan fərqli olaraq, "sevgi - alov" konseptual me-
taforu yazıçı təxəyyülündən asılı olaraq pozitiv və neqativ yöndə dəyişə bilər.
Sevginin təsirindən aşıqın qarşı tərəfə olan ehtirası və hisləri təsvir oluna bilər:

*Love is one fervent fire .. (Alexander Scott)
In hearts, on lips, on flame it burneth... (Mary Aune Lamb)*

Yazıçılar məhəbbəti ilahi bir hiss kimi və hətta ilahi kimi qiymətləndirirlər
və ilahiləşdirirlər:

*The chastest flame that ever warmed heart! (Samuel Daniel)
All are but ministers of love, And feed his sacred flame...(Coleridge)
Sevginin alovu ətrafı tamamilə aydınlaşdırada bilər:
Whose flame illumines,
The darkness of love cottage rooms.. (H.W.Longfellow) [13, s.40]*

Klassik ingilis poeziyasını nəzərdən keçirərkən biz onun orijinal metaforlar-
la zəngin olduğunu görə bilərik. Onlar daim öz həyatiliyini, parlaqlığını qoruyub
saxlayır və bu cür metaforlara sonrakı dövrlərdə də müraciət olunur. V.Şekspirin
və C.Q.Bayronun əsərlərindən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

*Thou art thy mother's glass, and she in thee,
Calls back the lovely April of her prime;
So thou through windows of thine age shalt see,
Despite of wrinkles, this thy golden time [14, s.49].*

İnsan taleyində yaşanan Renesans dövrünün yazıçı və şairləri öz yaradıcılıq-
larına müxtəlif sahələrdən: siyasi, hərbi işlər, iqtisadiyyat, hüquq mövzularına to-
xunmuşdur. V.Şekspirin sonetləri həyatı reallıqlarla onlardan çox fərqlənir. Eyni
zamanda qədim mədəniyyətə təsir edən sonetlər çox aktual idi. Məhz buna görə də
Renesans dövründə sevgi əsasən hökmdar və qulluqçu kimi verilirdi.

V.Şekspir daima öz sonetlərində sosial-siyasi leksikadan istifadə etmişdir:
slave (qul), vassal (vassal, asılı), servant (qulluqçu), serving (qulluq), homage
(tənzim), sovereign (monarx, kahin), lord (bəy), owner (sahib), tyrant (tiranlıq),
reign (yüksək rütbəlilik), crowned (tacla mükafatlandırılmış), majesty (görməli-

lik), excellence (heyvətlənmək), embassy (səfirlik), kingdom (hökmdarlıq), politic (siyasi). Beləliklə, biz məhəbbət metaforunu sosial-siyasi münasibətlər olaraq aşkarlanmış oluruq.

Burada verilmiş metafor iki və daha artıq konkret metaforu tədqiq etməyə imkan verir. Onlardan birincisi Məhəbbət - bu nökrəlikdir, aşıq öz sahibinə tabe olaraq nökrinə çevrilir, ondan təhqi və inciklik götürür, təvazökarlıq, sədaqət və qürurluluq nümayiş etdirir. Digər obraz Məhəbbət və Müharibədir (burada biz Məhəbbəti metafor adlandırmayacağıq - bu qəhrəmanların münasibətində ierarxik xarakter daşıyan ənənəvi müharibədir) - aşıqlar müharibənin iştirakçıları kimi təqdim edilir, burada lirik qəhrəman daha çox sevən lirik qəhrəmandır və o, "gözəlliyin əsiri olaraq" çətinliyə dözüür. Bu metaforanın bənzəri sevgililərin əksi general və siravilər kimi qeyd olunmuşdur. Məhz aşıq ilə obyekt arasındakı sevgini xarakterizə edən xüsusi leksika, Şekspirsayağı sonetlərdə sosial-siyasi iz qoyur.

"Məhəbbət" konseptinə müraciət edərkən, siyasi interperensiyaları bildirən freymlərə nəzər salmaq:

1. aşıqlar arasında qarşılıqlı münasibət (feodal və ya hərbi münasibət)
2. hisslərin duyulması (hörmət, tənzim, tiranlıq)
3. Hərəkət - aşıqların hisslərinin nümayişi (əmriləri həyata keçirmək, qulaq asmaq, əmr etmək, böyüklük etmək)

Şekspir əsərlərində ən çox - "kölə" və "yaradan" terminləri zəminində sevgi sahəsinə aid olunur.

57- ci sonetdə Şekspir yazmışdır:

Being your slave (...)
I have no (...) services to do, till you require.
Sənin kölə olmaqla əmrini gözləyirəm,
Sənə xidmət etmək üçün.

141-ci sonetdə biz dəyişik metafora təsadüf edirik. Bu metafor bütünlükdə üçüncü katrenə sahibdir:

But my five wits nor my five senses can
Dissuade one foolish heart from serving thee,
Who leaves unway's the likeness of a man?
thy proud hearts slave and vassal wretch to be.
Ancaq mənim hisslərim, ürəyim
Ürəyimə təsir edəcək gücdə deyil.
və mən insanabənzər vaqlıq oldum.
"varlı xanımın" vassalı və nökrə oldum.

94-cü sonet insanların təzadlı növlərinə aid olunur: birincisi, onlar öz ehtiraslarına sahib olurlar və soyuq, hissiyatsız qalırlar. İkinci qrup isə, öz ehtiraslarının quludurlar, sevginin obyektində qarşısında tənzimə hazırdırlar. V.Şekspir yazır:

They are the lords and owners of their faces,
Others but stewards of their excellence.

*Yalnız öz gözəlliklərinin başçısı və sahibidirlər,
digərləri yalnız onların möhtəşəmliliyinə tənzim edirlər.*

Belə şəraitdə biz qeyd edə bilərik ki, sosial-siyasi metaforlar tərcümələr zamanı konkret terminlərlə dilə keçir və bu terminlər məhəbbət məfhumunun bildiricisi olur.

26-ci soneti V.Şekspir bu sözlərlə başlayır :

*"Lord of my love, to whom in vassalage
Thy merit hath my duty strongly knit,
To thee I send this written embassy,
To witness duty, not to show my wit"
Mənim hökmdar sevgim, sənin vassalındır,
Tənzimedicini baxışlarla
Sənə bu məktubu yazmışdır
Sədaqət naminə ağılsız [14, s. 112].*

Şekspirin sonetindən verilmiş bu parçanın bütün misraları metafor ilə zəngindir. Tərcüməçi S.Mustafa bu bəndi dilimizə uğurla tərcümə etmişdir və orijinaldakı obrazlılıq öz təsirini qoruyub saxlamışdır.

*Ömür güzgüsən öz anan üçün,
Ona baharından bir yadigarsan.
Belə bir güzgüdə özün də bir gün
Ötən gəncliyinə baxar, baxarsan [2, s.12].*

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: Gənclik, 1970, 104 s.
2. Антюфеева Е.В. Тема любви и ее репрезентация в художественно-речевой структуре рассказов И. А. Бунина: автореф. дисс. . канд. филол. наук. - Барнаул: Алт. гос. ун-т, 2005. - 217 с.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. 67 s.
4. Чайковский Р.Р., «Реальности поэтического перевода (типологические и социологические аспекты) [Текст] / Р.Р. Чайковский, Магадан, 2007, 197 стр.
5. Goldberg A. A Construction grammar approach to argument structure. Chicago: Univ. of Chicago, 1995.
6. Hawkins B. W. The natural category MEDIUM: An alternative to selection restrictions and similar constructs // Rudzka-Ostyn (ed.), 1988, p. 231–270.
7. Изард К. Е. Эмоции человека. - М.: МГУ, 1990. - 439 с.
8. Janda L. The radial network of a grammatical category — its genesis and dynamic structure // Cognitive linguistics, 1-3, 1990, p. 269-288.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: Univ. of Chicago, 1980.
10. Rəcəbli Ə. Ə. Struktur dilçilik. Bakı: Nurlan, 2005, 530 s.
11. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966 .138 s.
12. Veysəlli F. Y. Dilçilik ensiklopediyası, I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s
13. Veysəlli F. Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2003, 438 s.

Summary

Lexical-semantic basis of metaphor "love"

Each metaphor has an individual or common sense. Poetry on "Time", "Life," "Death," "Love," as well as the abstract sense, directly are related to the meaning of the words. In Shakespeare`s sonnets translations of the socio-political metaphors, the translator used the terms of the particular identifier of the terms of the concept of love.

Резюме

Лексико-семантическая основа метафоры "любовь"

Каждая метафора имеет индивидуальный или здравый смысл. Обратите внимание, что в стихах «Время», «Жизнь», «Смерть», «Любовь», а также в абстрактном смысле непосредственно к истинному значению слов. В сонетах Шекспира переводы общественно-политических метафор, он перешел к терминам конкретного идентификатора терминов - понятие любви.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN BİLİK SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRMƏ STANDARTLARI

Açar sözlər: təhsil islahatları, təlim texnologiyaları, ali məktəb, qiymətləndirmə standartları, innovasiyalar, yeni yanaşmalar

Keywords: education reforms, training technologies, higher school, assessment standards, innovations, new approaches

Ключевые слова: реформы образования, учебные технологии, высшее учебное заведение, стандарты оценки, инновации, новые подходы

Azərbaycan müstəqillik yoluna qədəm qoyduqdan sonra yeni təhsil siyasəti ölkəmizin təhsil sistemini islahatlar yolu ilə sivil dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşdırmaq və inteqrasiya etmək məqsədi istiqamətində müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətimizin ən vacib istiqamətlərindən biri olan təhsil islahatı Azərbaycanın intellektual potensialının qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Və bu zaman digər sahələrdə olduğu kimi, təhsilin Avropaya inteqrasiyası onun keyfiyyəti məsələsini gündəmə gəlir. Məhz bu zəmində tələbələrin idraki, fiziki imkanlarına uyğun və onları fəaliyyətlə məşğul edən kurikulum zərurəti meydana çıxarır. Kurikulumun yaradılması isə öz növbəsində tələbələrin nəyi bilmələri, nəyi bacarmaları, eləcə də necə insan olmaları məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Yaşadığımız cəmiyyətdə tələbə fəal hərəkət edən subyekt olaraq milli dəyərləri qorumaqla bəşəri dəyərlərə yiyələnən, yeni mədəniyyət nümunələri yaradan, daim formalaşan və azad vətəndaşa çevrilən şəxsiyyətdir. “Təhsilin vəzifəsi yetişən bu insana həyat şəraitini keçmiş nəsillərdən bir hədiyyə olaraq qəbul etməyi, onu dəyişməyi öz həyatını daha yaxşı qurmağı öyrənməkdən ibarətdir” [6, s.44]. Bu tələb istər-istəməz ali məktəb müəllimləri və tələbələrinin birgə fəaliyyətini birləşdirən təlimin təşkili qarşısında yeni vəzifələr qoyur, onların formalarına yeni müstəvidə yanaşmağı tələb edir. Beləliklə, ciddi reqlamentə, sət qaydalara əsaslanan standart dərslər öz xarakterini dəyişir, qeyri-standart dərslər yaranır [10, s.21]. Yeni təhsil sisteminə uyğun olaraq vahid proqram çərçivəsində məzmun, pedoqoji texnologiya, qiymətləndirmə sisteminin modernləşdirməsi stimullaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 30 oktyabr 2006-cı il 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Ümumtəhsil Konsepsiyası (milli kurikulumu)”nın yaradılması ölkəmizin təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə, islahatlara əsaslanan təhsil siyasətinin göstərici olaraq seçilir. Və bu zaman təhsilin məzmunundakı innovasiyalar yeni standartların müəyyənləşdirilməsini zəruri edir.

İngilis sözü olan “standart” norma, nümunə, ölçü mənalarını daşıyır. Hər bir cəmiyyətin inkişafı onun müvafiq standartlarının müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir. Son 30 ilə yaxın bir dövrdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemində standartlaşdırılma prosesi həyata keçirilir. Eyni əsasda Azərbaycanda təhsilin yeni məzmunu mükəmməl təhsil standartlarının yaradılması işinə bağlanır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda standartların təhsildə əlaqəliliyi belə ifadə olunur: “... təh-

sil standartı dedikdə ictimai idealı əks etdirən, bu ideala nail olmaq üçün şəxsiyyətin və təhsil sisteminin real imkanlarını nəzərə alan və dövlət təhsil normaları kimi qəbul edilən əsas parametrlər sistemi başa düşülür” [9, s. 32]. Yeni standartlar yeni təhsil islahatlarının məzmun və funksiyalarına uyğun şəkildə hazırlanır.

Milli təhsil strategiyasının reallaşdırdığı funksiyalar aşağıdakı pillələrlə təsbit olunmuşdur:

– ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi.

– fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi.

– nəticəyönlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb təsdiq olunması.

– təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyi, təlimin qabaqalayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konseptik prinsip üzrə əsasında müəyyənlişdirilməsinin təmin olunması.

– tələbə nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Milli təhsil konsepsiyasının istinad olunduğu ümumi prinsiplər isə bunlardır;

– milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzər alınması;

– ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün tələbələrə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması;

– tələbə yönümlülük

– nəticə yönümlülük

– tələbə yönümlülük

– integrativlik

Bu sistemdə təhsil kurikulumları xarakterinə görə 2 qrupa ayrılır. 1) fənn yönümlü kurikulumlar; 2) şəxsiyyət yönümlü kurikulumlar.

Fənn yönümlü kurikulumlar müxtəlif elm sahələri, bu sahələrin mükəmməl anlayışları sisteminin mənimsənilməsi prosesini əhatə edir.

Şəxsiyyət yönümlü kurikulumlarda insanın gələcək fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir. Onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərin formalaşması ön plana çəkilir. Şəxsiyyət yönümlü kurikulumlar eyni zamanda integrativ məzmun daşıyır.

Yeni təhsil islahatlarının integrativ məzmununun keyfiyyət göstəricisi aşağıdakı faktlarla bağlıdır:

1. Fənlərin sayının azaldılması, məzmunca yaxın fənlərin sintezi.

2. Həftəlik saatların minimuma enməsi - təlim yükünün azaldılması.

3. Tələbələr üçün həyati əhəmiyyətə malik bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılması imkanının genişlənməsi.

Təhsil standartları xarakteri və məqsədinə görə üç növə ayrılır: a) məzmun standartları; b) fəaliyyət standartları; c) qiymətləndirmə standartları.

Təhsil islahatlarının üçüncü qrupu qeyd olunduğu kimi qiymətləndirmə standartlarına bağlıdır. Yeni təhsil konsepsiyasının qoyduğu tələb, həyata keçirdiyi prinsiplər içərisində qiymətləndirmə motivi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli 9 nömrəli qərarına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sisteminə qiymətləndirmə konsepsiyası” sənədi hazırlanmışdır. Sənədin hazırlanması tələbələrin nailiyyətləri-

nin qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud problemlər sahəsində reallaşdırılmışdır. Əvvəlki təhsil sistemində qiymətləndirmə prinsiplərinin pozulması – qiymətləndirmə standartlarının olmaması, qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin keyfiyyətinin təsvir olunmaması, texniki keyfiyyətlərə diqqət yetirilməməsi və s. məsələlərlə əlaqədardır. Tələbə fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv əsaslandırılmaması da daxil edilməklə burada müəyyən nəticəsizlik bu sahəyə bağlı mütəxəssis problemi ilə də əlaqədardır. Təqdim olunan sənəddə bu məsələ müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadə məhdudluğu, mütəxəssislərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, tədris proqramlarını hazırlayan və qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması ilə izah edilir.

Qiymətləndirmə mexanizmlərinin hazırlanmasının mühüm əhəmiyyəti təhsildə bir sıra çatışmayan cəhətlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirir. İlk olaraq bu mexanizm təlim prosesinin keyfiyyətinə xidmət göstərir. Qiymətləndirmə konsepsiyasında qiymətləndirmə mexanizmində çatışmazlıqların yaranmasının xarakterik xüsusiyyətləri ayrıca qeyd edilir:

– Mövcud qiymətləndirmə mexanizmi təlim prosesinin ehtiyaclarına kifayətedici səviyyədə yönəlmir, onun tərkib hissəsinə çevrilmir və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etmir;

– Bu mexanizm subyektiv xarakter daşıyır, tələbə, bir qayda olaraq, əzbərləməyə və əksər tələbələrə qiymət almaq xatirinə oxumamağa təhrik edir;

– Təlim prosesində yalnız formal biliklər qiymətləndirilir, çox hallarda məqsəd qiymət yazmaqla məhdudlaşır, tələbələrə özünü qiymətləndirmə imkanı verilmir;

– Tədris zamanı müəllim qiymətləndirmə vasitəsilə tələbələrlə səmərəli əks-əlaqə yarada bilmir və s. [3, s.139].

Tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində qiymətin iki əsas funksiyası nəzərə alınır:

1. Formativ- formalaşdırıcı- cari qiymətləndirmə;

2. Summativ- yekunlaşdırıcı- yekun qiymətləndirmə.

Formativ qiymətləndirmə təlimdə əsasən cari tədris fəaliyyəti zamanı verilir, dəyişkən xarakterdə olmaqla, tələbənin yeni cavabının qiymətləndirilməsindən asılıdır, konkret şəkildə tələbənin hər hansı bir bilik sahəsinin öyrənilməsində irəliləyiş mövqeyini əks etdirir. Summativ (yekun) qiymətləndirmə isə cəmləşdirici mahiyyət daşıyır, tədris fəaliyyətinin yekun qiymətləndirilməsində tətbiq olunur, sabitdir, dəyişkən xüsusiyyətə malik deyildir, öyrənmənin nəticələrinin ümumiləşdirilməsinə əsaslanır. Formalaşdırıcı qiymətin alınması yazılı və şifahi sorgunun aparılması, referat, yaradıcı işlərin yoxlanılmasına əsaslandığı halda, summativ qiymətləndirmə üsulları yaradıcı nəzəri və ya praktiki kompleks tapşırıqları (layihələr, inşalar, tədqiqatlar və s.) müəyyənləşir.

Qiymətləndirməyə yanaşmanın keyfiyyət göstəricisi isə bu standartın əsas mahiyyətini əks etdirir. Keyfiyyətə qiymətləndirmə şərti olaraq aşağıdakı üsullarla müəyyənləşir.

1. Yazılı testlər və yoxlamalarda konstruktiv qeydlər.

2. Portfolio sistemi.

3. Verbal qiymətləndirmə.

4. Meyar cədvəli.

Fənn müəllimin iş sistemində pedoqoji texnologiyaların predmetli fəaliyyəti priyom və üsullarını əks etdirən metodiki paketdə toplanır. Hal- hazırda tələbələrin tədris idraki fəaliyyətinin nəticələrinin metodiki cəhətdən daha əsaslandırılmış sistemi pedoqoji testləşdirmə sistemidir. Pedoqoji test (ingilis “test”- “sınaq” hər hansı bir keyfiyyətin yoxlanması) hansısa psixoloji-pedoqoji göstəriciləri qiymətləndirmək üçün mürəkkəbliyi artan, bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığı olan tapşırıqlar məcmuəsidir.

“test” anlayışı müxtəlif mənalarda istifadə edilir:

- bir tapşırıq kimi (test tapşırığı);
- kart- testlər (testlər batareyası kimi);
- tapşırıqlar kompleksi kimi, yəni ümumiləşdirilmiş şəkildə.

Bilik və bacarıqların səviyyəsinin təyin edilməsində pedoqoji testləşdirmənin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur:

1. Alternativ test;
2. Seçmə və ya variativ test;
3. Ardıcıl test;
4. Konstruktiv test və ya əlavə olunan test;
5. Paylaşdırıcı test;
6. Sxematik test;
7. Kəmiyyət testi və s.

Qiymətləndirmənin II növü Milli kurikulum çərçivəsi kontekstində hazırlanmış məzmun standartları və fənn kurikulumları ilə əlaqəlidir.

Qiymətləndirmə standartlarının təyin edilməsində kurikulum yönümlü metoda daha çox üstünlük verilir. Bu metoda görə:

– qiymətləndirmə standartları milli təhsil strategiyasında əks olunmuş nailiyyətlərə (nəticələrə) uyğun hazırlanır və faktik olaraq tələbələrin nəyi bacarıqlarına dair ölçmələrə deyil, mütəxəssis mühakimələrinə əsaslanır;

– bütün məktəbləri, müəllimlərin təmsil olunduğu orqanlar və digər maraqlı tərəflərin müzakirələri əsasında standartlara düzəliş edilir və arzu olunan nailiyyət səviyyələrinə dair ortaq fikir yaranır [2, s.36].

Qiymətləndirmə standartlarının hazırlanmasında məzmun standartlarına uyğun müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Məzmun alt-standartları müəyyən məqamda ayrıca qiymətləndirmə standartına bağlandığı halda, bəzən bir neçə alt standart üçün bir eyni qiymətləndirmə standartı hazırlana bilər. Bundan başqa məqsədə uyğun olmadığı şəraitdə bu və ya digər məzmun alt standartı üçün qiymətləndirmə standartı da tətbiq edilməyə bilər.

Nəzərdən keçirilən təhsil strategiyasının mahiyyəti, onun məzmununa istiqamətlənən inkişafyönlü dəyişikliklər, eyni zamanda innovativ təhsil standartlarının təkmilləşdirilməsi yeni islahatların məzmununu əks etdirməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi süsüsiyyətləri / “Kurikulum”, 2008, № 1.
2. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsilin konsepsiyası / “Kurikulum”, Bakı, 2008, № 1.
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Təlimi Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün / “Fənn Kurikulumu”, (IV-XI siniflər) Bakı, 2011.
4. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları, Bakı, 2008.
5. Əhmədov A. Yeni fənn kurikulumlarının təbiiqi üzrə təlim kursları / “Kurikulum”, Bakı, 2008, №1.
6. Əlizadə Ə. Yeni pedoqoji texnologiyalar; Bəzi psixoloji və pedoqoji məsələlər. “Kurikulum”, Bakı, 2008, №1.
7. Hüseyinli V., Mənsimov S. Problemlı təlim didaktikanın inkişafının ən müasir səviyyəsi kimi. “Kurikulum”, Bakı, 2009, 166 s.
8. Qasımova L. Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı: BDU, 2003, 535 s.
9. Rüstəmov F. Ümumi təhsil kurikulumu və onun hazırlanması prinsipləri, “Kurikulum”, 2008, №1.
10. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2007. 190 s.

Summary

Assessment standards of knowledge level of students in modern period

In this article it is spoken about the new education reform on the creation of standards in Higher School. There has been noted the importance of increase of the quality of the new education standards. Particularly, it is spoken about the importance and essence of assessment standards. It should be noted that, the requirement of new education concept, the assessment motive within implemented principles holds preconditioned elimination of some of series of shortcomings in education. The main importance of creation of assessment mechanisms is pointed out.

Резюме

Стандарты оценки уровня знаний студентов в современном периоде

В статье говорится о создании стандартов в высших учебных заведениях на основании новых реформ образования. Отмечается значение новых образовательных стандартов в повышении качества образования студентов. В частности, говорится о значении и сущности стандартов оценки. Отмечается, что требование, выдвинутое новой образовательной концепцией, занимает особое место в мотиве оценки среди проводимых в жизнь принципов. Важное значение подготовки механизмов оценки обуславливает устранение ряда недостающих качеств в образовании.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. T.Əbdülhəsənli
ADİU-nun “Azərbaycan dili” kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.06.2017

ИМЕНА В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: антропонимы, антропонимика, имена собственные, язык, культура

Açar sözlər: antroponimlər, antroponimika, şəxs adları, dil, mədəniyyət

Keywords: Anthroponomy, anthroponymics, proper names, language, culture

В традиционных грамматиках имя личное представлено как подкласс имени существительного, относящийся к именам собственным. Под термином "личное имя" понимается, прежде всего, "индивидуальное именование субъекта" [4, с.30], официально закрепленное за ним при рождении. О.А.Леонович отмечает, что "из всех ономастических категорий личные имена первыми получили документальное отражение. В основе их лежали апеллятивы, которые использовались в качестве прозвищ для обозначения людей" [2, с.106].

Большинство лингвистов считают, что имя личное лишено лексического значения в его традиционном понимании, и его главной функцией является наименование предметов, т.е. номинация (Дж.Милл, А.Гардинер, Э.Пулграм, Д.К.Реформатский, Ф.Ф.Фортунатов и др.). Оно не выражает понятия, так как не включает в себе признаков предмета и не характеризуется свойством общения. Как представитель класса существительных имя собственное имеет наиболее общее значение этого лексико-грамматического класса как части речи. Как и все другие существительные, имя собственное выполняет те же синтаксические функции, имеет свои деривационные модели, указание на род. Имя собственное отражает, прежде всего, национально-языковую картину мира, которая, по словам М. Шингаревой, "отображает обиходно-эмпирический, культурный или исторический опыт некоторого языкового коллектива". Поэтому имя, "несущее на себе печать конкретной в каждом случае национальной ментальности", является компонентом лексической системы любого языка.

Изучением антропонимов занимается антропонимика, изучающая имена, фамилии, прозвища и псевдонимы людей, которая является разделом ономастики. Термин оним или онама (собственное имя) - это "слово или словосочетание, которое служит для выделения именуемого им объекта среди других объектов: его индивидуализации и идентификации" [2, с.3].

Имя собственное - это универсальная «функционально-семантическая категория имен существительных, особый тип словесных знаков, предназначенный для выделения и идентификации единичных объектов (одушевленных и неодушевленных), выражающих единичные понятия и общие представления об этих объектах в языке, речи и культуре народа» [5, с.104]. По мнению И.С.Алексеевой, имена собственные - это «группа лексики, обладающая однозначной соотносительностью с явлениями действительности» [1, с.128]. Следовательно, они способны представлять объект не только как

лингвотническую реалию, но и как особое, исключительное, не обобщаемое явление в мире. Поэтому имена собственные передаются с помощью однозначных, закрепленных в языке соответствий или с помощью транскрипции. Перевод используется в редких случаях.

О.И.Фонякова дает подробную классификацию имен собственных, которая разделяет имена собственные на следующие группы:

1) Антропонимы - личные имена, отчества, фамилии, прозвища, псевдонимы;

2) Топонимы - собственные названия больших и малых географических объектов - земных, водных, городских и сельских;

3) Космонимы - названия внеземных объектов в галактике;

4) Зоонимы - клички домашних животных в городе и селе, а также и в профессиональной сфере;

5) Хрононимы - названия исторических событий, периодов, процессов, протекающих в определенные отрезки времени;

6) Теонимы и мифонимы - имена богов и мифологических персонажей;

7) Хремотонимы - индивидуальные названия предметов и продуктов духовной и материальной культуры народа - газет, журналов, книг, кинофильмов и т.п.;

8) Литературные антропонимы, топонимы, зоонимы и т.д. как имена художественных объектов, созданных воображением писателя и включенных и в текст художественного произведения [5, с.39-40].

Известно, что антропонимы (имена, фамилии, прозвища, псевдонимы, а в русском языке еще и отчества) являются важнейшим звеном, связывающим человека с непосредственным окружением и обществом в целом. Человек живет не просто среди людей, но и среди имен, которые образуют вокруг каждого человека определенный континуум, особое национально-культурное пространство, единое для всего языкового коллектива и индивидуальное для любого отдельного его члена. На ранних стадиях развития общества имя - неотъемлемый компонент личности, его второе "я", его душа: "Nomen, omen" ("Имя - судьба"), говорили в древности. Узнать имя человека значило сделать его безоружным перед силами зла. Именно поэтому у древних было принято пользоваться субститутами настоящего имени. Следы этих обычаев обнаруживаются и на более поздних этапах цивилизации.

"Во многих древних культурах, - пишет Ю.А.Рылов, - имя считается настоящим духовным центром человека, в котором в символической форме скрывается его сущность. В настоящее время имя утратило свою магическую значимость, но приобрело важное юридическое и бюрократическое значение, хотя идея *omen, nomen* продолжала волновать авторов и в XX веке. Так П.А.Флоренский считал, что "именем выражается тип личности, он-тологическая форма ее, которая определяет далее ее духовное и душевное строение", а итальянский исследователь В.Тартамелла связывает фамилию с судьбой ее носителя, утверждая, что фамилия значительно влияет на поведение человека и, как следствие, на его статус в обществе. Указанный автор заявляет о создании новой научной дисциплины - психогномии, которая

призвана заниматься влиянием фамилии на нашу интеллектуальную, профессиональную и общественную жизнь" [5, с.10].

Антропонимические традиции европейских народов, несмотря на наличие значительного количества сходных черт (заключающееся в наличии личного имени и фамилии, то есть компонентов, один из которых является сугубо индивидуальным, а другой передается по наследству), отличаются неповторимой самобытностью и оригинальностью, отражающей взгляд народа на мир и на место в нем индивида.

Литература

1. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учебное пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений/Алексеева И. С. - Изд. центр Академия, 2004.- 128 с.
2. Леонович О.А. В мире английских имен. - Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 160 с.
3. Рылов Ю.А. Имена собственные в европейских языках. Романская и русская антропонимика. - Москва: АСТ: Восток - Запад, 2006. - 311 с.
4. Супранская Л.В. Общая теория имени собственного. - Москва: 1973. - 30 - 35 с.
5. Фоякова О. И. Имя собственное в художественном тексте / О.И.Фоякова. - Л., 1990. - 104 с.

Xülasə

Dil və mədəniyyətdə işlənən adlar

Məqalədə dildə və mədəniyyətlərdə işlənən şəxs adlarından bəhs olunur. Məqalədə də qeyd olunduğu kimi, adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə formalaşmışdır. Adlar insanların aydın nitqə yiyələndikləri zaman yaranmağa başlamışdır. Adların ilk vəzifəsi cəmiyyətdə fərqləndirmə olmuşdur. Sonradan cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq adların vəzifəsi də dəyişmişdi. Qeyd olunduğu kimi şəxs adlarından başqa vəzifə, titul, ad-san formalarını ifadə edən yeni xüsusi adlar əmələ gəlmişdir.

Summary

Names used in language and culture

The paper relates to proper names used in language and culture. As it is stated in the paper, names have come a long historic way and were formed at different times. Names started to appear when people got to acquire a clear speech. Names were first intended for making distinctions in society. Afterwards, their intent changed as the society developed. As specified, except for proper names, new special names expressing titles and forms of reputation appeared.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R. Şabanov
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
18.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

Aybəniz Əhmədova
Səbinə Qasımova
AzMIU

TƏRCÜMƏ XALQLAR ARASINDA ÜNSİYYƏT VASİTƏSİDİR

Açar sözlər: tərcümə, dilçilik, əlaqə, xalq, nailiyyət, yaxın elm, məqsəd, sahə, nəticə

Keywords: translation, linguistic, relation, people, success, close, science, aim, field, result

Ключевые слова: перевод, лингвистика, связь, народ, достижений, близка, наука, цел, пространство, результат

Beynəlxalq əlaqələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda xarici dil öyrənən hər bir şəxs yazılı və şifahi tərcümə vərdişlərinə yiyələnmişdir.

Bugünkü həyatımızı elmin və texnikanın nailiyyətlərindən təcrid olunmuş halda düşünmək qeyri-mümkün olduğu kimi, onu tərcüməsizdə təsəvvür etmək olmaz. Tərcümə hər bir mədəni xalqın elmi, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında, əxlaq və tərbiyəsinin, estetik zövqünün və mədəniyyətinin yüksəldilməsində müəyyən müsbət rol oynamış və indiki dövrdə onun tutduğu yer daha vacib və mütləqdir. Tərcümə vasitəsi ilə xalqlar bir-birinin mədəniyyəti, ictimai-siyasi həyatı ilə tanış olur, bir birini daha yaxından tanıyırlar. Bugünkü elmin misilsiz nailiyyətləri ilə dünya xalqları tərcümə vasitəsi ilə tanış olur.

Ümumdünya mədəniyyətinin yaranması və xalqların bir-birinin yaxından tanınması işi dövrümüzün ən vacib məsələlərindən biridir. Tərcümə xalqların mədəniyyətlərin bir-birinin daha da zənginləşməsinə və yaxınlaşmasına, onların beynəlmillət əsasının möhkəmlənməsinə və bununla cəmiyyətin gələcək vahid ümumiyyətlərinin təşəkkül tapmasına kömək edəcəkdir.

Buna görədir ki, istər ölkəmizdə, istərsə xaricdə tərcümə işinə indiki dövrdə xüsusi fikir verilir. Təsadüfi deyil ki, iyirminci əsr tərcümə yüz illiyi adlanır [1, s.55].

Ölkəmizdə tərcümə dövlət əhəmiyyəti olan bir işdir. Hələ 1933-cü ildə çağırılmış ilk Moskva tərcümə müşavirəsindən indiyə kimi ədəbi və elmi konfranslarda tərcüməçilik sənətinin müxtəlif problemləri haqqında görkəmli tədqiqatçılar dəyərli fikir söyləmişlər.

Artıq tərcüməçilik müəyyən elmi əsasları olan bir sənət kimi tanınmaq üzrədir. Tərcüməçilik sənətinin ayrı-ayrı sahələri bölünməsi və bu barədə aparılan tədqiqat işləri buna sübutdur. Dünya xalqlarının bir-birinin yaxından tanınması məqsədi ilə Qorkinin rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş “Интернациональная литература” Nəşriyyatının və ondan sonra başqa nəşriyyatların fəaliyyəti nəticəsində xarici ölkə və digər xalqların ədəbiyyatı müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə edilmişdir.

Tərcümə ədəbiyyatının ədəbi əlaqələrin genişlənməsində böyük rolu olmuşdur. Şərq ədiblərinin Avropa dillərinə tərcümələrindən sonra Qərb ədəbiyyatına Şərq ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. Tərcümə vasitəsi ilə müxtəlif xalqlar bir-birinin daha yaxından tanıyır, bir-birinin ədəbiyyatına, incəsənətinə müsbət təsir göstərir.

Marksist klassiklər tərcümə işinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Marks, Engels və Lenin özləri tərcümə etmişlərvə eləcədə özlərinin tərcümə olunmuş əsərləri-

nin redaktoru olmuşlar. Marksizm-leninizm klassiklərinin tərcümə haqqında söylədikləri fikirlər hələ indi də dərin məzmununu, konkretliyini praktiki əhəmiyyətini və aktuallığını saxlamaqdadır [5, s.97]. Yüksək dilçilik təhsili olan Marks bütün bütün Avropa dillərində oxumağı bacarırdı. Üç dildə -alman, fransız və ingilis dillərində o elə yazırdı ki, bu dilləri bilənlərin hamısını heyran edirdi. Marksın 50 yaş olanda o rus dilini öyrənməyə başlayır və bu dilin çətinliyinə baxmayaraq, cəmi yarım il ərzində bu dili elə öyənir ki, rus nasir və şairlərinin əsərlərini asanlıqla oxuya bilir. Marks rus ədiblərindən Puşkinin, Qoqolun və Şedrinin xüsusi qiymətləndirirdi.

Engels alman, fransız və ingilis dilləri ilə yanaşı, ispan, portuqal, italyan dillərində elmi məqalələr yazırdı.

Avropa dillərini həm təcrübi, həm də nəzəri bilən Marks və Engels öz əsərlərinin bəzisini Avropa dillərindən birində yazmış, sonra isə həmin əsərləri başqa bir Avropa dilinə tərcümə etmişdir. Məs: Marks "Fəlsəfədə yoxsulluq" əsərini əvvəl fransız dilində, Engels "Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı" əsərinin müqəddiməsini ingiliscə yazmış, sonradan isə bu əsərləri alman dilinə tərcümə etmişlər [3, s.65].

Tərcümə məsələlərinə Marks və Engels həmişə konkret və praktiki münasibət bəsləmişlər. Onlar tərcüməçidən mətni düzgün başa düşməyi və orijinalın fikrini təhrif etmədən ifadə edə bilməyi tələb etmişlər. Orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətləri bilməyi vacib hesab etmişlər. Marks və Engels kontekst daxilində sözlərin mənasından, lügətdən düzgün istifadə etmək bacarığından, dil və üslub məsələlərindən dəfələrlə bəhs etmişlər. Engelsin tərcümə haqqındakı fikirləri onun "Marks belə tərcümə etmək olmaz" adlı məqaləsində daha sistemləşmiş şəkildə ifadə olunmuşdur [4, s.238].

Marksın dərin məzmunlu əsərinin özünə məxsus üslubu var. Marksın üslubundan bəhs edərək Engels yazır.

"Bu üslubu düzgün ifadə etmək üçün nəinki alman dilini, ingilis dilini də mükəmməl bilmək lazımdır. Zəngin ifadəli alman dilini zəngin ifadəli ingilis dili ilə əvəz etmək lazımdır; dilin ən yaxşı imkanlarından istifadə etmək lazımdır; yeni mənalardan dərinliyində, ədib xayalının zənginliyində deyil. Onu başqalarından fərqləndirən cəhətlərdən biri də həmin sənətkarın sözləri necə seçə bilməsi, hansı sözün hansı sözlə yan-yanə durarkən nə kimi bir gözəllik, musiqi və ahəng təsir qüvvəsi kəsb etdiyi guya bilməsidir"

Bu baxımdan tərcüməçi təkcə ədibin şairin əsərinin mənasını, hisslərini deyil, onun sözlərindən necə istifadə etdiyini də bilməli, bunu öz dilinin zəngin söz xəzinəsindən olan sözlərlə əvəz etməyi bacarmalıdır. Tərcüməçilik hünər və mərifət işidir.

"Tərcümə" sözü dilimizdə bir neçə anlayış ifadə edir. Nizamini "Leyli və Məcnun" poemasını S.Vurğunun tərcüməsində oxuyub "gözəl tərcümədir", yaxud "Faust"unun yeni tərcüməsi çıxıb dedikdə biz müəyyən bir məhz elə bir fəaliyyətin-prosesin nəticəsini nəzərdə tuturuq. "Tərcümə çətin işdir, hərəkət bacarmaz" – dedikdə biz məhz elə bir fəaliyyətdən-prosesdən bəhs edirik ki, bu proses nəticəsində tərcümə mətni yaranır. Tərcümə nəzəriyyəsi də məhz bu prosesdən yəni bir dildə yazılmış mətn başqa bir dilə çevrilə bilər? Bu hansı yollarla olur? Bütün bu məsələlər indiki dövrdə təkcə dilçiləri deyil, psixoloqları, ədəbiyyatşünasları da

maraqlandırır. Lakin dilçilik baxımından tərcümənin özünün bir fəaliyyət-proses kimi mahiyyətindən danışarkən adətən psixi və əqli proses deyil, məhz müəyyən dil vahidlərinin başqa bir dil vahidlərinə çevrilməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Lakin bəllidir ki, tərcümə prosesində, yəni bir dil vahidlərinin başqa bir dil vahidləri ilə əvəz olunma prosesində psixi və əqli prosesin rolu böyükdür. Tərcümə haqqında fikir yürüdənlərin hamsı tərcüməçidən tərcümə etdiyi əsərin dilini yaxşı bilməyi, öz ana dilini isə çox mükəmməl bilməyi tələb etmişlər. Aydınır ki, bütün dilləri bilən tərcüməçi ola bilməz.

Bəzən bir orijinal ədib kimi o qədər də od qazanmamış yazıçı mahir bir mü-tərçim kimi əvəz edilməz olur. Qüvvətli olmayan bir şair çox gözəl bir şer tərcüməçisi olur. Tək-tək adam tapıla bilər ki, öz ana dili qədər ikinci bir dili bilsin, öz ana dilinin incəliklərini, ruhunu və varlığını duyduğu kimi başqa bir dili duya bilsin. Bütün bu məsələlər şübhəsiz mütərcimin əqli, psixi, elmi və mədəni qabiliyyətindən-mütərcimin şəxsiyyətindən alıdır. Mütərcimin şəxsiyyəti tərcümə işində əsas amillərdən biridir. Bəlkə ona görədir ki, çox zaman tərcümə üçün seçdiyi ədibin ruhuna və zövqünə uyğun olan, onun yaşadığı ölkənin adət və ənənələrini yaxından bilən ədiblə həmrəy ola bilən mütərcimlər müvəffəq olur [2, s.112].

Tərcümə nəzəriyyəsi bir dil vahidlərinin başqa bir dil vahidlərinə çevrilmə prosesindən bəhs edir dedikdə biz “çevrilmə” sözünü hərfi mənada qəbul etmirik. Aydınır ki, bir dildə yazılmış mətn özü özlüyündə dəyişməz qalır, başqa bir şəkllə çevrilmir, əslində ilk mətnlə yanaşı bir dilə yeni bir mətn yaranır ki, bu da tərcümə adlanır. Tərcümədən danışarkən iki dil vahidlərinin arasındakı fərqləri nəzərdə tutulur ki, bunlardan biri məxəz dil MD, digəri isə tərcümə olunan TD dildir. Məs, orijinal mətn ilə tərcümə mətnini müqayisə etdikdə deyə bilərik ki, orijinal mətndə olan cümlədə mübtədə birinci yerdə, xəbər isə ikinci yerdə olur.

Beləliklə tərcüməni dillər arasındakı transformasiya adlandırmaq olar. Tərcümədə transformasiya dedikdə biz müxtəlif dillərin bir-birinə real münasibətini nəzərdə tuturuq. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, tərcümə nəzəriyyəsi orijinal mətnlə tərcümə mətni arasında olan bütün münasibətlərdən bəhs edir. Tərcümə nəzəriyyəsi orijinal ilə tərcümə mətni arasında aparılmış araşdırmalar nəticəsində aşkar olunmuş qanunauyğunluqlardan bəhs edir. Əlbəttə ki, iki mətni bir-biri ilə tutuşdurarkən müxtəlif qanunauyğunluqlar aşkar olur. Bunların bəziləri tək-tək təsadüf edilən, ancaq müəyyən bir mətn daxilində mövcud olan, az təsadüf edilən oxşarlıqlardır. Belə hallar haqqında ümumi bir fikir yürütmək onları bir qanuna tabe etmək mümkün olmadığı üçün tərcümə nəzəriyyəsi bu təsadüflərdən bəhs edir. Belə halların tərcüməsi şübhəsiz tərcümə praktikasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Tərcüməçinin qabiliyyəti və tərcüməçilik məharəti məhz bu məqamlarda aşkar olur.

Tərcümə nəzəriyyəsi uzun müddət ərzində orijinal mətnlə tərcümə mətninin tutuşdurulması nəticəsində aşkar olan qanunauyğunluqlardan bəhs edən bir elmdir. Tərcümə haqqında müəyyən bir nəzəri fikir ilk dəfə mütərcimlərin və ya tənqidçilərin tərcümə əsərlərinə yazdıqları müqəddimlərdən yaranmağa başlayır. Tədqiqatçıların müşahidəsi nəticəsində belə müqəddimlərdə müəyyən bir qanuna tabe olan tərcümə halları aşkar olmuşdur.

Aydınır ki, tərcümə prosesi zamanı iki dildə olan mətndən bəhs olunur. Bunlardan biri orijinalın mətni digəri isə tərcümə mətnidir. Bəs necə olur ki, biz

bir mətnin başqa bir mətnin-orijinalın ekvivalenti olduğunu təsdiq edirik. Nəyə əsasən deyirik ki, Azərbaycan dilində “Mən Bakıda yaşayıram” cümləsini ingilis dilində tərcüməsi “I live in Baku” cümləsidir. Bu başqa bir cümlənin deyil, məhz “Mən Bakıda yaşayıram” cümləsinin tərcüməsidir. Aydındır ki, bir dildə olan mətnin başqa bir dildə hər hansı mətnlə dəyişməsindən tərcümə yaranmır. Deməli, bir dilin mətninin başqa bir dil mətninə çevrilməsində müəyyən bir oxşarlıq olmalıdır. Başqa sözlə, orijinal mətnin tərcümə mətnində öz “invariantını” tapmalıdır. Buna görə də tərcümədə nəyin invariantı olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Bəs bir mətnin başqa mətnə çevrilməsində invariant nə olur? Dil vahidləri olan söz və söz birləşmələri cümlə, cümlə qruplarının iki xüsusiyyəti var. Onlar özlərinə məxsus ifadə növünə və məzmun növünə malikdir. Müxtəlif dillərin bir-birindən fərqi də orasındadır ki dil vahidləri formasına görə bir-birindən fərqləndiyi halda məzmununa görə bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn, ingilis “day”(gün) sözü formaca Azərbaycan “gün” sözündən fərqlənir, məzmunca isə eyni mənanı ifadə edir. Burada onu qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərinin əksəriyyəti çoxmənalı olur. Məsələn, bir sözün bəzən bir neçə mənası olur və bu mənalar bir qayda olaraq başqa dildəki mənalara uyğun gəlmir. Məsələn, ingilis dilində “day” sözünün “gün” mənasından başqa aşağıdakı mənaları var: “bayram” mənasında “qələbə”, “xoşbəxt günlər” və s. mənalarda işlənir.

Deməli, tərcümə zamanı sözlərin çoxmənalılığına, mətn daxilindəki məna çalarlığına diqqət yetirmək lazımdır. Tərcümə zamanı orijinal mətnin üslubunu, emosionallığını, ifadə tərzini olduğu kimi saxlamaq lazımdır.

İndiki dövrdə yazılı tərcümə ilə yanaşı şifahi tərcümə növü də geniş yayılmışdır. Yazılı tərcümənin elmi və bədii tərcümə kimi geniş yayılmış növləri vardır.

Şifahi tərcümənin də iki əsas növü var: fasiləli və sinxron tərcümə. Fasiləli tərcümə zamanı danışanın nitqindən sonra müəyyən fasilə olur. Bu fasilə zamanı dilənci tərcümə edir. Belə fasilə bir və ya bir neçə cümlədən sonra ola bilər. Sinxron tərcümə zamanı danışanın nitqi ilə diləncinin tərcüməsi arasında fasilə olur. Dilənci nətiqin ardınca daldadal tərcümə edir. Bu növ tərcümədən elmi və ictimai-siyasi konfranslarda istifadə edilir.

Şifahi tərcümənin geniş yayılmış başqa bir növü də xarici dildən deyil ana dilindən də xarici dilə tərcümə edir. İkitərəfli tərcümə fasiləli tərcümənin bir növü olub iki müxtəlif dildə danışanlar arasında vasitəci rolunda çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. İ.Rəhimov, B.Nağıyev. “İkitərəfli tərcümə” Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı - Bakı 972
2. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Proqramı - Bakı 1961
3. P. Zafarq “Воспоминание о Марксе” – Moskva 1956
4. K. Marks və Engels. Сor.Т. узд. 2-с. 1961
5. Н.К. Крупская. “Ленин о изучение иностранных языков”. “Правда” 5.9.1937

Summary

Translation is a means of communication

This article is about translation and its importance among the people all over the world. Nowadays, Intonational relations are developed among the different people. The translation stands in the first place.

It is difficult to imagine the life without translation. Translation helps people to understand other peoples' language, culture customs and generations. If you want to know other language, you must know- these peoples' culture Social and political life.

The achievements of the science relate to other countries with the help of the translation.

This article is about the kinds of translation. There are 2 kinds of translation.

1. Breaking translation.
2. Synchronic translation.

Translation is of State importance.

The famous philosophy Marks and Engels have given a great importance to translation.

The classical of Marksism-Leninism keep their opinions on translation.

Резюме

Перевод является общения методам между народами

Данная статья про перевода имеет большую популярность во всём мире. Последнее время развиваются между народными отношениями между народами роль перевода в этом деле незаметно.

Очень трудно представить мир без перевода. Перевод помогает нам познавать язык, культуру, традиция и корни разных национальностей. Если вы хотите выучить язык другого народа, то вы должны изучить культуру, национальную и политическую жизнь этого народа.

Новые открытые в науке доходить другим народам с помощью перевода.

В этой статье раскрываются различные виды перевода. Имеется 2 вида перевода:

1. Прерывный перевод,
2. Синхронный перевод.

Известные философы Маркс и Энгельс придавали большое значение переводу.

Классики Марксизма-Ленинизма высказали свое мнение о переводе.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Məmmədova
AzMİU-nun "Əcnəbi dillər" kafedrasının
19.05.2017-ci il tarixli iclasının
10 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.05.2017

Aygün Mahmudova

BSU

E-mail: aygunmahmudova777@gmail.com

MÜDRİKLİYİN KONSEPTUALLAŞMASINDA ZOOMORF, VEGETATİV, EMOTİV VƏ SOSIAL XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: müdriklik, konsept, zoomorf xüsusiyyətlər, vegetativ xüsusiyyətlər, emotiv xüsusiyyətlər

Keywords: wisdom, concept, zoomorphic features, vegetative features, emotive features

Ключевые слова: мудрость, концепт, зооморфные особенности, вегетативные особенности, эмотивные особенности

İngilis dilində müdrikliyin konseptuallaşmasında zoomorf, vegetativ və emotiv xüsusiyyətlər də öz əksini tapır. İlk öncə onu qeyd edək ki, müdrikliyin ingilis qavrama dil modelində vegetativ xüsusiyyətləri əks etdirən məcazlar azdır. İngilis dilində ele bitki adları var ki, onlar metaforik şəkildə müdrikliyi ifadə edir. Məsələn:

“meyvə, bar, bəhər”. Məsələn: *...understand the fruits of his wisdom?* [4, s.192]; müdriklik, meyvə kimi yetişmiş ola bilər. *...ripe wisdom from the ex-king Egbert...* [5, s.162];

“dən”. Məsələn: *...there were grains of wisdom in every stream of it.* [15, s.274];

İngilis dilində “müdrikliyi” metaforik şəkildə ifadə edən “çiçək, gül” əlaməti də qeydə alınıb. Məsələn: *...allow our innate wisdom to flourish...* [4, s.200].

Müdrikliyi metaforik şəkildə ifadə edən “meyvə” və “məhsul” əlamətləri ən çox işləndir. Bu da onu deməyə imkan verir ki, ingilis dünya konseptual mənzərəsində “müdriklik həmişə müəyyən bar verir” fikri ilkin təsəvvüdüdü. ...

Zoomorf xüsusiyyətlər: *İngilis xalqı tərəfindən müdrikliyin konseptuallaşmasında zoomorf xüsusiyyətlər azsaylı metaforalar ilə də təqdim olunub, bunların arasında ornitoloji metaforalar və ya quş ilə müqayisələr var. Qərbi Avropada bayquş müdriklik simvoludur. İngilis dilindəki nümunələrdə müdriklik biq quş tək uça bilir. Məsələn: Again wisdom flies from his mouth, commented Saphira dryly [3,s. 178].*

Emotiv xüsusiyyətlər: İngilis dilində ele bitki adları var ki, onlar metaforik şəkildə müdrikliyi ifadə edirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

“qüssə, qəm, kədər”. Məsələn: *...such sad wisdom in her eyes...* [14, s.463];

“sərtlik/soyuqluq”. Məsələn: *...The bleak wisdom of bare and poor streets...* [13, s.645];

“sakitlik/ dinclik/ arxayınlıq”. Məsələn: *...whose calm wisdom...* [8,s. 225].

Tədqiq olunan “müdriklik” konseptinə aid dil materialının təhlili zamanı insanlar arasında müxtəlif səciyyəli qarşılıqlı əlaqəni bildirən xüsusiyyətlər qeydə alınmışdır. Həmin xüsusiyyətlərin ifadəsi üçün iki sintaktik üsul mövcuddur: subyekt və obyekt vasitəsilə.

Tədqiq olunan dünya dil mənzərələrində “müdriklik” bir subyekt kimi:

“nigaha” daxil olur/evlənir. Məsələn: ... from a marriage between native intelligence and the wisdom of old books. [10, s.423];

“mübarizə”yə qoşulur. Məsələn: ..... a struggle between wisdom and stupidity [14,s. 441];

“təsir” göstərir. Məsələn: ...whose immense skill and *wisdom influenced* him greatly [1, s.273];

“yardım” göstərir. Məsələn: ...that wisdom might help her face the moment of parting [8, s.260];

“imkan” verir. Məsələn: ...all our extra wisdom does is let us know the truth of... [13,s. 627].

Yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlər tədqiq olunan “müdrilik” konseptinin quruluşunda ümumi hesab olunur.

“Müdrilik” konseptinin ingilis dilində ifadəsi olan “wisdom” leksik vahidində isə aşağıdakı xüsusiyyətləri aşkarlandı:

“hədiyyə etmə”. Məsələn: *Gifts of wisdom* and knowledge... [14,s.472];

“konflikt”. Məsələn: ...a conflict everywhere between wisdom and cunning... [5, s.203];

“sui-qəsd”. Məsələn: ...wisdom of the body, conspired together against his will [10, s.342];

“hökmranlıq /üstünlük”. Məsələn: ...*dominated by* the conventional *wisdom...* [13, s.657].

İngilis dilində müdrikliyin ifadəsi olan “wisdom” şəxslərarası əlaqələrin obyekt kimi aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərir:

“ehtiram etmə, hörmət bəsləmə”. Məsələn:...I shall *respect* your *wisdom...* [12, s.165]; ...that kind of *worship of* worldly *wisdom* [9,s. 215];

“məhəbbət”. Məsələn: ...to love her the more for ... her deep wisdom... [7, s.345];

“təəssürat yaratma”. Məsələn: ...whose calm *wisdom* and urbanity so *impressed them...* [8, s.224];

“zövq alma”. Məsələn: ...enjoyment of her wisdom [6, s.245];

“təəccüb”. Məsələn: ...and *wondered at the wisdom...* [6, s.192];

“tənqid”. Məsələn: ...to hear the family wisdom criticized... [13,s. 640];

“müxalifət”. Məsələn: ...*in opposition to* the conventional Marxist *wisdom...* [9, s.223];

“meydan oxuma”. Məsələn: ...*challenging accepted wisdom* [5, s.138]

“rədd etmə”. Məsələn: ...*This traditional wisdom must now be discarded.* [10,s. 437];

“inam”. Məsələn: ...*trust your inner wisdom...* [13, s.645]

“qəbul etmə”. Məsələn: The authors in this volume have *accepted* conventional *wisdom...* [4, s.172];

“qorxu”. Məsələn: Women`s *wisdom has long been feared...* [11, s.15].

İngilis dünya konseptual mənzərəsində “müdrilik” bir obyekt kimi:

“hücum edə bilir”. Məsələn: ...*had already attacked most of the conventional development wisdom of the Seventies* [11, s.17];

“saymır/məhəl qoymur”. Məsələn:...by *ignoring* conventional *wisdom.* [11, s.17];

“aşağılayır, pisləyir”. Məsələn: ...he *decried* traditional *wisdom*. [2, s.146];

“arzu edir”. Məsələn: ...which was the *desired wisdom* offelt understanding. [12, s.204];

“diqqət yetirir”. Məsələn:...to *heed the wisdom of such more than that of any other friend...* [7, s.341].

İngilis dilində “müdrliklik” konseptinin quruluşunda şəxslərə obyekt münasibətlərini bildirən xüsusiyyətlər daha çox işləkdir. İngilis konseptual sistemdə isə, əksinə, müdrliklik əleyhdar kimi dərk olunur. “Müdrliklik” konseptinin quruluşunda “müxalifət” və “meydan oxuma” xüsusiyyətləri yüksək işlənmə tezliyini göstərir. Ehtimal ki, müdrliklik özündə müxtəlif səciyyələri (sağlam düşüncə, mühakiməlilik və s.) ehtiva edir, onların da həyat təcrübəsində istifadəsi adət olunmuş hərəkət tərzinə tez-tez zidd olur. İngilis dilində “müdrliklik” konseptində müdrlikliyin şəxslərə subyekt qismində çıxış etməsini bildirən xüsusiyyətlərin işlənmə tezliyi aşağıdır.

Xasiyyət əlamətləri: Hər bir insan öz xasiyyəti ilə fərqlənir. Xasiyyət altında “insanın şəxsiyyətini formalaşdıran və insanın hərəkətlərində, davranışında özünü göstərən psixi özünəməxsusluqların cəmi” başa düşülür.

İngilis dilində müdrlikliyin xasiyyətinə işarə edən yalnız bir xüsusiyyət konseptuallaşır. Bu xüsusiyyət “səbr”dir. Məsələn: ...the only *wisdom was patience* [6, s.128].

Sosial xüsusiyyətlər: İngilis dilində sosial sahəyə aid elə xüsusiyyətlər var ki, onlar metaforik şəkildə müdrlikliyi ifadə edirlər. Məsələn:

“xeyriyyəçilik”. Məsələn: ...*wisdom, like charity*, begins at home [9, s.182];

“fayda, xeyir”. Məsələn: ...he had *benefited from the wisdom...* [13, s. 668];

“sərvət”. Məsələn: ...this *wealth of wisdom...* [10, s. 438].

“şöhrət”. Məsələn: .... *famous for wisdom* [12, s. 187].

İngilis dünya dil mənzərələrində “milliyyət” sosial xüsusiyyəti öz əksini tapır. Məsələn: ...who had repudiated *Greek wisdom* [6, s.179]; *Oriental wisdom* was thus unified... [6, s. 195]. Xalq müdrlikliyi haqqında söhbət gedəndə milliyyətə işarə edilir.

İngilis dilində müdrlikliyi ifadə edən ən işlək sosial xüsusiyyət “milliyyət”dir. Bu, onunla əlaqəlidir ki, ingilis dilində “müdrliklik” konseptinin quruluşunda aşkarlanan əsas məfhumu xüsusiyyətlərdən biri “xalq biliyi”dir, xalq biliyi və ya müdrliklik bu və digər xalq tərəfindən toplanmış biliklərdir ki, hər zaman milli səciyyəsi ilə fərqlənir. Hər iki konseptual sistemdə müdrliklik insanı məşhur və varlı edən bir mahiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. Andrew Weatherall. In search of a cure. New York, Oxford University Press, 1990, 298 p.
2. Arnaldo Momigliano. Alien wisdom: the limits of Hellenization. London, Cambridge University Press, 1990, 176 p.
3. Christopher Paolini. Eragon. USA, Paolini LLC, 2003, 544 p.
4. Hanif Kureishi . The Buddha of suburbia. London, 1990, 288 p.
5. H. G.Wells. The World Set Free. United Kingdom, Macmilla &Co, 1914, 286 p.
6. James Hinton. **Protests and visions**. London, Hutchinson Radius, 1989, 248 p.

7. Jeffery Parnol. Peregrine`s Progress, New York. 1922, 464 p.
8. John Minton. Spalding. Dance till the stars come down. United Kingdom, Lund Humphries Publishers Ltd, 2005, 336 p.
9. Lain Banks. A Song Of Stone. Scotland, Abacus, 1997, 288 p.
10. Lindsay Clarke. *The chymical wedding*. United Kingdom, Ballantine Books, 1997, 548 p.
11. Long. Approaches to spiritual direction. United Kingdom, Grove Books Ltd, 1988, 25 p.
12. Marion Glasscoe. English medieval mystics: games of faith. USA, Longman. 1993, 256 p.
13. Melvyn Bragg. The Life of Richard Burton. United Kingdom, Hodder Paperbacks, 2010, 720 p.
14. Philip Pullman. The Amber Spyglass. United Kingdom, Scholastic/David Fickling Books, 2000, 518 p.
15. Philip Pullman. The Subtle Knife. United Kingdom, Scholastic Point, 1997, 341 p.

Summary

Zoomorphic, vegetative, emotive and social features in the conception of wisdom

Zoomorphic, vegetative, emotive and social features in the conception of wisdom are reflected in the English language. At first we note that there are few metaphors that reflected vegetative features in perception model of wisdom. Expressing wisdom-plant features of the majorities of the metaphors are noted here. "Fruit" and "product", but also "flower", "plant" features in the structure of the concept of "wisdom" are reflected here. Zoomorphic features are presented with few metaphors in the conception of "wisdom" by English people in the article, there are ornithological metaphors or comparisons with birds among them in the article. Features that expressing different specific contacts between people are registered during the analysis of the language material which belong to the studying concept in the article.

Резюме

Зооморфные, вегетативные, эмотивные и социальные особенности в концептуализации мудрости

В статье анализируются зооморфные, вегетативные, эмотивные и социальные особенности в концептуализации мудрости. Прежде всего, следует отметить, что метафоры, отражающие вегетативные особенности мудрости в модели восприятия английского языка, не достаточны. Здесь показано, как большинство метафор выражает особенности вегетативной мудрости. В структуре концепции находят свое отражение особенности «фрукт» и «урожай», а также «цветок», «растение». В статье также представлены зооморфные особенности с несколькими метафорами в концептуализации мудрости со стороны английского народа. Среди них орнитологические метафоры или сравнения с птицами. В ходе анализа исследуемого материала концепции языка в статье также отмечены особенности, обозначающие взаимодействие между людьми различного характера.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədli
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

Нигяр Габидуллаева

ATMU

E-mail; nigar_hashimova@hotmail.com

ИДЕОЛОГИЯ КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ

*Acar sözlər: diskurs, cəmiyyət, ideologiya**Keywords: discourse, society, ideology**Ключевые слова: дискурс, общество, идеология*

Хотя исследования в области дискурса продолжают на протяжении более чем полувека, интерес к данному исследованию не иссякает. Следует отметить, что дискурс – это коммуникативное явление, слово произошло от французского слова «discourse», речь, текст, тип речи и текста.

Немецкий ученый - исследователь Т.Ван Дейк в одном из своих первых работ впервые представил «Дискурс», где главной целью являлось выявить и показать роль и место дискурса в языке и в обществе. Т.Ван Дейк различал два разных определения дискурса, первый как обще-признанное определение и второе теоретически подобранное определение. Во-первых, он считал, что дискурс это коммуникативное событие, происходящее между говорящим и слушающим, также коммуникативное действие является речевым, письменным, может иметь вербальные и невербальные составляющие части. Следующий его подход к дискурсу более узкий, где он считает, что дискурс это письменный или устный текст с учетом одной вербальной составляющей. В то время как «дискурс» является синонимичным к общественному языку, используемый в повседневном разговоре, теоретическое определение «дискурса» охватывает следующие три важных аспекта; 1. язык 2. мнение, отношение 3. взаимодействие [5, s.11].

Согласно концепции Т.А.ван Дейка, функционирование языка в обществе ведется не только с прагматической точки зрения, но также с учетом определенных социальных факторов (мнение говорящих, этнический статус, и т.д.). Он ставит границы между терминами дискурс и текст, так как считает дискурс процессом, связанный с речью, актуальным речевым действием, в то время как текст - это понятие, связанный с системой языка, или лингвистическим знанием, лингвистической компетентностью [6, s.280].

Согласно подходу М.Фуко, дискурс является активным звеном, при построении общества и в то же время зависит от общества. Дискурс это выражение силы связи и относится ко всему о чем можно подумать, написать или сказать о определенной теме или случае. В своей работе «L'ordre du discours» М.Фуко анализирует тексты с методической точки зрения важными наблюдениями, различая два вида текста - главный и второстепенный, и подчеркивая при этом роль дискурса в формировании текста. Дискурс это язык в социальном употреблении. Анализ дискурса отличается от лингвистического анализа тем, что он большое внимание уделяет тому, что образует «выражения, утверждения», чем как они образуются. Дискурс образуется и определяется различными социальными условиями.

М.Фуко предполагает два определения дискурса; 1. В более широком значении, дискурс-это использование языка в определенных формах социальной практики. 2. В более узком значении – дискурс – это язык используемый для передачи социальной практики с определенной точки зрения. Дискурс создает, воспроизводит и передает определенные мысли, социальные связи, также систему знаний носителя языка [3, s.150].

За последние десятилетия мы можем увидеть более систематичное внимание к деталям когнитивной репрезентации и процесса, особенно в США, под названием «социальное осмысление или восприятие». «Социальное восприятие» является социальным фактором, учитывая то, что люди всегда или все чаще попадают под влияние других, а теоретически когнитивная направленность многих исследований остается более индивидуальной, даже в таких исследованиях, как «отношение» (attitude) и его влияние на «поведение». Также, социальное восприятие в основном изучается за пределами реального социального и политического контекста, и основное внимание уделяется информации, чем таким социальным верам как знание и идеология.

В рамках теории социо-когнитивного модели, мы можем подтвердить, что контекст не является частью социальной ситуации, а лишь субъективной моделью ситуации. В такую модель контекста которая играет центральную роль в ментальном процессе включен также в формирование и восприятие дискурса. Эта модель объясняет почему дискурс в одной и той же социальной ситуации показывает не только сходства основанные на социо-культурные знания, но также является единственным в своем роде. Для каждой коммуникативной ситуации, участники модели знают какая ситуация в данный момент соответствует для каждого его участника. Главной функцией модели контекста является создать дискурс в такой форме, чтоб она была оптимально правильна в социальной ситуации. Это также означает то, что теория контекста создает основу для дискурса.

Некоторые исследователи дискурса склонны отождествлять его с определенной текстовой структурой, которая обусловлена социальным контекстом. Текст и дискурс взаимосвязаны, и эта связность создается как на лингвистическом, так и на экстралингвистическом уровне, где коммуникативная и когнитивная связность объединяются. Дискурс можно рассматривать как процесс, так и результат. Чтобы понять связь между обществом и членом общества, а также между обществом и дискурсом, нам надо проанализировать также социо-когнитивный интерфейс (область). Аргументы нужные для анализа, следующие;

1. Такие понятия как «действие» и «актер» сами являются важными когнитивными показателями. Понятие об условии, последствии, планах, намерении, цели, также и концепт действия, являются ментальной репрезентацией или свойством мышления.

2. Взаимодействие, координация действий, стратегическая адаптация действий к социальному контексту, который также требует ментальной репрезентации актеров также как и свойственные показатели ситуации или контекста.

3. Социальное микро и макро связь определяется членством социальных актеров и их действиями, которые создают социальные отношения, процессы или структуры- которые также нужны для когнитивного показателя. Члены групп должны разделять общие мнения об обществе, и также воспринимать одинаково действия других членов общества.

4. Данный пункт относится к вербальному взаимодействию и дискурсу, где структура, значение, планирование и понятие должны быть сформулированы согласно когнитивному подходу ума, включая особенные и общие знания и другие социальные веры [7, s.100].

Перечисляя данные аргументы нашей целью является показать связь между обществом и его участниками, также между обществом и дискурсом. Мы считаем, что знание языка и дискурса является важным показателем социального восприятия групп и его членов [2, s.80].

Знание, ценности, нормы, отношение и идеология являются различными типами социальной репрезентации или социального восприятия. Эти социальные восприятия играют важную роль в построении личного модели.

Для определения социальной роли дискурса, требуется также анализ микро (т.е. местный, локальный) и макро (глобальной) структуры общества, то есть индивидуальные социальные актеры и их взаимодействие, с одной стороны, и социальные группы, движения, организации, также их отношение, как сила и доминирование, с другой стороны. Но следует учесть то, что различие между микро и макро только лишь аналитична. Ученые менее заинтересованы индивидуальным, личным дискурсом чем особенностями общего дискурса, так как они считают, что этот тип дискурса может внести большой вклад в такие важные имеющиеся в обществе проблемы, как социальное неравенство, гендерные проблемы, этничность и т.д. Макросоциальные показатели общества остаются главной целью и задачей аналитиков дискурса, здесь мы можем пронаблюдать или проанализировать абстрактные структуры, и то как они действуют в социальной практике в общем, в дискурсе, особенно в определенных ситуациях.

Различие подходов к дискурсу и его исследованию в последнее десятилетие перешло в совершенно иную плоскость, и сегодня вступило на стадию, именуемую дискурсивно- когнитивный парадигмой. Так, в создании дискурса внимание уже направлено не только на исключительно социальную ситуацию, но и на решающую роль также коммуникативной ситуации. Речь идет о дилемме, вытекающей из двух различных подходов к дискурсу в рамках критических исследований дискурса, - социального и социо-когнитивного подхода. Некоторые исследователи отдают предпочтение исключительно социальному подходу [1, s.50], другие же подходу, именуемому социокогнитивным [4, s.20-30]. Следует отметить, что социо-когнитивный подход не полностью отрицает социальный подход, речь идет о более приоритетном положении общества или индивидуальной способности человека в формировании дискурса.

Хотя перспективы «социального восприятия» кажутся более социальными с учетом того как общество влияет на своих участников, теоретически когнитивная направленность этих исследований остается более индиви-

дуальной, даже в таких исследованиях как «отношение» и его влияние на «поведение». Социальное восприятие больше изучается за рамками социального и политического контекста, и больше заинтересована в получении и анализе информации, чем в содержании (сути) таких социальных вер как знание и идеология. С другой стороны, в Америке, мы видим более социально-направленный подход в социальной психологии, как например, анализ социальной репрезентации, межгрупповые отношения, и теория социальной идентичности. Не удивительно, что вскоре были предложения для интерпретации различных перспектив на социальные восприятия и репрезентацию.

В рамках теории контекста, перечень схожих исследований в социальной психологии предлагает обратить внимание на новый подход исследований социальной психологии, где контекст строится на основе разговора людей. Участники беседы, очевидно, что имеют различные социальные роли и личности, стараются воспроизвести впечатление на других участников беседы, могут проявить агрессию или недовольство на мнение других, оказать воздействие, следовать нормам общения, предположить знание слушателя и т.д. Согласно этим перечисленным факторам, мы можем предположить насколько продуктивным могут быть социально-психологические исследования для более ясного и детального изучения контекста, его категорий, путей его влияния на создание и восприятие текста и разговора.

Литература

1. Chilton P. *Analysing Political Discourse*, by Routledge, London, 2004, 224 pp.
2. Crystal D. *English as a Global Language*. Cambridge University Press, USA, 2012, 224 pp.
3. Foucault M. *Archeology of Knowledge*, Patheon book, New York, 2004, 239 p.
4. Hall S. *Representation; Cultural Representations and Signifying practices*, Sage Publications, USA, 2003, 391 pp.
5. Teun A. van Dijk & Kintsch W. *A Paradigm for Cognition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 459 pp.
6. Van Dijk T A 'Discourse, ideology and context.' *Folia Linguistica* 35(1–2), 2001, 11–40 p.
7. Semino E. *Metaphor in discourse*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 244 pp.

Summary

Discourse as a social phenomenon

In this article, we analyzed discourse as a social phenomenon. The functioning of language in society runs not only by pragmatic features, but also by social features. Discourse is the leading power in the society formation and at the same time depends on society. Discourse shares and forms attitude, opinion, social relations and the knowledge of the speaker and listener.

Xülasə

Diskurs sosial fenomen kimi

Bu məqalədə, biz diskursu sosial fenomen kimi analiz etmişik. Dilin cəmiyyətdə fəaliyyəti zamanı tək pragmatik faktorlar deyil, həm də sosial faktorlarda (dinləyicinin

fikri, etnik status və s.) nəzərə alınır. Cəmiyyətin qurulmasında, formalaşmasında diskurs aparıcı qüvvədir və eyni zamanda özündə cəmiyyətdən asılıdır. Diskurs fikirləri, düşüncələri, sosial əlaqələri və dil daşıyıcısının biliyini formalaşdırır və catdırır.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ATMU-nun "İngilis dili" kafedrasının
12.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.05.2017

ÇOXMƏNALILIĞI MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN MEYARLAR VƏ KONTEKST (FEİL ƏSASINDA)

Açar sözlər: meyar, sintaqmatik, konseptual, paradiqmatik

Keywords: criteria, syntagmatic, conceptual, paradigmatic

Ключевые слова: критерия, синтагматик, концептуал, парадигматик

Mənalарın müəyyən olunmasında istifadə olunan kriteriyaları 3 qrupda birləşdirmək olar: paradiqmatik, sintaqmatik, konseptual.

Paradiqmatik kriteriyalara ilk növbədə *Kuriloviç-Smirnitskiy prinsipi* aiddir. Bu prinsipə əsasən verilmiş sözün müxtəlif vəziyyətlərdə işlənməsini o zaman fərqli mənalara hesab etmək olar ki, bu mənalardan hər birinə müvafiq sinonim uyğun gəlsin. Məsələn, *O, bütün tapşırıqları vaxtında etdi.*

Bu cümlədə *etdi* sözünə sinonim kimi *yerinə yetirdi, hazırladı* vermək olar.

He does his homework everyday.

He prepares his homework.

Vaynrayx (yaxud Veynreyx) prinsipi adlanan digər bir kriteriya sözün bu və ya digər mənasını onun antoniminin mövcudluğuna görə müəyyən edir.

Paradiqmatik kriteriyalara, eləcə də, sözün müxtəlif mənalарının konversiv və derivatlarının olması da aid edilir, lakin bu kriteriyalar da nisbi xarakter daşıyır.

Sintaqmatik kriteriyalar eyni bir sözün müxtəlif mənalarda digər sözlərlə fərqli şəkildə birləşə bilməli olduğunu fərz edir. Lakin bu kriteriyalar kompleksinə də heç də həmişə birmənalı nəticələr vermir. Demək olar ki, bütün semantika-sintaktik nəzəriyyələrdə hər hansı bir mənada götürülmüş sözün alternativ idarə modellərinə malik ola biləcəyi qəbul edilir. Məsələn, "*O, kitabı oxuyur*" və "*O, çox oxuyur*" cümlələrini müqayisə etdikdə valentlik fərqi müşahidə olunur. Birinci halda "*oxumaq*" feili vasitəsilə tamamlığı idarə edir, təsirlidir, ikincisində isə bu müşahidə olummur. Lakin bu faktora əsasən, biz heç də ayrı-ayrı mənalardan söhbət getdiyi nəticəsinə gələ bilmərik.

Sintaqmatik kriteriyaların etibarlılığı əsasən linqvistin hansı nəzəriyyə çərçivəsində fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Məsələn, *verbosentrik* konsepsiyalarda ingilis feili *sell* "*satmaq*", "*He sells books*" - "*O, kitab satır*" və "*The book sells well*" - "*Kitab yaxşı satılır*" cümlələrində ayrı-ayrı mənalарın realizasiyası kimi qəbul edilir ki, bu da onun sintaktik funksiyalarındakı fərqlərlə əsaslandırılır. Əgər sintaktik nəzəriyyə feilin ifadənin nəzdində mərkəzi rol oynaması postulatı üzərinə qurulursa, bu fərqləri müxtəlif mənalарın ayırılmasında vacib əsas kimi qəbul etmək təbii haldır. Buna əks olaraq Ç.Fillmor [4, s.20] özünün "*konstruksiyalar nəzəriyyəsi*"ndə bu cür halları eyni bir mənanın reallaşması kimi təsvir edir, belə ki, fərz olunur ki, feil müxtəlif konstruksiyalara daxil ola bilər, bu zaman isə onun mənası dəyişməz qalır.

Digər sözlə, bu nəzəriyyə çərçivəsində feillər daha aşağı status daşıyır. Onlar cümlədə digər aktantlar üçün valentlik yaratmır, əksinə, özləri onlar üçün müvafiq sintaktik modellərdə açılmış yerləri doldururlar. Nəticə etibarilə feilin sin-

taktik davranışındakı dəyişikliklər ayrıca mənanın qəbul olunması üçün əsaslı səbəb hesab edilmir.

Bu cür halların təsviri və interpretasiyasına Amerika linqvisti C.Pustejevski (generativ leksikon) [5] əsərlərində xüsusi diqqət ayrılır. Onun konsepsiyası ən müxtəlif sözlər üçün işlənmə variantlarının nisbi davamlı törəmə qaydalarının mövcudluğu üzərinə qurulub. Bu konsepsiyaya müvafiq olaraq, bir sözün müxtəlif mənalarını (ilk növbədə sintaktik cəhətdən şərtləndirilmiş) siyahıya almaq deyil, onları semantik strukturun müəyyən hissələrinə təsir göstərən qaydalar əsasında müəyyən etmək olar.

Sintaktik uyuşma ilə yanaşı sintaqmatik kriteriyalar sırasına *semantik uyğunluq* da aiddir. Bunlar arasında xüsusi rolu *istisna dizyunksiyası* tutur. Əgər “X” sözün “A” və “B” mənalarının işlənməsi ya “A”, ya da “B”, yaxud eyni zamanda həm “A”, həm də “B” prinsipi ilə baş verərək zəvqməyə əsaslanan dil oyununu yaradırsa, deməli bizim qarşımızdakı eyni mənanın reallaşmasıdır.

Mənaların fərqləndirilməsində *konseptual kriteriyalar* dil daşıyıcılarının haqqında danışılan sözlə ifadə olunan anlayışlar arasında mövcud oxşarlıq və fərqlərin bilgisinə əsaslanır. Konseptual kriteriyaların problemi ondan ibarətdir ki, onların ifadəsi çox çətindir.

Yuxarıda qeyd olunan kriteriyalar çoxmənəliliklə müəyyən olunmasında müsbət hal hesab olunsa da, polisemiyanın təsviri lüğətçiliyin məsələsi olaraq qalır. Heç bir qaydalar sistemi bu və ya digər sözün bütün mövcud mənalarını empirik faktlara müraciət etmədən müəyyən etməyə imkan vermir.

Sözün kontekst mənası sözlərin nitqdə işlədilməsi prosesində əhatəsindən asılı olaraq meydana çıxır və dar, geniş, ekstralinqvistik kontekstin təsviri ilə reallaşır.

Kontekst deyərkən bu və ya digər linqvistik işarənin işləndiyi dil əhatəsi nəzərdə tutulur. Sözün konteksti həmin sözün əhatəsində işlənən sözlərin, qrammatik formaların və konstruksiyaların məcmusundan ibarət olur. Ümumi anlam daxilində dar (mikro) və geniş (makro) kontekst fərqləndirilir.

Dar kontekst sözü gedən vahidin cümlə, linqvistik vahidin sərhədlərində reallaşmasını təşkil edir. Dar konteksti sintaktik və leksik olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. Sintaktik kontekst verilmiş sözün işləndiyi söz birləşməsi və yaxud budaq cümlədən ibarət sintaktik konstruksiyadan təşkil olunur. Leksik kontekst verilmiş sözün birgə işləndiyi konkret leksik vahidlərin, sabit söz birləşmələrinin məcmusundan ibarətdir.

Leksik kontekstlərə bəzən müəyyən olunan mənaların leksik və yaxud frazeoloji cəhətdən asılı kontekstləri kimi yanaşılır. Bu, onu fərz edir ki, yalnız konkret kontekstlərdə həmin mənaya rast gəlinə bilər. Məhz sözün birləşmə daxilində yeri onun hansı mənasının reallaşmasını göstərir. Bu cəhətdən leksik kontekst qeyd olunur ki, bu da sözün bu və ya digər mənasının reallaşmasına xidmət edir. Məsələn, *look* feili “*baxmaq, nəzər salmaq*” mənasında müəyyən sözlərlə münasibət yaradır (*to look at a man/feilow passanger/flower/wall/ illustration, etc.*). Bu birləşmələr sözü gedən feilin digər qrup sözlərlə yaratdığı və fərqli mənəli birləşmələrdən fərqlənir. Bu zaman *look* feili *offer, motive, fact, problem* kimi sözlərlə işləndikdə *gözdən keçirmək, qiymətləndirmək, qavramaq* mənasında işlənir.

Analoji olaraq bu feil müxtəlif leksik əhatə tələb edir. Müqayisə edək: *look for my brother/for rare plants/for a job/for gold/ etc.* Digər tərəfdən *look for the*

arrival of the ship, for the news, for letter from you/for his friend, və s. Yuxarıda göstərilən hallarda isə (*nəyisə/kimisə*) *axtarmaq, kimisə, nəyisə səbirsizliklə gözləmək* mənalarını bildirir. Bəzən isə çoxmənalı sözün mənasını müəyyən etmək üçün ondan əvvəl və yaxud sonra gələn və sözün zəruri əhatəsini təşkil edən digər sözə ehtiyac qalmır. Ümumi əlamətlərin göstərilməsi bu və ya digər nitq hissəsinə aid olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi çoxmənalı sözün hansı mənasının reallaşdığına anlamağa imkan verir.

Eyni feilin (*look görünmək* mənasında birləşdiyi *happy, ugly, promising, young, old[thin, charming, pretty* və s. bu tipli sözlərin leksik-qrammatik xarakteristikalarının, başqa sözlə desək, onların sifət kimi qiymətləndirilməsi bu mənənin müəyyən olunması üçün kifayət qədər tutarlı göstərici kimi çıxış edir.

Kontekst çoxmənalı linqvistik vahidin hansı mənada işləndiyini müəyyən etməyə imkan verir. Kontekst vasitəsilə digər mənalar istisna olunur, bununla bu və ya digər dil vahidi birmənalılıq qazanır. Tərcümə zamanı bu və ya digər sözün mövcud potensial (mənaları) ekvivalentləri arasından münasibini seçməyə imkan yaranır. Tərcümə prosesində çoxmənalılığın müəyyən edilməsi və ekvivalentin seçilməsi məsələsinin həllində bəzən sözün sintaktik kontekstinin nəzərə alınması kifayət edir. Məsələn, *to burn – 1) yanmaq, 2) yandırmaq*.

Düzgün mənənin seçimi keçid konstruksiya (vasitəsiz tamamlıq) olmadan sintaktik kontekstlə müəyyən olunur. Bu zaman vasitəsiz tamamlıq olmadan “yanmaq” mənası tərcümədə münasib gəlir. Vasitəli tamamlığın mövcudluğu şəraitində isə feil təsirli feilə çevrilir və “yandırmaq” mənasını verir. Məsələn,

The candle burns - Şam yanır.

He burned the papers - O, kağızları yandırdı.

To sink - batmaq (təsirsiz), batırmaq (təsirli)

To drive - sürmək (getmək) (təsirsiz), to drive - (aparmaq) (təsirli)

Əksər hallarda ekvivalent seçimi verilmiş vahidin yalnız leksik konteksti ilə müəyyən olunur. Birmənalılıq müəyyən leksik əhatə vasitəsilə təyin edilir. Əgər dar kontekst kifayət etmirsə, bu zaman geniş kontekst yardımçı rolunda çıxış edir.

Artıq deyildiyi kimi, kontekstual mənalar sözün nitqdə işlədilməsi prosesində əhatəsindəki sözlərdən asılı olaraq peyda olur və dar, geniş ekstralingvistik kontekstlərin təsiri ilə reallaşır.

İşlənmə tezliyinə görə uzual (təkrar olunan) və okkazional (təsadüfi, individual) kontekstual mənaları fərqləndirmək olar. Zaman keçdikcə uzual kontekstual mənalar variantlara keçir. Okkazional kontekst sözlərin bu və ya digər müəllif tərəfindən subyektiv istifadəsindən irəli gələrək peyda olur və əsasən bədii ədəbiyyatda onlara rast gəlinir. Məhz okkazional sözün və bunu zəruri edən səbəbin qeyri-adi şəkildə işlədilməsi tərcümə zamanı hökmən nəzərə alınmalıdır.

Yalnız bəzi lüğətlərdə uzual mənalar verilir. Məsələn, Oruc Musayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “İngiliscə-Azərbaycanca” tərcümə lüğətində *to take care - qayğısına qalmaq, to take examination - imtahan vermək, to take shelter - daldalanmaq, gizlənmək, to take an oath - and içmək, to take after somebody - oxşamaq (kiməsə)* verilmişdir [2, s.1047].

Bununla yanaşı bəzən hətta maksimal böyük kontekst belə sözün (vahidin) hansı mənasında işlənməsini müəyyən etməyə heç bir göstərici təqdim etmir. Belə hallarda tələb olunan məlumatı əldə etmək üçün dil kontekstinin sərhədlərindən

kənara çıxmaq və ekstralingvistik situasiyaya müraciət etmək lazımdır. “Situasiya” dedikdə ilk öncə ünsiyyət şəraiti, yəni kommunikativ aktın baş verdiyi vəziyyət; ikinci məlumatın mövzusu, yəni faktların məcmusu, məndə təsvir olunan şərait; üçüncüsü isə kommunikasiyanın iştirakçıları, yəni yazıçı, natiq, dinləyici, oxucu başa düşülür. Heç də həmişə mətnin ayrı-ayrı parçalarından və hətta tərcümə olunan bütövdən əsərin ideya istiqaməti, ideya pozisiyası bəlli ola bilmir. Belə hallarda tekstin ideya istiqamətini ekstralingvistik kontekstin və yaxud ekstralingvistik situasiyanın köməyi ilə müəyyən etmək olar.

Sözün ümumilikdə birgə götürülən bütün leksik və leksik-qrammatik variantları onun semantik strukturunu əmələ gətirir. Sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin müzakirəsindən belə nəticə çıxır ki, istənilən leksik vahidin tamamilə anlaşılması, həmin sözün işləndiyi müxtəlif kontekstlərin öyrənilməsi şəraitində mövcuddur. Bu halda sözlərin nitq axınından introlinqvistik əlaqələrini araşdırmaq lazımdır. Bu, polisemiya fenomeninə sinxronik yanaşma problemi zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənalar sözə digər leksikon vahidlərindən təcrid olunmuş halda məxsusdursa, digər semalar yalnız bu və ya digər söz konkret kontekstdə işlənərkən ön plana keçir.

Kontekst sözün, əsasən, hansı mənada başlıca, yoxsa məcazi mənasında işləndiyini göstərir. Hərfi mənada işlənərkən sözlərə təbii birincili mənə xas olur; fiqurativ, məcazi mənada istifadə olunduqda isə onlar qeyri-hərfi, simvolik mənə daşıyır.

“Take” feilinin izolyasiya olunmuş şəkildə əsas mənası “*lay hold of with hands, graps, seize*”, yəni “əllər vasitə ilə yapışmaq, götürmək” anlamında işlənir.

Lakin nəqliyyat vasitələrini bildirən sözlərin leksik qrupu ilə birləşdikdə “to go” yəni “getmək” feili ilə sinonim mənə daşımağa başlayır. Məsələn, *to take a tram/bus/train* - tramvayda/avtobusda/qatarda və s. getmək.

Sözün bu və ya digər mənasının müəyyən edilməsində daha geniş kontekst, yaxud situasiya mövcuddur ki, bu nitqin ümumi tematikasından ibarətdir. Kontekst konkret çoxmənəli sözün mənasını şərtləndirdiyi kimi, müəyyən hallarda semantik diffuzluq yarada bilər. Bəzi mənalar yalnız konkret bir sözlə birləşdikdə üzə çıxır.

Bəzi birləşmələrdə çoxmənəli sözün mənası frazeoloji cəhətdən əlaqələndirilmiş olur. Məsələn, *gözüyol çəkmək, azab çəkmək* və s., *to take responsibility, to take care...* və s.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. B., 2006, 504 s.
2. Musayev O. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. B., 2003, 1674 s.
3. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979, 300 s.
4. Fillmore, Charles and Atkins. Invited lecture presented at 29th annual meeting of the association for Computational Linguistic. California, 1991, 282 p.
5. Pustejovsky. The generative lexicon. The Mit Press, 1995.

Summary

On criteria defining polysemy and context (on verb based)

In this article the author studies the problem of polysemy. The author first of all tries to give brief information on defining criteria of polysemy, then with the help of context (basically speaking on verb based examples) shows peculiarities of polysemantic words.

Резюме

Об определении критерии многозначность и контекст (глагольные основе)

В данной статье автор изучает проблем полисемии. Сперва автор попытается дать информации, которые определяют многозначность, затем с помощью контекста (основном говоря о глагольных основ слов) показывает характерные черты полисемии.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun II Xarici dill kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.05.2017

Nərgiz Dadaşova

BBU

E-mail: nargiz.dadashova.nd@gmail.com

EVFEMİZMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *evfemizmlər, sosial, dini və tibbi evfemizmlər, tabu, üslubi xüsusiyyətlər*

Keywords: *eufemisms, social, religious, medical euphemisms, taboo, stylistic characteristics.*

Ключевые слова: *эвфемизмы, социальные, религиозные, медицинские эвфемизмы, табу, стилистические свойства*

“Evfemizm” yunan sözü olub “eu” yaxşı, “pheme” isə danışırım deməkdir. Termin kimi evfemizm yaxşı danışmaq, hər hansı sərt mənanı yumşaltmaq, onu vulqar çalardan azad etmək deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik baxımından evfemizmlər keçən əsrdən başlayaraq tədqiq olunmağa başlamışdır.

Evfemizm yüksək mədəni cəmiyyət normaları ilə əlaqədar olub, hər hansı məzmunu yumşaldılmış, nəcibləşdirilmiş şəkildə ifadə etməkdir. Evfemizmlərin aşağıdakı qruplaşmasını vermək olar:

1. Dini məfhumlarla bağlı olan evfemizmlər: Allahın adını çəkmək kilsə tərəfindən qadağan edildiyinə görə bir çox sinonim sözlərin yaranması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Məsələn: “God”, “Goodness” sözünə fonetik cəhətdən ona çox yaxın olan və daha sonralar onu əvəz etmiş evfemizmdir. Daha bir neçə misal: For goodness sake! Goodness gracious! By Joke! Good Lord! By Gum!

His father made a fearful row. He said: By Gum, you have done it now! (Belloc) [4, s.76]

“Devil” - sözü də evfemizm yolu ilə sinonimlərlə əvəz olunur. Bədii ədəbiyyatda obrazın nitqini daha emosional ifadə etmək məqsədilə bu sözün əvəzinə “Deuce, Old Nick, Dickens” evfemizmləri işlədilir.

O thou! Whatever title suit thee

auld Hornie, Satan, Nick or Clootie.

(“Address to the Devil” by R. Burns) [2, s.89]

2. Sosial evfemizmlər nitqin məzmununu nəcibləşdirmək məqsədilə işlədilir. “Spit”, “sweat” sözləri nitqə bir qədər kobudluq gətirir. Müxtəlif yaşlı şəxslərdən və ya müxtəlif cinsli şəxslərdən ibarət yığıncaqda, məclisdə söylənməsi eyib sayılan bu sözlər əvəzinə “to expectorate, to perspire” evfemizmlərinin işlədilməsi məqsəduşğundur. Daha bir neçə misal: “drunk - merry, naked - in one’s birthday suit, pregnant - in the family way, having a bun in the oven; drunkness, intoxication; trousers - inexpressibles, inexplicables, indescribables, unmentionables” və s.

Naturally, I jumped out of the tub, and before I had thought twice, ran out into the living – room in my birthday suit. (B. Malamud) [3, s.54]

3. Tibbi evfemizmlərin məqsədi isə ölüm və ya bədbəxt hadisənin mənfə təsirini azaltmaqdan ibarətdir. “To die” sözü daim “to pass way, to go to one’s last home, to go the way of all flesh, to join the majority, to breathe one’s last, to give

up the ghost, to cross the Stygian ferry, to go to glory, go pray the debt of nature, to kick the bucket” kimi evfemizmlərlə əvəz olunur.

“I hope I shall kick the bucket long before I’m as old as grandfather”, he thought (Zalworthy, a Modern Comedy) [3, s.52]

4. Siyasi evfemizmlər adətən tarixi faktlarla bağlı olur. Buna misal olaraq, Böyük Britaniyanın baş naziri Uinston Çorçillin parlament debati zamanı *liar* əvəzinə “purveyor of the terminological inexactitudes” evfemizmindən istifadəsini göstərmək olar. Bundan sonra evfemizm Nümayəndələr Palatasında istifadə edilməyə başladı. Qarşı tərəfi alçaltmaq məqsədi daşsa da, Parlament Spikerlərinin qulağına “purveyor of terminological inexactitudes” evfemizmi kobud bir ifadə kimi çatmır. “Traitor” və “coward” sözləri Nümayəndələr Palatasında qadağan olunmuşdur. Spikerlər belə qərara gəlirlər ki, “jackass” Parlamentdə istifadə oluna bilməz. Bu sözü “goose” evfemizmi ilə əvəz edirlər. Bəzən siyasi evfemizmlərin işlədilməsində məqsəd siyasi həqiqəti ictimaiyyətin diqqətindən yayındırmaqdır. Məsələn: Britaniya qəzetlərinin birində “Tension in Kashmir” başlığı altında çap olunmuş məqalənin məqsədi bu ərazidə baş verən hadisəni ictimaiyyətdən gizlətməkdir. *Starvation* sözü əvəzinə “undernourishment of children in India” evfemizmindən istifadə olunmuşdur. Bu evfemizm sözün əsl mahiyyəti üzərində dominantlıq edir və insanların fikrini əsl həqiqətdən yayındırır; capitalist-free enterprises; profit-savings; unemployment-the building up of labour reserves, dismissal, unemployment, discharge; firing - the reorganization of the enterprise. Mənfə reaksiya oyada biləcək sözləri mədəni sözlərlə əvəz etmək məqsədi subyektiv xarakter daşdığıda bu evfemizmi başa düşmək işi çətinləşdirir. Məsələn: Ə.Haqverdiyevin “İt oyunu” əsərində “dustaqlar” əvəzinə “hökumət çörəyi yeməyə məhkum olmuşlar” evfemizmi işlədilir. “Qapısı daldan bağlı bir otağın içində dörd nəfər hökumət çörəyi yeməyə məhkum olmuşlar, əyləşdilər.” [1, s.61]

5. Ailə cəmiyyətin kiçik bir hissəsidir, özəyidir. Bu hissədə dil bütün sferalarda fəaliyyət göstərir. Gündəlik məişət məsələlərindən tutmuş hər bir ailə üzvünün, fərdin problemləri ailədə dil vasitəsi ilə müzakirə olunur. Doğulmaq, evlənmək, ailə qurmaq, və nəhayət, ölmək kimi tabu və evfemizm əmələ gətirən anlayışlar ailə çərçivəsində öz işlək xarakteri ilə seçilir. «Tabu və evfemizm lap ilkin dövrlərdə ailə daxilində formalaşmışdır» (B.A.Larin). Ailədə işlənən tabu və evfemizmlər ümumişlək xarakteri daşıyır. «Ümumişlək evfemizmlər iki anlayışın daxili münasibətləri ilə və bu münasibətləri nizama salan norma ilə təyin edilir» (Qorodenka İ.L.) Məhz bu səbəbdən dildə ailədə tabu və evfemizmlərin işləkliyi ilə bağlı məsələlər meydana çıxır: bunlar evlənmək və evləndirməklə əlaqədar evfemistik ifadələrdir: Nəhayət ki, Samirin *başını bağladılar*, qohum qızını ona aldılar (danışiq dilində); Emilin *ayağını yığdılar*, küçələrdən çəkildi (danışiq dilində); - Ay kişi, səninlə düz qırx ildir ki, *bir yastığa baş qoyuruq* və s. Burada insanın bədən üzvlərinin adları (baş, ayaq) çoxmənalılıq keyfiyyəti qazanmış, evfemistik ifadələrin yaranmasında fəal iştirak etmişdir.

İngilis dilində müvafiq olaraq “*to plight one’s troth, to take vows, to tie the knot, to get hitched, to drop anchor, to walk down the aisle*” evfemizmləri işlədilir. Məsələn: After dating for several years, Ken and Erin have decided to tie the knot! Jack and Jill got hitched in Los-Angeles last year.

Evfemizmlər ibarəçilik, dəbdəbəçilik məqsədilə istifadə edilir, adi, sadə xalq sözləri əvəzinə təmtəraqlı tərkiblər işlənir ki, bunlar əslində sinfi jarqonlardan ibarət evfemizmlərdir. Məsələn: Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda təsvir olunur ki: - Camaat, sakit olun! Əlahəzrət imperator əzəm ikinci Nikolay həzrətləri lütf edib cəhənnəmə buyururlar [1, s.63]. Buradan aydın görünür ki, şəxsin özü haqqda üçüncü şəxs kimi bəhs etməsi evfemizmin bir növüdür. Bu çox güman ki, cəmiyyətdə mövcud sinfi münasibətlərdən irəli gəlir. Cəmiyyətin ziyalı və mədəni təbəqəsi evfemizmlərə daha çox müraciət edir. Bu təbəqələrin nümayəndələri kobud sözləri evfemizmlərlə əvəz etməyi özlərinə borc bilirlər. “What!” he shouted, jumping out of bed into the bath, “who the thunder put that thing here?” (J. Jerome) [3, s.53] Nümunədə “the devil” əvəzinə *the thunder* evfemizmi işlədilmişdir. Təbii ki, bir ziyalının bu ifadələri işlətməsi düzgün olmazdı.

Evfemizm - pis, xoşagəlməz sözlərin yaxşı, xoşagələn sözlərlə verilməsi anlamında işlənir. Kobud sözlər yerinə yumşaq ifadələrdən istifadə etmək evfemizmin əsas qayəsini təşkil edir. Bəzi ailələrdə kobud xarakterli adamlarla rastlaşmaq olur. Ailədə xoşagəlməz hadisələr də baş verir ki, bu zaman həm tabulardan, həm də evfemizmlərdən istifadə olunur. Ədəbsiz fikir və niyyətlər bəzən mədəni olmayan ailələrdə istifadə olunur, amma bəzi ailələr nəzakət qaydalarına əməl edərək həmin söz və ifadələri yumşaldılmış şəkildə təqdim edir. Məsələn, ər hirsələnir, ağzından ədəbsiz ifadələr çıxır. Həyat yoldaşı ona: - A kişi, nəzakətli danış, ayıbdır, uşaqlar eşidər! - deyir. Ailədə ər-arvad münasibətlərində tabu və evfemizmlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər sakral həddə çata bilər. Yəni ər öz arvadının adını başqalarının, lap öz valideyn və uşaqlarının yanında çəkmir. Arvadın adı əvəzinə, «kül atan», «uşaqların anası», kişi əvəzinə «evin böyüyü», «evin dirəyi» və s. evfemistik ifadələr işlədilir.

Dildə evfemizmləri əmələ gəlməsi tabularla birbaşa əlaqəlidir. Dildə tabuların mövcudluğu evfemizmlərin yaranmasını şərtləndirir, yəni onların yaranmasına şərait yaradır. Ailə-məişət zəmini, etik normalar kobud sözlərin mədəni ifadələrlə əvəz olunmasını tələb edir. Elə bu vəziyyətdə evfemistik ifadələr peyda olur.

Dildə tabuların əmələ gəlməsinin səbəbləri də müxtəlifdir. Tabuların bəziləri ailə, məişətlə əlaqədar olan söz və ifadələrdir. Məsələn, Şərq aləmində belə bir adət mövcud idi ki, qadın öz ərinin adını söyləyə bilməz, bu onun üçün böyük qəbahət və hörmətsizlik sayılırdı. Qadın öz həyat yoldaşını təqdim edərkən, çağırarkən «uşaqların atası», «hacının atası», «evimizdəki», «evin sahibi», «evin böyüyü», «sahibim», «mənim qocam» və s. evfemistik söz və ifadələrdən istifadə edilirdi. Məs.: Mən kiməm, evin sahibi var (danışıq dilində), Başımın ağası var, a bala, imkan verməz ki...(danışıq dilində).

M. Bertelsin beynəlxalq axmaqlıq rəmzi adlandırdığı “eşşək” məfhumu xalq arasında evfemistik olaraq “uzunqulaq” sözü ilə əvəzlənir. “Həyat yoldaşı”, “xanımı” mənasında çox zaman “uşaqlarının anası” evfemizmi işlədilir. “Ayıb da olsa, bizim uşaqların anası da mənim getməyimə inanmır.” (R. Əfəndiyev) [1, s.65]

Evfemizmin meydana gəlməsi ekpressiv-üslubi və ictimai faktorlarla əlaqədardır. Lakin onların dildə mövcudluğu, işlədilməsi və ya belə mənalar ilə assosiasiya yarada bildiyindən onları nitqdə işlətməkdən qaçırırlar. Evfemizmə tam zidd olan semantik hadisə isə disfemizmdir. Hər ikisi sinonim cərgədə sinonimlərin sayının artmasına xidmət edir. Məsələn: araç (neytral)-ceyran südü, abi-kövsər

(evfemizm), zəhrimar (disfemizm). - “Sən qarpızı doğra, mən də düşüb ceyran südü gətirim”. (Q.İlkin) [1, s.65]

Yuxarıda göstərdiyimiz misallardan da aydın görünür ki, evfemizmlər həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində sinonimik qrupların zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bu proses də, öz növbəsində, dilin söz ehtiyatını zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, 1962, Bakı, 159 səh.
2. Arnold I.V. “The English Word”, Moscow 1986, 207 pages
3. I.R.Galperin “Stylistics”, 1977, Moscow, 170 səh.
4. V.A.Kukhareenko “A book of Practice in Stylistics”, Москва, 1986, стр 96.
5. А.Н.Мороховский “Стилистика английского языка”, Киев, 1991, 170 стр.
6. В.А.Кухаренко “Конспект лекций по стилистике английского языка”, Одесса, 1964, 320 стр.
7. Б.А.Ильиш “Современный английский язык”, Москва, 1948, 347 стр.

Summary

The stylistic effects of euphemisms (based on Azerbaijani and English languages)

The article deals with the euphemisms and their stylistic effects. They are classified in four groups in the article: social, religious, medical and political. Euphemisms play a great role in the enlargement of synonymic groups. The article is based on the materials of both Azerbaijani and English languages.

Резюме

Стилистические аспекты эвфемизмов (на основе материалов по азербайджанскому и русскому языку)

В статье рассматриваются эвфемизмы и их стилистических эффекты. В статье они подразделяются на четыре группы: социальные, религиозные, медицинские и политические. Эвфемизмы играют большую роль в расширении синонимических групп. Статья основана на материалы обоих языков: азербайджанском и английском языках.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N.Vəliyeva
BBU-nun "Dillər" kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.05.2017

БИЛИНГВИЗМ В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: Латинский язык, Греческий язык, билингвизм, история, Европа

Acar sözlər: Latin dili, yunan dili, bilingvizm, tarix, avropa

Keywords: the Latin language, the Greek language, bilingualism, history, Europe

Латинский язык – язык латино-фалийской ветви италийских языков индоевропейской языковой семьи.

Латинский язык является одними из наиболее древних письменных индоевропейских языков. Появление латыни как языка относят к середине II тыс. до н.э. В начале I тыс. до н.э. латинском языке говорило поселение небольшой области Лаций (лат. Latium) расположенной на западе средней части Аппенинского полуострова, по нижнему течению Тибра. Центром этой области стал город Рим (лат. Рома), основанный 753 г. до н.э. по имени которого объединившиеся вокруг него италийские племена стали называть себя римлянами (лат. Romani). К середине II в.н.э. Рим превратился в крупнейшую средиземноморскую империю, просуществовавшую до 476 г.н.э. [4].

Начиная со II века до н.э. Римская Республика, впоследствии империя, осуществляет широкую завоевательную политику в начале в западной части бассейна средиземного моря, а затем и восточной. В 202 до н.э. после победоносного окончания второй Пунической войны (с Карфагеном) Рим завоевывает восточное и южное побережья Испании. За период около двух столетий под властью Рима оказываются Македония и Греция, Сирия и Египет области на севере Балканского полуострова. Северная Африка, Галлия, Британия и ряд других земель известного тогда мира.

На всей территории огромной и пестрой по этическому составу державы латинский язык был официальным государственным языком.

На западе Европы латинский язык распространился довольно быстро, не встречая на своем пути сопротивления среди малокультурных племен. Европы того времени (галлов – предков французов, иберов – предков испанцев, донов, килтов – предков британцев: англов, саксов и ютов племен германцев; доков живших на современной Румынии и Молдавии, Азии [1]. Но в глубине средиземноморского бассейна такие страны как Греция, Македония, Малая Азия, Египет, Сирия. Он столкнулся с местными языками, имеющими более длительную письменную традицию, и с более высокой культурой в которой значительную роль играла греческая (эллинская) культура. Меньшее распространение латынь получила в Греции, завоеванной римлянами в 146 г. до н.э., (II век до н.э.) а также в греческих колониях, находящихся на юге Аннинского полуострова и острове Сицилия. Это колонии назывались Грæcia Magna (Великая Греция) [3].

Еще задолго до того, как Греция попала под власть Рима она стояла на значительно более высокой ступени культурного развития. В I веке до н.э. в так называемую классическую эпоху, успешно развивались греческая фило-

софия, искусство и литература. Появились выдающиеся труды по естественно научным проблемам и медицине "Отцом" научной европейской медицины считается Гиппократ (460-377 г до н.э). В его произведениях, частично дошедших до нашего времени, были заложены основы научной медицинской терминологии. На древнегреческом языке уже были созданы величайшие произведения Гомера (эпоса "Илиада" и "Одиссея") драматические произведения (триедин Эсхима, Софонна и Еврипида) и комедии (Аристофана: историческая произведения Геродота Благодаря трём салим выдающимся представителями греческой философии – Сократу, Платону и Аристотелю – Афины примерно на тысячу лет стали цетром греческой философии [8].

Уже со II столетия (476 г до н.э) в Римской империи наблюдается полный параллелизм греческой и римской культуры, господствует так называемый "билингвизм" (от латинских слов *bi* – дву, двух и *lingua* – язык), буквально; двуязычие т.е. повсеместное распространение греческого и латинского языков и владение ими как римлянами, так гренами. Даже завещания были составлены либо на греческом, либо по латинском языке. Марк Аврелий написал "на самому себе" на греческом языке. Древнегреческий язык вторым официальным языком Римский империи и основным на Восточной Римской империи. Двуязычие (билингвизм) привело к заимствованию в латинский язык множество греческих слов как бытового, так и специального научного содержания, то есть терминов, которых особенно в медицине).

В Риме широко преподавался греческий язык: выступали с лекциями греческие философии, врачи, писатели и ораторы. Обычное явление в то время было владение двумя языками – латинским и греческим. Образованные римляне, как правило, читали и разговаривали на греческом языке [2].

В культурную жизнь римского государства на протяжении всего его существования широком потоком вливались греческая естественно-научная и медицинская культура. В латинском языке присутствует большое количество греческих заимствований, а в греческом – значительное количество латинских и романских слов.

В латинском языке растрострилось и с течением времени прижилось в латинизированной или неизменной форме множество греческих слов бытового (*pipere* – перец, *butyrum* – масло, *cathedra* – кресло, *schola* – школа и др.) и научного, специального содержания (*aer* – воздух, *mascina* – малинка, *philosophia*, *historia* и др). Одновременно ныло образование латинских слов научного содержания (то есть терминов, которых особенно много в медицине) [7]. "Основным приемом" использования греческой научной и философской терминологии является у римлян калькирование, как словопроизводственное – образования нового латинского слова по греческому образцу. Распространение греческого образования привело к расширению латинского алфавита благодаря в ведению в него букв у (ипсилон) и (зета). Древнегреческий язык сохранил функцию профессионального языка врачей вплоть до последних веков античности (IV – V вв.н.э) так как врачами были, как правило, греки. В процессе развития некоторые из греческих медицинских терминов латинизировались как: *cranium* – череп; *arteria* – артерия; *therapia* –

лечение, при этом некоторые из них сохранили греческие окончания, например: diabetes – диабет, dysphoe – одышка и др. [1]

Формирования медицинской терминологии на латинском языке началось в I в. н.э. У истоков этого процесса стояли Корнелий Цельс (который использовал точные греческие наименования, приводя их в качестве латинских эквивалентов например: abdomen, cervix, femur, index, lien, manus, pollex, ren, tonsilla, vertebra и др). Плиний Старший, Скрибоний Ларч и другие врачи, а также учёные – энциклопедисты Дневного Рима, которые, не будучи сами медиками, провели огромную работу по переводу на латинский язык греческих трудов в медицине [5]. В процессе перевода им пришлось подыскивать эквиваленты к греческим терминам или просто латинизировать их. Так в медицинскую терминологию вошло параллельное использование латинского и греческого языков, что является её характерной чертой и в настоящее время.

Один из выдающихся практикующих в Риме греческих врачей Клавдий Гален (II н.э.) внёс большой вклад в развитие медицинской терминологии на латинском языке. Он ввёл много новых наименований в области анатомии, лечения болезней и лекарственных средств [6]. В наши дни латинский и древнегреческий языки являются как бы строительным материалом, с помощью которого создаются новые и совершенствуются научная терминология. Новые лекарственные препараты и научные открытия получают названия на материале двух древних терминологических языков – латинского и греческого. Как уже (было) сказано, медицинские термины – анатомическое, клиническое, фармацевтическое это в подавляющем большинстве слова латиногреческого происхождения. Поэтому медицинское образование невозможно без знания этой разветвленной и обновляющейся терминологии, преимуществом которой являются точность и емкость.

Латинский и древнегреческий языки и сейчас участвуют в вечном процессе образования новых слов – неологизмов.

Латинский и древнегреческий языки продолжают жить в терминологии всех науки прежде всего в медицинской терминологии, одной из самых мощных, имеющей в своем составе много тысячи латино – греческих наименований.

Литература

1. В.М.Нүсейнов, Е.М.Насијева “Azərbaycanca-latinca-rusca lügət. Bakı – 2016. 245 ср.
2. İ.R.Cahangirova, Е.М.Насијева “Latin dili və stomatoloji terminlər” Bakı-2016, 240 ср.
3. Ş.Ş.İbrahimov, М.İ.Мәммәдәлиев “Latin dili və tibb terminlərinin əsasları” Dərslik. Bakı 2002, 332 səh.
4. Л.С.Капитула – Минск. БГМУ, 2010, 315 ст.
5. С.Магерромова «Латинский язык и медицинская терминология. 2012, Баку, издательство «Тебиб», 190 стр.
6. И.М.Трокский «Очерки из истории латинского языка».
7. М.Н.Чернявений «Латинский язык и основы фармацевтической терминологии» Исдательство «Медицина» 1984. 320 стр.
8. Ю.Ф.Щульц «Латинский язык и основы терминологии» Издательство «Медицина» Москва 1982.

Xülasə

Latın dilində bilinçivizm

Məqalədə latın və yunan dillərinin, inkişaf tarixindən və nəticədə bu dillərdə yaranan bilinçivizmdən bəhs edilir.

Summary

Bilingualism in the Latin language

The article refers to the history of the development of the Latin and the Greek languages and results in considering this language bilingualism.

*Rəyçi: f.f.d. E.Hacıyeva
ATU-nun Latın dili kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
12 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.5.2017

PARTİZIP I CÜMLƏDƏ TƏYİN VƏZİFƏSİNDƏ
(ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: feli sifət, təyin, allomorf

Keywords: participle, definition, allomorph

Ключевые слова: причастие, определение, алломорф

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq dünyaya inteqrasiya edirik. Bu inteqrasiya üçün mühüm olan şərtlərdən ən ümdəsi dil biliklərinə sahib olmaqdır. Bəs bu dil biliklərinə yiyələnmək üçün nədən başlamalı, dili necə mənimsəməli?! Təbii ki, hər bir dilə məxsus fonetika, qrammatika, leksika kimi xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Hər hansı xarici dili öyrənərkən öyrənilən dilin və ana dilinin xüsusiyyətləri sadədən mürəkkəbə doğru qarşılaşdırılıb müqayisə edilərək öyrənilərsə, dili mənimsəmə müəyyən qədər asanlaşmış olar.

Bu məqalədə Alman və Azərbaycan dillərində müvafiq olaraq Partizip I və feli sifəti müqayisə edərək, onlar arasında allomorf və izomorf xüsusiyyətləri ortaya çıxararaq cümlə tərkibində də roluna nəzər salınacaq.

Məlum olduğu kimi, alman dili mürəkkəb qrammatik quruluşa malik olan dillərdən biridir. Alman dilini öyrənərkən mütləq şəkildə çətinliklər qarşımıza çıxır. Bu ondan irəli gəlir ki, alman və azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dillər qrupuna (müvafiq olaraq Hind –Avropa və Türk dilləri qrupu) daxildirlər. Lakin buna baxmayaraq müqayisəli şəkildə dil öyrənmə həmin dilin mənimsənilməsi zamanı yaranan maneələrin aradan qaldırılmasına yardım edir.

Partizip I alman felinin təsriflənməyən formalarından biridir. O, bütün fellərin (qüvvətli və ya zəif olmasından asılı olmayaraq) məsdər formasının sonuna “-d” samitinin artırılması yolu ilə düzəlir. Partizip I iki eyni zamanda baş verən və ya tam bitməyən hərəkəti ifadə edərək sifət kimi ismin qarşısında işlənir.

sprechen+d – sprechend – danışan

lesen +d – lesend – oxuyan

lernen+d – lernend - öyrənən

lachen +d – lachend – gülən

singen +d – singend – oxuyan (mahnı)

schreiben+d – schreibend – yazan

ein Mann - ein singender Mann

Ein Mann geht durch den Park und singt.

Ein Mann geht **singend** durch den Park.

eine Frau – eine tanzende Frau

ein Auto – ein fahrendes Auto

Die Hausfrau **kocht** Suppe und **telefoniert** dabei.

Die **telefonierende** Hausfrau **kocht** Suppe.

Der Vogel **saß** auf einem Ast. Dabei **zwitscherte** er.

Der **zwitschernde** Vogel **saß** auf einem Ast.

Bildiyimiz kimi, feli sifət əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Feli sifət felin atributiv-adyektiv formasıdır. Yəni fellər “feli sifət şəkilçiləri” adlandırdığımız bir sıra şəkilçiləri qəbul edərək fellik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır, sifət xüsusiyyətləri də qazanır [1, s.276]. O, felə və sifətə məxsus xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsinə baxmayaraq feldən və sifətdən fərqlənir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman Partizip I düzəlkən forma cəhətdən nə felin, nə də sifətin şəkilçilərini özündə daşımır. Lakin felin və sifətin xüsusiyyətləri cümlə daxilində tətbiq edilərkən özünü göstərir.

Partizip I ismin qarşısında işlənərək, sifətin xüsusiyyətlərini öz üzərinə götürərək sifət kimi əşyaya aid olub, onu izah edir, aydınlaşdırır, aid olduğu sözdən əvvəl gələrək onunla yanaşıma əlaqəsinə girir, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir və **hansı** sualına cavab verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Partizip I ismin qarşısında sifət kimi işlənərkən həm də hallana bilir.

Məs:

N. der sprechende Mann

G. des sprechenden Mannes

Dat. dem sprechenden Mann

Akk. den sprechenden Mann

N. Eine **tanzende** Frau lächelte ihn an.

G.Er sah die Gesichter **lachender** Kinder.

Dat. Sie springt aus dem **fahrenden** Bus.

Akk. Er sah einen **schlafenden** Mann auf einer Parkbank.

Ich habe mich **neben den sprechenden** Mann gesetzt. – Mən **danışan** kişinin yanında oturmuşdum.

Sie ist eine **liebende** Mutter. – O sevən anadır.

Er sah ein **schreiendes** Kind. – O ağlayan uşağı gördü.

Eine **arbeitsuchende** Ausländerin hat keine Arbeit gefunden.- İş axtaran əcnəbi heç bir iş tapmadı.

Er wartete **auf das im 8.Stock wohnende** Mädchen vor dem Haus. – O səkkizinci mərtəbədə **yaşayan** qızı binanın qabağında gözlüyürdü.

Misallardan da görüldüyü kimi, Partizip I hallanarkən alman dilinin qrammatikasına uyğun cinsə, kəmiyyətə, artikkelə görə dəyişir.

Bununla belə isim qarşısında işlənən Partizip I azərbaycan dili feli sifəti kimi ətrafına müxtəlif söz toplayaraq geniş təyin rolunda çıxış edə bilir.

Das **schreiende** Kind – ağlayan uşaq

Das **laut schreiende** Kind – ucadan ağlayan uşaq

Das **laut um Hilfe schreiende** Kind – kömək istəyərək ucadan ağlayan uşaq
der Autoverkehr

der **zunehmende** Autoverkehr

der **stark zunehmende** Autoverkehr

der **in Städten und Dörfern stark zunehmende** Autoverkehr

der **in Städten und Dörfern seit vielen Jahren stark zunehmende**

Autoverkehr

Qeyd etmək lazımdır ki, feli sifət sifətə aid bu xüsusiyyətləri qəbul edərkən heç də feillik xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmır. Bu sözlər asanlıqla təsdiqdə və inkarda, təsirli və təsirsiz ola bilir. Hətta alman dilinin qrammatikasına uyğun olaraq

qayıdış əvəzliyi tələb edən feli sifətlər də ismin qarşısında işlənə bilər. Elə qayıdış əvəzlilikləri ilə işlənə feli sifətlər də felin xüsusiyyətlərini öz üzərində daşdığı bir daha sübut edir.

Das **sich nähernde** Schiff – yaxınlaşan gəmi

Die **sich unterhaltenden** Gäste- söhbət edən qonaqlar

Die **nicht lösende** Aufgabe- həll edilməyən tapşırıq

Der **sich** für die Musik **interessierende** Student hat die Prüfungen gut bestanden.

Partizip I „zu“ hissəciyi ilə də ismin qarşısında işlənə bilər. Bu zaman məlum növdən məchul növə keçərək modallıq daşıyır və məcburiyyət bildirir. Hərəkətin indiki və ya gələcək zamanda icra olunmalı olacağı situasiyadan asılı olaraq işlədilir.

Der **zu übersetzende** Text – tərcümə olunmalı mətn

Tərcümə olunacaq mətn

Tərcümə ediləsi mətn.

Die **zu lösende** Aufgabe – həll edilməli tapşırıq

həll olunacaq tapşırıq

həll ediləsi tapşırıq

Partizip I eyni zamanda isimləşə də bilər və ismin bütün qrammatik kateqoriyalarını daşıyır.

Infinitiv: tanzen

Partizip I: tanzend

Nomen: der Tanzende (k.c.), die Tanzende (q.c), die Tanzenden (cəm.)

N.Die Tanzenden hatten viel Spaß.

G. Einige der Tanzenden waren völlig erschöpft.

Dat. Er sprach mit den Tanzenden.

Akk. Er beobachtete die Tanzenden.

Beləliklə, bu məqalədə alman və Azərbaycan dillərində feli sifət funksional cəhətdən araşdırılır və müqayisə olunur. Alman dili morfo-sintaktik baxımdan zəngin dildir. Onun xarici dil kimi tədrisi zamanı məhz qrammatik aspektdən asanlaşdırılması bu dili öyrədən və öyrənənlər üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində;

1. Qəzənfər Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili” Morfologiya. Elm və Təhsil. Bakı 2010 Alman dilində;
2. G.Helbig, J.Buscha. “Leitfaden der deutschen Grammatik”. 2000 Langenscheidt KG, Berlin ind München.
3. G.Helbig, J.Buscha. “Deutsche Grammatik” Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Verlag Enzyklopädie .Leipzig. 17.Auflage1996

Summary

Participle as a definition in the sentence

In the article Participle is studied and compared in respect to functional aspects in the Azerbaijan and German languages. From the morphological – syntactic point of view German is a rich language. Facilitation of the grammatical aspects during the studying German as a foreign language is very important for teachers and students.

Резюме

Партицип 1 в предложении как о обстоятельство

В данной статье исследуется и сравнивается причастие в азербайджанском и немецком языках. С точки зрения морфосинтактики немецкий язык очень богатый. Очень важно при усвоении немецкого языка как для обучающим так и для обучающихся этот язык, его облегчение именно с грамматического аспекта.

*Rəyçi: fil.f.d. N.Camalzadə
ADU-nun II Xarici dillər kafedrasının
21.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.05.2017

SİNTAKSİSİN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN İMKANLARI

Açar sözlər: dilçilik, fəndaxili əlaqə, təlim, integrasiya

Keywords: linguistics, interdisciplinary relation, exercises, integration

Ключевые слова: языкознание, предметная связь, обучение, интеграция

Fəndaxili əlaqə təlimin səmərəsini artırır, elmi dünyagörüşün və mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına, təlim materiallarının daha yaxşı qavranılmasına olduqca müsbət təsir göstərir. Azərbaycan dilinin tədrisi onun fonetika, leksika, qrammatika kimi bölmələrinin qarşılıqlı əlaqəsini həmişə nəzərə almağı tələb edir. Tədris prosesinin başlanğıcında şagirdə eyni zamanda bu üç bölmə haqqında təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir. Burada fəndaxili əlaqənin ardıcıl, tədricən qurulması və möhkəmləndirilməsi əsas şərtidir.

Sintaksisin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqə zəruridir. Bu zaman demək olar ki, bütün bölmələr yenidən yada salınır, təkrarlanır, daha da möhkəmləndirilir, yeni biliklər isə bu zəmində daha yaxşı mənimsədir. “Bildiyimiz kimi, sözlət öz konkret mənalarnı ancaq cümlə daxilində bürüzə verə bilir. Leksikologiya və frazeologiyannın tədrisi zamanı sözlərin mənə qrupları, həqiqi və məcazi mənalər şagirdlərə öyrədilmiş olsa da, sintaksisin tədrisində həmin məlumatları yenidən nəzərdən keçirmədən şagirdləri sözlərin əsl sahiblərinə çevirmək olmaz. Sözlərin ayrı-ayrı cümlələrdə, birləşmələrdə aldığı mənalarnı şagirdlərin nəzərinə çatdırmadan onlarda sözə həssas münasibət aşılamaq mümkün deyildir” [1, s.294].

Söz birləşmələrini tədris edərkən onlardakı həqiqi və məcazi mənalılıq haqqında da şagirdlərə yığcam bilik vermək olar. Beləliklə, bu məlumat yenidən leksik bilikləri yada salmağa əsas verir. Və yaxud, sözlərin cümlə daxilində müxtəlif şəkilçilərlə işlənməsinin tədrisi zamanı morfolojiyaya dair biliklər yenidən sintaksisdə təkrarlanır və yeni keçiləcək mövzular üçün zəmin rolunu oynayır. Bununla bərabər, morfoloji biliklər möhkəmləndirilir.

İsmi birləşmələrdən danışarkən onları üç yerə ayırırlar. Bu birləşmələrin əsas tərəfinin isimlərdən ibarət olmasını izah edərkən, yenidən morfoloji biliklər yada salınır. I növ ismi birləşmələr hər iki tərəfi şəkilçisiz söz birləşməsi kimi izah olunur. Bu birləşmələrin mühüm bir cəhəti də qeyd edilir: onlar cümlədə tərkib hissələrinə ayrılaraq iki üzv yerində çıxış edir. Bunun izahı “Cümlə üzvləri” mövzusu ilə əlaqə üçün zəmin yaradır. II növ ismi birləşmələrin tədrisində onların birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi qeyd edilir. Bu da yenidən morfoloji biliklərin yada salınmasına imkan verir. Müəllim belə birləşmələrin izahı zamanı hal və mənsubiyyət kateqoriyalarını yenidən yada salır, onlara aid biliklər möhkəmləndirilir. I növ ismi birləşmələr kimi II növ ismi birləşmələrin də cümlədə rolu, onların hansı üzv yerində çıxış etməsi cümlə üzvləri ilə fəndaxili əlaqə yaratmağın əsasını təşkil edir. Bu növ ismi birləşmələr cümlənin bir üzvü olur. III növ ismi birləşmələrin tədrisi prosesində də hal və mənsubiyyət kateqoriyaları, habelə nitq hissələri təkrarlana bilər. Bu birləşmənin cümlədəki rolundan danışılarkən cümlə üzvləri ilə əlaqə yaradılır.

Fəndaxili əlaqə nəzərə alaraq III növ təyini söz birləşmələri haqqında müəllim şagirdlərə aşağıdakı məlumatları da çatdırmalıdır: Bu birləşmənin tərəfləri arasına istənilən qədər başqa sözlər daxil ola bilər, ikinci tərəfi say ilə ifadə olunduqda, birinci tərəfə həm ziyəlik, həm də çıxışlıq hal şəkilçisi artırıla bilər.

Feli birləşmələrin izahı zamanı müəllim şagirdlərə çatdırmalıdır ki, bu birləşmələrin əsas tərəfi feli sifət, feli bağlama və məsdər olur. Bu zaman feli sifət, feli bağlama və məsdər təkrar obyektə olur. Onların başqa sözləri idarə edə bilmək xüsusiyyəti şagirdlərə misallarla izah olunur. Feli birləşmələrin müxtəlif növlərini oxşar konstruksiyalarla izah etmək müsbət nəticələr verir və bu zaman feli sifət, feli bağlama və məsdər bir daha təkrarlanır. Məsələn: feli sifətin iştirakı ilə yaranan feli birləşmələr: topla oynayan, ağı qaradan seçən, kitab oxuyan və s.; feli bağlamanın iştirakı ilə yaranan feli birləşmələr: topla oynayanda, ağı qaradan seçəndə, kitab oxuyanda və s.; məsdərin iştirakı ilə yaranan feli birləşmələr: topla oynamaq, ağı qaradan seçmək, kitab oxumaq və s.

Orfoepiya üzrə əvvəlki siniflərdə öyrədilmiş qaydalar sintaksisin tədrisində təkrarlanır möhkəmlənir. Müəllim sintaksisin tədrisi zamanı müxtəlif cümlələrin şifahi oxunması, bu cümlələrdəki sözlərin tələffüzü üzərində dayanır. Şagirdlərin tələffüz zamanı buraxdığı səhvləri izah edir, onların səbəblərini açıqlayır, müvafiq orfoepik qaydaları yada salır. Məlumdur ki, sadə və mürəkkəb cümlə kommunikasiyaya görə qurulur və bu baxımdan da şərh olunur. V. Ourbanov qeyd edir ki, təhlil zamanı məntiqi, struktur və kommunikativ cəhətlər aşağıdakı kimi ümumiləşən tələblərə çevrilməlidir: 1. Cümlənin oxunması (düzgün, məntiqi və ya ifadəli oxu ilə mənasının dərk edilməsi); 2. Quruluşunun müəyyən olunması; 3. Sadə cümlədirsə, üzvlərinin və ya komponentlərinin ifadə vasitələrinin göstərilməsi; 4. Mürəkkəbdirsə, sadə cümlələrarası əlaqələrin göstərilməsi.

Müəllif qeyd edir ki, cümlənin təhlili zamanı müəllimlərin yol verdiyi xeyli nöqsanlar var. Məsələn, müəllimlər təhlil zamanı cümlənin oxunması üzərində dayanırlar və əhəmiyyətini də qiymətləndirmirlər. Eyni iradlar cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin qeyd olunmaması ilə də əlaqədardır. Mürəkkəb cümlənin, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümlə kimi üzvlərinə görə təhlil olunması, ümumiyyətlə, bu cür təhlilin heç bir məntiqə sığmamasını, qarşılıqlı əlaqə və vəhdətin düzgün dərk olunmadığını göstərmiş olur [2, s.110].

Cümlədə sözlərin əlaqəsi (yanaşma, idarə, uzlaşma) mövzusunun tədrisində də fəndaxili əlaqə zəruridir. Burada şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları, ismin hal kateqoriyası, nitq hissələrindən sifət, zərf yada salınır və bunların əsasında yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqələri şagirdlərə izah olunur. Bundan başqa, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisində sual əvəzlilikləri, sual ədatları, felin əmr forması, nidalar haqqındakı biliklər təkrarlanıb möhkəmləndirilir.

Sintaksisin tədrisində fonetik, leksik və frazeoloji biliklərin də yada salınması zəruridir. Sintaksis bəhsində sözlərdəki məntiqi vurğudan danışan müəllim, ilk növbədə, şagirdlərin fonetika bəhsində vurğu haqqında aldıkları məlumata əsaslandıqda həm yenini şüurlu mənimsədir, həm də əvvəlkiləri xatırladır, dərinləşdirir və möhkəmləndirir. Və yaxud, frazeoloji vahidlər vaxt ilə sərbəst birləşmələrlə müqayisə edildiyi kimi, sərbəst birləşmələr – ismi və feli birləşmələr tədris edilərkən bunları frazeoloji birləşmələrlə müqayisə etmək həm əvvəlkiləri yada salır, həm də yeni məlumatı şüurlu surətdə mənimsəməyə kömək edir. Şagirdlər

ancaq bundan sonra sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələri cümlədə fərqləndirməyə alışırlar. Bu cəhətin sözün həqiqi və məcazi, leksik və qrammatik mənası barədə məlumatların yada salınmasında böyük rolu vardır.

M.Həsənov yazır: “Morfologiyanın tədrisi prosesində sintaksisə hazırlıq işləri aparmaq, eləcə də, sintaksisə dair materialların morfoloji biliklər arasında izah etmək müəllimin arzusundan asılı deyil. Bu, qrammatikanın bərabərhüquqlu hissələri arasındakı təbii əlaqədən, habelə təlimdə müvafiqlik prinsipi ilə bağlı olan əlverişlilik prinsipindən doğan ehtiyacdır” [3, s.27]. Sintaktik əsasda tədrisin əhəmiyyətini qeyd edən müəllifin fikrinə görə sintaksisə aid ilkin məlumatların sistmə salınması morfologiya kursunun sintaktik zəmin üzərində tədris edilməsi üçün şərait yaradır.

Orta məktəb dərslərində şəkilçilər leksik və qrammatik olmaqla iki qrupa ayrılır. Leksik vahidlərin sinonimliyi və omonimliyindən bəhs olunduğu halda, şəkilçilərin bu höqteyi-nəzərdən izahına diqqət yetirilmir. Göstərilən cəhət tədris prosesində müəyyən çətinlik törədir. Məsələn, şagird -ma, -mə şəkilçilərini leksik şəkilçi kimi tanıyarsa, sonradan bu şəkilçilərin feilin inkar şəkilçiləri olduğunu görürsə, iki müxtəlif funksiyanın yerinə yetirilməsi onu çaşdırma bilər. Omonimik və sinonimik leksik və qrammatik şəkilçilərdə ayrı-ayrılıqda müşahidə olunduğu kimi onların qarşılaşdırılması zamanı da özünü göztərir. Məsələn, -laq şəkilçisi isimdən isim düzəldə bilər. Bu şəkilçinin köməyi ilə isimdən sifət də əmələ gəlir (çay-çaylaq, iş-işlək). Bu, leksik şəkilçilərin omonimliyidir. Leksik və qrammatik şəkilçilər omonim olur. Məsələn, “maq” - məsdər şəkilçisi (oxu - oxumaq), “maq” - feildən isim düzəldən şəkilçi (çax - çaxmaq) və s. Fəndaxili əlaqədən istifadə etməklə müəllim şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi haqqında şagirdlərə müxtəlif dərslərin tədrisi zamanı məlumat verə bilər. Bu əlaqə sözlərin omonim, sinonim və antonimliyinin, leksik və qrammatik şəkilçilərin, söz yaradıcılığının, eləcə də, müxtəlif nitq hissələrinin tədrisi prosesində qurula bilər.

Bütün yuxarıda göstərilənlər fəndaxili bağlılıqlara əsaslanan, əlaqə və vəhdəti özündə ehtiva edən simmetrik bağlılıqlardır. Nəticə olaraq qeyd etməliyə ki, fəndaxili əlaqə dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədrisində son dərəcə əhəmiyyətli pedaqoji vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, “Maarif”, 2003
2. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı, “Müəllim”, 2008, 181s.
3. Həsənov M. V sinifdə say bəhsinin tədrisi təcrübəsindən//”Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı. Bakı, 1993, № 3, s.52

Summary

Opportunities of intercourse relation in teaching syntax

Interdisciplinary relation is connected with the possibility of education. The matter is to form skills, knowledge and habits for achieving that purpose. That purpose is due to important qualities which helps students to achieve the proper position in life. Using interdisciplinary relation in “Azerbaijani language” lesson improves the learning outcomes, helps students to learn better our native language.

Резюме

Возможности предметных связей в обучении синтаксиса

Возможности предметных связей связаны с целями поставленными перед образованием. Здесь речь идет о знаниях, умениях и навыках которые формировались при достижении этих целей. Это цель связана с определением правильной жизненной позицией школьника для формирования качеств. Использование на уроках “Азербайджанского языка” предметных связей улучшает итог, помогает еще лучше изучить родной язык.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
05.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.05.2017

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ И ЗАЛОГА ИНФИНИТИВА И ГЕРУНДИЯ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: *cerund, məsdər, modal fel, zaman kateqoriyası, növ kateqoriyası*

Keywords: *gerund, infinitive, modal verb, the category of time and voice*

Ключевые слова: *герундий, инфинитив, модальный глагол, категория времени и залога*

Известно, что в зависимости от внешнего оформления, от грамматических категорий и от синтаксической функции, формы английского глагола подразделяются на личные и неличные. Личные формы глагола в предложении могут выступать только в роли простого сказуемого, а неличные способны выполнять ряд синтаксических функций, за исключением простого сказуемого. По выполняемым в предложении функциям личные формы близки именным частям речи. Однако комбинаторика неличных форм – инфинитива, причастия, герундия – во многом близка глаголу: кроме причастия второго, все эти способны сочетаться с прямым дополнением и все могут определяться наречием. Глагольным свойством является и то, что кроме причастия второго, все эти формы имеют видовую парадигму. Неличные формы не имеют категория лица и числа, у них также отсутствует категория времени: они не способны помещать действие в тот или иной временной отрезок, они указывают лишь на соотношение времени обозначаемого ими действия с действием глагола – сказуемого – одновременность или предшествование ему. Таким образом, они обозначают только относительное время [1, с.80].

Все эти формы появились в языке как именные формы; и только постепенно в ходе развития языка они втягивались в систему глагола и приобретали глагольные категории вида и залога, а также глагольную комбинаторику.

По общему мнению лингвистов отличие неличных форм глагола от личных заключается в том, что причастие, герундий и инфинитив не имеют грамматических категорий лица, числа и наклонения и потому не могут выполнять свойственной личным формам синтаксической функции сказуемого. Отсутствие наиболее существенной для них синтаксической функции лица отражается в самом термине «неличные формы». Можно также сказать, что они стоят на периферии глагольной системы и тесно соприкасаются с неглагольными категориями (инфинитив и герундий – с существительным, причастие - с прилагательным и отчасти с наречием). Это в значительной мере соответствует и истории этих форм: инфинитив и герундий первоначально были существительными, которые затем (в различные исторические периоды) стали составной частью системы глагола, т. е. "оглаголились".

Все эти формы имеют столько общего, что представляется целесообразным рассмотреть ряд проблем, в равной или почти равной степени отно-

сящихся ко всем им, а затем перейти к рассмотрению специфических особенностей каждой из них, а также их взаимоотношений.

Категория времени. Все неличные формы глагола отличаются одной характерной особенностью: категория времени у них имеет не абсолютное, а относительное значение. Иначе говоря, время выраженное в каждой из этих форм, имеет значение не само по себе, а лишь в отношении к времени личной формы глагола. Например, инфинитив настоящего времени выражает не настоящее время с точки зрения говорящего, а одновременность с действием, выраженной личной формой глагола.

Б.Ильиш считает, что *she could draw* – она могла рисовать время действия, выраженного формой *рисовать*, в данном случае относится к прошлому, так как личная форма глагола стоит в пошедшем времени. Точно также и инфинитив прошедшего времени, или перфектный, обозначает не прошедшее время, а время, предшествующее времени, выраженному личной формой глагола. Категория времени в инфинитиве имеет поэтому синтаксический характер. [2, с.347]

Временные категории в перфектном инфинитиве обнаруживают некоторые своеобразные черты, требующие особого рассмотрения. Можно указать два основных случая особого употребления этой формы глагола.

Один из них связан с употреблением модальных глаголов *can, may, must, ought*; сюда же можно отнести употребление форм *should u would*. Правда, употребление перфектного инфинитива имеет несколько различный характер при различных глаголах этой группы.

При формах *cannot, may, must* перфектный инфинитив встречается, например, в таких оборотах, как *he cannot have done it, he may have done it, he must have done it*, которым в русском соответствуют совершенно иные формы: *не может быть, чтобы он это сделал* (или *он не мог это сделать*); *может быть он это сделал*; *должно быть, он это сделал* (здесь никак нельзя сказать: *он должен был это сделать*; это предложение имеет совершенно иной смысл, соответствующий английскому *he had to do it*). Общим для всех приведенных английских оборотов является то, что в них указывается субъективное суждение (в настоящем времени) о возможности или вероятности действия или факта, относящегося к прошлому. Поэтому употребление времени личного (модального) глагола и инфинитива в этих примерах следует признать вполне логичным.

Несколько иначе обстоит дело в предложениях типа *he might have done it, he could have done it*. Здесь также высказывается суждение о возможности совершения действия в прошедшем времени, но все же и сама возможность мыслится, как относящаяся к прошедшему, существовавшая для лица, выраженного подлежащим, в то время, о котором идет речь: *он мог бы (тогда) сделать это*, а не *не может быть, он бы (тогда) сделал это*. Поэтому более логичным было бы выразить прошедшее время в личной форме глагола, а после него поставить форму глагола *do*, как инфинитив одновременности. Это однако, невозможно вследствие того что глагол *may* не имеет формы причастия прошедшего времени.

Единственное, чем можно было бы заменить эту конструкцию, - описательный оборот вроде *he would have been able to do it*. Но очевидно, что этот оборот имеет иной смысл, подчеркивая лишь наличие достаточных ресурсов в распоряжении лица, выраженного подлежащим, и не затрагивая элемента готовности, который выражен в обороте с *might*. По - видимому, сознание неэквивалентности таких перифраз, а также аналогия приведенных выше сочетаний *cannot, may, must* с перфектным инфинитивом привели к употреблению этого инфинитива и в данном случае, где он вполне логичен. Во всяком случае, с точки зрения современного языка приходится констатировать, что выражение прошедшего времени перенесено из личной формы глагола в инфинитив.

Так же приходится толковать употребление перфектного инфинитива при глаголе *ought to*. Например, предложение *he ought to have gone there* выражает суждение о том, что *он должен был бы (тогда) пойти туда*, т. е. о его обязанности или долге, относящемся к прошедшему времени. Поэтому логично было бы выразить прошедшее время в личной форме глагола. Это, однако, невозможно, так как у глагола *ought* нет никаких других форм. Вследствие этого, выражение прошедшего времени переносится в инфинитив, как и в случае с *might*. Перфектная форма инфинитива как бы берет на себя функцию выражения времени всего предикативного сочетания в целом и как бы заражает этим временным значением самую форму *ought to*.

Те же соображения можно применить и к сочетаниям *could, should* и *would* перфектным инфинитивом. Однако последние два не рассматриваются с этой же точки зрения, так как они включаются в систему спряжения как неделимое целое - перфектный кондиционалис или перфектное будущее в прошедшем.

Другая особенность употребления перфектного инфинитива связана с глаголами *to hope, to expect, to intend, to mean* и т. п. В этих случаях ясно проявляется тесная связь между временными и модальными категориями английского глагола и склонность английского языка придавать временным формам модальное значение. Речь идет о сочетаниях типа *I hoped to find him* и *I hoped to have found him; they meant to overtake us* и *they meant to have overtaken us; he intended to do it* и *he intended to have done it*. В это время, как первый вариант каждого случая оставляет вопрос об осуществлении или неосуществлении надежды, намерения, ожидания и т. п. открытыми, второй вариант ясно указывает на неосуществление их. С точки зрения временных категорий перфектный инфинитив является здесь излишним, более того - бессмысленным, так как осуществление намерения никак не может предшествовать самому намерению, иначе говоря, намеревающийся что - либо сделать, не может стремиться сделать это в более ранний период времени. Эту точку зрения можно найти и у английских грамматистов.

Если поставить вопрос, как и почему перфектный инфинитив мог получить такое значение, то придется сказать, что помимо общей связи между прошедшим временем и категорией нереальности здесь сыграло роль еще частое употребление этого инфинитива в сочетаниях с формами *could, might, should, would*, которые выражают неосуществившуюся возможность. По -

видимому, можно считать, что перфектный инфинитив заразился атмосферой нереальности, и перенес ее в другие обороты, в которых форм *could*, *would* и т. п. нет.

Временные категории в герундии трактуются, как категории инфинитива. Так называемый герундий настоящего времени так же выражает одновременность действия с действием личного глагола, а перфектный герундий - предшествование действию личного глагола. Например, в предложении *he was prevented from coming* время герундия *coming* относится к прошедшему, так как в прошедшем стоит личный глагол *was*. В предложении *he will be ashamed of having hurt you* время герундия является прошедшим лишь с точки зрения будущего (*will be*), а его отношение к настоящему времени говорящего остается неизвестным.

Категория залога. Следует рассмотреть также категорию залога инфинитива. По своему происхождению все эти формы стояли как бы выше залоговых различий, они были нейтральны по отношению к различению пассива и актива и могли окрашиваться в ото или иной залоговый оттенок в зависимости от контекста.

Лишь в сравнительно позднюю эпоху стало складываться сознание, что неличные формы глагола, будучи составной частью глагольной системы, должны обладать также внешним выражением залоговых различий, в результате длительных работ, создалась система, в которой каждой активной неличной форме переходного глагола соответствует особая пассивная форма, образованная с помощью глагола *to be*, например, *to write – to be written*, *to have found – to have been found*, *doing – being done*.

Нельзя, однако, сказать, что эта новая, строго логичная система полностью овладела языком. Вплоть до настоящего времени в нем сохранились остатки прежней системы, основанной на принципе нейтральности неличных глагольных форм по отношению к залогу.

Сохранившись в составе новой системы, эти формы получают новое осмысление: они представляются формами активного залога, употребленными в пассивном значении. В области инфинитива такие формы встречаются очень редко. Наиболее значительные из них: *the house is to let* дом сдается в наймы и просто *to let*, тогда как соответствии со всей системой современного языка следовало бы ожидать *the house is to be let*; *he is to blame* - он заслуживает порицания, т. е. он должен быть порицаем, тогда как следовало ожидать *he is to be blamed*; ср. *he is to warn (them)* - он должен предупредить (их) - активное значение *he is to be warned* - он должен быть предупрежден, где пассивное значение выражено обычным для современного языка способом - вспомогательным глаголом.

В области герундия употребление этих форм, встречается гораздо шире. Они очень обычны в оборотах типа *the book is worth reading* - книга достойна быть прочитанной, *the man deserves praising* - этот человек заслуживает похвалы; наряду с этим можно сказать, применяя пассивный герундий, *the book is worth being read*, *the man deserves being praised*.

При рассмотрении временных форм герундия и инфинитива выходит, что их временная категория совпадает в том, что время употребленного глагола зависит от времени личного глагола.

Подводя итог, можно с уверенностью сказать, что на сегодняшний день в стандартном английском языке существует относительно устойчивая категория залога, выражающая отношения в системе “исполнитель — действие — объект”.

Литература

1. Ильиш Б.А. Современный английский язык. М.: Изд – во литературы на иностранных языках.
2. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 285 с

Xülasə

İngilis dilində məsdər və cerundun növ və zaman kateqoriyası

Məqalə ingilis dilində məsdər və cerundun zaman və növ kateqoriyasına həsr olunub. Məqalədə görünür ki, məsdər və felin özlərinəməxsus zaman və növ kateqoriyaları mövcuddur. Son olaraq, deyilə bilər ki, müasir İngilis dilində “icraçı – hərəkət - obyekt” münasibətini ifadə edən növ kateqoriyası mövcuddur. Zaman kateqoriyası isə məsdər və cerundda əsas felin cümlədə hansı zamanda işlənməsindən asılıdır.

Summary

The category of time and voice of infinitive and gerund in English

The article is devoted to the category of time and voice of infinitive and gerund. It's seen from the article that infinitive and gerund have their own category of time and voice. In the conclusion it can be said that there is a voice category in English which expresses the attitude of “actor – action – object”. While the category of time in gerund and infinitive depends on the time of the main verb.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Akbulatova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.05.2017

Vüsalə Vəlicanova
ADU (*magistr/məzun*)

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİL ƏMƏLƏ GƏTİRƏN ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: feil, prefiks, suffiks, semantik

Keywords: verb, prefix, suffix, semantics

Ключевые слова: глагол, префикс, суффикс, семантический

İş, hərəkət və ya hal-vəziyyət bildirən sözlərə feil deyilir. Məsələn: to go, to do, to walk, to read, etc.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, İngilis dilində feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik nitq hissəsidir. Belə ki, müasir İngilis dilində feil şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və şəkil kateqoriyalarına malikdir. Həmin kateqoriyalar bir halda sintetik üsulla, yəni şəkilçilər vasitəsilə, digər halda isə analitik üsulla, yəni köməkçi sözlər (köməkçi feillər) vasitəsi ilə ifadə edilir.

Müasir İngilis dilində feillərin morfoloji quruluşuna görə təsnifində düzəltmə feillərə rast gəlik. Düzəltmə feillər kök və affiksdən (şəkilçidən) ibarət olur. Affikslər iki qrupa bölünürlər:

1) suffikslər

2) prefikslər

Suffikslər – söz kökünün sonuna artırılan şəkilçilərdir. Məsələn: “-en” (blacken, widen, etc.), “-fy” (electrify, signify, etc.), “-ize” (organize, recognize, dramatize, etc.), “-ate” (separate, demonstrate, etc.), və s.

Prefikslər – sözün önünə, əvvəlinə artırılan şəkilçilərdir, “pre” “qabaq”, “ön” mənalarını ifadə edir [1].

Suffikslər sözü bir nitq hissəsindən digərinə çevirdiyi halda (quick (adjective)+ly= quickly (adverb)), prefikslər həmişə sözün mənasını dəyişir. Məsələn: “un-” ön şəkilçisi sözü inkara çevirir. Məsələn: to magnetize – to unmagnetize, to fold – to unfold, etc.

Ön şəkilçiləri söz kökünün leksik mənasını müəyyənləşdirir, həmçinin onlar çox vaxt söz kökünün əsas leksik qrammatik komponentinə təsir edirlər. Belə ki, həm sadə söz, həm də ön şəkilçisi qəbul etmiş düzəltmə söz çox vaxt eyni nitq hissəsinə aid olur. Müasir İngilis dilində feil əmələ gətirən ön şəkilçiləri çoxluq təşkil edir. (42,4%) Hər bir ön şəkilçinin özünəməxsus semantik xüsusiyyəti var. Belə ki, “mis-” ön şəkilçisini feillərə əlavə etdikdə “pis”, “səhv”, “zövqsüz” mənalarını verir, bu zaman yenə də yalnız və yalnız feili ifadə edir. Aşağıdakı qarşılaşdırmaları müqayisə edək:

to behave – to misbehave

to calculate - to miscalculate

to understand – to misunderstand

to inform – to misinform

to lead – to mislead

to pronounce – to mispronounce

Yuxarıda qeyd edilən qarşılaşdırmalar semantik cəhətdən ciddi şəkildə mütənasibdir, yəni elementlər arasındakı eyni münasibət silsilələr vasitəsilə həyata keçirilir. Elə hallar ola bilər ki, semantik əlaqə müxtəliflik təşkil edir, lakin əsas leksik-qrammatik məna qalır. Məsələn: giving – misgiving (forbidding or suspicion), to take – to mistake, to trust – to mistrust, etc.

Ön şəkilçinin semantik xüsusiyyəti zərflə əlaqəli ola bilər, çünki o sözün kökündə olan fikri tərzə, zamana (vaxta), yerə (məkana), dərəcəyə və s.-yə görə ifadə edir. Bir neçə misal bu fikri aydınlaşdıracaq. Artıq qeyd edilmişdir ki, “mis-” prefiksi “pis” və “səhv” zərfliklərinin ekvivalentidir, belə ki, ekvivalentlik ifadə etməklə yanaşı, həm də təqdim olunan feillərin tərzini ifadə edir.

“Pre-” feil əmələ gətirən ön şəkilçisi əsasən zamana aid olur. Məsələn: to pay – to prepay, to view – to preview, etc. Sonuncu söz “to preview” ümumi camaata (kütləyə) təqdim edilməmişdən əvvəl filmə və ya əsərə baxmaq mənasını daşıyır [2].

Bəzi ön şəkilçiləri isə söz kökünü dərəcəyə görə ifadə edilməsinə xidmət edir. Belə prefikslərə “out-”, “over-” və “under-” prefikslərini misal göstərə bilərik. “Out-” feil əmələ gətirən ön şəkilçisi məhsuldar şəkilçidir, “nəyisə kimdənsə və ya nədənsə tez, yaxşı etmək” mənasını daşıyır. Məsələn: to do – to outdo, to grow – to outgrow, to live – to outlive, to number – to outnumber, to play – to outplay, etc. Belə misalların sayı çoxdur. Bundan əlavə, feillər ilə deyil, insan adları bildirən isimlərlə işləndikdə “out-” feil əmələ gətirən ön şəkilçisi “bu insanı onun xüsusi keyfiyyətinə görə geridə qoymaq” mənasını ifadə edir. Buna aid belə bir klassik misal verək: to outHerod (Shakespeare) – to outdo somebody in cruelty.

“Under-” ön şəkilçisi də feil əmələ gətirən şəkilçilərdəndir, “aşağı” mənasını daşıyır, “over-” ön şəkilçisinin tam əksini bildirir. Məsələn: to underestimate, to underline, etc.

Qeyd etmək lazımdır ki, H.Marçand (H.Marchand) “to overdo, to underestimate” kimi feilləri mürəkkəb feillər kimi izah etmişdir, o feillərin birinci komponentinin ön şəkilçisi (prefiks) deyil, yerlik hal şəkilçiləri olduğunu qeyd etmişdir.

Müasir İngilis dilində inkar ön şəkilçiləri o qədər çoxdur ki, hətta bəzi alimlər onları inkar və təsdiq (inkar olmayan) ön şəkilçiləri kimi qruplaşdırmağı üstün tuturlar. İnkar prefiksləri bunlardır: de-, dis-, in-/im-/il-/ir-, un-. Bu qrup prefikslərin özlərini də hətta dilçi alimlər inkar və əks məna ifadə etdiklərinə görə qruplaşdırmışlar [3].

“De-” ön şəkilçisinə isə bir çox neologizmlər də rast gələ bilərik. Məsələn: to decentralize, to decotaminate (çirki müəyyən yerdən və ya paltardan kənarlaşdırmaq), to denazify

İnkarı bildirən əsas fikir “dis-” ön şəkilçisi ilə ifadə olunur; bu “yox” inkarını bildirə bilər və yaxud sadəcə olaraq inkarı və ya “əks”, “geri” mənalarını ifadə edə bilər və bu halda o, əks söz adlanır. Məsələn:

to agree – to disagree

to appear – to disappear

to appoint – to disappoint

to house – to dishouse (to throw out, to evict)

“Re-” ön şəkilçisi də müasir İngilis dilində feil düzəldən və nisbətən geniş işlənən prefikslərdəndir, “yenidən”, “təzədən” mənalarını ifadə edir. Məsələn:

to print – to reprint
to new – to renew
to form – to reform
to discover – to rediscover
to name – to rename
to turn – to return
to define – to redefine

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, suffikslər söz kökünün sonuna artırılan şəkilçilərdir.

“-ise/ -ize” suffikslərinin yazılışı müxtəlif olsa da, tələffüzü eynidir. Britaniya İngilis dili variantında belə feillərin çoxunun iki variantda yazılışı olur. Məsələn:

to organize (organise) - təşkil etmək
to recognize (recognise) – tanımaq
to normalize (normalise) – normallasdırmaq

Lakin Amerikan İngilis dili variantında belə feillər adətən “-ize” suffiksi ilə yazılır.

“-ise/ -ize” suffiksləri müasir İngilis dilində ən çox işlənən suffikslərdəndir. Məsələn: to colourise, to computerise, to modernise, to specialise, etc.

Lakin müasir İngilis dilində elə sözlər var ki, tərkibində “-ise” var, lakin “-ise” suffiksi hesab olunmurlar. Məsələn: advise, circumcise, comprise, despise, exercise, surprise, televise, etc. Çox az sözlərdə isə “-ize” rast gəlinir. Məsələn: capsise, size.

“-ise/ -ize” suffiksləri feillərə artırıldıqda nədəsə xüsusi keyfiyyət yaratmaq, nəyisə bir şeydən digər bir şeyə dəyişmək, nəyisə dəyişdirmək, qeyd edilən (vurgulanan) tərzdə danışmaq və ya fikirləşmək (düşünmək), müəyyən yerə qoymaq mənalarını ifadə edir. Məsələn:

to hospitalize – xəstəxanaya yerləşdirmək, qospitalizə etmək
to memorize – yadda saxlamaq
to modernize – müasirləşdirmək
to neutralize – neytrallaşdırmaq
to normalise – normallaşdırmaq
to vandalize – vəhşicəsinə dağıtmaq
to victimize – əziyyət vermək, əzab vermək, qurban etmək.

“-yze/ -yse” suffiksləri isə müasir İngilis dilində az işlənən suffikslərdəndir, çox az feillərdə rast gəlinir. Məsələn: to paralyze, to catalyze, etc. Britaniya İngilis dili variantında “-yse” kimi yazılır: to analyse, to paralyse, to catalyse, etc.

“-ify” suffiksi də növbəti feil əmələ gətirən suffikslərdəndir, bir hecalı sözlərə əlavə olunur, “-ate” suffiksi kimi Latın mənşəlidir. Məsələn: to purify, to simplify, to justify, to falsify, etc. “-ify” suffiksi sözlərə əlavə olunduqda nəyisə xüsusi vəziyyətə və ya yerə qoymaq, kimisə xüsusi hiss etdirmək, nəyisə düzgün olmayan və ya narahat tərzdə etmək, nəyisə və ya kimisə kiməsə və ya hansısa qrupa oxşatmaq mənalarını ifadə edir. Məsələn:

to simplify – sadələşdirmək, asanlaşdırmaq
 to intensify – tezləşdirmək, intensivləşdirmək
 to clarify – aydınlaşdırmaq
 to verify – yoxlamaq
 to satisfy – kifayətləndirmək
 to purify – saflaşdırmaq, aydınlaşdırmaq
 to testify – göstəriş vermək

Elə sözlər var ki, sonu “-y” hərfi ilə bitir və həmin sözlərə “-ify” feil əmələ gətirən suffiksi artırıldıqda “y” – “i” hərfi ilə əvəz olunur. Məsələn:

Beauty + ify = to beautify (gözəlləşdirmək)

Müasir İngilis dilində “-ate” suffiksini işlənməsi əsasən Latın mənşəli sözlərdə təsadüf olunur. Məsələn: to alleviate, to equate, to locate, to domesticate, etc [4].

Hətta “-ate” suffiksində ingilis sözlərində rast gəlsək belə, tarixi cəhətdən araşdırdıqda görəcəyik ki, “-ation” suffiksi işlənən isimlərin əvvəlki formalaşmasıdır. Məsələn:

orientation – to orientate

vaccination – to vaccinate

“-ate” suffiksi nəyəsə xüsusi keyfiyyət vermək mənasını ifadə edir.

Beləliklə, feil əmələ gətirən suffikslər semantik cəhətdən oxşar mənaları ifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Oruc Musayev – İngilis dilinin qrammatikası. Bakı – 1979.
2. Dünyamin Yunusov – A Guide to English Grammar. Bakı – 2006
3. O.I. Turksever (Musayev), E.I. Hajiyev, A.R. Huseynov – A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı – Qismət – 2009.
4. В.Л. Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова, Е.В.Прокофьева, З.М.Райнес – A Grammar of the English Language, Bakı – 2004.

Summary

The verb forming affixes in the English language and their semantical properties

The article deals with the verb forming affixes in the English language and their semantical properties. Here the author tries to show the importance of the verb forming affixes in the English language and their meanings.

Резюме

Суффиксы глаголов в английском языке и их семантические свойства

В этой статье дан анализ суффиксов глаголов в современном английском языке и их семантические свойства. Автор раскрывает значение суффиксов глаголов и их сущность в английском языке.

Rəyçilər: prof. A.Hüseynov, dos. V.Ərəbov

ƏDƏBİYYAT

fil.e.d., prof. Tofiq Əbdülhəsəni
UNEC

MİLLİ POEZİYADA DÜNYA ƏDƏBİ JANRLARININ İŞLƏNMƏSİ

Açar sözlər: klassik, xalq şeiri üslub, xalq, ənənə, marş, sonet, ballada, milli məzmun

Keywords: classic, national poem, style, tradition, nation sonnet, ballad, national content

Ключевые слова: классический, народ, стихотворный стиль, тенденция, марш, сонет, баллада, национальное содержание

Minillik poeziya tariximiz öz original cəhətləri ilə həmişə diqqəti çəkmişdir. Bununla belə müasir poeziyamız klassik və xalq şeiri üslubuna söykənən janrlarda yazılan əsərlərlə məhdudlaşa bilməz. Ayrı-ayrı şairlərin zaman-zaman digər xalqların ədəbiyyatında işlənən janrlara müraciət etməsi ənənəsi mövcuddur və bu amil istiqlalçılıq dövrü Azərbaycan poeziyasında da özünü büruzə verməkdədir. Bu mənada 1991-2005-ci illər poeziyasında tez-tez təsadüf olunan marş, ballada, sonet, hokku, kentavrida və digər janrlarda yaranan bədii nümunələr dövrün poetik mənzərəsini əks etdirməkdədir.

Marş janrında qələmə alınmış poetik örnəklər də diqqəti cəlb etməkdədir. Keçmiş ittifaq dövründə yaranan, daha çox saxta sovet beynəlmilətçiliyi məfkurəsinə söykənən marşlardan fərqli olaraq bu dövrdə yazılmış bədii nümunələr hər şeydən əvvəl, milli məzmunu ilə seçilməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti illərində nəinki milli marşların yaranmasına imkan verilməmiş, həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində bu janrdə yaranmış bədii örnəklərin nəşri və təbliğinə də qadağalar qoyulmuşdur. Ona görə də Azərbaycanın istiqlalçılıq əldə etməsi marş janrında yeni-yeni bədii örnəklərin yaranmasına təkan vermişdir [1, s.171].

Tədqiq olunan illərdə marş janrında yazılmış əsərlər içərisində Bəxtiyar Vahabzadənin «Azərbaycan əsgəri», «Vətən marşı», «Azərbaycan», «Qalx ayağa», Məmməd Arazın «İstiqlal marşı», Fikrət Sadığın «Vətən marşı», Musa Yaqubun «Dəmirçixanada marş», «Çadır şəhərciklərinə marş», Zəlimxan Yaqubun «Sən qalib gələcəksən» (İstiqlal marşı) və başqa poetik örnəklər diqqəti çəkməkdədir.

Şeirləri ilə istiqlalçılıq ideyalarını təbliğ edən xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin marş janrında yazmış olduğu şeirləri, dərin məzmunu ilə seçilməklə yanaşı, janrın poetik xüsusiyyətlərinin yeni çalarlarla zənginləşdirilməsi baxımından maraqlı doğuran poetik örnəklərdən biridir. Vətənin müdafiəsi, torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi yolunda səfərbərliyə çağırış ruhunun qabarıq ifadə olunduğu «Azərbaycan əsgəri» şeirində marş janrına xas olan ahəng duyulmaqdadır.

*Azərbaycan torpağında boy atmışiq biz,
Tarixlərin o tayından gəlir əslimiz.
Bir düşmənə baş əymədi Oğuz nəslimiz,
Babaların qanı axır damarımızdan,
Azərbaycan əsgəriyik bu ada qurban!
Bu ada qurban hey! Bu ada qurban!
Azərbaycan əsgəriyik, bu ada qurban!*

Azərbaycanın çox ünlü bəstəçisi Emin Sabitoğlunun orijinal musiqi bəstələdiyi «Azərbaycan əsgəri» marşının çox keçmədən populyarlaşması, hər şeydən öncə, əsərdə vətən və bayraq sevgisinin yüksək poetik səviyyədə ifadə olunması ilə bağlıdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin «Vətən marşı» adlı şeiri də təxminən «Azərbaycan əsgəri» marşı ilə eyni poetik səpkidə qələmə alınmışdır:

*Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var,
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular [2, s. 167]*

Qeyd edək ki, «Vətən marşı» üslubuna və poetik ahənginə görə Türkiyə ədibi Mehmet Akif Ersoyun «İstiqlal marşı»nı xatırladır. Bəxtiyar Vahabzadənin «Vətən marşı»nı yazarkən bu şeirdən təsirləndiyi şübhə doğurmur. Lakin Bəxtiyar Vahabzadənin «Vətən marşı»nda Mehmet Akif Ersoyun «İstiqlal marşı»ndan təsirlənmələr zahiri səciyyə daşıyır. Belə ki, şair hər şeydən əvvəl, marş janrının imkanlarından bəhrələnərək Azərbaycan xalqının ağrı-acılarını və iztirablarını orijinal səpkidə ifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Şairin «Qalx ayağa» adlı marşında isə çağırış, səfərbərlik ruhu daha üsyankar bir şəkildə poetik ifadəsini tapmışdır.

Məmməd Arazın «İstiqlal marşı» istər mövzusu, istərsə də forma-estetik çalarları baxımından janrın tələbləri səviyyəsində qələmə alınmış poetik örnəklərdəndir.

Şair Azərbaycanın istiqlalının onun ruhunda, ovqatında, mənəviyyatında yaratdığı inam və özünəgüvənlik duyğularını bu marşla çox mükəmməl ifadə etmişdir.

1991-2005-ci illər poeziyasında marş janrında yazılmış poetik örnəklər içərisində Musa Yaqubun «Dəmirçixanada marş» adlı şeiri istər məzmunu, istərsə də bədii sənətkarlığı etibarını ilə ənənəvi marşlarda seçilməkdədir. Şair marşın janr xüsusiyyətlərindən bəhrələnərək cəmiyyətimizin mənəviyyatına yoluxmuş olan eybəcərliklərə, əyriçılıqlərə qarşı özünün etiraz səsini ucaltmışdır.

Musa Yaqubun «Çadır şəhərciklərinə marş» adlı şeiri də bir növ «Dəmirçixanada marş» şeirinin ruhunda qələmə alınmışdır. Bu marşda şair Dağlıq Qarabağdan və Ermənistandan yad güclərin əlilə didərgin salınmış insanların çadır şəhərciklərində məskunlaşmasına etirazını bildirir.

Ənənəvi marş janrı qəlibində bir növ parodiya yazan şair yaşadığı cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin aşınmalara məruz qalmasına qarşı öz etiraz səsini ucaltmışdır. Əlbəttə, hər hansı digər bir janrda qələmə alınsaydı, şeirdə qaldırı-

lan problemlər bu qədər diqqəti cəlb etməzdi. Şair məhz onu narahat edən məsələlərə oxucuların marağını yönəltmək üçün bu janra müraciət etmiş və qarşıya qoymuş olduğu məqsədə çatmışdır.

Xalq poeziyası tərzində əsərlər yazmağa daha çox üstünlük verən Zəlimxan Yaqubun «Sən qalib gələcəksən» adlı şeiri janra «istiqlal marşı» kimi təqdim olunmuşdur:

*İstiqlalın yolunda zülüm, zillət də çəksən,
İstiqlala çatmağa xeyli həsrət də çəksən,
Sən qalib gələcəksən,
Sən qalib gələcəksən*[3, s.64].

Professor İsa Həbibbəylinin fikrincə, «Ümumiyyətlə, himn və marşlar şeirimizin janrları sırasında doğma bir mövqe qazana bilmişlər. Hazırkı müstəqillik dövründə ictimai həyatın müxtəlif sahələrində qarşıya çıxan problemləri əhatə edən, birlik, əzm, qüdrət, çağırış, həyəcan, səfərbərlik və s. ifadə edən yeni ruhlu marşlara ehtiyac vardır. Himnin hər millətin və ya dövlətin tarixində bir dəfə yazılması şərəf işidir. Marşlar isə cəmiyyətin həyatının cətin dönüş dövrlərində, sınaq məqamlarında, şərəf anlarında yenidən, təkrar-təkrar yazıla bilər. Müstəqil Azərbaycanın yeni mərhələsi öz milli marşlarını gözləyir»[4, s.101-42].

Dünya poeziyasında işlənən marş janrına müraciət və onun tədqiqatına cəlb olunması bu gün - müstəqillik şəraitində çox aktualdır. Məqalədə daha çox nəzəri-estetik fikirdə janr kimi təqdim olunan, başqa sözlə, ənənəvi poetik normaları bəlli olan nümunələrə istinad olunmuşdur. Və bu qənaətdəyik ki, dünya praktikasına ekskurs etməklə milli marşlarla yanaşı, dünya poeziyasındakı digər ədəbi janrların milli poeziyada işlənməsi gələcək tədqiqatların mövzusu ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə Bəxtiyar. İstiqlal, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1999,
2. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri, 6 cildə, VI cild, Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2003
3. Yaqub Zəlimxan. Şair harayı, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1995.
4. Həbibbəyli İsa. Himn və marş, «Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası» II kitab, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2006.

Summary

The Utilization of World Literal Genres in National Poetry

The millenium poem history of Azerbaijan always draw the attention with its original features, so, our modern poetry couldn't be limited with the works, written on the classical national poem style. Application of various poets to the other nations literature time by time existed and it happens in the independence period of Azerbaijani poetry. The author truthfully points out that, the march, ballad, sonnet, trick, kentravrida often happening in modern Azerbaijan Poetry, reflects the poetic view, creating in other genres of literapy samples of the time.

Poetic samples in the march genres are drawing the attention. Unlike the post soviet period patriotic march, literal samples written in recent period have been chosen by its national contents.

Резюме

Использование жанров мировой литературы в национальной поэзии

История тысячелетия азербайджанской поэзии своими оригинальными чертами всегда привлекало большое внимание. Современная поэзия не может ограничиться произведениями в основе которых лежит классический и народный стихотворный стиль. Еще с тех времен существовала такая тенденция – как обращение некоторых поэтов к жанрам зарубежной литературы, этот факт в азербайджанской литературе продолжается и в настоящее время в период независимости. В азербайджанской поэзии часто встречаются художественные произведения созданные в жанрах марша, баллады, сонета, кентавриды.

Поэтическое произведение являющееся в маршевом жанре привлекает особое внимание. Художественные произведения созданные в настоящее время отличаются своими национальными содержаниями от маршей созданных в период советского союза.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. M.Hacıyeva
ADİU-nun "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.06.2017

XIX ƏSRDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, tədqiq, nəşr, şairlər, yazıçılar

Keywords: infantile literature, investigation, publish, poets, writers

Ключевые слова: детская литература, исследование, издание, поэты, писатели

Məlum olduğu kimi, bizim çoxəsrlik ədəbiyyat tariximizi sistemli və ardıcıl şəkildə izlədikdə görürük ki, XIX əsrə qədər yazılı ədəbiyyatımızda bilavasitə uşaqlar üçün əsərlər qələmə alınmamışdır. Başqa sözlə, özünün müstəqil “hüquq və qanunları” olan uşaq ədəbiyyatı mövcud olmamışdır. Klassiklərimizin ərsəyə gətirdiyi zəngin söz xəzinəsində kiçik oxuculara yarar, onların mütaliəsi üçün faydalı kifayət qədər bədii örnəklər olsa da, bunları uşaq ədəbiyyatı nümunələri yox, yalnız uşaqlara yarar ədəbiyyat nümunələri saymaq mümkündür. Özünə məxsus spesifikasi, məziyyətləri, ideya-məzmun və bədii siqləti, parametrləri olan uşaq ədəbiyyatı isə bir başqa şeydir və söz xəzinəsinin mühüm, dəyərli bir hissəsini təşkil etsə də, bir sıra cəhətləri ilə “böyüklər üçün ədəbiyyat”dan fərqlənir.

Azərbaycan xalqının ədəbi arenasında, bədii təfəkkür meydanında uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi XIX əsrin payına düşür. Əlbəttə, həmin dövrdə meydan gələn uşaq ədəbiyyatı nümunələrini istər bir kompleks halında tədqiqata cəlb etmək, istərsə də bu əsərlərin nəşr və tədqiqini araşdırıb üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyətli bir məsələdir.

Belə bir təşəbbüs dediyimiz dövrdə yaranan uşaq ədəbiyyatının və ona münasibətin mənzərəsini tamamlamaq, bütöv şəkildə təsəvvür etmək imkanı verərdi. Həm də ədəbiyyatşünaslığımızda bu sahədə görülən işlərin, çəkilən zəhmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətlərini, miqyas və çəkisini anlamağa yardım göstərərdi.

XIX əsrdə bilavasitə balalarımızdan ötrü əsər qələmə alan ilk sənətkarımız A.Bakıxanovdur. Görkəmli sənətkar fars dilində qələmə aldığı “Nəsayeh” (“Nəsihətlər”) əsərini birbaşa balaca oxuculara ünvanlamışdı. “Kitabi-nəsihət” adı ilə tanınan bu əsər 1907-ci ildə qubalı Məşədi Əbülqasım adlı bir şəxsin təşəbbüsü və xahişi ilə qubalı Seyid Rza Mir Hüseyn oğlu tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Çap olunmayan bu tərcümənin dili xeyli ağırdır. [4, s.8] Bu əsərdən götürülmüş bəzi nəsihətlər F.Köçərlidən başlayaraq bəzi mənbələrdə çap olunsa da, o, bütöv şəkildə ilk dəfə A.Bakıxanovun 1964-cü ildə nəşr edilən “Bədii əsərləri”ndə işıq üzü görmüş, sənətkarın əsərlərinin sonrakı nəşrlərinə də (1973, 1982, 1984 və s.) daxil edilmişdir. Göstərilən nəşrlərdə “Nəsihətnamə”nin farscadan Azərbaycan dilinə tərcüməsi A.Bakıxanovun bədii əsərlərini nəşrə hazırlayan M.Sultanova məxsusdur.

“Kitabi-nəsihət”in ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqinə gəlincə F.Qasımsızadə A.Bakıxanova aid monoqrafiyasında [14], həmçinin müəllifi olduğu ali məktəb dərslində [13] bu əsərin təhlilinə də yer vermişdir.

Müxtəlif illərdə çıxan uşaq ədəbiyyatı dərsliklərində A.Bakıxanova aid öçerklərdə də əsər barədə danışılır [18;11;21]. Burada sadalamağa ehtiyac olmayan orta məktəbə aid bəzi ədəbiyyat dərsliklərində, A.Bakıxanova həsr olunmuş ayrı-ayrı məqalələrdə, pedaqoji yönümlü araşdırmalarda da adını çəkdiyimiz əsər barədə bu və ya digər dərəcədə məlumata rast gəlmək mümkündür.

M.Ş.Vazehin Tiflis gimnaziyasının fars dili müəllimi İ.İ.Qriqoryevlə birlikdə tərtib etdikləri və Azərbaycan dilində ilk ibtidai məktəb dərsliyi olan “Kitabıtürki” adlı müntəxabat 1852-ci ildə (M.Ş.Vazehin vəfat etdiyi ildə) çap üçün Təbrizə mətbəyə göndərildi. Lakin dərsliyin nəşri üç il gecikdi və yalnız 1855-ci ildə orada daş basması üsulu ilə nəşr olundu. Oradakı kiçik bədii mətnlərdən ayrı-ayrı tədqiqatçılar yığcam şəkildə danışıqlar da, bu mətnlər sonrakı dövrdə çap olunmamışdır. Onlardan bir sıra nümunələri X.Məmmədov və A.Həsənov tərtib etdikləri “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı (XIX-XX əsrlər)” kitabının I cildinə daxil etmişlər [3,s. 65-90]. Eyni zamanda M.Ş.Vazehin yaradıcılığından söhbət açan bəzi ədəbiyyatşünas və pedaqoq alimlər lazım gəldikdə həmin bədii mətnlərə də istinad etmiş və onlardan müəyyən nümunələr vermişlər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında S.Ə.Şirvaninin əvəzsiz xidmətləri vardır. Onun “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütüb” (1883) dərsliklərinə daxil etdiyi əsərləri bizim uşaq ədəbiyyatımızın ilk orijinal nümunələri sayıla bilər. Təəssüf ki, müəllif öz sağlığında nə qədər ciddi-cəhd etsə də, həmin dərslikləri çap etdirməyə müyəssər ola bilməmişdir. Lakin XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən zikr olunan əsərləri işıq üzü görməyə başladı. Belə ki, XIX yüzilliyin 90-cı və XX əsrin əvvəllərində S.Ə.Şirvaninin bədii irsinin müəyyən bir qismini çap etdirmək mümkün oldu. Bu işin əsas təşəbbüskarı şairin oğlu Cəfər ibn Seyid Əzim Şirvani idi. İlk dəfə Seyid Əzimin “Divan”ı 1891-ci ildə (h.1309) Təbrizdə, 1895-1896-cı illərdə yenə Təbrizdə daş basması üsulu ilə nəşr edilir. 1895-ci ildə sənətkarın “Divan”ı Tiflisdə də Kamal Əfəndi Ünsizadənin mətbəəsində işıq üzü görmüşdür. Bu nəşrlər missioner H.Z.Tağiyevin maddi köməkliliyi və yardımı ilə mümkün olmuşdur.

1902-ci ildə isə şairin bədii mirasının müəyyən bir qismi “Qəzəliyyatı-Seyid Əzim Şirvani” adı ilə çap edilmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz dörd nəşrə, əsasən, Seyid Əzimin külliyyatından seçmə nümunələr daxil edilmişdir. Həmin nümunələrin xeyli hissəsini müəllifin maarifçi şeirləri, təmsilləri, öyüd və nəsihətləri, başqa sözlə “Rəbiül-ətfal” dərsliyinə salınmış əsərləri təşkil edirdi. Dərslikdəki poeziya örnəklərini isə sənətkar, dediyimiz kimi, əsasən, kiçik oxuculara ünvanlamışdı. Bunlar bizim uşaq poeziyamızın ilk uğurlu nümunələri idi.

XX əsrin ilk onilliklərində işıq üzü görən uşaq mətbuatında [7, 1906, № 11-13; 15, 1912, № 15], A.Şaiqin “Gülzar” (20) dərsliyində Seyid Əzimin tərcümeyihalı və onun yaradıcılığından nümunələr dərc edilmişdir. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun “Vətən dili” (II c., 1888), R.Əfəndizadənin “Bəsirətül-ətfal” (1907), A.Şaiqin “Uşaq çeşməyi” (1907), M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin “Yeni məktəb” (1914) dərsliklərində də S.Ə.Şirvaninin uşaq şeirlərindən nümunələrə rast gəlirik.

Sovet dövründə isə şairin uşaq şeirlərinin istər nəşri, istərsə də tədqiqi ilə əlaqədar daha uğurlu işlər görülmüşdür. Belə ki, 1930, 1937 və 1948-ci illərdə müəllifin “Seçilmiş şeirləri”, 1957-ci ildə “Təmsillər, mənzum hekayələr, öyüdlər” adlı şeirlər kitabı nəşr olunur. Hər dörd nəşrə daxil edilən əsərlərin əsas hissə-

sini Seyid Əzimin uşaq şeirləri təşkil edirdi. 1950-ci ildə sənətkarın 2 cildlik əsərlərinin I cildi, 1963-cü ildə II cildi meydana gəlir. II cildə müəllifin mədəniyyətə, elmə, maarifə aid şeirləri, həmçinin satiraları, mənzum hekayələri, təmsilləri və nağılları toplanmışdı.

60-cı illərdə S.Ə.Şirvaninin yaradıcılıq irsi Azərbaycan SSR EA-nın Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilir. Şairin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütüb” dərsliklərinə daxil etdiyi əsərlər bütövlükdə həmin nəşrin II cildinə daxil edilir. Şairin 1971-ci ildə S.Rüstəmin tərtibatı ilə çap edilən “İbrət güzgüsü”, 1989-cu ildə A.Məmmədovun tərtibatı ilə işıq üzü görən “Öyüd...” kitabı da, əsasən, sənətkarın uşaq əsərlərini özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyatşünas alim X.Məmmədov da S.Ə.Şirvaninin uşaq əsərlərini ayrıca kitab halında tərtib edərək geniş ön sözlə birlikdə 1990-cı ildə kirill, 2002-ci ildə latın əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

Seyid Əzimin 2005-ci ildə nəşr edilən üç cilddən ibarət “Seçilmiş əsərləri” şairin XX əsrin 60-cı illərində meydana gələn üç cildliyinin təkrar nəşrindən ibarətdir. Hər üç cildin tərtibçisi S.Rüstəmovdur. Təkrar nəşrin II cildində sənətkarın uşaq əsərləri eyni ilə saxlanılmışdır. Görkəmli sənətkara həsr olunmuş elmi monoqrafiyalarda da Seyid Əzim və uşaq ədəbiyyatı probleminə müəyyən qədər diqqət yetirilmişdir. Həmin monoqrafiyalardan K.Mir Bağirovun “Seyid Əzim Şirvani” (1959) və S.Hüseynovun “Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu” (1977; 1987) adlı əsərlərini göstərə bilərik. Hər iki filoloq alim şairin kiçik oxuculardan ötrü yazdığı əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, mövzu dairəsinə də toxunmuş, bəzi nümunələri təhlilə cəlb etmişlər. Ə.Bağirov “S.Ə.Şirvani və məktəb” (1986) adlı monoqrafiyasında həm şamaxılı şairin pedaqoji fəaliyyətindən söhbət açır, həm də onun dərslikləri, oradakı bədii nümunələr, bu nümunələrin şagirdlərin və ümumiyyətlə, uşaqların mütaliəsindəki faydası barədə mülahizələrini ortalığa qoyur.

Ədəbiyyat tariximizə aid mötəbər kitab və dərsliklərdə də haqqında danışdığımız məsələyə bu və ya digər dərəcədə toxunulur [2;12;13;9].

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranış çağında ana dilində kiçik oxuculara aid bədii məhsulların toplandığı ilkin mənbələr sırasında “Vətən dili” dərsliyinin adını xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. İki hissədən ibarət dərsliyin I hissəsinin müəllifi Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinin müəllimi A.O.Çernyayevski (1840-1894), II hissənin müəllifi isə A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov (1861-1902) idi. Bütün müsəlman şərqində sövti üsulla hazırlanmış ilk məktəb dərsliyi olan “Vətən dili”nin I hissəsi 1882-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. Bu əlifba dərsliyi idi və sonrakı iki onillikdə də bir neçə dəfə (1888, 1897, 1899, 1901, 1908, 1910) təkrar işıq üzü görüb müsəlman şagirdlərinin ixtiyarına verilmişdi. Dərsliyin son iki nəşrini (1908, 1910) çapa F.Köçərli hazırlamışdı. Çünki artıq A.O.Çernyayevski vəfat etmişdi. Firidun bəy “Vətən dili”nin I hissəsini nəşrə hazırlayarkən müəyyən təshihlər aparmışdı. Bəzi mətnləri çıxarıb yeniləri ilə əvəz etmişdi.

“Vətən dili”nin II hissəsi 1888-ci ildə nəşr edilmişdi. Birinci hissə əlifba kitabı olduğundan burada II hissəyə nisbətən həm bədii mətnlərin sayı az, həm də həcmi yığcam idi. Dərsliyin II hissəsinin ümumi həcmi də, buradakı bədii mətnlər də nisbətən geniş idi.

Azərbaycan ziyalı nəslinin böyük bir dəstəsinin faydalandığı “Vətən dili”nin I hissəsi kitabın ilk nəşrinin 125 illiyi münasibəti ilə pedaqoq alim H.Əhmədov tərəfindən təkrar nəşrə hazırlanmış və 2007-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə (fotomaksimilesi də əlavə olunmaqla) çap olunmuşdur. Haqqında danışdığımız dərsliyin həm I, həm də II hissəsindən götürülmüş bədii nümunələrin xeyli qismi X.Məmmədov və A.Həsənovun tərtib etdikləri uşaq ədəbiyyatı müntəxabatına daxil edilmişdir [3, s.434-450].

Təşəkkül dövrü Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Rəşid bəy Əfəndizadədir (1863-1942). Onun uşaq əsərlərinin əsas qismi tanınmış pedaqoq sənətkarın özünün müəllifi olduğu “Uşaq bağçası” (1898, 1904, 1907, 1912) və “Bəsirətül-ətfal” (1901, 1907) dərsliklərində toplanmışdır. XIX-XX yüzilliyin hüduqlarında bu dərsliklərin hər biri bir neçə dəfə işıq üzü görmüşdür. Təkrar nəşrlərdə müəllif bədii mətnlərdə bəzən dəyişikliklər etmiş, onları yeni nümunələrlə zənginləşdirmişdir. Həmin vaxtlardan etibarən bu günə qədər R.Əfəndizadənin bəzi şeirləri bizim orta məktəb dərsliklərimizə daxil edilir və şagirdlərimizə də öyrədilir.

R.Əfəndizadənin “Seçilmiş əsərləri” A.Abdullayevin tərtibatı və ön sözü ilə birlikdə iki dəfə (1979, 2006) nəşr edilmişdir [16].

Pedaqoq sənətkarın yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi istiqamətində də müəyyən təşəbbüslər edilmişdir. Ə.Abdullayev, S.Bayramova, U.Mürşüdoğa onun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı monoqrafiyalar yazmış [1;5;10], bu monoqrafiyalarda sənətkarın uşaq əsərlərindən də söhbət açmışlar. U.Mürşüdoğa tədqiqatın istiqamətini, əsasən, sənətkarın bədii irsinin, o cümlədən uşaq əsərlərinin folklor qaynaqlarına yönəlmişdir. Onu da əlavə edək ki, hər üç monoqrafiyada müəyyən qüsurlar, kəsirli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, A.Abdullayevin sovet dövründə ərsəyə gətirdiyi monoqrafiya bütünlüklə hakim ideologiyanın tezis və diktələri əsasında qələmə alındığından təhlillər sırf sosioloji xarakter daşıyır. Bu məziyyət əsərlərin təhlilindəki obyektivliyə xələl gətirir. İkinci və üçüncü monoqrafiyalarda isə tədqiq və təhlillərin özündə bir tələskənlik və səthilik duyulur.

R.Əfəndizadənin uşaq əsərlərinin araşdırılması ilə əlaqədar bəzi mətbu məqalələr də mövcuddur. Bu məqalələrdən T.Cavadovun və Ə.Mirzəyevin [6; 8] yazılarını göstərə bilərik.

XIX-XX əsrlərin hüduqlarında balalarımız üçün milli dildə bədii nümunələr ərsəyə gətirən Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) bu səpkidə qələmə alınmış əsərlərinin nəşr və tədqiq taleyinə gəlincə bunları deyə bilərik. Müəllifin “Kəblə Nəsir” adlı mənzum hekayəsi onun ölümündən 9 il sonra, yəni 1912-ci ildə Bakıda ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Uzun illər işıq üzü görməyən bu bədii örnəklərdən müəyyən nümunələr onun 1967-ci ildə nəşr edilən “Seçilmiş pedaqoji əsər”lərinə, İ.Həbibbəylinin tərtibi və ön sözü ilə ərsəyə gələn “Məktəb hekayətləri” (1996) kitabına, “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı”nın (2002) II cildinə (tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A.) daxil edilmişdi. 2004-cü ildə M.T.Sidqinin “Əsərləri” filoloq alim İ.Həbibbəylinin tərtibatı və geniş ön sözü ilə birlikdə işıq üzü görmüşdür. Buraya müəllifin əldə olan uşaq əsərləri də salınmışdır. Kitaba yazdığı ön sözdə İ.Həbibbəyli pedaqoq sənətkarın uşaq əsərlərinin təhlilinə də yer ayırmışdır. Filoloq alim Sidqinin “kiçiklər üçün” yaratdığı bədii irsi barədə “İlk uşaq hekayələri” adlı mətbu məqalə də yazmışdır [17].

M.T.Sidqinin uşaq əsərlərinin tədqiqinə ayrıca dissertasiya da həsr olunmuşdur. N.Əliyeva “Məmməd Tağı Sidqi və uşaq ədəbiyyatı” adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyası yazmışdır .

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Maarif pərvanəsi. Bakı, 1982
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı, 1960
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı. (XIX-XX əsrlər). Tərtib edənlər: Məmmədov X., Həsənov A., I c., Bakı, 2001
4. Bakıxanov A. Bədii əsərləri. Bakı, 1981
5. Bayramov S. Rəşid bəy Əfəndizadə. Bakı, 2007
6. Cavadov T. Ədəbi irsimizdən R.Əfəndiyev // “Elm və həyat” jur., 1988, №1
7. “Dəbistan” jur., (1906-1908)
8. Mirzəyev Ə. Uşaq ədəbiyyatı fonduna gözəl hədiyyə. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1980, 17 dekabr
9. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2006
10. Mürşüdoğa U. Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor. Bakı, 2004
11. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1986
12. Kəçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., Bakı, 1981
13. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974
14. Qasımlı F. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bakı, 1956
15. “Məktəb” jur. (1911-1920)
16. Əfəndiyev R. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979; 2006
17. Həbibbəyli İ. İlk uşaq hekayələri. “Ədəbiyyat qəzeti”. 1993, 1 oktyabr
18. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2007
19. Sidqi M. Əsərləri. Bakı, 2004
20. Şaiq A. Gülzar. Bakı, 1912
21. Zahid X., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007

Summary

Research and publication of Azerbaijan child literature created in XIX century

The XIX century is the formation period of Azerbaijan infantile literature. In this period A.Bakikhanov, S.A.Shirvani, S.Valibayov, R.Afandizadeh, H.Garadagi, M.T.Sidqi and other poets and writers have worked the valuable examples of infantile literature. Their works have been published in different sources from the end of the XIX century to the present day. Some works have been done in the research direction of these works. In the article it is spoken of the publication and research issues of art works, written for children.

Резюме

Исследование и издание азербайджанской детской литературы в XIX

XIX в. – это период становления азербайджанской детской литературы. Именно в эту пору такие наши поэты и писатели, как А.Бакиханов, С.А.Ширвани, С.Велибеков, Р.Эфендизаде, Г.Гарадаги, М.Т.Сидги и др. создавали ценные образцы детской литературы. Созданные им образцы, начиная с момента появления вплоть по сегодняшний день, были помещены в различных изданиях. В то же время

нами подчеркнуто и то, что были проведены исследования в части изучения отдельных сторон произведений названных авторов. Проведя соответствующие наблюдения, мы акцентируем свое внимание над некоторыми моментами этих произведений, останавливаемся на проблеме их подробного исследования и издания.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Z. Xəlil
ADPU-nun Ədəbiyyat
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
10.05.2017-ci il tarixli iclasının
20 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.05.2017

İSMAYIL ŞIXLININ “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANI: KEÇMİŞİN DƏRK EDİLMƏSİ PROBLEMİ

Açar sözlər: keçmiş, milli, tarix, xalq, özünüdərk, nəsr

Keywords: the past, national, history, people, prose

Ключевые слова: прошлый, национальный, история, народ, проза

Azərbaycan nəsrinin tarixi çox-çox uzaqlara gedib çıxsada ən yaxşı, ən mü-kəmməl nümunələri məhz XX əsrə aiddir. Məhz XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünya nəsr ənənələrinin mükəmməl özəlliklərini özündə əks etdirən hekayələr, povestlər, romanlar meydana gəldi. “ Bu illər nəsrinin, hər şeydən əvvəl, İnsana diqqəti dərinləşdi. Bunun məhz belə olduğunu demək, bəlkə də hələ heç nə demək deyil: axı insan lə həmişə ədəbiyyatın mərkəzində olub və təsadüfi deyil ki, ona həmişə “insanşünaslıq” deyiblər. Ancaq iş burasındadır ki, altımışıncılar bədii ədəbiyyata bu mövzunu yni mövzu, yeni problem kimi yenidən daxil elədilər. Bu problemdə, əvvəlki onilliklər üçün məxsusi təhlil və diqqət hədəfi olmayan, yaxud hələ arxa planda qalan qatlar qaldırdılar. Söhbət –şəxsiyyətə, fərdə, mənəvi-psixoloji “daxilə”, “içə” artan bədii maraqlardan gedir, mənəvi potensialı birbaşa “ictimai sistem və struktur” kimi yox, daha əvvəl vicdani, etik səltənət, əxlaq mehrabı kimi açan bədii təhlil və tədqiqatdan gedir [1, s.125].

İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafına müsbət təsirini göstərir, incəsənətin yeni yola istiqamət almasını şərtləndirirdi “İ.V.Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş kultu “ellər atasına” ürəklərdə yaradılan məhəbbət heykəlləri artıq uçulub dağılırdı, ölkədə əvvəlki illərə nisbətən demokratik bir ab-hava hökm sürməkdə idi, 37-ci ilin repressiya qurbanlarına bəraət verirdi. Sərt rejimi Xruşov liberalizmi əvəz etmişdi və belə bir şəraitdə həyat hadisələrinə son dərəcə həssas olan bədii söz də nəzər və diqqətini bu vaxta qədər ayırmadığı cəm etmədiyi nöqtələrə yönəltməliydi. Sənət artıq öz missiyasını cəmiyyət həyatının üzvə, gerçəkliyin səthində olan hadisələrdən daha çox, onun alt qatında dərinliklərində baş verən hadisələrə, insanlararası münasibətlərə, bu münasibətlərin görünməyən tərəflərinə etməyə başladı” [2, s.22] Və ilk rüşeymləri 60-cı illər ədəbiyyatında görünən sözügedən proseslər zamanın ümumi axarında inkişafa doğru istiqamət alır insanın daxilinə, psixologiyasına, düşüncələrə marağını artırır. Bu baxımdan Anarın, Elçinin, M.Süleymanlının kimi sənətkarlarla bərabər İsmayıl Şıxlı fenomeni də Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir yerdə bərqərarlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox “Dəli Kür” romanının müəllifi kimi tanınan İ.Şıxlı bir-birindən maraqlı hekayə, povest və romanlar yazmışdır. Çağdaş dövrdə yazıçının sevilə-sevilə, rəğbət və maraqla oxunan əsərləri içərisində “Ölən dünyam” romanı yetmiş ildə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin tərcümanıdır desək yanlışdır. Yazıçı yaradıcılıq prosesinin yekunu olaraq roman haqqında düşüncələrini ümumiləşdirərək yazırdı: “Dəli Kür” romanını yazdıqdan sonra Azərbaycanda 20-ci illərdə baş verən inqilab tariximizdən yazmaq qərarına gəldim, müəyyən materiallar topladım, hətta əsərin adını da oxuculara çatdırdım.

“Qanlı təpə” adlanan bu əsər 20-ci illərin mürəkkəb və ziddiyyətli həyatını əhatə etməli idi. Lakin mövcud olan qadağalar, 20-ci illərin arxiv sənədlərinin gizlin saxlanması, o illərdə baş verən əsl həqiqət və ziddiyyətlərin meydana çıxarılıb açıq söylənməsinə qoyulmuş yasqların nəticəsində tarixi dövrü olduğu kimi verməyin “qeyri mümkünlüyü” məni fikrimdə daşındırdı” [3, s.3].

“Ölən dünyam” forma baxımından İ.Şıxlının əvvəlki iki romanından fərqlənir. Nisbətən kiçik həcmli bu əsərdə yazıçı əsas süjet xətti ilə bağlı müxtəlif hadisələri paralel inkişaf etdirmək hesabına və konkret roman çərçivələrini pozaraq gah irəli – gələcəyə, gah da geri- keçmişə qayıtmaq sayəsində iki böyük nəslin taleyini izləməyə və ölkənin siyasi mənzərəsini verməyə müvəffəq olur”.

Əsərdə Çıraqlılar və Alaqazaxlılar adlanan iki nəsilə bəhs olunur. Bu nəsillər həm qohum idilər, həm də düşmən. Hadisələr Çıraqlılar nəslindən olan Ələddinin Həsən ağa tərəfindən təsadüfən ov zamanı öldürülməsi ilə başlayır. Nişanlı Ələddinin öldürülməsi bağlı faciəli xəbəri Həsənin qardaşı Şəmiddin ağa bilir. O isə tədbir görmək üçün əhvalatı anası - Alaqazaxlılar nəslinin ağbırçəyi Güllü xanıma danışır. Romanda yazıçının məharətlə yaratdığı ən mükəmməl obraz Güllü xanımın obrazıdır. Güllü xanım xarakteri, davranışı, məğrurluğu ilə Sara xatunu, Burla xatunu yada salır. Dünyagörmüş bu qadın sarsılmaz iradəsi, soyuqqanlılığı ilə sözün həqiqi mənasında heyrət doğurur. Güllü xanımın dəmir iradəsi, sərt xarakteri övladlarına münasibətində dəyişilməz olaraq qalır. Ailədə böyükdən tutmuş kiçiyə qədər bu sözübutöv, kişi qeyrətli qadına hörmət edir, bir sözünü iki eləmirilər. Güllü xanımın cəsarəti onların doğma kəndlərindən köçü vaxtı Keçəl Xonduluya verdiyi cavablarda açıq-aydın özünü biruzə verir.

Çıraqlılar nəslinin ağsaqqalı isə Ömər Koxadır. Ömər Koxa dünyagörmüş, başı qarlı dağlarda at oynatmış, artıq ömrünün qürub çağını yaşayan bir el ağsaqqalıdır. O nəvəsi Ələddinin ölüm xəbərini eşidəndə təmkinini qoruyub saxlayır, tipik kişi xarkteri dümayiş etdirir. Qapısına gələn Alaqazaxlıları düşmən olmaqlarına baxmayaraq hörmət və səbrlə qarşılayır. El ağsaqqalı Ömər Koxa “qanı qanla yumazlar” fikrinə arxalanıb düşmənçiliyi aradan qaldırır. “Ömər Koxanın yuxusu ərşə çəkilsə də, Ələddinin ölümü onu sarsıtsa da yenə səbrini basır, aydınlaşdırmaq istəyir ki, bu məsələdə xəyanət olub, yoxsa yox. Həm də qorxurdu ki, məsələnin qəsdən olunduğu bilinsə, araya qan düşər, iki nəsil bir-birini qırıb qurtarar. Ömər Koxa bununla gözlərimizdə ucalır. O, elin dədə-babadan keçib gələn müqəddəs adət-ənənələrini beləcə qoruyub saxlayır. Burada müəllif Ömər Koxanın bir el ağsaqqalı kimi müdriqliyini nəzərə çarpdırır. Azərbaycan xalqının ən gözəl mənəvi keyfiyyətini özündə yaşadan Ömər Koxa konkret tarixi şəxsiyyət olmasa da, el ağsaqqallarının ümumiləşdirilmiş bir obraz kimi xatirimizdən silinmir.” [3, s.451]

Ömər koxanın həyatı, keçdiyi şərəfli yol və onun ölümü simvolik məna daşıyır. “Ölən evin kötüyü, elin, günün ağsaqqalı” Ömər Koxa Azərbaycan bəyinin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq sözü bütövlüyü, müdriqliyi ilə oxucuda rəğbət hissi doğurur. Çıraqlılar nəslinin baş biləni Ömər Koxanın “Bu qırımışlar yaman çoxalıb az qalırlar evlərə doluşsunlar. Eh zamana yaman dəyişib, əvvəllər bizim kəndin həndəvərində ağzı qanlı canavarlar dolaşırdı. İndi də çaqqal-maqqal dolaşır. Belə getsə camaat özü də çaqqallaşacaq” [3, s.15] - deyərək “yeni dünyanın” abu-havasını duyur. Zamanın, gərдіңin tərsinə döndüyünü göstərən yazıçı maraqlı bir epizoddan istifadə edir: “O tayda Kürün qolunun torpağı yarıb yol açdığı yerdə

qollu-budaqlı bir qovaq ağacı görünür. Sular ilan kimi qıvrılır, ağacın ətrafında burulur, ağac bu həmlələrdən vahimələnmiş kimi titrəsə də, əyilmirdi. Sular isə bundan qəzəblənib ağacın kökünü qurd kimi eşirdi. Və nəhayət, ağac titrədi, silkələndi birdən yerindən oynamış dağ kimi nəriltili ilə suya sərildi” [3, s.45]. Müəllif kökünü su yuyan ağacın simasında bəyliyin, mənəvi bütövlüyün getdikcə iflasa uğrayacağını, milli keyfiyyətlərin kökündən qopub zamanın selinə qarışacağını Ömər Koxanın ölümü ilə rəmzi mənada əlaqələndirir.

Ələddin təsadüfi güllənin qurbanı olandan sonra nişanlısı Qaratel çox dərin sarsıntılar keçirir. Hər gecə qəbiristanlığa gedib, Ələddinin məzarı üstündə göz yaşları tökür. Ömər Koxa çox keçmir ki, Qarateli başqa evdə gəlin görmək istəmədiyi üçün onun kiçik nəvəsinə nişanlayır. Onlara toy çaldırır. Qaratel səsini çıxartmasa da toy gecəsi evdən qaçıb özünü kükrüyüb-daşan Kürə atır.

Əsərdə Sovet hökuməti dövründəki haqsızlıqlar, insanların siyasi əsası olmadan belə həbs olunması, sürgünə göndərilməsi, allahsızcasına güllənməsi yazıçı qələmi real boyalarla təsvir olunur. Firidun bəy Kəçərlinin, Halay bəyi “xalq düşməni” adı ilə günahsız yerə öldürülməsi ilə barışmayan inqilabi şuranın sədri Kabı Kəsəmənli Şura hökumətini öz əlləri ilə quranlardan biri olsa da Fətullayev kimiləri təqdir etmir. “Troyka”nın haqsız qərarları ilə razılaşmayaraq onların özünü onların özünü xalqın da, elə Şura hökumətinin də bir nömrəli düşməni hesab edir. Kabı Kəsəmənli sonda Halay bəyi güllələnmiş Fətullayevin başına güllə çaxıb Arazın o tayına keçib qaçaqlara qoşulur.

Milləti milli mənlik şüurundan məhrum edən Şura hökuməti romanda əsas tənqid obyektidir. “Kökədən - yaddaşdan qoparılan son nəticədə əridilib yox edilməyə gətirib çıxarır ki, bu da milli varlığın, milli mövcudluğun sonu deməkdir. Milli mövcudluq əlamətlərinin itirilməsi dəhşətli bir hadisəni-mankurtlaşmanı reallaşdırır. Öz dilindən, dinindən, tarix, mədəniyyət və mənəviyyatından uzaqlaşmış adam düşmənin siyasətini onun özündən daha güclü şəkildə yerinə yetirir: mənsub olduğu xalqın dilinə, mədəniyyətinə qənim kəsilir, onun məhvinə çalışır. İsmayıl Şıxlı yaxşı başa düşürdü ki, beynəlmiləçilik pərdəsi altında xalqları milli yaddaşdan, soykökdən uzaqlaşdırma Moskvadan yeridilən rus şovinist siyasətinin-məkrli ruslaşdırma əməliyyatının tərkib hissəsidir. Mankurtlaşmanın mahiyyət etibarilə ilə ruslaşdırma siyasəti ilə eyniyyət təşkil etdiyini, hakim millətin məhkum millətlərə qul, kölə psixologiyası aşılayaraq onları əsarətdə saxlamaq mexanizmini məhz bu üsulla həyata keçirdiyini gizlətmirdi” [6, s.20-21]. Millətin düşünən oğullarını eşalonlara doldurub ya Sibirin soyuq çöllərinə sürgün edirdilər, ya da aman vermədən güllələməklə hakimiyyətlərinin gələcək rifahını təmin edirdilər.

Alaqazaxlıların ağbirçəyi Güllü arvadı bütün ailəsi ilə birlikdə Sibirə sürgün edirlər. Güllü arvad evi ilə halallaşandan sonra evi alov bürüdü. Güllü arvadın nəvəsi Söhrab evləri, dədə-baba ocaqları Şura hökumətinə qalmasını deyər, vaxt tapıb evi yandıрмаğa macal tapır: “Ev çatırtı ilə ilə yanib söndü.”

Əsərdə Türkiyə cəbhəsindən qayıdan rus eşalonlarının tərkiləşdirilməsi ilə bağlı epizod tarixi faktın bədiiləşməsi baxımdan hərtərəfli təsvirini tapır. Üsyanın başlanması, səbəbi, məğlubiyyəti haqqında yığcam məlumat verilir. Milli mənliksiz heç bir xalq mövcud ola bilməz kimi fikirlər “Ölən dünyam” əsərinin əsas ideyasını təşkil edir. Bu baxımdan Sovet hökuməti qurulduqdan sonra həbs olunmuş Musavat zabiti Çapıq Əmrahın Fətullayevə verdiyi cavablar fikirlərimizi

bir daha təsdiq edir: “Siz qürurlu adamları, elə xalqı da tapdalamağa çalışırsınız. Siz xalqın qürurunu sındırmaq istəyirsiniz. Arvad-uşaq yanında kişiləri hörmətdən salmaq, onların qürurunu sındırmaq istəyirsiniz. Camaatı qorxaqlığa, xəyanətə öyrətdiniz. Hamını qırdınız, tökdünüz, elədiniz közü qırıq. Siz kişilərin kişiliyini əlindən almağa gəlmisiniz. Onları qorxutmaq, gözlərinin odunu almaq istəyirsiniz. Arvad-uşaq yanında kişiləri hörmətdən salmaq, onların qürurunu sındırmaq istəyirsiniz. Heç bilirsiniz qürur nə deməkdir? Bilməzsiniz. Çünki siz qürurlu adamları, elə xalqı da tapdalamağa çalışırsınız sizə kişi yox, madyan lazımdır” [3, s.113]. Bu cəsarətlə söylənən fikir Sovrt hakimiyyətini idarə edənlərin əsl simasını, məqsəd və məramını özündə hərtərəfli şəkildə ehtiva edir.

İsmayıl Şıxlı “Ölən dünyam” romanının yazmaqla əlli illik yaradıcılıq yolunu yekunlaşdırdı. Sanki, bundan sonra o da qəhrəmanı Həsən ağa kimi rahatlıq tapıb dünyasını dəyişdi, əbədiyyətə qovuşdu.

Ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı. Yazıçı, 1988
2. Əlizadə.E. Yeni nəsr və fərdi yaradıcılığın bədii təkamülü problemi. Bakı.2003
3. Şıxlı İ. Ölən dünyam. Bakı, “Azərnəşr”, 1995, 152səh.
4. Yusifli V. İ.Şıxlının son romanı- “Ölən dünyam”, “Ədəbiyyat”qəz., 1996, 23 fevral
5. Zeynalova D. İsmayıl Şıxlı və folklor. Bakı. “Nurlan”, 2006
6. Zeynalova D. Mənəvi dəyərlər estetik düşüncə işığında. Bakı. “Nurlan”, 2008

Summary

The problem of Understanding the Past in the Novel Ismail Shikhly “My dying World ”

The article is devoted to the analysis of novel of famous Azerbaijani writer Ismail Shikhly's "My dying World". It is an analysis of the relationships of people with different destinies. It explores the problem of international education and the national mentality. It is also noted that this novel is a kind of culmination of 50 years of creativity of Ismail Shikhly.

Резюме

Проблема понимания прошлого в романе Исмаила Шихлы «Мой мир отмерший»

Статья посвящена анализу романа известного азербайджанского писателя Исмаил Шихлы “Мой мир отмерший”. Дается анализ взаимосвязей людей с разными судьбами. Исследуется проблема интернационального воспитания и национального менталитета. Отмечено также, что этот роман является своего рода итогом пятидесятилетнего творчества Исмаила Шихлы.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Mirzəyeva
ADU-nun Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
11 sayli protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.05.2017

Vəfa Tahirova

ADU

Email:bonanzbonanza7@gmail.com

TONİ MORRİSONUN YARADICILIĞINDA SİMVOLİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: simvol, əşya simvollar, rəng simvolları

Keywords: symbol, object symbol, colour symbols

Ключевые слова: символ, предметные символы, цветные символы

T.Morrisonun romanlarında rast gəlinən simvollar bir neçə qrupa bölünür. Bu qrup simvollar üçün ümumi cəhət onların ikiliyidir, ikimənalı izahların mümkünlüyüdür. Mətnin qüvvətli mövqeyində qeyd olunan, yəni başlıqlarda və epiqraflarda olan simvolları bir qrupa ayırmaq olar. Oxucu bu simvolları dərhal müəyyənləşdirir və əsərləri oxuyarkən onlara əsaslanır. Bununla belə, məhz qüvvətli mövqelərdə olan simvollar müxtəlif mənalı olur və geniş izah tələb edir.

Digər qrup simvollar məndə bu və ya digər obrazın təkrar olunmasını şərtləndirən simvollarıdır, bu halda həmin obraz (xüsusən də maddi əşya) simvolik hal alır. Bu növ simvolların ikimənalı təfsiri olur, lakin onların mənası qüvvətli mövqedə olan simvolların mənasından daha dardır.

T.Morrisonun romanlarında istifadə olunan simvolları da onun yaradıcılığına xas olanlar və ənənəvi simvollar şəklində bölmək olar. Daha ətraflı aşağıda qeyd edəcəyik.

T.Morrisonun romanlarında rast gəlinən konkret simvol nümunələrinə nəzər yetirək.

Beləliklə, “Solomonun nəğməsi”, “Caz”, “Qətran müqəvva” və s. romanlarda bəzi simvollar başlığa çıxarılır. Bu cür simvollar əsərin ideya-bədii məzmununu anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır, lakin bununla bərabər, onlar mümkün izahların genişliyi ilə seçilir.

Eyniadlı romanın “Qətran müqəvva” obrazı çoxmənalı və müxtəlif cür təfsir olunan simvoldur. Bir tərəfdən “qətran müqəvva” qadın istismarının simvolu olur, belə ki, bu ifadə qara uşağa, xüsusən də, qara qıza işarə edir. Digər tərəfdən, əgər qətran müqəvva obrazını Coel Harrisinin “Rimus dayının nağılları”ndakı bir obrazla əlaqələndirsək, onda bu simvolu başqa cür izah etmək olar: qara qadına qadın olmaq nə qədər çətindir, axı romanda kişi qəhrəmanları qadınlara yalnız qadın olduğu üçün səfeh, əhəmiyyətsiz insan kimi münasibət bəsləyirlər. Romanın bir çox qəhrəmanları üçün yalnız bir yol var – ana və həyat yoldaşı olmaq, onlar başqa bir işlə məşğul ola bilməzlər. Qətran müqəvva Dovşan Qardaşa Tülkü Qardaşdan qaçmağa imkan vermədiyi kimi, qəhrəmanların cinsi və gender mənsubiyyəti də qadınlara azadlıq əldə etməyə imkan vermir. Bu təfsirdə Qətran müqəvva qara qadınlardan əsərətinin simvoludur. Jadin, müxtəlif rollara girərək, köləliyə qalib gəlməyə çalışır, lakin tam məmnunluq əldə edə bilmir.

Digər simvollar epiqraflarda müşahidə olunur. “Solomonun nəğməsi”nin epiqrafına nəzər yetirək:

Atalara – göylərdə uçmaq;

Övladlara – onların adlarını bilmək.

Uçuş çoxmənalı simvol kimi artıq epiqrafda meydana çıxır, sonra isə bütün mətnin ana xəttini təşkil edir.

Bir tərəfdən uçuş qul Solomon üçün azadlığın əldə edilməsinin simvoludur, digər tərəfdən isə həmin söz (flight) Solomonun həyat yoldaşı və uşaqlarından qaçışını ifadə edir. Etdiyi hərəkətlərə görə məsuliyyətdən qaçma Milkmenin də “uçuşu”dur, belə ki onu sevən Aqar könlü qırıldığından məhv olur. Beləliklə, bu simvolu dəyərləndirmə meyarı dəyişir: əlbəttə ki, azadlığın əldə edilməsi müsbət mənə daşdığı halda, məsuliyyətdən boyun qaçırma kimi qaçış mənfi mənaya malikdir. Birmənalı olaraq, bu simvolun müsbət konnotasiyası, ilk növbədə, Pilat obrazı ilə bağlıdır. Bacısı oğlunun sözlərinə görə, Pilat yerdən ayrılmadan uça bilər.

Nəhayət, digər simvolları romanların mətnlərində tapmaq olar. Belə, “Qətran müqəvvə” romanında bir neçə vacib simvol seçilir: istixana, saçlar, Jadinin pişik xəzindən hazırlanmış paltosu.

Bu simvollar romanın vacib ideyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Belə ki, həm palto, həm istixana, həm də saçlar - hər biri özünməxsus şəkildə - təbiət və sivilizasiyanın mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərini təmsil edir. Bir tərəfdən, istixana elə yerdir ki, sivilizasiya əvvəlcə təbiət üzərində üstünlük qazanır, axı orda həmin iqlimdə qalmayan bitkiləri (məsələn, şimal bitkiləri cənubda yetişdirilir) yetişdirmək olar, digər tərəfdən istixanadakı təbiət üstünlüyü ələ alır, həm də bu qəhrəmanların həyatları ilə uyğunlaşır.

Romanın vacib simvolu saçlardır. Bu, mədəniyyət üçün güc və hakimiyyət ideyası ilə bağlı olan ənənəvi simvoldur (Samson və Dalila haqqında süjeti xatırlamaq olar), lakin “Qətran müqəvvə” romanında bu simvol təmənilə başqa mənəni alır. Romanda saçlar təbiət və sivilizasiyanın münasibəti ideyası ilə bağlıdır. Beləcə, Son əvvəldən sıx, “vəhşi” saçlara malikdir ki, bu da onun obrazını vəhşi və qorxulu edir. Onun saç düzümü dəyişəndə kişi kimi cazibədarlığı daha nəzərə çarpan olur, o daha insanları qorxutmur. Daranmamış, səliqəsiz saçlar təbiətə yaxınlıq simvolu olur, qulluq edilmiş, səliqəli saçlar isə, əksinə sivilizasiyaya yaxınlığı təmsil edir.

Beləliklə, Jadinin sivilizasiyaya yaxınlığı, başqa qadınlarla müqayisədə onun başqalığı düz saçlara malik olması ilə nəzərə çarpır, çünki digər qara qadın qəhrəmanların saçları buruqdur. Marqaretin kürən saçları da onu digər qadınlardan ayırır, dedi-qodu və müzakirələrin səbəbi olur. Bununla belə, hər iki qadın – Jadin və Marqaret – onların gücünü və gözəlliklərini xüsusilə nəzərə çarpdıran gözəl saçlara sahibdir.

Nəhayət, saçlara qulluq özünün əsl təbiətini gizlətmək niyyətini də simvolizə edə bilər. Belə hal kimi parik geyinən Alma Esteni göstərmək olar.

Rikin Jadinə verdiyi palto sivilizasiyanın və onun təbiətlə qarışmasının, təbiətə qovuşmasının və ya onu istismar etməsinin simvoludur. Jadin və Rikin münasibətləri də bu cür qarışıqlığın nümunəsidir, palto isə simvoldur.

“Solomonun nəğməsi”ndə süni qızıl güllər qadınların cəmiyyətdə məhdud imkanlarının simvoludur. Bu güllərin hazırlanması ilə Maqdalina məşğul olur. Onlar bu qızıl güllərə görə pul almırlar, nə iləsə məşğul olmaq və sıxıntılarını dəf etmək üçün onları hazırlayırlar. Qızıl gül ədəbiyyatda xüsusilə məhəbbəti ifadə et-

mək üçün istifadə olunan çoxmənalı simvollardan biridir. Meykonun evindəki süni güllər qadınlara qarşılıq olduğu sevgisizliyi, sıxıntını və kədəri ifadə edir.

Ağaclar romanda təzadlı mənaya malikdir. Bir tərəfdən, Denver sakitlik və harmoniya axtarışında məhz ağaclarda gizlənir. O, daxili rahatlığı əldə etmək üçün ağaclar arasında gizlənir, çünki onlar təkcə qəhrəman üçün deyil, hamı üçün sakitlik və rahatlığı ifadə edir, digər tərəfdən sevimli evin uca ağacları plantasiyanın dəhşətini gizlədir, yanan ağacların və linçləmənin obrazları isə insan təbiətinin qaranlıq tərəfləri ilə bağlıdır. Bu simvolun ikiliyi ondadır ki, Setinin özü ağacların gözəlliyini görə bilmir, lakin anlayır ki, bu ağaclar (Sevimli Evin yanında böyüyən sikomor) insan əzabları ilə bağlıdır:

The splash of water, the sight of her shoes and stockings awry on the path where she had flung them; or Here Boy lapping in the puddle near her feet, and suddenly there was Sweet Home rolling, rolling, rolling out before her eyes, and although there was not a leaf on that farm that did not make her want to scream, it rolled itself out before her in shameless beauty. It never looked as terrible as it was and it made her wonder if hell was a pretty place too. Fire and brimstone all right, but hidden in lacy groves. Boys hanging from the most beautiful sycamores in the world. It shamed her-remembering the wonderful soughing trees rather than the boys. Try as she might to make it otherwise, the sycamores beat out the children every time and she could not forgive her memory for that.

[Suyun şıppıltısı; cığırda atılan başmaqlar və corablar; Oğlan adlı it onun ayağının altındaki gölməçədən su içir – və birdən, hardansa Sevimli Ev peyda olur, yaxınlaşır, düz onun üstünə hərəkət edir, və bütün malikanə onun qarşısında öz ədəbsiz gözəlliyi ilə böyüyür, lakin həmin o ağaclardakı hər yarpaq haray qoparmaq istəyir. Zahirən malikanə elə də dəhşətli görünmürdü, Seti heyrətlənirdi: görəsən cəhənnəm də belə gözəl yerdir? Təbii ki, orada cəhənnəm atəşi var və kükdür iyi gəlir, lakin bunlar hamsı çinarlıqda gizlənib. Və dünyada ən gözəl sikomorun budaqlarında asılanlardır. O utandı: əvvəlcə heyrətamiz gözəlliyə malik ağacların xışiltısını, sonra isə insanları xatırladı. Nə qədər çalışsa da, sikomorlar əvvəlcə ona cavan görünürdü və o öz yaddaşını bağışlaya bilmirdi.

Ağacın simvol kimi ikili xüsusiyyəti Setinin özünün ağaclara verdiyi qiymətdə əksini tapır. Bununla belə, qeyd edək ki, burada ağaclar insan qəddarlığından daha böyük və güclü olan təbiətin gözəllik simvoludur.

Ağaca simvol kimi mədəniyyətə aid təsəvvürlərdə də rast gəlinir, lakin müxtəlif əsərlərdə, həmçinin T.Morrisonun bu əsərində, o müxtəlif cür izah olunur. Yəni bu simvol ənənəvi şəkildə işlədilmir, hər hansı bir müəllifə xas işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

“Solomonun nəğməsi” romanında meydana gələn digər ənənəvi simvol qızıdır. Milkmen var-dövlət əldə etmək istəyir, qızıl zənginliyə can atma simvolu kimi çıxış edir.

T.Morrisonun əsərlərində rənglər xüsusi simvolik vəzifə daşıyır, bu da onun yaradıcılığında irqi problemlərin əhəmiyyəti ilə qismən bağlıdır. Rəng personajın həyatında çox şeyi həll edən dərinin, saçların və ya gözün rəngi deyildir. Rəng başqa simvolik rola da malikdir.

Lakin, əvvəlcə rəng simvolikası və irqin əlaqəsi haqqında danışaq. Bu əlaqəni, əvvəlcə, “Ən mavi gözlər” romanında tapırıq. Pekola adlı qəhrəman - “kasıb,

qara və çirkin” kimi təsvir olunan 11 yaşlı qız qara gözlərinin mavi olmasını arzulayır. Mavi rəngə verilən, aşağıda danışacağımız aydın simvolizmdən əlavə romanda simvol kimi rəng konsepti çox böyük rol oynayır. T.Morrison bu romanı rənglərin və əşyaların əlaqələndirilməsi ilə başlayır:

Romanın əvvəli ev və qapı simvolikası ilə bərabər, rəng simvolikası ilə dolğunlaşdırılıb. Yaşıl və ağ rəngin ev ilə əlaqələndirilməsi postmodernizm üsulu kimi oxucunun intizarını aldatmadır, çünki ağ və yaşıl təmizlik, yenilənmə və canlanma ilə bağlı rənglərdir. Ağ ailə və ağ-yaşıl ev şüurda xoşbəxtlik, rahatlıq və şəxsiyyətin sakit inkişafı ilə paralellik təşkil edir. Lakin, həmin an müəllif əlavə edir: “Onun qırmızı qapısı var”. Qırmızı rəngin simvolikası qan rəngi, əzab, məhvedici ehtiras, hədsiz dağıdıcı məhəbbət konnotasiyası ilə müşayiət olunur. Biz burada simvolların qarışmasını, hər simvola və rəngə uyğun olan simvolik sahə arasında balansın pozulduğunu görürük.

Beləliklə, romanda ev ailə, istinadgah, müdafiə simvolu kimi ismət,saflıq və həyat,canlanma mənbəyinin keyfiyyətlərinə malikdir. Bundan əlavə, romanın əvvəli çox kiçik uşağa ünvanlanmış söz kimi səslənir, onu dünyanı dəkr etməyə, müxtəlif əşyaları ayırmağa, onları dünyanın ümumi mənzərəsinin elementləri kimi bir yerə yığmağa səsləyir. Bununla belə, qapı evə girişdir, yəni bu dünyaya giriş üçün icazədir; qırmızı, yəni qan, ehtiras, iztirab rənginə boyanmışdır.

Həmin əşyaların və rəng-simvolların modernizm tərzinə uyğun verilməsini biz sonra da görürük:

Here is the house it is green and white it has a red door it is very pretty here is the family mother father dick and jane live in the green-and-white house they are very happy...

[Bu ev yaşıl və ağdır qapısı qırmızıdır çox gözəldir bu ailədir ana ata dik və ceyn ağ-yaşıl evdə yaşayırlar onlar çox xoşbəxtdirlər...]

T.Morrison durğu işarələri olmayan nitqə müraciət edir, bununla da oxu ritmini sürətləndirir, bu zaman oxucu qar topası kimi sürətlə hərəkət edən mətnin axınına dalır. Lakin romanın əvvəlində üçüncü abzasda, dəlinin və ya qorxan, təlaş içində olan insanın qavramasını xatırladan düşüncə axınında, sözlər arasında məsafə itəndə, oxu ritmi dözülməz dərəcədə sürətli olanda rəng və əşya qovuşmağa başlayır:

Here is the house it is green and white it has a red door it is very pretty here is the family mother father dick and jane live in the green and white house they are very happy...

[Bu ev yaşıl və ağdır qapısı qırmızıdır çox gözəldir bu ailədir ana ata dik və ceyn ağ yaşıl evdə yaşayırlar onlar çox xoşbəxtdirlər...]

Beləliklə, oxucu dünyanın sabit mənzərəsindən, rənglərinə boyanan evdən həyatın başlanğıcının və dünyanın başgicəlləndirici ritminə, dəyişkən mənzərəsinə keçid edir; bu dünyada bütün rənglər və əşyalar vahid ləkədir, hər bir rəngin və əşyanın simvolikası, narahət, hətta qorxulu bir şeyin içində əriyir.

Ədəbiyyat

1. Rokotnitz, Naomi. “Constructing Cognitive Scaffolding Through Embodied Receptiveness: Toni Morrison’s The Bluest Eye,” *Style*. 41:4 (2007): 385- 408,479,481. Literature Online Reference. Web. 4 Sept. 2009.

2. Shute, Sarah. "Sula." KnowledgeNotes. Cambridge: Proquest Information and Learning Company (2002): 1-24. Literature Online Reference. Web. 9 Sept. 2009.
3. "The Bluest Eye." Knowledge Notes. Cambridge: Proquest Information and Learning Company (2002): 1-24. Literature Online Reference. Web. 26 Nov. 2009.
4. Venkatesan, Sathyaraj; Neelakantan, Gurumurthy. "Morrison's Sula." The Explicator. 66:2: (2008): 113-16. Literature Online Reference. Web. 17 Sept. 2010.

Summary

Toni Morrison, the creative features of symbolism

The characteristic features of symbolism in the works of Toni Morrison

This article deals with the specific features of the symbols used in the novels of Toni Morrison. Symbolism can be found in most postmodern novels. The reader can find it difficult to perceive the whole novel without having the main idea of the symbols used in it. The symbols play important role in grasping the literary concept of the novel, in the meanwhile they differ with the wide possible explanations.

Резюме

Тони Моррисон, творческие черты символизма

В данной статье говорится об особенностях символов, которых Тони Моррисон использовала в своих произведениях. Символизм встречается во многих пост-модернистских произведениях. Читатель не понимая сущность этих символов, затрудняется осмыслить произведения писателя. Такие символы являются важными для понимания идейно-образного содержания произведения, но при этом они характеризуются многочисленностью возможных толкований.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. N.Sadixova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
26.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.05.2017

DİGƏR SAHƏLƏR

ped.f.d., dos. Rüstəm Əşrəfov
SDU

E-mail: rustam.eshrefov@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN YERİ VƏ İMKANLARI

Açar sözlər: zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma bölüşdürmə

Keywords: time, sequence, causal effect, clarification, opposition, distribution

Ключевые слова: время, последовательность, причинно-следственный, выяснение, противопоставление, распределение

IX sinfin Azərbaycan dili proqram və dərsliklərində tabesiz mürəkkəb cümlənin yeri və imkanları konkret şəkildə göstərilmiş və onun tədrisinin təşkili yolları çox ciddi şəkildə təhlil olunmuşdur. IX sinif proqramlarında tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisinə 17 saat vaxt ayrılmışdır [1, s.17-19].

IX sinifdə “Tabesiz mürəkkəb cümlə” bölməsi üzrə ümumiləşdirici dərslərin təşkilinin icmal nümunəsi belə verilmişdir:

Məlumdur ki, ümumiləşdirici dərslərdə təqdim olunan anlayışların, qrammatik məfhumların mənimsənilməsi, nəzəri materialların sistemləşdirilməsi, bu işin qarşısında qoyulan məqsədin həyata keçirilməsini təmin etmir. Əksinə şagirdlər Azərbaycan dilindəki ümumiləşdirici dərslərdə təqdim olunan hər hansı fakt və hadisəni, qaydanı ona oxşar olanlardan ayırmağı, fərqli jəhətləri müəyyənləşdirməyi, ayrı-ayrı faktlardan ümumiləşmiş nəticələr çıxarmağı, başqa sözlə, nəzəriyyədən praktikaya, praktikadan nəzəriyyəyə doğru irəliləməyi bəjarmalıdırlar.

Ümumiləşdirici dərslərdə nəzəri materiallar praktik çalışmaları köməyi ilə dərindən mənimsənilir, qazanılan biliklər möhkəmləndirilir, orfoqrafiya və nitq inkişafı sahəsində zəruri vərdişlər aşılır. Müəllim həm dərslərdəki çalışmalardan, həm də ehtiyaj duyduqda dərslərdəki çalışmaları məzmununda, quruluşunda, sistemində dəyişiklik aparmaqla özünün hazırladığı müxtəlif xarakterli çalışmalardan istifadə edir.

Məzmun mətnində ifadə olunan bitkin fikir, forma isə həmin məzmunu ifadə edən maddi qabıqdır. Bu baxımdan ümumiləşdirici dərslərin təşkilində məzmun və formanın qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanmaq, onları vəhdətdə götürmək son dərəcə vacibdir [2, s.98-104].

Standart: (1.2.4, 2.2.2, 4.1.1, 4.1.2)

Mövzu: “Tabesiz mürəkkəb cümlə” bölməsi üzrə ümumiləşdirici dərslər.

Məqsəd: Mürəkkəb cümlənin növlərini fərqləndirir, sözləri müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədir, şagirdlərin müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini və rəbitəli nitqini inkişaf etdirmək üçün onların biliklərini daha da dərinləşdirib, ümumiləşdirir.

İnteqrasiya: Ədəbiyyat, İngilis dili, Rus dili, Tarix, Coğrafiya, Musiqi fənləri ilə əlaqə yaradır.

Üsul: İnteraktiv üsul; qruplarla iş, əqli hücum, işgüzar səs-küy, müsahibə, müzakirə, dissuksiya və s.

Dərsin təchizati: IX sinif Azərbaycan dili dərsliyi, əyani vəsaitlər, sxemlər, cədvəllər, kartoçkalar, testlər.

Dərsin gedişi:

Sinfi təşkil etmək üçün şagirdləri tərkibində 4-5 şagird olmaqla, 5 qrupa bölürük. Bu məqsədlə ağ, qırmızı, sarı, göy və yaşıl rəngli kağızdan 5x5 ölçüdə kəsinib stolun üstündə qarışdırırıq. Üzərində “Günəş”, “Ulduz”, “Şəfəq”, “Səma” və “İdeal” sözləri yazılmış böyük ölçülü kağızları stolların üzərinə düzürük. Şagirdlər öz partalarında əyləşirlər. Sonra şagirdlər özlərinə liderlər seçirlər. [3, s.66-68]

Liderlər seçildikdən sonra onlara ev tapşırıqlarını yoxlamağı tapşırıq. Liderlər ev tapşırıqlarını kəmiyyətə yoxlayıb, məlumat verdikdən sonra tapşırıqları keyfiyyətə yoxlamaq məqsədilə ayrı-ayrı qrup şagirdlərinə cümlələri bir-bir oxutdurub, lazım gələrsə, nöqsanları düzəldiririk. Əqli hücum üsulundan istifadə edərək yeni mövzuya aid kiçik müsahibə, yəni motivasiyanı təşkil edirik.

I mərhələ: Motivasiya

1. Mürəkkəb cümlə anlayışı.
2. Mürəkkəb cümlənin növləri: tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə.
3. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin ümumi cəhətləri.
4. Hər ikisinin sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlməsi.
5. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin bir-birindən fərqi.
6. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin eynihüquqlu olması, onların tabesizlik əsasında əlaqələnməsi.
7. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında istifadə edilən durğu işarələri.
8. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında istifadə edilən bağlayıcılar – tabesizlik bağlayıcıları.
9. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri.
10. Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlil qaydası.

Hər şeydən əvvəl mürəkkəb cümləyə öz münasibətimizi bildirək.

İki və ya daha artıq cümlənin birləşməsindən ibarət olan cümlələrə **mürəkkəb cümlə** deyilir.

Sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha çox qrammatik əsası olur. Bu isə mürəkkəb cümləni təşkil edən hər bir sadə cümlənin öz mübtədası və xəbəri olmasına işarədir. Məs.: Göy guruldadı, şimşək çaxdı, yağış yağmağa başladı. Sahib atı yəhərlədi, Murad kəllə otaqdan yapıncını gətirdi, lakin Səməd bəy onların canfəşanlılığına əhəmiyyət vermədi və s.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi təktərəkibli də ola bilər. Belə hallarda həmin tərkib hissədə mübtədə axtarmağa ehtiyac yoxdur. Məs.: Şad xəbər verdilər, ananın ürəyi açıldı. Gün batdı və ancaq bundan sonra bizi hərbi hissəyə buraxdılar və s.

Birinci cümlənin birinci tərəfi (Şad xəbər verdilər) qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, ikincisi (Ananın ürəyi açıldı) şəxssiz cümlə şəklində qurulmuşdur. Ona görə də tərkib hissələrinin heç birinin mübtədası yoxdur. İkinci cümlənin birinci tərəfi (Gün

batdı) şəxslə cümlə, ikinci tərəfi (ancaq bundan sonra bizi hərbi hissəyə buraxdılar) isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir və ikinci tərəfin mübtədası yoxdur.

Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə sintaktik cəhətdən iki cür bağlanır: **tabesizlik yolu** ilə və **tabelilik yolu** ilə.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ya hamısı bərabərhüquqlu olur, ya da tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri isə ondan asılı olur. Məs.: Tahir qəzet oxuyur, qardaşı televizora baxır, anası isə onların axşam yeməyinə tədarük görürdü. Aydın idi ki, xəbəri eşidən Həsən dərhal kəndə gedəcək və s.

Birinci cümləni formalaşdıran üç sadə cümlənin hər biri müstəqil, bərabərhüquqlu, ikinci cümlədə isə birinci tərəf (Aydın idi ki,) qrammatik cəhətdən müstəqil, yəni baş cümlə, ikinci tərəf isə (xəbəri eşidən Həsən dərhal kəndə gedəcək) ondan asılı, yəni budaq cümlədir.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən bu cür bağlılıq tabesiz bağlılıq və tabeli bağlılıq adlanır. Bu cəhətdən mürəkkəb cümlələrin iki növü var:

1) **Tabesiz mürəkkəb cümlələr** (bu cümlələr tabesizlik yolu ilə yaranır).

2) **Tabeli mürəkkəb cümlələr** (bu cümlələr tabelilik yolu ilə yaranır).

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Oxşar cəhətlər aşağıdakılardır: hər ikisi iki və ya daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir; hər ikisinin tərəfləri arasında zaman, qarşılaşdırma, səbəb və s. mənə əlaqələri olur; hər ikisinin tərkib hissələri bağlayıcı və intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnir.

Fərqli cəhətlər isə bunlardır: tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bərabərhüquqlu, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri isə biri digərindən asılı olur (baş və budaq cümlə); tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin hər biri fikrin ifadəsində eyni dərəcədə iştirak edirsə, tabeli mürəkkəb cümlədə isə tərkib hissələrindən biri o birisindəki fikri izah və ya aydınlaşdırmağa xidmət edir; tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir və hətta bunların intonasiyasında da fərq olur.

II mərhələ: Tədqiqatın aparılması

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bərabərhüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir [4, s.148-153].

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr bir-biri ilə müxtəlif mənə əlaqələrilə (**zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəsi**) bağlanır. Bu əlaqələr həm tabesizlik bağlayıcıları, həm də intonasiya ilə, bağlayıcısız yaranır. Bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələr iki qrupa ayrılırlar: **bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr** və **bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr**.

III mərhələ: Məlumat mübadiləsi

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün aşağıdakı bağlayıcılardan istifadə olunur:

1) **Birləşdirmə bağlayıcısı:** və; Məs.: Qapı açıldı və Həsən içəri girdi. İldırım çaxdı və şiddətli yağış yağmağa başladı. Müəllim otağa daxil oldu, uşaqlar səslərini kəsdilər və bundan sonra Sara çölə çıxmaq üçün müəllimdən icazə istədi və s.

2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin və s. Məs.: Gün çıxdı, ancaq yağış kəsmədi.

3) İştirak bağlayıcıları: həm, həm də (ki), hətta, da, də. Məs.: Hava birdən-birə soyudu, hətta yağış da yağdı.

4) İnkâr bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki; Məs.: Nə o bunu dindirir, nə də o bunu danışdırır.

5) Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə də və s.; Məs.: Gah gün çıxır, gah bulud olur, gah da xəzri əsməyə başlayır.

6) Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, məsələn və s.; Məs.: Redaksiya fəaliyyətdə idi, yəni qəzet vaxtında çıxırdı.

Qarşılaşdırma, iştirak, inkar və bölüşdürmə bağlayıcıları ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri bir-birinə bağlanıbsa, həmin bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur. Aydınlaşdırma bağlayıcısı olan yəni (dən) əvvəl çox vaxt vergül, bəzən də nöqtəli vergül qoyulur [5,s.314-333].

IV mərhələ: Məlumatın müzakirəsi və təşkili

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri həm bağlayıcıların iştirakı, həm də intonasiya ilə yaranır. Bunlar aşağıdakılardır: Zaman əlaqəsi, ardıcılıq əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

1) Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində eyni zamanda baş verən hadisələr sadalanır. Məs.: 1) Sənəmi görər-görməz bütün məclis onu seyr etdi və hər kəs bir-birinə pıçıldaşmağa başladı. 2) Həm şəhərdə sakitlikdir, həm də yollar təhlükəsizdir. 3) Mal-qara kölgəyə çəkilərək gövşəyir, quşlar qanadlarını yığaraq budaqların üstündə mürgü vurur, itlər dillərini yarım qarış çıxararaq ləhləyirdilər. 4) Nə müğənni oxumağına ara verir, nə də Arif inadından əl çəkib oturmaq istəmirdi. 5) Qız yuxuda sayıqlayır, ata-anası da onun bu halına acıyaraq səssizcə ağlayırdılar və s.

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr sadalanma üsulu və quruluşundan görüldüyü kimi, ikidən artıq da ola bilər. Bu cümlələrin tərkib hissələri sərbəst sadalandığından onların yerini dəyişmək olur və bu zaman məna dəyişmir.

2) Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində müəyyən ardıcılıqla baş verən hadisələr sadalanır: Məs.: 1) Lampalar söndü, kino verilişi başlandı. 2) Dəhlizin qapısı açıldı və otağa bir qız daxil oldu. 3) Heyvanlar kəsildi, qəssablar işlərini qurtardı, aşpazlar qibte ediləcək bir cəldliklə yemək tədarükünə başladılar. 4) Qapı açıldıktan sonra Rüşad içəri keçdi, anası onu sınaqçı nəzərlərlə süzərək yenidən öz işi ilə məşğul olmağa başladı. 5) Toy qurtarandan sonra hamı dağıldı, toyxana boş qaldı və Əbdül qollarını sinəsinə çarpazlayaraq sabahki işlər barədə dərin düşüncələrə daldı və s.

3) Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədəki iş səbəbi, ikinci tərkib hissədəki iş onun nəticəsini bildirir. Məs.: 1) Birdən motor susdu, çarxlar dayandı. 2) Günəş batdı və göylər qaraldı. 3) Şiddətli külək əsməyə başladı və ağacdakı kal meyvələr bir anın içində yerə tökülərək zay oldu. 4) Ay batdı, gecə zülmətə qərç

oldu və uzaqdakı təpə büt-bütün görünməz oldu. 5) Bu xəbəri eşidən qızçığaz bərk sarsıldı və biz onu sakitləşdirə bilmədik və s.

Qeyd: Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında bənzəyiş var. Yadda saxlamaq lazımdır ki, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir kortəbiilik olur, yəni birinci cümlədəki səbəbdən sonrakı cümlədəki hadisə baş verir. Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə isə işin ardıcıl icrası öz ifadəsini tapır. Məs.: 1) Arvad diksindi və süd kasası əlindən yerə düşdü (səbəb-nəticə əlaqəsi); 2) Günəş batdı, lampalar yandı (ardıcılıq əlaqəsi).

4) Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrindən biri ümumilik bildirir, digəri o birinin ifadə etdiyi fikri aydınlaşdırır.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri əksərən intonasiya ilə bir-birinə bağlanır. Bəzi hallarda **yəni** aydınlaşdırma bağlayıcısından da istifadə olunur. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri intonasiya ilə bağlandıqda hissələr arasında iki nöqtə və ya nöqtəli vergül, **yəni** bağlayıcısı ilə bağlandıqda vergül qoyulur. Məs.: 1) Əhmədin işi asan idi: idarələrə məktub daşıyırdı. 2) Uzun qış axşamı idi: külək dəhşətli bir uğultu ilə əsirdi. 3) Səlim başını tərپətdi, yəni o, bu işə razı idi. 4) İndi Qüdrət ondan heç bir şey gizlədə bilməzdi: ananın gözlərini aldatmaq onun qəlbini aldatmaq qədər çətin idi. 5) Sahədə qızğın iş gedirdi; kimisi çalalara gübrə tökür, kimisi qələmə əkirdi.

Qeyd: Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələri arasında o vaxt nöqtəli vergül işarəsi qoyulur ki, cümlənin tərkib hissələrinin birində vergül işarəsi olsun. Məs.: Ələm qoruqdakı hündür ərik ağacına nəzər saldı; budaqların çoxu puçurlamışdı, tumurcuqların burnu ağarırdı.

5) Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş və ya hadisələr bir-biri ilə qarşılaşdırılır.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri intonasiya, qarşılaşdırma bağlayıcıları (**amma, ancaq, lakin**) və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir. Məs.: 1) Mən çox çalışdım, o isə məni saya salmadı. 2) Aslan kişi getmək istədi, ancaq İsa kişi qoymadı. 3) Hadisənin nə yerdə olduğunu Kərəm başa düşmüşdü, İlyas isə heç nə anlamırdı. 4) Çiçək var, amma aparmaq öz əlindədir. 5) Uşaq hönkür-hönkür ağlayır, ancaq gəlin, elə bil, uşağın ağlamığını eşitmirdi və s.

Qeyd: Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları ilə yanaşı, yeri gəldikdə isə bağlayıcısından da istifadə olunur. Məs.: Mən şofer olub maşın sürürəm, sən isə bədnəzərdən qorxursan.

6) Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrindəki iş və ya hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və ya daha artıq işdən yalnız birinin mümkünlüyü ifadə olunur. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr bölüşdürmə bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır. Məs.: 1) Gah güclü yağış yağır, gah da külək əsirdi. 2) Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da mən onları görmək üçün şəhərə gedəcəyəm. 3) Ya vətən torpağı tam azad olunacaq, ya da biz hamımız bu yolda qurban gedəcəyik. 4) O gah təbil döyür, gah da fit çalırdı. 5) Bu yerlərdə gah taxıl əkilir, gah da bostan bitkiləri becərilirdi.

Qeyd: Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları işlənmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qarşılaşdırma, **və, həm, həm də, nə, nə də, da, də** bağlayıcıları işlənmiş cümlələrdə zaman, ardıcillıq və səbəb-nəticə əlaqəsi, **yəni** bağlayıcısı işlənmiş cümlələrdə aydınlaşdırma əlaqəsi, **ya, ya da, gah, gah da** bağlayıcıları işlənmiş cümlələrdə isə bölüşdürmə əlaqəsi olur[6, s. 85-95].

Bu mərhələdə təklif olunmuş test tapşırıqları üzrə verilmiş suallar əsasında cavablar sütununu doldurmaq tələb olunur və səhv cavablar müəyyənləşdirilir.

III mərhələdə test tapşırıqları ilə əlaqədar suallar belə verilmişdir:

I qrup “Günəş” komandası.

1. Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrdə hansı mənə əlaqəsini yaradır?

A) zaman B) səbəb-nəticə C) qarşılaşdırma D) bölüşdürmə E) aydınlaşdırma

2. Bağlayıcılardan biri ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri bağlana bilmir?

A) lakin B) həm də C) nə, nə də D) ilə E) və

3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin mənə əlaqələrindən biri bağlayıcısız yarana bilmir?

A) bölüşdürmə B) zaman C) səbəb-nəticə D) aydınlaşdırma E) qarşılaşdırma

4. “Mirzə susub dayanmış, bir söz demirdi, yəni o, bu məsələ ilə razı deyildi” cümləsinin tərəfləri bir-birinə hansı bağlayıcı ilə bağlanıb?

A) birləşdirmə B) bölüşdürmə C) aydınlaşdırma D) inkar E) iştirak

5. Verilmiş cümlə haqqındakı səhv fikirləri müəyyənləşdirin:

“Laçın ev tikmək istəyir, bu da olmaz”

1. Tabeli mürəkkəb cümlədir.

2. Həmcins üzvlü sadə cümlədir

3. İntonasiya ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlədir.

4. Ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

5. Amma-bağlayıcısını cümləyə əlavə etmək olar.

A) 1, 2, 3 B) 1, 2, 5 C) 1, 2, 4 D) 3, 5 E) 3, 4, 5

II qrup “Ulduz” komandası.

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında işlənən bağlayıcılar kimi verilən bağlayıcılardan biri məntiqi pozur:

A) fəqət B) halbuki C) yoxsa D) amma E) istər

2. Biri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayan bağlayıcı ola bilməz.

A) və B) madam ki C) da D) amma E) həm

3. Biri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında olan mənə əlaqəsi deyil?

A) ardıcillıq B) zaman C) səbəb-nəticə D) aydınlaşdırma E) şərt

4. “Qapı şiddətlə döyüldü, lakin heç kəs qapını açmadı” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi var?

A) zaman B) səbəb-nəticə C) qarşılaşdırma D) bölüşdürmə E) aydınlaşdırma

5. “Günəş doğdu və hər tərəf süd kimi ağappaq rəngə boyandı” cümləsinin tərkib hissələri arasında olan mənə əlaqəsini göstərin.

A) aydınlaşdırma B) zaman C) qarşılaşdırma D) səbəb-nəticə E) bölüşdürmə

III qrup “Şəfəq” komandası

1. Biri səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə deyil?

- A) Ay doğdu, hava işıqlandı.
- B) Yağış yağdı, külək əsdi.
- C) İldırım çaxdı, göy guruladı və yağış yağmağa başladı.
- D) Uşağın ayağı daşa ilişdi və o, üzü üstə yerə yığıldı.
- E) Günəş batdı, lampalar yandırıldı.

2. “Elə bil, onu qaranlıq bir otağa saldılar: hər şey bir anda gözündə görünməz oldu” cümləsinin tərkib hissələri arasında hansı əlaqə vardır?

A) Bölüşdürmə B) səbəb-nəticə C) aydınlaşdırma D) ardıcılıq E) qarşılaşdırma

3. “Qarşı meşədəki çaqqallar səs-səsə verib ulayır, itlər hürüşür, çobanlar heç nə olmamış kimi öz işləri ilə məşğul idilər” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi vardır?

A) zaman B) aydınlaşdırma C) səbəb-nəticə D) qarşılaşdırma E) ardıcılıq

4. “Buludların arasında gizlənən ay göründü, meşə yolu işıqlandı və biz fürsətdən istifadə edərək çayın qırağına endik” cümləsindəki mənə əlaqəsini göstərin.

A) zaman B) səbəb-nəticə C) aydınlaşdırma D) qarşılaşdırma E) ardıcılıq

5. “Bərk qar yağır, külək canavar kimi ulayır, tufan adama göz açmağa imkan vermirdi” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqələri işlənmişdir?

A) zaman B) qarşılaşdırma C) ardıcılıq D) aydınlaşdırma E) səbəb-nəticə

IV qrup “Səma” komandası

1. “Dəniz gah quzu kimi qayanın dibinə baş qoyur, gah da şiltaq ləpələr daşlara çırpılaraq qəribə bir səs çıxarırdı” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi var?

A) bölüşdürmə B) zaman C) səbəb-nəticə D) aydınlaşdırma E) qarşılaşdırma

2. Tabesiz mürəkkəb cümlə hansıdır?

- A) Hər nə desə, ona qulaq asar, sözünü yerə salmazdılar.
- B) Dediym budur, verdiyin vədə vaxtında əməl et.
- C) Sizə nə tapşırılıb, onu da edin.
- D) Uşaqlar əvvəl əl-ələ verib oynadılar, sonra da nənələri onlara qoşuldu.
- E) Gələrsən, işin nə yerdə olduğunu öyrənərsən.

3. “Nə Həsən dillənir, nə də Suğra onu içəri dəvət edirdi” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi vardır?

A) zaman B) aydınlaşdırma C) qarşılaşdırma D) bölüşdürmə E) ardıcılıq

4. “Gözəl bir yaz günü idi; çəməndə göy otlar dizə çıxmış, çiçəklərin ətri hər tərəfi bürümüşdü” cümləsində hansı mənə əlaqəsi işlənmişdir?

A) aydınlaşdırma B) qarşılaşdırma C) səbəb-nəticə D) bölüşdürmə E) zaman

5. “Sərin külək əsdi, mağara bir sərinlik doldu” cümləsinin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələrini göstərin.

A) ardıcılıq B) səbəb-nəticə C) aydınlaşdırma D) bölüşdürmə E) zaman

V qrup “İdeal” komandası

1. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni seçin.

- A) Yağış yağdı, yolların tozu yatdı.
- B) Ağız deyəni qulaq eşitmirdi: 20-30 adam üz-üzə, çiyin-çiyinə oynayırdı.

- C) Mən çox dedim, o az eşitdi.
- D) Lampalar söndü, kino verlişi başlandı.
- E) Xürrəm danışmaq istədi, amma Əli imkan vermədi.

2. “Tələbələrin hamısı məşğul idi; kimi kitab oxuyur, kimi mühazirə dəftərlərini səliqəyə salır, bəziləri də cidd-cəhdlə sualları kafedradan götürmək istəyirdi” cümləsinin tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi vardır?

- A) zaman B) aydınlaşdırma C) bölüşdürmə D) qarşılaşdırma E) səbəb-nəticə

3. “Dostundan ayrılan yeddi il ağlar, vətəmindən ayrılan bütün ömrü boyu ağlar” cümləsi haqqındakı fikirlərdən biri düzdür:

- A) Sadə cümlədir.
- B) Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- C) Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- D) Ümumi şəxslı cümlədir.
- E) Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

4. Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında hansı əlaqənin olduğunu müəyyənəşdirin:

“Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkədikcə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı”.

- A) qarşılaşdırma B) zaman C) ardıcılıq D) birləşdirmə E) bölüşdürmə

5. Sərin meh ötür, balkonun önünə ucalmış qovaqlar xışıldadı. – cümləsinin mənə əlaqəsini müəyyənəşdirin:

- A) Qarşılaşdırma B) zaman C) səbəb-nəticə D) birləşdirmə E) bölüşdürmə

V mərhələ: Nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirilməsi

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələri sadə cümlələrin məzmunundan və intonasiyadan asılı olur. Məs.: 1) Sərin külək əsdi, mağara bir sərinlik doldu. 2) Əhməd çıxış etmək istədi, Qulu imkan vermədi.

Birinci cümlədə səbəb-nəticə, ikinci cümlədə qarşılaşdırma əlaqəsi var.

İntonasiya ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr arasında vergül qoyulur. Məs.: İldırım çaxdı, göy guruldadı, yağış yağmağa başladı.

Belə hallarda sonuncu tərkib hissələr arasında və bağlayıcısı da işlənə bilər.

Tabesiz mürəkkəb cümlə bölməsini aşağıdakı sual və tapşırıqlarla yekunlaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb cümlə nəyə deyilir?
2. Mürəkkəb cümlənin neçə növü vardır?
3. Mürəkkəb cümləni bir-birinə bağlayan vasitələr hansılardır?
4. Mürəkkəb cümlə bir-birinə hansı bağlayıcılarla bağlanır?
5. Tabesiz mürəkkəb cümlənin mənə əlaqələri hansılardır?
6. Mürəkkəb cümlənin hissələri arasında vergül və nöqtəli vergülün işlənmə məqamları hansılardır?
7. Tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlil qaydası necə aparılır?

VI mərhələ: Yaradıcı tətbiqetmə

Tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlil qaydası

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü müəyyənəşdirilir.

2. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr göstərilir və cümlənin bağlayıcılı, yaxud bağlayıcısız olduğu qeyd edilir.

3. Sadə cümlələrin bir-biri ilə hansı vasitələrlə (intonasiya və ya bağlayıcılarla) bağlandığı, tərkib hissələri arasında məna əlaqələri göstərilir və sonra hər bir tərkib hissə sadə cümlə kimi ayrıca təhlil edilir.

Nümunə: Maşın dayandı, atam qapını açaraq aşağı düşdü və bacım bir quş cəldliyi ilə onun qabağına yüyürdü. – Nəqli, birləşdirmə bağlayıcılı, üç tərkib hissəsindən ibarət ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

1. Sadə, müəyyən şəxslı, müxtəsər “cümlə”: Maşın dayandı.

2. Sadə, müəyyən şəxslı, geniş “cümlə”: Atam qapını açaraq aşağı düşdü.

3. Sadə, müəyyən şəxslı, geniş “cümlə”: Bacım bir quş cəldliyi ilə onun qabağına yüyürdü.

Şagirdlərin cavablarını yekunlaşdıraraq “Azərbaycan təbiəti” mövzusunda kiçik bir inşa yazını evdə yerinə yetirməyi tapşırır, bu inşa yazıda bacardıqca tabesiz mürəkkəb cümlələr qurmağı və yeri gəldikcə atalar sözləri, məsəllər və başqa bədii ifadələrdən də istifadə etməyi şagirdlərə məsləhət görülür.

Nəhayət, dərş prosesində keçirilən bilik yarışının nəticələri bütün mərhələlər üzrə yekunlaşdırılır və qalib komandalar elan edilir və qiymətləndirilir. Hər 4 komandanın üzvlərinə dərşlərində uğurlar arzu edildikdən sonra, dərşdə fəal iştirak edənlərə bayraqçılar və kiçik hədiyyələr verilir. Evə tapşırıq üçün dərşlikdə olmayan test tapşırıqlarını yerinə yetirmək tapşırılır [7, s.94-100].

VII mərhələ: Qiymətləndirmə və refleksiya.

Dərşdə qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşdirmək üçün vaxtında öz qüsurlarını, öz nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və nələrin kömək etdiyini müəyyənləşdirmək üçündür. Refleksiya (yekunlaşdırma) - artıq başa çatmış prosesin son nəticəsidir. Refleksiya hesabına şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini tamamilə dərk etmiş olur. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini qiymətləndirmə və ya refleksiya prosesləri şagird nailiyyətlərinin son nəticələrini göstərməyə xidmət edir.

Nümunəvi dərşin təşkili göstərdi ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisinin bu cür aparılması onlarda bilik, bacarıq və vərdisləri daha da dərinləşdirir, qazanılan biliklərini möhkəmləndirir, onların nitq və təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Nəticə etibarlı ilə məktəblilər bu qazandıqlarına əsasən digər fənləri də (Ədəbiyyat, İngilis dili, Rus dili, Tarix, Coğrafiya, Musiqi fənləri ilə əlaqə) dərşindən və şüurlu mənimsəyir, öyrəndikləri nəzəri materialları praktik çalışmalara bacarıqla tətbiq edə bilirlər. Şübhəsiz, bu da onların doğma dilə həssas münasibətlərinin, dünyagörüşlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə sintaksisin müasir problemləri tədqiq olunur, təlimdə tabesiz mürəkkəb cümlənin nəzəri əsasları araşdırılır, bunun Azərbaycan dilinin tədrisində yeri, rolu və imkanları göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təlimdə tabesiz mürəkkəb cümlənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti araşdırılır ki, bu da Azərbaycan dilinin tədrisində müasir problemlərin öyrədilməsinə və gələcək müəllim kadrlarının elmi-metodiki səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramları. Bakı 2012-2016
2. E. Məmmədova Yeni məzmun yeni yanaşma tələb edir. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı № 5, 2013
3. N. Abdullayev Fəal təlim zamanı qruplarla işin təşkili. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı № 6, 2013
4. Q.Kazımov Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı. 2008
5. Azərbaycan dili. Bakı. 2009
6. M. Həsənov Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı.1987
7. Azərbaycan dili. IX sinif üçün dərslik. Bakı. 2016

Summary

On the Semantic ties in complex sentences

The article investigates the peculiarities of semantic ties existing between the parts of complex sentences in the light of logics, the existence of these ties in sentences with homogeneous predicates. For the first time the article investigates the issue of relativity and obligations of semantic ties in complex sentences, the scientific classification of these ties is given on these bases.

Резюме

Место и возможности сложносочиненное предложение преподавании в Азербайджанском языке

В статье особенности смысловых связей, существующих между частями сложносочиненное предложений, исследуются сквозь логическую призму, выясняется существование этих связей и в предложениях с однородными сказуемыми. Впервые исследуется вопрос относительности и обязательности смысловых связей в сложносочиненное предложениях, дается научная классификация связей на этом основании.

*Rəyçi: dos. Ə. Rüstəmov
SDU-nun Azərbaycan dili
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
26.05.2017-ci il tarixli iclasının
13 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

dos. Səməd Mehdiyev
Ramin Quliyev
ADU

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN ELAN EDİLMƏSİ VƏ İYUN BÖHRANININ HƏLLİ

Açar sözlər: Milli Şura, böhran, müstəqillik, hökumət

Keywords: National Council, crisis, independence, government

Ключевые слова: Национальный Совет, кризис, независимость, правительство

Zaqafqaziya Federasiyasının süqutu regionda milli dövlətlərin yaradılmasının zəruri olduğunu bir daha sübut etdi. Gürcüstanın öz müstəqilliyini elan etdiyinin ertəsi günü, yəni may ayının 27-də süquta uğramış Seymin keçmiş müsəlman fraksiyası üzvlərinin fəvqəladə iclası çağırıldı. İclas iştirakçılarının ümumi əhval-ruhiyyəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə, öz hökumətlərinin yaradılmasına yönəlmişdi.

İclas Batumdan, yəni Osmanlı Türkiyəsi ilə danışıqlardan qayıtmış Zaqafqaziya Müsəlman Mərkəzi Şurası nümayəndələrinin məruzəsi ilə açıldı. İclasda nümayəndə heyətinin üzvü Nəsim bəy Yusifbəyli məruzə edib məlumat verdi ki, osmanlı Türkiyəsi Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə ürəkdən tərəfdardır və gənc dövlətin möhkəmlənməsinə, güclənməsinə hərtərəfli kömək göstərməyə hazırdır.

N.Yusifbəylinin məlumatını nəzərə alaraq, iclas əsas məsələnin Zaqafqaziya Seyminin özünü buraxması ilə əlaqədar olaraq yaranmış siyasi vəziyyətdə münasibət məsələsinin müzakirəsi başladı. Bu məsələni geniş və hərtərəfli müzakirə edərək, iclas yekdilliklə və özünü Azərbaycanın müvəqqəti Milli Şurası elan etdi, Azərbaycanın idarəsi məsələsinin məsuliyyətini öz üzərinə götürməyi qərara aldı. Elə həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti seçildi.

Milli Şuranın sərdliyinə Müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadənin namizədliyi irəli sürüldü. “Rusiyada müsəlmanlıq” (İttihad) partiyasından başqa bütün digər partiyalar həmin namizədi müdafiə etdilər. Gizli səsvermə yolu ilə M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Sədrin müavirləri isə H.Ağayev və M.Q.Seyidov seçildilər. Fətəli Xan Xoyski yekdilliklə icraiyyə orqanının sədri seçildi. Milli Şuranın tərkibində əksər partiyaların nümayəndələri var idi. Belə ki, müsavat partiyası və bitərəf demokratlar qrupundan Milli, Şuranın tərkibinə M.C.Hacınski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov seçildilər. Müsəlman sosialist blokundan X.Məlikaslanov və C.Hacınski, Sosial demokrat (menşevik) “Hümmət” partiyasında Ə.Ə.Şeyxülislamzadə, Rusiyada Müsəlmanlıq (ittihad) partiyasından isə X.P.Sultanov seçildi. Milli Şuranın tərkibi bir daha sübut edir ki, Azərbaycan hökuməti çoxpartiyalılıq, koalisiya əsasında təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Milli Şurasının məqsəd və vəzifələrini izah etmək üçün Zaqafqaziyanın bütün müsəlman mərkəzlərinə nümayəndələr göndərilməsi qərara alındı. İlk növbədə N.Yusifbəyli, Ş.Rüstəmbəyov və X.Sultanovdan ibarət nümayəndə heyəti Gəncəyə göndərildi [6, s.52]. 1918-ci ilin may ayının 28-də, çox əlmatdar tarixi bir gündə, keçmiş Qafqaz canişinliyinin sarayında Milli Şuranın sədr müavini H.Ağayevin sədrliyi ilə məsələni hərtərəfli və bütün təfərrüatə müzakirə

etdikdən sonra Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında aşağıdakı qətnaməni qəbul etdi: “28 may 1918-ci ildə Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurası Həsən Bəy Ağayevin (sədrin müavini), Mustafa Mahmudovun (katib), Fətəli xan Xoyskinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun, Nəşif bəy Yusifbəylinin, Mir Hidayət Seyidovun, Nəriman bəy Nərimanbəyovun, Heybətqulu bəy Məmmədbəyovun, Mehdi bəy Hacınskinin, Ələsgər bəy Mahmudbəyovun, Aslan bəy Qardaşovun, Sultan Məcid Qənizadənin, Əkbər ağa Şeyxülislamovun, Mehdi bəy Hacıbababəyovun, Məmməd Yusif Cəfərovun, Xudadat bəy Məlikaslanovun, Rəhim bəy Vəkilovun, Həmid bəy Şahtaxtinskinin, Firidun bəy Köçərlinin, Camo bəy Hacınskinin, Şəfi bəy Rüstəmbəyovun, Xosrov paşa bəy Sultanovun, Cəfər Axundovun, Məmməd Məhərrəmovun, Cavid Məlikyeqanovun, Hacı molla Axundzadənin iştirakı ilə Azərbaycanın istiqlal bəyənnaməsini elan etdi” [1, s.344-345].

Azərbaycan Milli Müsəlman Şurası bütün xalqa bəyan edir:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət həqqinə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan, dəxi kimi müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli idarəsi Demokratik Respublika olaraq təqdir edilir.

3. Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün beynəlxalq cəmiyyətlərin üzvləri ilə və xüsusən, qonşu xalqlar və millətlərlə xoş mərəmlı qonşuluq əlaqələri yaratmağa səy göstərəcəkdir.

4. Azərbaycan Demokratik Respublikası onun ərazisində yaşayan bütün insanların milliyətindən, məzhəbindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olamayaraq vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarını təmin edir.

5. Azərbaycan Demokratik Respublikası ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə onların sərbəst inkişafı üçün geniş meydan açır.

6. Müəssislər Məclisi sağrılana qədər Azərbaycan idarəsinin başında xalq tərəfindən seçilmiş Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsul olan müvəqqəti hökumət durur [7, s.43-44; 4, s.92-93].

Qeyd etməliyik ki, indiyədək yalnız bir coğrafi məvhum kimi işlənən “Azərbaycan” sözü, ilk dəfə suveren bir dövlətin adının ifadəsi kimi işlənməyə başlandı ki, bu da heç şübhəsiz, bu suveren dövlətin-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarının böyük tarixi xidmətləridir.

Milli Şura Fətəli xan Xoyskiyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumətini təşkil etməyi tapşırırdı.

Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının müvəqqəti hökumətinin tərkibi aşağıdakı qaydada təsdiq edildi:

- Nazirlər Sovetinin sədri və daxili işlər naziri – F.Xoyski.
- Hərbi nazir – X.P.Sultanov (Müsavat)
- Xarici işlər naziri – M.H.Hacınski (Müsavat)
- Maliyyə və xalq maarifi naziri – N.Yusifbəyli (Müsavat)
- Ədliyyə naziri – X.B.Xasməmmədov (Müsavat)
- Ticarət və Sənaye naziri – M.Y.Cəfərov (Müsavat)
- Əkinçilik və Əmək naziri – Ə.A.Şeyxülislamov (Hümmət)

- Yollar, Poçt və teleqraf naziri – X.B.Məlikaslanov (Müsəlman Sosialist Bloku)

Dövlət Nəzarətçisi – C.B.Hacınski (Müsəlman Sosialist Bloku) [4, s.92-93].

Beləliklə, Milli Şura tərəfindən yaradılan ilk Azərbaycan hökumətinin tərkibini əsasən müsəvat partiyasının üzvləri təşkil edirdilər. Konkret olaraq deyək ki, 9 nazirlikdən ibarət hökumətin 7-si Müsavat, 1-i Sosialist bloku, 1 nəfər isə Sosial Demokrat (hümmət) təşkilatını təmsil edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını M.Ə.Rəsulzadə çox yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki: “28 mayis 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayı-Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur” [3, s.87]. “Azərbaycan Cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk Cümhuriyyətdir. Bu cümhuriyyət eyni zamanda bir türk-hökumətidir; təbiri-digərlə kiçik Türkiyədir” [9, s.10].

May ayının 30-da Azərbaycanın öz istiqlalını elan etməsi, radio teleqramlarla dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə - İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kopenhagen, Tokioya aşağıdakı məzmununda çatdırılmışdır: “Xarici işlər nazirinə Gürcüstanın Federasiyadan çıxması və Federativ Zaqafqaziya Respublikasının süqutundan sonra Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il may ayının 28-də Şərqi və Cənubi Zaqafqaziya ibarət olan Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmiş, Azərbaycan cümhuriyyətini yaratmışdır. Deyilənləri nəzərinizə çatdıraraq zatiəlinizdən bu barədə hökumətinizə xəbər verməyinizi xahiş edirəm. Mənim hökumətim müvəqqəti olaraq Yelizavetpol şəhərində yerləşir. İmza, Xoyski, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının Sədri” [7, s.44].

Beləliklə, Azərbaycanın İstiqlaliyyətinin elan edilməsindən cəmi 2 gün sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və xalqın öz müqəddəratını təyin etmək arzusu bütün dünyaya bildirildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən etibarən qonşu xalqlarla və dövlətlərlə xoşməramlı, mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq istiqamətində ilk addımlar atdı və öz ərazi bütövlüyünü onun toxunulmazlığını təmin etmək üçün təcili tədbirlər görməyə başladı.

4 iyun 1918-ci ildə AXC ilə Osmanlı dövləti arasında sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Həmin müqaviləni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və Xarici İşlər naziri M.H.Hacınski, Osmanlı dövləti tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil bəy, Türk Ordularının komandanı Vehib paşa imzaladılar. Bu müqavilə ilə iki ölkə arasında “Daimi sülh və möhkəm dostluq münasibətləri bərqərar edilirdi”. Osmanlı hökuməti qayda qanunu və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ehtiyacı olduğu təqdirdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməyi öz öhdəsinə götürürdü [6, s.54]. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Gəncə üzərinə hücumu gözlənilməyindən Azərbaycan tərəfi ləngimədən Batum müqaviləsinin müvafiq maddəsinə uyğun olaraq Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istədi. Əslində Azərbaycan nümayəndələrinin Batum müqaviləsinə istinadən hərbi yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmələri sadəcə hüquqi prosedurları tamamlamaq məqsədi daşıyırdı və bu, türk qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsinin beynəlxalq aləm qarşısında

“işğal” faktı kimi dəyərləndirilməməsi üçün Osmanlı hakim dairələri tərəfindən atılmış bir addım idi [5, s.206]. Halbuki, Nuru paşa hələ Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilməzdən 3 gün əvvəl, 1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə daxil olub burada öz qərargahını yaratmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ aprel ayının 5-də Osmanlı hərbi naziri Ənvər paşa Qafqaz İslam ordusunun təşkili haqqında əmr imzalamışdı. Ənvər paşanın ögey qardaşı Nuru paşa may ayının 20-də cənubdan Araz çayını keçib Gəncəyə doğru hərəkət etdi [5, s.194]. Türk qoşunlarının Gəncə istiqamətində hərəkəti Sovet Rusiyası və öz hakimiyyətini bütün Azərbaycana yaymaq arzusunda olan Bakı Xalq Komissarları Sovetində ciddi narahatçılığa səbəb oldu. Bakı XKS-i adından S.G.Şaumyan iyun ayının 6-da Gürcüstana, N.Jordaniyaya müraciət edərək guya Cənubi Qafqazın istiqlalini Türkiyə hücumlarından müdafiə etməkdə Sovet hakimiyyətinə yardım göstərməyi təklif etmişdi. Osmanlı qoşunlarının Gürcüstan ərazisindən keçərək Azərbaycana gəlməsi məsələsində Almaniya da Gürcüstana təzyiq göstərirdi. Gürcüstan hökuməti Türkiyə qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmamaqda maraqlı idi. Ona görə iyun ayının 10-da Borçalı istiqamətindən Azərbaycana doğru hərəkət edən türk qoşunları alman-gürcü qoşunları ilə üz-üzə dayandı. Alman-gürcü qoşunları Türk ordusunun Gəncəyə hərəkətinin qarşısını ala bilmədi. Lakin bu hadisə hələ Tiflisdə olan Azərbaycan hökumətinə münasibəti dəyişdirdi və bundan sonra Gürcüstanda qalmağın mümkünsüzlüyünü başa düşən Azərbaycan hökuməti və Milli Şura iyun ayının 16-da Gəncəyə köçməli oldu [4, s.105-108].

Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətindən sonra Gəncəyə köçən Milli Şura və Azərbaycan hökuməti ilk dəqiqələrdən “çox mürəkkəb daxili və xarici problemlərlə üzləşməli oldu”. Belə ki, bu zaman Azərbaycanın hər yerindən müxtəlif dairələrin nümayəndələri Gəncəyə axışmağa başlamışdı. Onların məhdud dünyagörüşlü mürtəcə hissəsi (Bakıda bolşeviklərdən qaçan bəzi burjua nümayəndələri, Gəncə quberniyasının bir sıra zədənganları və Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasını tələb edən ittihadçılar) Milli Şuranın və hökumətin demokratik, inqilabi əhvali ruhiyyəli şəxslərdən təşkil olunmasından narazı idilər. Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsi tərəfdarı olan bəzi islamçı dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniyaya başlayaraq Nuru paşanı öz tərəflərinə çəkə bildilər. Mürtəcə və ilhaqçı dairələr tərəfindən birtərəfli və qərəzli şəkildə məlumatlandırılmış Nuru paşa hiss etdirdi ki, solçulardan və müsavətçilardan daha çox mühafizəkar islam ittihadçılarna rəğbət bəsləyir [2, s.180; 4, s.106-107]. O, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə buraxılmasına və onun hüquqlarının paşanın öz arzusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verilməsini istəyirdi. “Təşkil olunacaq bu “hökumət” isə rus çarlığının köhnə qapı qulları və şeyxülislamdan ibarət olacaqdı” [8, s.99]. Nuru paşanın Milli Şuraya belə münasibəti onu rus inqilabının nəticəsi kimi qəbul etməsi ilə bağlı idi. Azərbaycana gəlmiş gündə Nuru paşa Azərbaycan hökumətinə hörmət və etimadla yanaşacağını, onun daxili siyasi həyatına müdaxilə etməyəcəyini bildirib, türklərin Azərbaycanı idarə etmək üçün deyil, müdafiə etmək üçün gəldiklərini qeyd etmişdisə, iyun böhranı zamanı onun klerikal islamçı dairələrin təsiri altına düşdüyü açıq-aydın hiss edilirdi [3, s.97]. Beləliklə, iyunun ortalarında türk hərbi nümayəndəliyinin Xan Xoyski hökumətinə etimadsızlığını bildirməklə kabinetin böhranı yarandı [1, s.354-358]. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı hakim dairələrində də Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibət birmənalı deyildi. Belə ki,

Ənvər paşa başda olmaqla Turançı əhval-ruhiyyəli dairələr Azərbaycanla bağlı öz məqsədlərindən qətiyyənlə geri çəkilmək fikrində deyildilər. Ənvər paşa Azərbaycanın gələcəyini Osmanlı dövlətinin tərkibində görürdü. Onun Azərbaycana münasibətdə tutduğu mövqə belə idi: “Azərbaycanda müstəqil bir hökumət qurulmalıdır. Amma bunun başına keçəcək olan rəis, daha doğrusu, bu idarə keçici olmalıdır. Azərbaycana təyin ediləcək hökmdar Xəlil paşa ilə Ənvər paşa arasında sirt olaraq qalmalıdır. Bu, bəlkə bir Osmanlı şahzadəsi, bəlkə də Ənvər paşa xanədanından biri, məsələn, Nuru paşa ola bilər”. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında böhranın yaranması əslində Ənvər paşanın bu mövqeyinin bir ifadəsi idi [5, s.204-206]. Yaranmış böhranı aradan qaldırmaq üçün Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş nazir Xan Xoyski və xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə ibarət nümayəndə heyəti Nuru paşa ilə görüşüb danışmaq istədilər [3, s.97]. Onlar Milli Şuranın və hökumətin adından İslam Ordusunun komandanı kimi Nuru paşanı təbrik etdilər. Nuru paşa danışıqlar aparmaq üçün Gəncəyə gəlmiş Milli Şuranın nümayəndə heyətini nəinki tanımaq istəmədi, hətta qəbul etməkdən belə imtina etdi. Nuru paşa “özünün əsgər olduğunu, siyasətdən başı çıxmadığını, siyasi müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşüb danışıq aparmağın lazım olduğunu” bildirdi [4, s.107-108; 5, s.205]. Nuru paşanın tövsiyəsi ilə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşdə Azərbaycanın siyasi həyatının mühüm məsələləri müzakirə edildi [6, s.54-56]. Müzakirələr zamanı Əhməd bəy bildirdi ki, Milli Şura buraxılsın və Nuru paşanın təqdimatı üzrə yeni hökumət yaradılsın. Artıq müstəqil Azərbaycanın öz fəaliyyətinin davam etdirib-etdirməməsi sual altında idi. Lakin Azərbaycan nümayəndələri buna qəti şəkildə etiraz etdilər və belə bir addımın Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər baxımından işğal faktı qarşısında qoyacağını bildirdilər. Həqiqətən də Milli Şura xaricində Nuru paşanın öz arzusu ilə bir hökumət təşkil etməsi ilə yeni hüquqi vəziyyət yaranırdı. Yəni, Azərbaycan müstəqil bir dövlət olmaqdan çıxaraq Türkiyənin bir hissəsi şəklinə girirdi [8, s.103]. Halbuki Osmanlı ordusu “Azərbaycan hökumətinin 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinin dördüncü maddəsinə istinadən yardım üçün Türkiyəyə etdiyi müraciətə əsasən” Gəncəyə gəlmişdi və Azərbaycan hökumətinin sərəncamında olub, onun əmrlərinə tabe olmalı idi. Məcburiyyət qarşısında qalan Milli Şura üzvləri türk komandanlığı qarşısında belə bir tələblə çıxış etdilər ki, əgər siz bizim hökuməti qəbul etməsəniz, onda biz Avropa dövlətlərinin paytaxtlarına teleqramlar vurub bildirəcəyik ki, “biz türkləri bura dəvət etməmişik, onlar gəlib bizi işğal ediblər” [5, s.207]. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Osmanlı rəhbərliyində Nuru paşanın mövqeyi ilə razı olmayanlar Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmağın əleyhinə idilər. Vehib paşa Azərbaycan hökumətinə məktubunda yazırdı ki, Osmanlı ordusu müəyyən müqaviləyə əsasən müstəqil Azərbaycan hökumətinin müraciəti əsasında gəlmişdir və bu ordu Azərbaycan hökumətinin əmrlərini yerinə yetirməlidir [3, s.99]. Yalnız güclü müqavimətdən sonra türk komandanlığı yeni hökumət kabinetinin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına, Milli Şuranın isə bütün səlahiyyətini yeni təşkil olunmuş hökumətə verib özünü buraxmasına razılıq verdi [3, s.97].

17 iyunda gündüz saat 14-də Gəncə şəhər divanxanasının binasında Milli Şuranın buraxılması məsələsini həll etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Şuranın növbəti 7-ci iclası açılır. M.Ə.Rəsulzadə Şura üzvlərinə aşağıdakı sözlərlə

müraciət edir: “Əfəndilər! Milli Şuranın bugünkü iclası çox çətin, məsuliyyətli bir vaxtda, fəvqəladə bir şəraitdə açılır. Bu gün müzakirə edəcəyimiz məsələdə heç birimiz hissiyata qapılmamalı, vəziyyətin fəvqəladəliyini, məsuliyyətini dərk etməli və soyuqqanlıqla müzakirə etməliyik. Bu gün yaranmış vəziyyətdən təkəcə onun düzgün həlli ilə çıxmaq olar, biz onu həll etməliyik. Vətənpərvərliyimizdən geri durmadan siyasət naminə siyasətdən əl çəkməliyik. Əgər şairlər və rəssamlar üçün “incəsənət incəsənət üçün” prinsipi tətbiq edilərsə, siyasətçilər üçün bu qəbul edilməzdir”.

M.Ə.Rəsulzadə əmin olduğunu bildirdi ki, Milli Şuranın üzvləri “qərar qəbul edərkən hazırkı dövrün əhəmiyyətini dərk edəcək. Vətənin və millətin mənafeyini siyasət incəliyindən üstün tutacaq və öz vətənpərvərliklərini sübut edəcək”dir.

Sonra hökumətin sədri F.Xoyski, A.Səfikürdski, M.H.Hacinski, N.Yusifbəyli çıxış edərək yaranmış siyasi vəziyyətdə öz münasibətlərini bildirib, düzgün qərar çıxartmağa çağırdılar. Bununla da gündüz iclası bağlandı və axşam iclas öz işini davam etdirdi. İclasda M.Ə.Rəsulzadə belə bir bəyanat verdi: “Cənablar, sizin ümumi rəyinizlə, mən yeni kabinə təşkilini hörmətli F.Xoyskiyə həvalə etdim, o, da bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul edib, kabinəni təşkil etdi”.

F.Xoyski xitabət kürsüsünə qalxdı və öz çıxışında qeyd etdi: “Cənablar! Belə bir tarixi gündə mənə həvalə edilən vəzifənin çətinliyini tam məsuliyyətlə dərk edib, çəkinmədən Milli Şura sədrinin təklifini qəbul etdim... Bizim proqramımız Azərbaycanın şərəfini, azadlığını və istiqlaliyyətini qorumaqdır. Ümid edirəm ki, birgə işləmək üçün çox tezliklə daha əlverişli şəraitdə görüşəcəyik”.

Milli Şura hökumətin istefasını qəbul edib qərara aldı: “Müvəqqəti hökumət aşağıdakı tərkibdə təsdiq edilsin: “Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski, nazirlər: M.H.Hacinski, N.Yusifbəyli, Ə.M.Topçubaşov, B.A.Cavanşir, X.Xasməmmədov, X.A.Sultanov, X.Rəfibəyov, X.Məlikaslanov, A.Aşurov, Ə.Ə.Əmircanov, M.Rəfiyev”. İyun ayının 17-də yeni müvəqqəti hökumətin nazir vəzifələri aşağıdakı qaydada bölüşdürüldü; 1) Fətəli xan Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri və ədliyyə naziri; 2) Məmməd Həsən Hacinski – xarici işlər naziri; 3) Behbud ağa Cavanşir – daxili işlər naziri; 4) Xudadat bəy Məlikaslanov – yollar naziri; 5) Əbdüləli bəy Əmircanov – maliyyə naziri; 6) Xosrov Paşa bəy Sultanov - əkinçilik naziri; 7) Nəsim bəy Yusifbəyli – xalq maarifi naziri; 8) Ağa Aşurov – ticarət və sənaye naziri; 9) Xudadatbəy Rəfibəyov – xalq səhiyyə naziri; 10) Əli Mərdan bəy Topçubaşov, 11) Xəlil bəy Xasməmmədov və 12) Musa bəy Rəfiyev iclasda iştirak etmədikləri üçün portfelsiz nazirlər oldular. Bundan əlavə Xudadat bəy Məlikaslanova müvəqqəti olaraq poçt və teleqraf nazirliyinə, A.Aşurova - ərzaq, M.H.Hacinskiyə isə nəzarət nazirliyinə rəhbərlik etmək həvalə olundu [1, s.355-358; 2, s.181; 5, s.208]. On iki nəfərdən ibarət olan hökumət kabinəsinə köhnə hökumətin altı üzvü və altı yeni nazir daxil oldu. Hökumətin tərkibi müsavətçilər, bitərəflər və ittihadçılardan ibarət idi [1, s.357].

Geniş və uzun sürən müzakirədən sonra Milli Şura iki qətnaməni qəbul etdi: Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında olan birinci qətnaməyə görə: “Müvəqqəti hökumətin Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi, siyasi azadlığı, aqrar məsələ barəsindəki və digər vacib sahələrdə fəaliyyət göstərən qanunlarını ləğv etmək hüququ yoxdur. O, altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırmalıdır və idarəetmənin digər məsələlərində geniş hakimiyyət hüququna malikdir”.

Azərbaycan Milli Şurasının buraxılması haqqında olan digər qətnamədə deyilirdi ki, “Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı ciddi çətinlikləri nəzərə alaraq, bütün hakimiyyət Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan hökumətə verilsin və on tapşırılsın ki, öz hakimiyyətini yaxın müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə verməsin” [2, s.181; 3, s.99-100].

Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə alqışlarla qarşılanan yekun nitqini söylədi. Bu nitqdə qeyd edilirdi ki, “dünya müharibəsi və Rusiya inqilabı nəticəsində yaranan və siyasi həyatda ilk addımlar atan Azərbaycan çox müstəsna dəqiqələr keçirir. Bu yeni doğulmuş türk siyasi körpəsi hədd-buluğa çatacaq, yoxsa sısqa bir uşaq kimi məhv olacaq? Budur, ağılları məğşul edən məsələ, Azərbaycanın taleyini düşünən şəxslərin payına düşən vaxt çox çətin bir vaxtdır və həm də, onların müqəddəs borcu yeni doğulmuş Azərbaycanı məhv olmaqdan xilas etməkdən ibarətdir. Mən əminəm ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının müsbət prinsiplərindən tamamilə istifadə edəcək və şübhə etmirəm ki, müstəqil Azərbaycanda ictimai və şəxsi azadlıqlar hər halda keçmiş despotik Rusiyadakından geniş olacaq [9, s.40-41]. Vaxt gəlib çatır, vidalaşmaq və ayrılmaq saatları, ümid edirəm ki, Allahın köməyi ilə tezliklə Bakıda – Azərbaycanın paytaxtında Müəssislər Məclisinin iclasında görüşəcəyik. Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın türk xalqı!”.

Azərbaycan Milli Şurasının 17 iyun tarixli iclasında Milli Şura üzvləri müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını qoruyub saxlamaq istiqamətində daha bir addım atıb Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsini ratifikasiya etdilər. Müqavilədə ratifikasiya üçün bir ay vaxt nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan tərəfi də üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əməl edib müqaviləni vaxtında ratifikasiya etdi və təsdiqnamələr M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən iyulun 2-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edildi [5, s.208-209].

Göründüyü kimi, siyasi hadisələrin gedişi ona gətirib çıxardı ki, Fətəli xan Xoyskinin yeni hökumətinin tərkibinə sol partiyalardan – müsəlman sosialist blokundan və “Hümmət”dən heç kim daxil edilmədi. Müsavat isə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qaldı.

Bundan əlavə, Türkiyə hökuməti Azərbaycanda sol progressiv əhval-ruhiyəli siyasi xadimləri, siyasi qüvvələri fəal siyasi səhnədən uzaqlaşdırmaq üçün onlardan çoxunu, danışıqlar, aparmağın zəruri olması pərdəsi altında İstanbula dəvət etdi. Siyasi hadisələrin bu cür gedişinə uyğun olaraq, iyun ayının 17-də yaradılmış hökumətin ilk addımlarından biri Mərkəz (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan) və Qafqaz (Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı) dövlətlərinin İstanbul konfransına göndəriləcək diplomatik heyətinin müəyyən edilməsi və onlar üçün müvafiq sənədlərin təsdiq edilməsi oldu. 1918-ci il iyun ayının 18-də M.Ə.Rəsulzadə, A.Səfikürdski və X.Xasməmmədovdan ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti danışıqlar aparmaq üçün İstanbula yola düşdü. Onlara hökumət tərəfindən səlahiyyət verildi ki, İstanbul beynəlxalq konfransının iştirakçısı olan Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqının nümayəndələri ilə siyasi, iqtisadi maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparsınlar və müqavilələr bağlasınlar. Bundan əlavə, hökumət İstanbul gedən diplomatik nümayəndəliyə Osmanlı dövləti ilə hər cür gizli siyasi və hərbi müqavilələr bağlamaq və imzalamaq hüququ da verdi [4,

s.110-114]. Danışıqların yubadılmasında, yəni yarım ildən çox çəkməsinə baxmayaraq Azərbaycan nümayəndələri əsas məqsədə - Azərbaycanın istiqlaliyyətinin saxlanılmasına nail oldular.

Beləliklə, “iyun böhranı” Milli Şuranın fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması ilə nəticələnsə də, hər halda, Milli Şura öz əsas vəzifəsini yerinə yetirmiş oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini siyasi və diplomatik baxımdan qoruyub saxlamaq mümkün oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 696 s.
2. XX əsr Azərbaycan tarixi II cild. Prof. T. T. Vəliyevin ümumi redaktəsilə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı “Təhsil”, 2009, 560 s.
3. Həsənli C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) Bakı, Azərneşr, 362 s.
4. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı "GARISMA" MMC, 2009, 576 s.
5. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərneşr, 2011. 474 s.
6. Nəsbli N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Qanun nəşriyyatı 2011. 328 s.
7. Nəsbzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər). Bakı-Elm-1990. 94 s.
8. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı-“Nicat”-1992, 246 s.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı-Elm-1990. 113 s.

Summary

The proclamation of independence of the Azerbaijan Republic and solution of the June crisis

In the article the creation of the National Council and proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic have been investigated.

Резюме

Декларирование независимости Азербайджана и разрешение июньского кризиса

В статье рассматривается образование Национального Совета и правоздательное АДР, а также анализируются причины, решение и результаты 17 июньского кризиса.

*Rəyçi: t.f.d. N.Kərimov
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
05.03.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokoldan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 31.05.2017

psix.f.d. Yamən Vəliyeva

BDU

psix.f.d. Kamilə Kazımova

BDU

psix.f.d. Qəzvini Ulduz

BQU

AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ

Açar sözlər: şəxsiyyət, ailə, mənəvi dəyərlər, ailə dəyərləri

Keywords: identity, family, moral values, family values

Ключевые слова: личность, семья, нравственные ценности, семейные ценности

Ailə dəyərlərinin nə olduğunu başa düşmək üçün ilk öncə dəyər sözünü başa düşmək lazımdır. Hər bir dəyər itirilmiş və sərf olunmuş gücün ekvivalentidir. Ümumiyyətlə, dəyər dedikdə insan üçün qiymətli və xüsusi olan varlıqlar nəzərdə tutulur. Dəyərləri də öz növbəsində maddi və mənəvi olaraq iki yerə bölmək olar. Həm maddi, həm də mənəvi dəyərlər ailə üzvləri tərəfindən qorunub, nəsildən-nəsilə ötürülürsə, bunlar ailə dəyərləri adlana bilər.

Mənəvi dəyərlər insan cəmiyyətində formalaşan, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Mənəvi ailə dəyərləri ailəni bir araya gətirən və onları birləşdirən fikir, düşüncələr və s.-dir. Əslində isə bu ailənin mövcudluğunun başlıca səbəbidir. Əgər dəyərlər olmasa ailə də ola bilməz. Ailə dəyərləri yalnız ailə üzvlərinin eyni baxış bucağına sahib olması deyil, həmçinin onun qorunub saxlanmasıdır. Ailə dəyərlərinin eyni olduğu ailələrdə emosional vəziyyət müsbət olur.

Hər bir xalqın ən böyük sərvəti onun milli-mənəvi dəyərləri, bu dəyərlərdən formalaşan adət-ənənələr, mədəniyyət nümunələridir. Xoşbəxt o xalqdır ki, milli-mənəvi dəyərlər ümumbəşəri insani dəyərlərlə üst-üstə düşür. Mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafına kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlamışdır. Xalqımızın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir.

Hər bir xalq milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Azərbaycan xalqı meydana gəldiyi gündən inanc, etiqadla yaşamış, özünü yer özünün əsrəfi səviyyəsinə qaldırmış və tarixən daha da təkmilləşmişdir. Bu yolun zirvələrindən biri də məhz milli-mənəvi dəyərlərdir.

Milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Xalqımızın soykökünə bağlı olan adət-ənənələrimiz yaşayaraq əsrimizə qədər gəlib çatmışdır. Bu gün biz milli-mənəvi dəyərlərimizdən daha daha geniş istifadə etməliyik.

Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti ulu öndərimiz Heydər Əliyev oğlu Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq haqqında 14 avqust 2011-ci il tarixli məlum bəyanatı buna bir daha misaldır. (H.Ə.Əliyev-Milli mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq. İctimai-siyasi sosial- iqtisadi qəzet. 14 avqust, 2011-ci il) “Hər bir xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli dəyərləri var. Biz öz milli dəyərlərimizlə fəxr

edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [2, s.8].

Xalqın toy-büsat mərasimi, bayram adət-ənənələri, Novruz bayramı, yas mərasimləri, İslam dini, təmizlik, düzlük, insanlıq kimi bəşəri ali hisləri tərbiyə edən milli-mənəvi dəyərləri özündə birləşdirir.

Müasir insanın formalaşması və özünü təsdiqi məhz bu dəyərlərin aşılması prosesi ilə bağlıdır. Milli musiqi də milli-mənəvi dəyərlərin bir hissəsini təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlərin və milli şüurun inkişafında Azərbaycan xalqının qədim köklərə malik olan milli maarifçiliyinin də əsaslı təsiri olmuşdur. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirən onun dilidir. Hər bir insan öz ana dilini bilməli və onu qorumalıdır. Ana dili insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində dünyagörüşünün yenilənməsində mükəmməl təhsil almasında öz soydaşları ilə ünsiyyət qurmasında və s. mühüm rol oynayır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin vaxtilə qeyd etdiyi kimi, millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Dil mənəviyyatdır, mədəniyyətdir, ədəbiyyatdır, tarixdir. Dilsiz millət olmaz. Biz dilimizə ana dili deyirik.

Əsas ailə dəyərləri aşağıdakılardır:

Həyatın mənası, ölüm, etika, cinsi münasibətlər, din və digər suallar haqqında eyni baxış bucağına malik olmaq. Ailə dəyərlərinə həmçinin xalqın adət və ənənələr də daxildir. Ailədə ailə üzvlərinin (ər- arvad, uşaqlar, bacı-qardaş, nənə-baba və s.) rollarının qavranılması, onların hüquq və vəzifələri, məsuliyyət sərhədləri vəs. bunların hamısı birlikdə ailə dəyərləri adlanır. Bununla belə ailə dəyərlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Ünsiyyət və ünsiyyətə açıq olmaq. Öz fikirlərini, düşüncələrini söyləmək, hər bir insan üçün vacibdir. Çox vaxt ailədə normal ünsiyyət qurulmur. Bu da ailə üzvlərinə öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə də insanlar sevinc və kədərlərini ailə üzvləri ilə deyil, daha çox dostları və tanışları ilə bölüşürlər.

Münasibət ilə ünsiyyət eyni deyildir. Eyni ailənin üzvləri qaçılmaz olaraq bu münasibət içindədirlər, ancaq bu münasibət halında olmaq onların ünsiyyət halında olmaları mənasına gəlmir. Ailə üzvlərinin həqiqi mənada ünsiyyət qurmaları çox önəmlidir. Gerçək ünsiyyətin təməlində “səmimiyyət” və “başə düşülmə” dayanır. Ailədəki hər kəs bir-birinin danışma və özünü ifadə etmək haqqına hörmət etməlidir. Bir ailə üzvü danışdıqda digər ailə üzvləri onu həqiqətən anlamaq niyyəti ilə dinləməlidirlər. Hər ailə üzvü digər ailə üzvlərindən fərqli də olsa öz fikirlərini azad və sərbəst formada deyə bilməlidir. Bir problem yaşananda da onu dolaylı yollarla deyil, ünsiyyət qurularaq həll yolu tapılmalıdır. Əgər ailədə normal ünsiyyət qurularsa, onda ailə üzvləri bir-birini daha yaxşı başə düşər, bu ailədə narazılıqlar və mübahisələr daha az olar və ya heç olmaz.

2.Hörmət. Ailə içində ən başlıca dəyərlərdən biri hörmətdir.Sağlam münasibətlərdə hörmət əsasdır. Qarşımızdakı insanın varlığını qəbul etmək, onun dəyərinin fərqiində olmaq, onunla təsadüfi davranmamaq hörmətin əsasını yaradır. Hörmət əsas etibarlı ilə insanın yaradılışından gələn dəyərdir. Hər bir ailə üzvləri bir-birinə lazım olan hörməti göstərməlidirlər. Valideynlər ailə daxilində hörməti açıq-aydın bir dəyər olaraq yaşayar və yaşatdırsa uşaq şəxsiyyətinin inkişafına ən böyük təsir etmiş olarlar. Əgər ailə üzvləri bir-birinə hörmət etmirsə, bir-biri ilə maraqlanmırsa, bu zaman ailədə normal ünsiyyət də olmaz. Əsas odur ki, “hör-

mət” və “qorxu” anlayışları qarışdırılmasın. Ailə üzvləri bir-birindən qorxmalı deyil, bir-birini sevməli, bir-birinə hörmət etməlidir. Məhəbbətin təbiəti elədir ki, onu qorxu ilə yaşamaq olmur. Hörmət qarşındakı insana öz fikirlərini aşılamaq yox, onun fikir və tələbatlarını qəbul etmək və onu olduğu kimi qəbul etmək deməkdir.

3. Ailə üçün önəmli olmaq hissi. Hər bir insan evinə qayıdarkən öz doğmalarının gözlərində sevinc görmək, onların sevgisini hiss etmək və bu sevginin onun yüksəliş və enişlərindən asılı olmadığını bilmək istəyir. Hətta ən məşğul ailə üzvü ailəyə vaxt ayırmalı və ailə üzvlərinin problemi ilə maraqlanmalıdır. Ev bir qaladır, ailə isə kiçik bir ordu və hər bir insan evində özünü rahat hiss etmək istər.

4. Bağışlamaq bacarığı. Bizlərdən heç birimiz ideal deyil və hər birimiz səhv edə bilərik. Ailə və insanın doğmalarından ibarət olduğundan burada kin və ədavətə yer olmamalıdır. Məhz buna görə də bir-birimizi bağışlamağı bacarmalı və özümüzə də çalışmalıyıq ki, səhv etməyək.

5. Adət-ənənələr. Hər il yeni ili, Novruz bayramını və s. bayramları qeyd etmək- əlbəttə, bu da bir adət-ənənədir. Hər bir xalqın, millətin özünəməxsus adət-ənənələri olduğu kimi hər bir ailənin də öz adət-ənənələri mövcuddur. Bəziləri istisnasız olaraq hər hansı gün, hər həftə eyni yeməyi bişirir və s. Bu dəyərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ailənin hər bir üzvü ona inanır və əməl edir.

6. Məsuliyyət. İnsana xoş olan ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri də məsuliyyət hissidir. Unutmaq olmaz ki, işdə, rəislə danışıqda və digər iş görəndə məsuliyyətli olduğumuz kimi ailəmizdə də məsuliyyətli olmalıyıq. Nə qədər məsuliyyətli olarıqsa, ailəmizin bizə olan güvəni də bir o qədər çox olar. Hər bir ailə üzvü öz roluna uyğun olaraq bəzi məsuliyyətləri yerinə yetirmək məcburiyyətindədir. Hər gün yemək bişirmək, ailəyə gəlir gətirmək, məktəbə getmək və ev təmizliyi etmək kimi işlərlə qarşı-qarşıya oluruq. Ortaq bir yaşayış vəziyyəti yaratmaq və birlikdə yaşaya bilmək üçün bu məsuliyyətlərin yerinə yetirilməsi vacibdir. Bu məsuliyyətlərin nə olacağı və sərhədləri hər ailəyə görə də dəyişə bilər. Önəmli olan hər bir ailə üzvünün məsuliyyətinin (üzərinə düşən) fərqi olmasındır.

7. Qərarlara qatılmaq. Hər bir ailə üzvü ailənin orta qərar vermə və qərarlara qatılma haqqına sahib olmalıdır. Hansı yemək bişiriləcək, hansı televiziya proqramına baxılacaq və nə geyiləcək kimi bir çox mövzularda qərar verməkdə çətinlik çəkilir. Əgər söhbət ailənin orta qərarlarından gedirsə, hər kəs fikrini söyləməlidir.

8. Davamlı sevgi. Ailənin bütövlüyü sevgidən keçir. Ananın ataya və atanın anaya, valideynlərin uşağa, uşağın valideynlərə göstərdiyi sevgi ailənin emosional atmosferini yaradır. Ana və atanın həm bir-birinə həm də övladına sevgi mövzusunda cəmərd davranması vacibdir. Bir uşaq doğulduğu andan etibarən ana-atasından ona qarşı sevgi görərsə ruhən də sağlam olur. Bu səbəblə ana-ata uşaqlarına “Küsdüm”, “Belə etsən səni sevən deyiləm”, “Sənlə danışmıram” kimi lazımsız cümlələr deməsi doğru deyil. Bu kimi cümlələr emosional güvənlik sahəsini təhdid edir. Əgər bu qeyd etdiyimiz dəyərlərə bütün ailələrdə əməl edilərsə o ailənin bünövrəsi möhkəm və uzunömürlü olar. Ailə dəyərlərimizi xarakterizə edərkən burada övlad sevgisinin xüsusi önəm daşdığını görürük. Azərbaycan ailəsində övlada olan sevgi bəlkə də dünyanın heç bir xalqı ilə müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür. Zənnimizcə, Azərbaycan ailəsinin uzunömürlüyünün əsas səbəblərindən biri də budur.

Ailənin yaşaması üçün iqtisadi dayaq önəmli olsa da, təkcə pul, mövqe, gözəllik, şöhrət kimi amillər onun varlığı üçün kifayət etməz. Çünki maddi elementlərin heç biri daimi deyil, ailənin gerçək bir ailə olması üçün burada mənəvi dəyərlərin hakim olması mütləqdir.

Qeyd etdiyim kimi, ailə birgə yaşayışın ilk modeli olaraq xoşbəxtlik qaynağı, millətin həyatı baxımından müqəddəs bir dəyər və təməldir. Bu təməlin düzgün qurulması, bu dəyərin yaşadılması üçün müasir Azərbaycan ailəsi həm novator, həm də konservator olmalıdır. O, zamanın sınaqlarından keçib bu gün də mövcud olan ailə dəyərlərimizi mühafizə etməli, yaşatmalı, böyüyə hörmət, kiçiyə diqqət, mərhəmət kimi amilləri üstün tutmalıdır. Eyni zamanda, demokratik prinsipləri qavramalı, zamanın, dövrün nəbzini tutub müsbət ənənələrimizə zərbə vurmayaq yenilikləri qəbul etməli, fərdlərin müstəqil düşüncə tərzinə, seçiminə qadağalar qoyulmamalıdır.

Xalqımızın yaşaması üçün öz mənliliyini, qürurunu qoruması üçün ailə dəyərləri, milli dəyərlər əvəzzolunmaz rol oynamışdır. (İlham Əliyev) Tarixən ailə xalqımızın yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi milli inkişafımızda mühüm rol oynamışdır.

Ana-atalar uşaqlara bu dəyərləri qazandırmaq üçün nə etməlidirlər?

1. Öz ailə fəlsəfələrini və dəyərlərini açıqlıqda etməli və bunu uşaqları ilə paylaşmalıdırlar.

2. Ana və ata öz münasibətlərində də ailə dəyərlərinə uyğun hərəkət etməlidirlər.

3. Uşaqlarla qurulacaq münasibətlərdə bu dəyərlər əsas olmalıdır.

4. Ailə toplantılarında zaman zaman bu dəyərlərdən danışılmalı və ailə dəyərləri haqqında söhbət edilməlidir.

Müasir ailənin ümumi psixoloji portretinin yaradılmasında, milli –mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında qadının rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Qadın haqlı olaraq ailə ocağının qoruyucusudur, möhkəm ailə isə cəmiyyətin çox mühüm dayaqlarından biridir. Yüksək savad və mədəniyyət, həssaslıq, ana müdrikliliyi işdə və ev işlərində mənəvi iqlimə mühüm təsir göstərir, həyatımızı zینətləndirir, onu qorumağa kömək edir.

Cəmiyyətin bütün incəliklərini zərgər dəqiqliyi ilə təsdiq etmiş ulu öndərimiz Heydər Əliyev qadının rolunu və fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirir və deyirdi: "Qadın bəşərə yaraşlıq, zinət, insanlığa şərəf, şan-şöhrətdir. Qadın ucalıq, ülvilik məbədidir, ismət, qeyrət, qüdrət rəmzidir".

Böyük mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqı qadının ailədə və cəmiyyətdəki roluna daim böyük ehtiramla yanaşmışdır. Hər bir ailədə cəmiyyətə vətəndaş yetişdirilir. Bu gün dünyaya gələn uşağı milli ruhda böyütmək, cəmiyyətə layiqli vətəndaş hazırlamaq baxımından qadınların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Qadının kiçiyə tamamilə müəssər olmayan xüsusi bir məsuliyyəti "analıq" məsuliyyətidir. Çəkinmədən demək olar ki, ananın məsuliyyəti atadan daha ağırdır. Nəsili davam etdirmək qabiliyyətini qadına təbiət vermişdir. Bu yolla təbiət Anaya həm də təkrarolunmaz sosial rol da bəxş etmişdir. Həmin rolun məzmunu və ifadə qaydaları isə cəmiyyət tərəfindən müəyyən olunur. Buna görə də onlar həmişə sosial – tarixi xarakter daşıyır, cəmiyyət dəyişdikcə mahiyyətcə yeni xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Qadın ailə ənənələrin, keçmiş nəsillərin təcrübəsinin qoruyucusu və ötürücüsüdür. Kişi və qadın ailənin sütunudur və ailənin davam etməsi üçün hər ikisinin özünəməxsus məsuliyyətləri vardır. Burada qadının rolunu inkar etmək mümkün deyil və sağlam ailə həyatı üçün qadın lazımi biliklərə yiyələnmişdir.

Burada qadın üçün nəzərdə tutulan savad və təhsil, ilk növbədə günün tələblərini və zamanənin yeniliklərini bilməkdir. İkinci növbədə isə qadının orta və ya ali məktəb təhsili nəzərdə tutulur. Məlumatlar genişləndikcə və təcrübə artıqca insanda düzü əyridən ayırd etmək məharəti yaranır və bu da müqabildəki şəxsi yaxından tanımağa imkan yaradır.

Ailə də başqa qurumlar kimi dəqiq hədəf və düşünülmüş siyasət üzrə hərəkət etməlidir. Başqa sözlə desək, onu düzgün idarə etmək və mənzil başına çatdırmaq üçün lazımi tədbirlər görülməlidir. Bu dəqiq məsuliyyətin öhdəsindən gəlmək üçün lazımi biliklərə yiyələnmək zəruridir. Belə həlledici məqamda savadlı qadın bir ailə başçısı kimi öz dəyərli təkliflərini irəli sürmək qabiliyyətinə malikdir. Aydındır ki, ali məktəblərdə hakim olan elmi-mədəni fəza tələbələrə həm qarşıya konkret məqsəd qoymağı və həm də bu məqsədə doğru nizam-intizamla hərəkət etməyi öyrədir. Bu cəhətdən ali təhsil, daha dəqiqliklə desək bilik qadına ailədə onun üzərinə düşən məsuliyyətləri daha məharətlə icra etməyə imkan yaradır.”Anaları savadsız olan millətin gözləri kordur”(Cəlil Məmmədquluzadə) [10, s.88].

Qadın bu gün özünə təkcə qadın kimi deyil, ana kimi deyil, həm də vətəndaş kimi yanaşır. O, kişidən də özünə qarşı məhz belə bir münasibət tələb edir. Müasir dövrdə nikah – ailə münasibətlərinin inkişafında qadının şəxsiyyəti ilə bağlı olan cəhətlər daha mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Həyatda xaraktercə bir- birinə tam uyğun gələn iki şəxs yoxdur. Ona görə də təbii ki, hər hansı bir qadında bu və ya digər cəhət üstünlük təşkil edə bilər. Lakin hər halda şəxsiyyət kimi müasir qadının inkişafında bir ümumi ənənə mövcuddur: onun ictimai şüurunun, cəmiyyətdə öz mövqeyini və rolunu düşünmək qabiliyyətinin sürətli inkişafı.

Ona görə də qadın daim özünü təkmilləşdirməlidir. Hazırda kişilər öz həyat yoldaşlarının təmsalında təkcə mətbəx qadını deyil, təbii ki, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin gözəl bilicisi, nəcib əxlaqi sifətlərinə yiyələnmiş qadını görmək istəyirlər.

Qadının üzərinə müəyyən vəzifələr düşdüyü kimi, ailə qurduqdan sonra kişinin üzərinə yerinə yetirməsi zəruri olan bəzi maddi və mənəvi vəzifələr də düşür.

Azərbaycan ailələrində kişi adətən ailənin başçısı hesab olunur. Yalnız istisna hallarda ailədə ər-arvad arasında qarşılıqlı münasibətlərin ahəngi pozulduğu təqdirdə, onlardan hər biri lider olmağa can atır. Ata, kişi nüfuzunun olmadığı ailələr üçün deyirlər: “Ailədə biri kişi, biri qadın olmalıdır, bir ailədə iki yarım kişi nəyə gərəkdir?”. Həmin sözlərin mənası aydındır. Kişinin kişi, qadının qadın yeri var.

Uşaqların tərbiyəsində ana ilə yanaşı atanın da xüsusi rolu vardır. Oğlan uşaqları üçün ata ağıl, iradə qüvvəsi, kişi əzəməti nümunəsidir. Ata oğlunu tərbiyə etməklə, həm də özünü tərbiyə edir və dəyişir. Öz oğlunun simasında gələcək kişinin formalaşmasını görmək və ona bu sahədə ən yaxşı davranış nümunəsi göstərmək o deməkdir ki, ata özünün kişi ləyaqətini qoruyur, daha da inkişaf etdirir, bir sözlə mənəvi dəyərlərimizi qoruyaraq öz övladlarına ötürür.

Oğlan uşaqları özlərini ata ilə eyniləşdirirlər, onun bir çox hərəkətlərini təqlid yolu ilə mənimsəyirlər. Bu mənada bir ailədə oğlan uşaqlarının milli-mənəvi dəyərlərimizi əxz etmələrində atanın rolu danılmazdır.

Azərbaycan rejissoru Ağarza Quliyev bir dəfə öz azyaşlı oğlu ilə “Təpəgözün nağılı” tamaşasına baxmış, oğlan tamaşa boyu tez-tez atasına sualı olduğunu deyirmiş. Ata tənəffüsdə soruşur: “Nə soruşmaq istəyirdin?” Oğlan: “Soruşmaq istəyirdim ki, sən yıxarsan ya Təpəgöz?”

Qızların mənəvi inkişafını da atasız təsəvvürə gətirmək olmaz. Oğlan uşağının həyatında ana nə qədər böyük rol oynayarsa, qız uşağının həyatında da ata bir o qədər böyük rol oynayır. Biz bura başqa faktları da əlavə edə bilərik. Lakin onların hamısını bir mənə birləşdirir: ailənin mənəvi inkişafı, həm ata, həm də ana ilə bilavasitə bağlıdır. Onlar ailə həyatının vəhdət təşkil edən qoşa qanadıdır.

Bu cəhəti düzgün başa düşən ana həmişə ailədə atanın hörmət və nüfuzunun qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirir. “Ata yatıb səs salma”, “Atan gəlir, özünü yaxşı apar” və s. ifadələrə adi iradlar kimi baxılmamalıdır. Onlar yüksək qiymətləndirilməlidir.

Bir mühüm cəhəti də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, ana atanın hörmət və nüfuzunu möhkəmləndirərkən, həm də öz nüfuz və hörmətini artırır. Uşaqların yanında atanı təhqir edən ana, şübhəsiz ki, özünü də hörmətdən salır. Bu ataya da aiddir. Ailədə ananın hörmət və nüfuzunun möhkəmləndirilməsi onun başlıca qayəsi olmalıdır.

Sosiooloqlar, psixoloqlar, pedaqoqlar və s. hesab edirlər ki, ailənin gələcək inkişafı atanın nüfuzunun artırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, ailədə atanın rolunun azalması nəinki uşaqların mənəvi və fiziki inkişafına mənfi təsir göstərir, həm də oaların ailə həyatına hazırlanması prosesini çətinləşdirir.

Ümumiyyətlə, gələcəkdə uğurlu ailənin təminatçısı ola biləcək kişi xüsusiyyətlərinə: üzünə məsuliyyət götürə bilmək, özünə inam hissini, ailədə münasibətləri tənzimləməyə qabillik, hər işə mühüm detalları ikinci dərəcəliyə ayıra bilmək və s. aid etmək olar.

Hər bir ailənin öz qayda-qanunları, əxlaqi dəyərləri olur. Ailədə məsuliyyətli və əxlaqlı övladların yetişməsində əxlaqi dəyərlərin düzgün təbliğ olunmasının çox böyük təsiri var.

Ailə ilk yarandığı vaxtdan əxlaqi dəyərlərlə qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Zaman keçdikcə əxlaqi dəyərlər ailədə hər şeydən önə keçmiş, onun təbliğ olunması əsas məsələyə çevrilmişdir. Əxlaqi dəyərlər dedikdə, insanların bir-birinə sevgisini, hörmətini, şəfqətini, mərhəmətini, qarşılıqlı qayğı hissini, empatiyasını və s. başa düşmək olar.

İnsanın böyüyüb boya-başa çatdığı ailənin onun tərbiyəsində, əxlaqlı insan kimi yetişməsində rolu əvəzsizdir. Ailənin elə ən əsas funksiyası da gələcək üçün öz məsuliyyətini dərk edən, əxlaqi dəyərləri mənimsəyən insan yetişdirməkdir.

Ailə kiçik bir dövlətdir. Bir dövlətin öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün nizam-intizam əsas olduğu kimi, bir ailənin də öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması üçün başqa dəyərlərlə bərabər həm də əxlaqi dəyərləri əsasdır.

Cəmiyyət üçün sağlam düşüncəli, sağlam əxlaqlı insanların yetişdirilməsi ailədən başlayır. Ailədə ata və ana üzünə düşən bu vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışmalıdır. Əks halda, cəmiyyət çökməyə məhkumdur. Ailədə əxlaqi

dəyərlər düzgün təbliğ olunsa, onda gələcəkdə sağlam əxlaqlı cəmiyyətin qurulması asan olar. Hər bir ata-ana övladına mükəmməl tərbiyə verməyə, onu əxlaqlı insan kimi yetişdirməyə çalışmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, onlar övladlarına nümunə olmalıdırlar. Ata-ana öz sevgisi, hörməti, şəfqəti, mərhəməti ilə övladlarına nümunə olmağa çalışmalıdır.

Ailədə əxlaqi dəyərlərin təbliğ olunmasında qarşılıqlı yardımlaşma hissini aşılama da çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlarla birlikdə ehtiyacı olan ailələrə yardım etməyin, onların problemlərini həll etməyə çalışmağın onlarda bu hissini formalaşmasında rolu böyükdür.

Ata-ana övladlarına tək cə əxlaqi dəyərləri aşılamaqla kifayətlənməli deyil. Onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən qeyri-əxlaqi davranışlardan uzaq durmalarına da çalışmalıdır. Cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan bu davranışlara qeybət etməyi, riyakarlığı, yalan danışmağı, paxıllığı və s. misal göstərmək olar. Ailədə əxlaqi dəyərlərin təbliğ olunmasında böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı hissini formalaşdırılması da əsas rol oynayır. Hər bir ata-ana övladına bu hissləri öz davranışları ilə göstərməlidir. Çünki uşaqlar gələcəyin ailə başçılarıdır.

Ailədə əxlaqi dəyərlərin düzgün təbliğ olunmasında ən mükəmməl din olan İslam dininin dəyərlərindən istifadə etməklə yüksək nəticə əldə etmək olar. İslam dinində ailədə əxlaqi dəyərlər dini dəyərlərlə birlikdə qarşılıqlı əlaqədə öyrədilir. Ona görə də əxlaq anlayışının dinimizdə yeri çox böyükdür. Burada əxlaqi dəyərlərə, normalara da böyük yer verilir.

Əxlaq haqqında çoxlu hədislər var. Məsələn: "İnsanlara gözəl əxlaqla davranın". Başqa bir hədisdə isə ailədə atanın bu işdə böyük rolu olduğu göstərilir: "Heç bir ata övladına gözəl əxlaq və tərbiyədən daha dəyərli bir hədiyyə verməmişdir". Buradan görünür ki, dinimizdə ailədə əxlaqi dəyərlərin öyrədilməsinə, əxlaqlı və tərbiyəli nəsillərin yetişdirilməsinə böyük yer verilir.

Biz ailədə əxlaqi dəyərlərin öyrədilməsində Peyğəmbərimizin (s.a.v) əxlaqını örnək götürməliyik. Peyğəmbərimiz (s.a.v) insanların ən əxlaqlısı idi. Onun (s.a.v) əxlaqi Quran əxlaqi idi. Əslində Quran-i Kərimdə bizə məhz bu ilahi əxlaqi bəyan edir.

Peyğəmbər Əfəndimiz (s.a.v) əxlaqsızlığın, iffətsizləyin son həddə çatdığı bir cəmiyyətdə yaşamasına baxmayaraq, bütün həyatı boyu heç vaxt ədəb və həya dairəsindən xaricə çıxmadı. O (s.a.v), əxlaqi paklığın xülasəsi kimi "Mustafa" olaraq yaradıldı. Ailədə əxlaqi dəyərlərin təbliğində Peyğəmbərimizin (s.a.v) əxlaqi bizim hər birimizə nümunə olmalıdır. Ancaq bu şəkildə cəmiyyət üçün əxlaqlı insanların, xeyirli nəsillərin yetişməsinə nail olmaq mümkündür.

İslam ailəyə çox böyük dəyər verir. Bu baxımdan, İslam işə nikah kimi ulvi bir əhdləşmə ilə başlayır. Ailənin təşkilində ən əsas və ilk mərhələ düzgün niyyət və məqsədli addım atmaqdır. Buna görə də, müqəddəs ailə təməli qoymaq istəyənlər səmimiyyət və sdaqət yolunu seçməlidirlər. Bundan da vacibi onların öz ilahi bağlılıqlarında, həmçinin ailə həyatının bütün mərhələlərində Allah razılığından başqa umacaqları olmamalıdır. Digər tərəfdən, qurulacaq ailə millimənəvi, dini-əxlaqi faktorlara söykənməlidir. Bəli, bir insan ailə qurarkən bunun necə məsuliyyətli bir iş olduğunu dərk etməli və necə bir insanla ailə həyatı quracağını müəyyənləşdirməlidir. Bəziləri isə bu faktorları nəzərə almadan həyat yoldaşı seçir və ya ailə həyatı qururlar. Bir müddətdən sonra da anlayırlar ki, onlar

arasında ciddi şəkildə fərqlər var. Ailədə baş verən bir çox problemlərin səbəbi də həmin mərhələdəki yanlış addımların nəticəsidir.

Bu gün xalqımızın ailə dəyərlərini təhlükə altında qoyan ən mühüm məsələ yeni nəsillərin ailə içində öz vəzifə və məsuliyyətlərini dərk etməmələridir. Səbəb isə bu nəsillərin nəinki ailə dəyərlərindən, İslamın bu mövzuda olan əxlaqi-tərbiyəvi qanunlarından bixəbər olmalarıdır. Çünki İslamda ailə müqəddəsdir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə və Peyğəmbər Əfəndimizin (s.a.v) hədislərində ailə qayda-qanunları, ailədə böyüyə-küçüyə hörmət, ata-anaya itaət və məsuliyyət mükəmməl bir şəkildə göstərilmişdir. Təəssüf ki, dini dəyərlərimiz də bu gün istənilən səviyyədə yaşanmır. Din əxlaqının yaşanmadığı bir toplumda isə əxlaqi-ailəvi dəyərlər vaxt keçdikcə öz qüvvəsini itirir. Çünki belə toplumda insanların yaxşını və pisi ayırmaq anlaşıqları ortadan qalxır.

Bir milləti bir arada tutan, dövləti güclü edən əsas üsullardan biri mənəvi dəyərlər, din əxlaqidir. Keçmiş və mədəniyyəti nə qədər qədim olursa olsun, mənəvi və dini dəyərlərin zəifləməsi bir toplumda anarxiyanın ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu dəyərlərin ortadan qalxdığı bir toplumda əxlaq, ailə, millət, dövlət məfhumları qavramları da aradan qalxır. Digər tərəfdən, tarixi bir faktdır ki, dini və milli bağları zəif olan millətlər tarix səhnəsindən çox tez silinib gedirlər.

Ailə həm də milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü, daşıyıcısıdır. Ailə dəyərlərin uşaqlara köçürüldüyü əhəmiyyətli bir müəssisə, fərdin ilk təhsil və tərbiyəsini aldığı nüvə təşkilat, şəxsiyyətin və xarakterin formalaşdığı başlanğıc mühitdir.

Sağlam ailə sağlam cəmiyyət deməkdir. Başqa sözlə, toplumun, dövlətin əsasını sağlam ailələr təşkil edir. Ailə cəmiyyətin bir nüvəsi isə, deməli, əvvəlcə təmiz cəmiyyətin toxumları da burada atılacaq. Bu gün qloballaşma və modernləşmə dövründə valideynlərin bu xüsusda üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür. Ailələr texnoloji və iqtisadi inkişafın, xüsusilə qloballaşmanın gətirdiyi problemlərlə qarşı-qarşıyadır.

Bu gün Qərb cəmiyyətində müşahidə olunan mənfi dəyişikliklər əxlaqi fəzilətlərdə böyük dəyərlərin itirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu zərərin nəticəsində yox olan dəyərlərin kompensasiyası adına dünya millətlərinin bəziləri artıq ailə institutunu bir variant olaraq deyil, bir investisiya vasitəsi kimi qəbul etməyə başlamışlar. Qlobal ölçüdə ailə həyatı zamanla ortaya çıxan innovasiyaların təhdidi altına girməkdədir: texnologiyanın inkişafı, millətlərin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, fərdiliyin artması, mənəvi dəyərlərin zəifləməsi kimi bir qisim faktlar ailə həyatının təməlini təsir altına almışdır. Demografik problemin Qərbdə ümumi bir problem olduğu, elmin isə ailə quruluşunun cəmiyyətdə mövqeyi mövzusunda məlumat verə bilmədiyi danılmaz faktdır. Bu gün uzunömürlü, sağlam ailə modulu hazırlaya bilməyən, gender məsələsini “çözərək” qadınlarını kariyerist edən Avropa, indi onları ailəyə bağlamaqda çətinlik çəkir. Qloballaşma şəraitində, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin Avropaya adaptasiyası kimi, Avropanın da Şərqa, xüsusilə müsəlman-türk dövlətlərinə inteqrasiyası zəruridir. Qərbin sağlam ailə sistemi yaratması üçün Şərq xalqlarının, türkdilli millətlərin, müsəlman cəmiyyətlərinin ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, əxlaqi normalarını mənimsəməsi və tətbiq etməsi labüddür. Çünki müsəlman-türk cəmiyyətinin ən önəmli dəyəri başqasını xoşbəxt etməyə əsaslanır. Şəxsi azadlıqdan, individuallıqdan imtina edib başqası-

nın xoşbəxtliyini hədəfləməyə yönəlir. Ailə təməlinin xilas da budur: başqalarını özündən çox sevmək və sevdiklərini özündən çox düşünmək...

Əgər ailənin təməli düzgün qurularsa, onun “xəstələnmək” və dağılmaq təhlükəsi də az olar. Bəs ailə qurarkən hansı şərtlər önəmlidir?

Ailə sevgi üzərində qurulmalıdır. Fərdi xoşbəxtlik ümumi mənafe-dən üstün olmamalıdır. Nikaha daxil olan tərəflərin intellekt və dünyagörüşlərində ümumilik olmalı, mədəni səviyyələri üst-üstə düşməlidir. Sosial statusları, iqtisadi durumları uyğun olmalıdır və s.

O zaman bir yerdə yaşamaq lazımdır ki, ayrı yaşamaq mümkün olmasın. İki şəxs ayrı-ayrı yaşaya bilmədiklərini dərk etdikdə nikaha girməli, birgə yaşamalıdırlar. Sevgi zamansız və plansız olduğu üçün hər kəsin ailə həyatı sevgi üzərində qurulmur. Lakin birgə yaşayış dövründə rəğbət və böyük hörmət hissi bütünləşərək sevgiyə çevrilir. Uzunömürlü, sağlam ailənin qurulması üçün kişinin və qadının həyata baxışları, mədəni səviyyələri bir-birini tamamlamaqla yanaşı, tərəflər arasında məsuliyyət və saygının mövcud olması mütləqdir! Bəzən sevgi ilə cazibə, ehtiras hissələrini ayırd edə bilməyən gənclərin nikahının ömrü qısa olur.

Ailə qurmaq da, dağıtmaq da asandır, lakin onu həyatın sınaqlarından keçirib yaşatmaq çətin və şərəfli vəzifədir. İnsan həyatının mühüm mərhələlərindən olan evlilik mahiyyət və keyfiyyət etibarilə həm də ciddi məsuliyyət tələb edir. Ailənin parçalanması mənəvi və ictimai dəyişikliklərə səbəb olur. Bu vəziyyətdə ən böyük acını uşaqlar çəkir. Egoizm və fərdi xoşbəxtlik hissənin ümumi mənafe-dən üstün tutulması boşanmaya səbəb olan mənəvi xəstəliklərdən biridir. Başqalarının fikirini heçə saymaq, hər zaman “mən” demək “biz” anlayışını pozar. Qarşısındakını xoşbəxt edən şeylərə qadağa qoymaq, inamsızlıq insanı yalqızlaşdırar. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan cəmiyyətində bəzən müasir görünüşlü, lakin “Məşədi İbad təkəkkürlü” gənclər nikaha girdikdən sonra (ailənin məhəbbət üzərində qurulmasına baxmayaraq) qadına qadağalar qoyur, onun özünü qəbul etdiyi halda sənətini, peşəsini qəbul etmir. Onu “Tükəzban”lığa məhkum edir. Ailə qurduqdan sonra gənclərdə belə simptomların yaranmaması üçün tərəflərin dünyagörüşündə ümumilik, demokratik düşüncə tərz, mədəni səviyyə, hörmət və saygı kimi mənəvi keyfiyyətlər yüksək olmalıdır.

Qloballaşma dövründə beyinlərinə Qərb tendensiyasının yeridiyi şəxslər bir şeyi unutmamalıdırlar ki, insan həm də sosial varlıqdır. Onun dünyaya gəlməsi, fərd kimi yetişməsi üçün isti bir ailənin mövcudluğu mütləqdir. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi üçün də ailə ilkin mərhələdir. İnsan yaşadığı cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət etməlidir.

Azərbaycan ailəsində də kişi başçı, ailənin iqtisadi dayağıdır. O, qərarverici, idarəedici, nəzarətedici kimi funksiyaları yerinə yetirir. Lakin məsuliyyətin ağırlığı əsasən qadının çiyinlərinə düşür. “Yuvanı dişi quş qurur” fikri də buradan qaynaqlanır. Qadının dözümlü və müdrikliyi ailəni qoruyur. Azərbaycan qadını bu milli xüsusiyyəti - güzəştə getmək bacarığı, fədakarlığı ilə Avropa qadınından çox fərqlənir.

Ailə dəyərlərimizi xarakterizə edərkən burada övlad sevgisinin xüsusi önəm daşdığını görürük. Azərbaycan ailəsində övlada olan sevgi bəlkə də dünyanın heç bir xalqı ilə müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür. Azərbaycan ailəsinin uzunömürlüyünün əsas səbəblərindən biri də budur.

Ailənin yaşaması üçün iqtisadi dayaq önəmli olsa da, təkcə pul, mövqə, gözəllik, şöhrət kimi amillər onun varlığı üçün kifayət etməz. Çünki maddi elementlərin heç biri daimi deyil, ailənin gerçək bir ailə olması üçün burada mənəvi dəyərlərin hakim olması mütləqdir.

Ailə birgə yaşayışın ilk modeli olaraq xoşbəxtlik qaynağı, millətin həyatı baxımından müqəddəs bir dəyər və təməldir. Bu təməlin düzgün qurulması, bu dəyərin yaşadılması üçün müasir Azərbaycan ailəsi həm novator, həm də konservator olmalıdır. O, zamanın sınaqlarından keçib bu gün də mövcud olan ailə dəyərlərini mühafizə etməli, yaşatmalı, böyüyə hörmət, kiçiyə diqqət, mərhəmət kimi amilləri üstün tutmalıdır. Eyni zamanda, demokratik prinsipləri qavramalı, zamanın, dövrün nəbzini tutub müsbət ənənələrimizə zərbə vurmayaq yenilikləri qəbul etməli, fərdlərin müstəqil düşüncə tərzinə, seçiminə qadağalar qoyulmamalıdır.

Ailə dəyərlərimizin təbliğində ictimai rəyi formalaşdıran KİV-in, xüsusilə televiziyanın üzərinə böyük iş düşür. Milli-mənəvi dəyərlərin təbliği ictimai və dövlət televiziylarının başlıca fəaliyyət prinsiplərinə daxil olduğundan bunu görmək olar. Lakin özəl telekanallarda ailə dəyərlərimiz demək olar ki, təbliğ olunmur. Şou və reklam dalınca qaçan TV kanallar sosial-məişət mövzulu proqramlarda yalnız cəmiyyətin neqativ hissəsini nümayiş etdirirlər. Halbuki Azərbaycan cəmiyyətinin nümunəvi ailələri müqayisə olunmayacaq dərəcədə üstünlük təşkil edir və bu nisbətdə qat-qat çoxdur. Düzdür, ailələrin problemlərini işıqlandırmaq cəmiyyətin qüsurlarını göstərmək olar, lakin burada balans pozulmamalıdır. KİV-in dünyaya inteqrasiyası, əhatə dairəsi nəzərə alınaraq xalqı təmsil edən ailələrin həmin xalq haqqında rəy formalaşdırması unudulmamalıdır. Media həm də müxtəlif sosial təbəqələrdən olan sağlam fikirli, adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadan nümunəvi ailələri göstərməli, təbliğ etməlidir. Beləliklə, o, bu tip ailələrin mükəmməlliyinin, uzunömürlüyünün sirlərini açmaq üçün yeni həyat quraçaq gəncləri maarifləndirmiş ola bilər.

Ailənin yaranmasında iki nəfər - ər və arvad iştirak edir. Ailənin taleyi, bu həyatın fərəhli, uğurlu olub-olmaması ər və arvadın şəxsiyyətindən asılıdır. ər və arvadın şəxsiyyəti, onların mənəvi dəyərləri ailə münasibətlərində - bir-birinə və uşaqlara münasibətdə üzə çıxır. Burada söhbət bir insan ömründən, bu ömrü insan kimi mənəvi, sakit və təmiz yaşamaqdan gedir. Böyük türk şairi Nazim Hikmət deyirdi: "Xoşbəxt olun, insanlar! Xoşbəxtlik odur ki, səhərlər işə, axşam evə tələsəsən". [9, s.65] Ailə tərəfdaşımızı seçərkən yanılmaq insan üçün faciədir. Çünki "ailədə yanılmaq riyaziyyatda məsələ həll edərkən yanılmaq demək deyildir. (Nurəddin Babayev) [8, s.93].

Sevən ürəyinizi qoruyun!

Əsrlərdən bəri Azərbaycan mentalitetinə xas olan mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və gələcək nəsillərə çatdıraq. Bu həm də bizim hər birimizin vətəndaşlıq borcudur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2001.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşkili, inkişafı və müasir vəziyyəti, Bakı, 2008.
3. Həbilov H.A. Azərbaycan etnopsixologiyası. Bakı, 1991.

4. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı, 1995.
5. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı: ADPU, 2015.
6. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi Bakı: Maarif, 1986.
7. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. Bakı: Maarif, 1989.
8. Babayev Nurəddin. Qızlar, sözüm sizədir. Bakı, 1987.
9. Hikmət Nazim. Yaşamaq gözəl şeydir, qardaşım – B.: Yazıçı. 1983.
10. Yusif Talıbov, Fərahim Sadiqov, Sərdar Quliyev. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. "С.Мəmmədquluzadə və Ü.Насібəyovun pedaqoji fikirləri", Bakı: Ünsiyyət, 2000.
11. Николаева Е.И. Семейная психология. Учебник для вузов. Москва, 2013
12. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.– М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга. 2006
13. Лысова А.В. Семейная психология. Учебник для вузов. Москва, 2003
14. Андреева Т.В. Семейная психология. Учебник для вузов. Москва, 2004

Summary

Azerbaijan's National and Moral Values of the Family

Creating a family is a great problem. To give birth, to give a new life is not so difficult. But to educate the child as to the concepts of love, freedom, faith, conscience, responsibility - is not a simple and impossible outside of love and outside the family. In the family such universal values as a sense of patriotism, love and respect for the near, generous, responsible for their deeds are formulated. The list of basic family values, unconditioned, for each family will be unique and will contain an infinite number of items and sub-items. Each of us should have a clear Representations of family values that contribute to strengthening the foundation for the creation of a strong and united family. Knowledge of moral and moral principles play an important role in building confidence and increasing confidence in every member of the family.

Резюме

Национальные и моральные ценности Азербайджанских семьи

Создание семьи – великий подвиг. Родить, дать новую жизнь не так трудно. Но вложить в ребенка понятия любви, свободы, веры, совести, ответственности – задача не из простых и невыполнима вне любви и вне семьи. В семье закладываются такие общечеловеческие ценности как чувство патриотизма, любви и уважения к близкому, щедрости, ответственности за свои поступки. Перечень основных семейных ценностей, безсомнения, для каждой семьи будет уникальным и будет содержать бесконечное количество пунктов и подпунктов. Каждый из нас должен иметь четкое представления о тех семейных ценностях, которые способствуют укреплению фундамента для создания крепкой и дружной семьи. Знание моральных и нравственных устоев играет важную роль в укреплении доверия и повышения уверенности к каждому члену семьи.

*Rəyçilər: psix.f.d. M.İsmayılova, psix.f.d.M.Əliyev
BQU-nun Psixologiya kafedrasının
18.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.04.2017

AZƏRBAYCAN PSIXOLOGİYASINDA «MƏN - OBRAZ»I
PROBLEMİNİN TƏDQIQI TARIXI

Acar sözlər: özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, özünütəkmilləşdirmə, özünütənzimin

Keywords: self-consciousness, self-assessment, self-perfection, self-regulation

Ключевые слова: самопознание, самооценка, самосовершенствование, саморегуляция

“Mən- obraz”ı dinamik bir proses kimi hər bir şəxsədə inkişaf edən, dəyişən, yeni keyfiyyətlər kəsb edən mürəkkəb psixoloji fenomendir. Mürəkkəb fenomen olduğu üçün şəxsiyyət psixologiyasının daima tədqiqat obyektı olmusdur. Bu anlayış bəzən bir-biri ilə üzvü əlaqədə olan iki müstəqil anlayışın – “Mən” və “obraz” anlayışlarının vəhdəti kimi, bəzən də hər biri xüsusi məzmunə malik müstəqil anlayışlar kimi nəzərdən keçirilmişdir.

“Mən-obraz”ının mühüm tərkib hissələri kimi özünüdərk, özünütəhlil, özünüinkişaf, özünüqiymətləndirmə, özünütəkmilləşdirmə və özünütənzimi göstər-mək olar. “Mən-obraz”ının ayrı- ayrı cəhətləri və onların muxtəlif yaş dövrlərində təşəkkül xüsusiyyətləri azərbaycan psixoloqları tərəfindən öyrənilmişdir.

Azərbaycan psixoloqlarından Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.V.Vəliyev, C.A.Təhmasib, Z.A.Veysova, Z.A.Süleymanova, M.Ə.Həmzəyev, T.Mustafayev, R.Ə.Cavadov, S.F.Şabanov, R.İ.Əliyev, G.B.Tağıyeva, V.R.Əliyeva, E.A.Hüseynov və başqalarının tədqiqatları özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmənin ayrı-ayrı cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Bu mənada Ə.S.Bayramovun Rusiyada “Вопросы психологии” jurnalının 1979-cu il 10 sayılı buraxılışında dərc edilmiş “Özünüqiymətləndirmə, özünütənqid və şəxsiyyətin mənəvi inkişafı”, adlı məqaləsini xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Həmin məqalədə müəllif şəxsiyyətin mənəvi inkişafında özünüqiymətləndirmə və özünütənqidin rolu məsələsini ətraflı təhlil etmişdir [1, s.36-49].

Şəxsiyyətin “Mən-obraz”ı həm də cins xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Problemin bu aspektdən təhlili, yəni azərbaycan psixologiyasında cinsi fərqlərin öyrənilməsi ilə seksual “Mən”in tədqiqi xüsusi ilə aktuallaşmışdır. Professor Ə.Əlizadənin “Uşaqlar və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası” monoqrafiyasında “seksual- Mən” haqqında ayrıca bölmə işləmişdir.

Ə.Əlizadənin fikrincə, şəxsiyyətin mürəkkəb, təzadlı və çox parametrlı taktikasında “seksual- Mən”, başqa sözlə, seksual mənlik şüurdan qaynaqlanır.

Şüur fenomenini ilə qaynaqlanan “seksual- Mən” də muxtəlif “Mən” növlərindən fərqli olaraq, K.Yunqun arxetiplər konsepsiyasının paradıqmaları ilə desək şüurla şüursuzluq qovuşur, onun strukturunda qız və oğlanın, qadın və kişinin emosiyalar aləmi yaşayır [2, s.15].

“Mən-obrazı” psixoloji konstruktordur. Klassik psixologiyada (V.Cems, A.Adler, K.Yunq, Q.Salivan, A.Maslou, Q.Ollport və b.) “Mən-obraz”ı psixoloqların diqqətini cəlb etsə də, seksual ölçülərlə öyrənilməmişdir. Bu postulat Azər-

baycan psixologiyasında 1974-cü ildə cinsi dimorfizm sahəsindəki axtarışlarla bərqərar olub.

Ə.Əlizadənin fikircə “seksual- Mən” cinsin seksual dünya mənzərəsini, onun dəyərlər və münasibətlər sistemini “Mən-konsepsiya”sını qaynaqlarında əks etdirir. Şəxsiyyət, başqa sözlə, qadın və kişi bu konsepsiya kökündə, ilk növbədə, özünü qız və oğlan kimi ayırd edir, özünün cinslərarası münasibətlərinin ilk konturlarını mənimsəyir, onun sərvət meylləri və s. formalaşır.

Monoqrafiyada müəllif A.İ.Belkinin “seksual-Mən”in klinik–psixoloji təhlillərinə əsaslanaraq seksual mənlilik şüurunun iki növünü konstant və konseptual cinsi mənlilik şüurunu fərqləndirir.

Konstant mənlilik şüuru bütün cinsi davranış aktlarında daima iştirak edir. Onun əsas vəzifəsi cinsi davranışa nəzarət etməkdən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, uşaq kiçik olduqca, bu nəzarət valideynlər, müəllimlər və başqa adamlar vasitəsilə həyata keçirilir. Belə hesab etmək olar ki, konstant cinsi mənlilik şüuru valideyn, eləcə də müəllim və s. nəzarətinin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi yolu ilə formalaşır.

İnteriorizasiya prosesinin qanunauyğunluqları burada bütün aydınlığı ilə özünü göstərir.

Cinsi konseptual mənlilik şüuru isə əsasən stress şəraitində, şəxsiyyət üçün bu və ya digər distansiyada mühüm məna kəsb edən, ümumiyyətlə, həyatı əhəmiyyətə malik olan problemləri həll etmək zərurəti meydana çıxdıqda aktivləşir.

Seksual mənlilik şüuru problemi psixologiyada kifayət qədər öyrənilməmişdir. İstər konstant, istərsə də konseptual mənlilik şüurunun formalaşması qanunauyğunluqları da ətrflü təhlil edilməmişdir. Lakin bununla belə, müxtəlif faktların psixoloji təhlili göstərir ki, cinsi mənlilik şüuru, birinci növbədə, mənəvi fenomen kimi meydana çıxır və bu istiqamətdə adətən həya hissi ilə müşayiət olunur.

Bildiyimiz kimi fərd və şəxsiyyətin mənlilik şüuru ilk növbədə cins və yaş faktorları ilə şərtlənir. Bu mənada yeniyetməlik yaşı dövründə seksual mənlilik şüuru özünəməxsus xüsusiyyətlərlə təzahür edir, mənlilik şüurunun mühüm bir cəhəti kimi formalaşır.

Ə.Əlizadə qeyd edir ki, seksual mənlilik şüuru bioloji cinslə bağlıdır. Psixoloji cins konsepsiyasının formalaşması psixologiyada önəmli hadisədir. Psixoloji cins cinslərarası və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin köklü şərtidir. Bu münasibətlər müxtəlif faktorlarla, ilk növbədə, şəxsiyyət faktorları və sosial qarşılıqlı təcrübə faktoru ilə qaynaqlanır və bilavasitə cinsi mənlilik şüurunun xüsusiyyətləri ilə qidalanır. Ə.Əlizadə eyni zamanda “seksual- Mən”i əxlaqi şüurla əlaqələndirir.

“Mən-obraz”ının struktur elementlərindən biri də özünüdərkətmədir. Özünüdərkətmənin əsas tərkib hissəsi olan özünüqiymətləndirməyə dair mütəxəssislərimizin çoxlu tədqiqatları var. Bu cəhətdən xüsusilə G.B.Tağıyevanın “Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüqiymətləndirmənin formalaşması məktəb təliminə hazırlığın faktoru kimi.” (1983) adlı namizədlik dissertasiyasını qeyd etmək olar.

Son illərdə özünüdərkətmənin və özünüqiymətləndirmənin xüsusiyyətlərini tədqiq edən başqa bir namizədlik işi də V.R.Əliyevanın “Kiçik məktəblilərdə özünüqiymətləndirmənin təşəkkül xüsusiyyətlər”i (1999) adlı namizədlik dissertasiyasıdır. V.R.Əliyeva kiçik məktəblilərdə özünüqiymətləndirmənin əsas forma və isti-

qamətlərini, bu sahədə fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, onlara təsir edən başlıca amilləri, adekvat özünüqiymətləndirmənin şagirdlərin təlim fəaliyyətinə təsir dərəcəsini aydınlaşdırmış, kiçik məktəblilərdə qeyri- adekvat özünüqiymətləndirmənin onların davranış və rəftarında, münasibətlər sistemində, fəaliyyətlərin məzmun və istiqamətində yaratdığı əsas dəyişiklikləri müəyyənləşdirmiş və təhlil etmiş, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərə qeyri- adekvat özünüqiymətləndirmənin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasının optimal yol və vasitələrini göstərmişdir [5, s.16].

Azərbaycan psixoloqu S.F.Şabanov şəxsiyyətin özünüqiymət və özünüdərk etməsi, özünüqiymət və özünüqavraması problemi gənclik yaş dövründə “ Mən-obraz”ının formalaşması probleminin cinsi fərqlər baxımından eksperimental olaraq öyrənmişdir. Müəllif gənc qız və oğlanlarda özünüqiymətləndirmənin inkişaf dinamikasını, cinsin şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsinə təsirini göstərmişdir.

S.Şabanov son illərdə məhkəmə istintaq təcrübəsində şəxsiyyətin ekspertizası ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Bu zaman “Mən-obraz”ı və onun strukturu ilə bağlı problemlər tədqiqat predmeti kimi seçilmişdir.

S.Şabanov qeyd edir ki, insanın həyat və fəaliyyəti prosesində öz “Mən”i haqqında əmələ gəlmiş dolğun və mukəmməl qiyməti, özündə gördüyü və dərk etdiyi cəhətlərlə, ətrafdakıların malik olduqları cəhətlərin müqayisəsinin nəticəsidir. Tədqiqatçı sübuta yetirir ki, müqyisə, özünü başqaları ilə tutuşdurmaq, özünüqiymətləndirmənin meyarıdır [6, s.15].

Daha üç tədqiqatın adını qeyd etmək istərdik. Bunlar tarixilik baxımından eyni ilə təsadüf edən üç müxtəlif tədqiqat işidir. N.İsmayılzadənin “Mən-obraz”ının struktur komponentlərinin psixoloji təhlili” (2004), R.Cabbarovun “Yeniyyətlərdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili”(2004), U.Şiriyevanın “Dini şüur səviyyəsində özünüdərk etmənin xüsusiyyətləri” (2004) namizədlik dissertasiyaları tədqiqat predmeti kimi seçdiyimiz problemin araşdırılmasına yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Вагратов Ə.С. Самооценка, самокритика и нравственное совершенствование личности. Журнал Вопросы психологии, М.,1979 №10, с.36-40
2. Əlizadə Ə.Ə. Uşaqlar və yeniyyətlər : seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı, 2009 səh. 576
3. Əlizadə Ə.Ə. Cinsi demorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı 1975 ci il dokt. disser.-sı
4. Tağiyeva G.B. Становление самооценки старших дошкольников как фактора психологической готовности к школьному обучению: Автор.дис. на соиск. учен. степ. канд. психол.наук. М.,1983, с. 23
5. Əliyeva V.R.Kiçik məktəblilərdə özünüqiymətləndirmənin təşəkkül xüsusiyyətlər . Psixologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi iddiası üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın aftoreferatı 1999, s. 30
6. Şabanov S.F. Психологический анализ половых различий в оценке и самооценке у студентов: Автор.дис. на соиск. учен. степ. канд. психол.наук. Киев, 1987, с.15
7. Şabanov S.F. Психология личности: Проблемы половых различий. Баку, 1992, с. 90

Summary

The History of Research in Azerbaijan Physiology “Me-image”

“Me conception” as a dynamic process is a complex psychological phenomenon that develops, changes and gains new qualities inside every person. The main parts of “Me” image that are self-consciousness, self-assessment, self-perfection, self-regulation and its separate features and formation in different age periods have been learnt by Azerbaijan psychologists.

Резюме

История исследования «Я-образ» в азербайджанской психологии

«Я образ» как динамический процесс присущий к каждой конкретной личности является сложным психологическим феноменом, который развивается, меняется и обретает новые качества. Основными составными компонентами я – образа являются самосознание, самооценка, самосовершенствование, саморегуляция. Различные аспекты и проявления этих компонентов в разных возрастных периодах изучены азербайджанскими психологами.

*Rəyçi: psix.f.d. U.Qəzvini
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
17.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

Джамиля Сафарова
БГУ

ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ, НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РУСЛЕ РАЗЛИЧНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Ключевые слова: этническое сознание, национальная идентичность, осознание своей принадлежности, полиэтничное государство, социокультурная среда, этноконфессиональный уклад жизни, теория этногенеза, этнические мифы

Açar sözlər: etnik şüür, milli identiklik, özmənsubiyyətini dərk etmə, polietnik dövlət, sosisomədəni mühit, etnokonfessional həyat tərzü, etnogenez nəzəriyyəsi, etnik miflər

Keywords: ethnic consciousness, national identity, comprehension of the accessory, the polyethnic state, sociocultural environment, ethnoconfessional way of life, the theory of ethnogenesis, ethnic myths

В современных условиях глобализации, в связи с более очевидной тенденцией роста национального самосознания и выдвигания национальных проблем важнейшим является этническое сознание. На фоне ускоряющегося процесса глобализации в сфере экономики и политики, а также и в области культуры и образования интерес к проблеме национального самосознания представляется весьма актуальным. В настоящее время в условиях национального возрождения становится весьма значимым теоретическое осмысление проблемы национального самосознания, выявление его роли в современных условиях. Являясь идеальным образованием, сознание имеет стремление стать более объективной действительностью человеческого существования. Именно в формате подобных объективных тенденций происходит формирование этнически воспринимаемого образа жизни, в рамках которого осуществляется этническое и культурное самовыражение личности.

Глобализация образования по мнению Колобовой Л.В. предполагает: содружество альтернативных культур (духовной, религиозной, традиционной культур), в том числе сопредельных народов; формирование терпимости, добротворчества, а также знаний, отношений, поведения подрастающего человека, стремление к делам благородным, благочестивым, укрепление взаимопомощи, взаимопонимания, доверия, уважения прав других наций, народов, прав человека и демократических свобод [6, с.16].

Воспитание человека, способного не только сохранять свой язык и национальные традиции своего народа, но и уважительно переносить культурные ценности, самобытность других народов – одна из значительных проблем общественного устройства. Осознание своей принадлежности и к определенному этносу и к общегосударственной культуре должно обеспечить сегодня образование, направленное на формирование личности, осознающей себя свободным и равноправным членом полиэтничного государства.

Этнос – материальный носитель определённых культурных традиций и норм и возвращение к этничности. Качественная переоценка роли и значения отдельных национальных культур и влияние этих процессов на самосоз-

вание народов, является общей закономерностью для содержания современного этнокультурного образования. Этот раздел образования тесно связано с идеей воспроизводства различных форм исторически сложившихся типов этнокультурной деятельности. Важно выявить роль этнической функции культуры в обосновании содержания этнокультурных образовательных технологий. Практика учебного процесса и образовательная ситуация показывают, что становление профессиональных умений взаимосвязано с этноконфессиональными и профессиональным укладом жизни.

Проблема сознания и самосознания была всегда актуальна в научной литературе по философии, психологии, социологии, которой посвящено немало исследований. Исследования эти также делают существенными вопросы формирования национальной идентичности.

Сусликова О.Н. пишет, что в настоящее время, в период поступательного увеличения роли этнического в социальной, политической, культурной и обыденной жизни людей, сложилась ситуация, когда насущные и реальные требования современной действительности вступают в противоречие со слабой разработанностью проблемы этнического самосознания: сравнения его взаимного влияния и взаимной обусловленности у старшеклассников отдельных этносов, сопряженных в одном регионе [9, с.5].

Необходимо отметить, что самосознание является свойством личности как существа социального; объектом самосознания является человек, сама личность как познающий субъект, который осознает себя субъектом деятельности; следовательно, человек осознает свои индивидуальные свойства, являясь не только личностью, но и индивидом.

Рассматривая проблему социальной идентичности, представляющую собой некую иерархическую пирамиду неформальных норм и ценностей, необходимо отметить, что все частные идентичности обретаются в ходе социализации, когда человек на любом отрезке своего жизненного цикла интериоризирует ценности социального мира.

Любая из идентичностей у человека формируется в процессе его сложных, переплетенных и взаимообусловленных взаимодействий с исторически сложившимися в данном обществе учреждениями и институтами, с господствующей идеологией, с людьми, с которыми он вступает в разнообразные контакты – от экономических до психологических, и от общественно-политических до семейно-бытовых. Большую роль играет и межпоколенная передача ценностей, имеющих особое значение для воспроизводства этничности.

Таким образом, идентичность предполагает осознание личностью своей принадлежности к определенной этнической группе, «привязывание» себя к группе и восприятию нечто происходящего как имеющего отношение не к нему лично, а к определенному «мы». Наличие идентичности позволяет человеку определить своё место в социокультурной среде, построить систему отношений в межэтническом и внутри этническом пространстве.

В современной литературе имеется множество теорий, рассматривающих этническую идентификацию с различных точек зрения. Нет универсальной концепции, полностью раскрывающей сущность и историческое

своеобразие национально-этнических общностей. Каждая трактовка этничности имеет черты, свойства национальной общности, на которых строится теоретическая конструкция.

Однако, все концепции этничности, национальных процессов, национальной культуры, самосознания и в сущности этнической идентификации можно разделить на три основных научных подхода. Первый подход - «первородный», или примордиалистский (primordial), второй подход – конструктивистский и третий - инструменталистский.

Сторонниками примордиализма (П. ван ден Берге, К.Гирц., Э.Смит, Э.Шилз) в середине XX века была основана специфическая этнологическая школа. Сторонники примордиализма рассматривают этничность как объективную данность, своего рода изначальную (примордиальную) характеристику человечества, суть которой заключается в фундаментальной категории человека как социального и даже биологического существа. Индивид ощущает свою принадлежность к определенной группе путем идентификации и соотнесения тех или иных свойственных самому себе характеристик [7, с.99].

Из русских исследователей формирования этничности социобиологический подход сформулирован в научных трудах Льва Гумилева. Основанная на идеях биосферы В.И.Вернадского, теория Л.Н Гумилева обуславливает этнос не социальной группой, а явлением природы и географии, связанной с ландшафтом и основанной на биологических характеристиках. Развитие этноса определяется территорией расселения и психобиологическими характеристиками пассионарности. Согласно его теории, «люди ставят общие цели, вырабатывают единые стереотипы поведения и формируют однотипное самосознание. Именно схожий стереотип поведения людей, приспособляющихся к природным условиям, позволяет им ощущать себя членами одного этноса и противопоставлять себя другим подобным объединениям на основе дихотомии «Мы-Они»» [3].

Чрезвычайно оригинальной моделью этногенеза является пассионарная теория Л.Гумилева.

Согласно этой теории, этнос – это свойство вида *Homo sapiens* группироваться так, чтобы можно было противопоставить себя и «своих» остальному миру.

Согласно теории этногенеза, каждый новый этнос появляется как следствие мутации – внезапного изменения генофонда живых существ, наступающего под воздействием внешних условий (солнечных, космических) в определенном месте и в определенное время. Эта генетическая мутация или пассионарность, т.е. способность людей к сверхнапряжению, является эффектом избытка биохимической энергии этноса и образует внутри популяции некоторое количество людей, обладающих повышенной тягой к действию, перерастающей в этнос при достаточном для этого уровне пассионарности. Пассионарии стремятся изменить мир и способны на это, организуя далекие походы, борясь за покорение народов или против захватчиков, создавая новую религиозную или научную систему.

После пассионарного толчка этнос проходит четко фиксируемые этапы своего развития (фазы этногенеза):

1. Фаза подъема – старые этносы и непохожие субэтносы соединяются в новый этнос, подчиняя территориально близкие народы (длится около 300 лет);

2. Фаза акматическая характеризуется стремлением людей не создавать целостности, а быть самими собой, не подчиняться общим правилам (длится около 300 лет);

3. Фаза надлома – характеризуется войнами, разрушениями (продолжается около 200 лет);

4. Фаза инерционная характеризуется стремлением к благоустройству без риска для жизни, путем взаимного подчинения людей, созданием больших государств (продолжается около 300 лет);

5. Фаза обскурации – происходит разрушение системных связей либо исчезновение этноса как системы (длится около 200 лет);

6. Фаза мемориальная – этнос сохраняет лишь память о своей культурной традиции затем исчезает и память (длится около 200 лет).

Жизненный цикл этноса (не более 1200 лет до появления нового этноса и 1500 лет до полного разрушения) в общей форме выглядит так:

1. пассионарный толчок;

2. активная деятельность этноса (пассионарный подъем);

3. расцвет;

4. упадок;

5. гибель или появление нового этноса;

6. начало нового цикла [4].

Этничность в рамках примордиализма определяется, во-первых, группами, к которым принадлежит человек по рождению и которые обладают набором определенных «объективных» характеристик (при этом для человека его этническая принадлежность является «данностью»); во-вторых, культурными характеристиками, которые оказываются базовыми элементами самой личности.

Как отмечает Шабаев Ю.П., примордиализм – это представление о том, что этносы имеют глубокие исторические корни, что их природа, их отличительные особенности не столько продукты социального развития, сколько некая изначальная данность, в том числе биологически обусловленная [10, с.7].

В процессе социокультурной модернизации большее значение приобретают факторы коммуникации. Сначала они проявляются как заимствования элементов культуры, но впоследствии сами формируют культурные стандарты, имеющие уже универсальный характер. Люди массового общества изменяют ландшафт, унифицируют общественные отношения, технологии производства и предметы потребления. В этом процессе деятельность средств массовой информации, распространяющих единые стандарты, становится одним из основных факторов социокультурного и этнического развития.

Основная отличительная черта следующего конструктивистского подхода – этносы и связанные с ними иные субстанции рассматриваются как идеальные модели, конструкции, которые создает политическая элита для достижения каких-либо целей (Ф.Барт, Э.Геллнер, Б.Андерсон, Э.Хобсбаум и другие). При конструктивизме этнос определяется как общность людей на основе культурной самоидентификации - главного критерия этничности.

Признаками этноса являются не общее происхождение, а представление или миф об общей исторической судьбе, вера в то, что это наша общая культура, имеющая природную связь. Этничность – это процесс социального конструирования воображаемых общностей, основанный на вере в то, что они связаны естественными и даже природными связями, единым типом культуры и идеей или мифом об общности происхождения и общей истории.

В 70-х годах прошлого века появляется инструменталистская школа, главным тезисом которой является детерминирующая роль социальных интересов в формировании этничности (Р.Брубейкер, А.Коэн, Д.Хоровиц, К.Янг и другие).

С точки зрения инструменталистов, этничность является новой социальной конструкцией и не имеет культурных корней, подход ориентирован на выявление функций, которые этнос выполняет в обществе. Этничность при данном подходе выступает как идеология, создаваемая политической элитой для мобилизации масс в борьбе за власть. Этноты во многом являются продуктами этнических мифов. Культурные особенности, ценности и деятельность этнических групп являются орудием элиты для достижения своих целей. Поддержка элит массами связана с удовлетворением каких-то потребностей индивида или группы (справедливость, достоинство, равенство и т.д.).

Этническое самосознание в самом общем виде можно определить как чувство принадлежности к тому или иному этносу, выражающееся в этническом самоопределении, т.е. в отнесении индивидом себя к данной этнической группе.

Если для человека очень значима его этническая принадлежность, то его этническое самосознание активно. Более того, оно становится если не генератором идей, то, по крайней мере, соучастником этнической мобилизации [2, с.245].

Этническое сознание, как и возрастное психическое развитие, имеет определенные ступени становления. Этнического самосознания проходит несколько этапов, соотносящихся с основными периодами психического развития и стадиями развития этнической идентичности. При этом этническое самосознание формируется несколько позднее, чем другие формы самосознания. Выделяются [8, с.80] три основных этапа развития этнического самосознания.

Начальный этап приходится на дошкольный и младший школьный возраст (5-10 лет). Для него характерны еще нечеткое осознание детьми общности с людьми своей национальности, немотивированный выбор своей этнической принадлежности, слабые этнические знания. Нужно иметь в виду, что на этом этапе становления этнического самосознания семья выполняет значительную роль в передаче этнокультурной информации. Формирование этнической самоидентификации происходит по принципу: «Я такой же, как окружающие». В социальном отношении этот период является решающим для ребенка.

Второй этап развития этнического самосознания охватывает подростковый возраст (11-15 лет) и характеризуется осознанным отношением к своему этносу. Подростки проявляют интерес к истории и культуре своего и

других народов. На этом этапе происходит формирование системы представлений и оценок об этнокультурных и этнопсихологических особенностях своей общности в сравнении с иноэтническим окружением. Формирование этнической самоидентификации строится по принципу: «Я такой же, как мой народ».

Третий этап выпадает на период обучения в колледже (16-17 лет). На данном этапе укрепляется осознание своей этнической принадлежности, определяется мотивация выбора своей национальности, конструируется этническое мировоззрение. В этом возрасте на формирование этнического самосознания юношей и девушек наибольшее воздействие оказывает образовательно-воспитательный процесс в колледже, целенаправленно влияющая на процесс развития самосознания личности, его этнической направленности. В этот период этническое самосознание формируется по принципу: «Я - представитель своего народа».

Вяткин Б.А., Хотинец В.Ю. выделяют четвертый этап, охватывающий юношеский (студенческий) возраст (18-22 года), являющийся решающим периодом развития этнического самосознания, его упрочения и закрепления [1]. В период обучения в вузе этническое самосознание молодого человека расширит систему его представлений о мире, укрепит его место в нем.

Таким образом, этническое самосознание зародилось еще на ранних стадиях развития человечества. Противопоставление своей этнической общности другим на уровне этнического самосознания выполняло функции сплочения и укрепления сообщества. На стадиях развития этносов противопоставления могли быть физическими, социокультурными, социально-экономическими, политическими, идеологическими и т.д. Различия между этносами позволяют фиксировать представления о собственной идентичности сообщества, характеризующейся проявлениями языка, искусства, обычаями и традициями, народного творчества и т.д. При этом, развитие этнического самосознания ускорялось и стимулировалось в периоды, когда другие сообщества несли угрозу ассимиляции и полного уничтожения этноса.

На следующих этапах развития, этническое самосознание связано с формированием систем коммуникации (развитие науки, литературы, книгопечатания, средств массовой коммуникации).

Итак, проведенный анализ зарубежной и отечественной литературы показал неоднозначность представлений авторов о факторах, определяющих формирование психической сущности самосознания. В рамках анализируемых подходов был сделан существенный шаг в развитии представлений о природе самосознания. Было показано, что источники и движущие силы развития самосознания не могут быть сведены ни к исключительно биологическому, ни к социальному опыту. Существенно, что, несмотря на кажущуюся теоретическую проработанность рассматриваемых понятий, на данный момент в психологической литературе нельзя не заметить большую терминологическую разобщенность в представлениях о содержании и структуре самосознания у разных авторов, в частности, в трактовке таких понятий, как «Я», «образ-Я», «Я-концепция», «самость» и т.п.

В заключение отметим, что особенности развития и проявления этнического самосознания детерминированы не только этапами развития человека и стадиями развития этнической идентичности, но также зависят от региональной специфики, обусловленной своеобразием этногенеза общности, социально-экономическими, миграционными, политическими процессами, историко-культурными особенностями региона, этнической ситуацией, мультикультуральными ценностями и т.п.

В условиях глобализации современное содержание образование не может не учитывать поликультурную и региональную образовательную среду. Частью современного процесса этнизации является проблема этнической идентификации, в том числе самосознания. Самосознание большинства культурных людей определяется как оценка человеком своего мировоззрения, целостная оценка самого себя. Это осознание всегда носило и носит общественный характер и включает в себя личное отношение к своей собственной этнической группе и межэтнические отношения. Исходя из детерминирующих направлений изучения этнического самосознания, можно сделать вывод: возможность успешной адаптации личности в этническом социуме зависит от развития этнического самосознания, выступающего в свою очередь как отдельная часть образа «Я», как компонент в самосознании личности [5].

Обращение к проблематике этнического самосознания и поликультурного образования определяется тем, что именно они выступают основой формирования культуры межнациональных отношений. Кроме того, развитие национального образования является источником, условием, формой и средством развития национальной культуры. В современных условиях образование народов превратилось из пассивного структурного компонента системы образования в его субъект, призванный решать современные образовательные задачи, полно и разносторонне выполняя образовательный заказ общества в соответствии с решаемыми национальными, культурными и экономическими задачами.

Литература

1. Вяткин, Б.А., Хотинец, В. Ю. Интегральная индивидуальность и этнические особенности человека. – Пермь: ПГПУ, 1997. – 60 с.
2. Губогло М.Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки. – М.: 2003. – С. 53.
3. Гумилев Л.Н. Этносы и антиэтносы (популярное изложение разработки автором концепции этногенеза) / Л.Н. Гумилев // Звезда. – 1990. - №2 - С. 121-122.
4. Гумилев, Л.Н. Этносфера: история людей и история природы /Л.Н. Гумилев. – М. : Экспрос, 1993. – 554 с.
5. Исламшина Т.Г. Этнические ценности полиэтнического общества. Казань: Изд-во КГТУ (КАИ), 2008.
6. Колобова Л.В. Закономерности становления личности школьника в поликультурном образовании. Электронное научное издание «Аксиология и инноватика образования». М.,2010.
7. Садохин А.П. Этнология : учеб. пособие / А.П. Садохин. – 3-е изд. – М.: Альфа-М; Инфра-М, 2004. – С. 99.

8. Снежкова, И.А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества // Советская этнография. – 1982. - № 1. – С. 80-88.
9. Сусликова О.Н. Этническое самосознание личности в старшем школьном возрасте. Автореферат диссертации на соискание кандидата психологических наук. Астрахань 2006.
10. Шабаев Ю.П. Этнополитология / Ю.П. Шабаев, М.: Юнити, 2005.

Xülasə

Müxtəlif psixoloji nəzəriyyələr kontekstində etnik şüurun, milli identikliyin xüsusiyyətləri

Məqalədə müxtəlif mədəniyyətli təhsil şəraitində etnik şüurun və etnik identikliyin formalaşmasının mühüm xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, insanın identikliyi məlum cəmiyyətdə tarixən təşəkkül tapmış təsisat və institutları, təhsil və tərbiyə sistemi ilə mürəkkəb, qarşılıqlı surətdə çulğalaşmış və şərtlənmiş qarşılıqlı təsirlər prosesində formalaşır.

Müəllif qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, P.Van Den Berqe, K.Qirts, E.Smit, E.Shilz, Qumilyev L.N., Hotinets V.Y., Suslikova O.N. və digər məşhur alimlərin tədqiqatlarını təhlil edir.

Məqalədə qeyd olunur ki, etnik şüur, milli identiklik və çoxmədəniyyətli təhsil problematikasına müraciət olunması onunla müəyyən edilir ki, məhz həmin fenomenlər millətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Problemin məhz belə qoyuluşu milli təhsilin inkişafını şərtləndirir və milli mədəniyyətin inkişafının mənbəyi və zəruri şərti kimi çıxış edir.

Summary

Features of Ethnic Consciousness, National Identity in the Tideway of Various Psychological Theories

In the article essential features of formation of ethnic consciousness and ethnic identity in the conditions of polycultural formation are noted. It is underlined, that any of identity of the person is formed in the course of its difficult, bound and caused interactions with establishments which have historically developed in a given society and institutes, with an educational system and formations.

The author analyzes in connection with an object in view of work of such known authors, as P.Van Den Berg, K.Girts, E.Smith, E.Shilz, Gumileva L.N., Hotinetsa V. JU, Suslikovoj O. N, etc.

In the article it is underlined, that the reference to a problematics of ethnic consciousness and polycultural formation is defined by what they act as a basis of formation of culture of international relations. Besides, national education development is a source, a condition, the form and means of development of national culture.

*Rəyçi: psix.f.d., dos. L.Cabbarova
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının
17.03.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

MENECER ŞƏXSİYYƏTİ ELMİ-PEDAQOJİ PROSESİN OPTİMALLAŞDIRILMASININ ƏSAS AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: menecment, motivasiya, liderlik, təşkilatçılıq

Keywords: manager, motivation, leadership, organization

Ключевые слова: менеджмент, мотивация, лидерство, организаторство

Ali təhsil islahatı təkcə struktur dəyişikliklərinin deyil, eləcə də təlim prosesinin yeni qabaqcıl biliklərlə, bacarıq və vərdislərlə dolğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur [2, s.8]. Bu mənada insan amili menecment psixologiyasının əsas şərtidir və əmək məhsuldarlığı, eləcə də müəssisənin inkişafı həmin amilin düzgün nəzərə alınmasından asılıdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün, vəzifələrin səmərəli icrası üçün təşkilatın bütün resurslarından koordinasiya şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün menecer şəxsiyyəti idarəetmə işinin dörd mühüm sualı olan “Necə motivasiya etməli?”, “Necə təsir etməli, necə rəhbərlik etməli?”, “Necə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməli”, “Necə seçməli” kimi suallara düzgün cavab tapmalıdır. Qeyd olunan bu suallar işə funksional baxımdan planlaşdırma, rəhbərlik, təşkilatçılıq və nəzarət işlərinin icrası ilə əlaqədardır. Ali məktəb öz işini qeyd etdiyimiz struktur və funksional əsaslar üzərindən həyata keçirir. Menecer şəxsiyyəti dedikdə - təşkilatın qarşına qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün mövcud resurslardan fərdin təkəllür tərzinə uyğun olaraq əlaqələndirməsi üsuludur.

Ali məktəbdə tədris və təlim fəaliyyətinin optimallaşdırılması digər amillərlə yanaşı həm də pedaqoji sistemin strukturuna daxil olan kiçik və ya böyük qrupların səmərəli idarə olunmasından asılıdır. Pedaqoji sistemin struktur elementlərinə fakültələr, kafedralar, dekanlıqlar və digər adminstrativ strukturlar daxildir.

Müasir dövrdə yüksək ixtisaslı mütəxəsislərin hazırlanmasında ali məktəbin elmi-pedaqoji kollektivin imkanlarından məqsədyönlü və planlı şəkildə istifadə edilməsi imkanları qarşısında yeni tələblər irəli sürülür. Ali məktəbin rəhbər şəxsləri menecer kimi rəsmi səlahiyyətləri çərçivəsində elmi-pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin icrası və təhlili, yüksəkixtisaslı mütəxəsislərin peşəkar hazırlığını elmin inkişaf məqsədinə uyğun olaraq təşki və təmin etməkdə borcludurlar.

Menecer ona verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində idarəetmə ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul etmək hüququna malikdir. Ali məktəbdə elmi-pedaqoji proses menecer şəxsiyyətinə (dekan, kafedra müdiri, şöbə müdiri, prorektor) və onun təşkilatçılıq fəaliyyətinə xüsusi tələblər irəli sürür.

Qeyd olunan məsələni araşdırmaq üçün ilk növbədə təşkilatçılıq fəaliyyətinin struktur komponentləri ilə tanış olmaq. Ali məktəbdə təhsil menecerlərinin (dekan, kafedra müdiri) təşkilatçılıq fəaliyyətinin struktur komponentlərinə aşağıdakı elementlər daxildir:

- 1) təşkilatçılıq fəaliyyətinin subyekt;
- 2) təşkilatçılıq fəaliyyətinin məqsəd;
- 3) təşkilatçılıq fəaliyyətinin məzmun;
- 4) təşkilatçılıq fəaliyyətinin icra vasitələri;

5) təşkilatçılıq fəaliyyətinin fəaliyyət obyektini.

Ali məktəbdə dekanlıq və kafedrada təşkilatçılıq fəaliyyətinin **subyekt** rolunda dekan və kafedra müdiri çıxış edir. Dekan və kafedra müdirinin təşkilatçılıq fəaliyyətinin **məqsədi** elmi-pedaqoji vəzifələrin uğurlu həlli üçün müəllimlərin, elmi əməkdaşların, doktorantların, magistrlərin və tələbələrin kollektiv fəaliyyətini təşkil etməkdən ibarətdir. Elmi-pedaqoji sistemə rəhbərlik edən şəxslərin (menecer) təşkilatçılıq fəaliyyətinin **məzmununa** kollektivlə əlaqəli surətdə bir çox təşkilatçılıq vəzifələrinin həll edilməsindən ibarətdir. Təşkilatçılıq vəzifəsinə dekanın və ya kafedra müdirinin elmi-pedaqoji kadr hazırlığı eləcə də kollektiv qarşısında duran digər elmi-metodik, ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji işlərlə bağlı kollektiv üzvlərinin mobilizasiyasını, kordinasiyasını, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Ali təhsil müəsisə rəhbərlərinin **təşkilatçılıq fəaliyyətinin icra vasitələrinə** müəyyən səviyyədə formalaşmış olan intellektual hərəkətləri daxildir. Təşkilatçılıq fəaliyyətini obyekt dedikdə - ali təhsil müəsisəsinin fakültələri, kafedraları və həmin strukturlarda çalışan müəllim-professor heyəti, laborantlar, doktorantlar, magistrələr və tələbələr daxildir.

Qeyd olunan struktur komponentləri arasında integrativ birləşmənin təmin edilməsi, bütövlükdə təşkilatçılıq fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına xidmət edir. Müşahidələr göstərir ki, təşkilatçılıq fəaliyyətinin struktur elementləri arasında integrasiyanın zəif olması əsas psixoloji faktor kimi fəaliyyətin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz struktur komponentlər təşkilatçılıq fəaliyyətinin statik aspektini müəyyən edir, onun dinamik aspekti isə aşağıdakı funksional komponentlərdə özünü göstərir. Buraya lahiyələndirmə, konstruktiv, təşkilati, kommunikativ və qnostik komponentlər daxildir. Rəhbərin lahiyələndirmə funksiyası elmi-pedaqoji kollektivin perspektiv həyatı, gələcək fəaliyyəti ilə bağlı olan məsələlərin nəzərə alınmasından ibarətdir. Bu zaman dekan və ya kafedra müdiri müəllim-professor heyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, pedaqoji ustalığı səviyyəsini, eləcə də mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı perspektiv planları nəzərə alır. Ali təhsil müəsisələrində çalışan rəhbər şəxslər, o cümlədən dekan və kafedra müdirlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi onlarda kommunikativ aktivlik xüsusiyyətinə nə dərəcədə yiyələnmələrindən asılıdır. Elmi-pedaqoji kollektivdə əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması, yaradıcı elmi əməkdaşlığın formalaşdırılması və s. məsələlər əksər hallarda rəhbər şəxslərin kommunikativ qabiliyyətindən asılı olur. O, nüfuz sahib olmalı, kollektiv üzvləri ilə məqsədyönlü münasibət qurmalı, öz hiss və emosiyalarını idarə etməyi bacarmalı, müəllim və tələbələrə, eləcə də doktorant və magistrantları yaxşı işləməyə və oxumağa həvəsləndirməli, yeri gələndə düzgün tənqid etməyi bacarmalıdır. Dekan, kafedra müdiri eləcə də digər şöbə müdirlərinin fəaliyyətinin mühüm aspektlərindən biri onların öz fəaliyyətini eləcə də kollektivin fəaliyyətini nəzarətdə saxlamaq, qiymətləndirmək və təhlil etməkdir. Bu təhlil o zaman səmərəli ola bilər ki, adminstrativ sahədə çalışan şəxslər müasir dövrdə ali təhsil qarşısında qoyulan şərtləri, özlərinin rəhbər kimi güclü və zəif cəhətlərini, müasir mütəxəssis hazırlığına verilən tələbləri eləcə də elmi-pedaqoji kollektivin potensialını düzgün nəzərə alsın və onların əməyini düzgün qiymətləndirsin.

Təşkilatçılıq fəaliyyətinin ən mühüm aspekti tələbələrin fəaliyyətinə kollektiv pedaqoji rəhbərliyi təmin etmək üçün aşağıdakı meyarların nəzərə alınmasından ibarətdir.

1. Pedaqoji təsirlərdə məqsəd birliyini olması;
2. Psixopedaqoji təsirlərin metod, forma və vasitələrinin əlaqələndirilməsi;
3. Tələblərdə vahidliyin olması;
4. Kollektiv düşüncənin formalaşdırılması;
5. Liderlik və menecerlik keyfiyyətlərinin vəhdətdə inkişafı;
6. İstər şaquli, istərsə də üfüqi münasibətlərdə sinergetik təfəkkürün olması;
7. Qarşılıqlı münasibətlərdə qayğı və tələbkərlığa əsas şərt kimi əməl olunması.

Müasir dövrdə təhsil müəssisəsi üçün vacib olan məsələlərdən biri də liderlik məsələsidir. Müşahidələr göstərir ki, müəsisənin uğurlu fəaliyyəti, orada administrativ heyətdə çalışan insanlardakı liderlik xüsusiyyəti ilə əlaqəli olur. Liderliklə menecerlik arasında müəyyən funksional fərqlər mövcuddur. Hər ikisi təşkilat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Menecer və liderlik müxtəlif keyfiyyətlərlə asossasiya olunur və bu keyfiyyətlərin hər biri təşkilata və şəxsə müxtəlif üstünlük və fayda verir. Bu keyfiyyətlərin bir insanda cəmləşməsi mümkündür və birinin olması digərini istisina etmir. Hər bir adamda bu keyfiyyətlərdən hər hansı biri üstünlük təşkil edə bilər. Amma, yaxşı olar ki, menecer özündə bu keyfiyyətlərin balansını yarada bilsin. Riçard Daft öz əsərində [4, s.537] qeyd edir ki, menecerlə lider arasında olan ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, menecer mövcud təşkilatı struktur və sistem çərçivəsində olan problemlərin həllində stabillik və nizam-intizamı qoruyub saxlamaqda maraqlıdır. Liderlik isə yeni baxış bucağından baxmağı, kreativliyi və dəyişikliyə həvəsləndirir, yönləndirir. Başqa sözlə desək, “menecer olduğunuz yerlə qayğılanır, lider isə sizi yeni yerə götürür.” Lider dedikdə daha çox mövcud status-kvo ilə razılaşmayan və köhnəlmiş, məhsuldarlığı az olan və sosial cavabdehliyi aşağı olan normaların daha müasir və məhsuldar normalarla əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Liderlik, menecmenti əvəz edə bilməz, onu yalnız tamamlaya bilər. Yaxşı menecer təşkilatın qarşısında duran vəzifə və öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün vacib olduğu halda, yaxşı lider təşkilatı gələcək uğurlara qovuşdurmaq üçün lazımdır. İndi isə Geneviev Kapovskinin təfsirində “Liderliyin anatomiyası: Gələcəyin liderləri haradadır?” əsəri əsasında lider və menecer şəxsiyyəti üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlərlə tanış olaq. Liderə xas olan keyfiyyətlər: xəyalpərvərlik, yaradıcılıq, çevik ağıla malik olmaq, insanları ruhlandırma bilmək, novatroluq, qərarlı olmaq, sınaq və təcrübəyə meyilli olmaq, dəyişiklik təşəbbüsündə olmaq, şəxsi hakimiyyət. Menecer üçün vacib olan keyfiyyətlər: rasionallıq, məsləhət verməyə meyilli olmaq, təkidlilik, problemi həll edə bilmək qabiliyyəti, ayıq-sayıq təfəkkür, analitik ağıla malik olmaq, struktur yanaşmanı tətbiq edə bilmək, ehtiyatlı və tədbirli olmaq, hökm edə bilmək, şəraitə tənziqlənməyi bacarmaq, vəzifə hakimiyyəti [4, s.539].

Türkiyəli psixoloq Oğuz Sayqının “Neqativ limanlardan pozitiv sulara” adlı kitabında Amerikada aparılan bir tədqiqatdan bəhs edilir. Tədqiqata marketlərdə işləyən paketçiləri cəlb ediblər. Paketçilər dedikdə ödəniş kassalarında dayanaraq müştərilərin aldığı malları paketlərə dolduran işçilər nəzərdə tutulur. Onlardan nə iş gördükləri soruşulduqda verdikləri cavab belə olmuşdur. “Bizim işimiz müştərilərin almış olduqları malları paketlərə doldurmaqdır”. Sorğuda iştirak edən paket-

çilərin digər qismi isə öz vəzifələrini belə izah etmişlər: “Bizim işimiz müştərilərin aldığı malları ən uyğun şəkildə paketlərə doldurmaqdır. Müştərilərə gülürüz olmaq bizim ən əsas vəzifəmizdir. Paketlərdəki mallar ağır olarsa paket cırılaaraq mal yerə tökülməsin deyə ikinci paketi də müştəriyə təklif edirik. Müştərinin torbaları ağır olduqda onları maşınına qədər aparmaqda kömək edərək” [3, s.115]. Verilmiş cavabları ümumiləşdirərək paketçiləri tək paketçi və cift paketçi deyə iki qrupa bölüblər. Cavablarından göründüyü kimi cift paketçilər öz işinə ciddi və yaradıcı yanaşdıqları üçün hər zaman və hər yerdə axtarırlar. Tək paketçi olanlar, sadəcə olaraq məcbur olduqları işləri yerinə yetirər və işlərinə heç bir yenilik və fayda gətirməzlər. Cift paketçilər isə daima “mən çalışdığım yerə necə daha çox faydalı ola bilərəm” deyə düşünülər. Bu mənada adminstrativ sahədə çalışan işçilər tək paketçi yox, cift paketçilər kimi fikirləşməli, müvafiq hisslər keçirməli və hərəkət etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M.Ə.Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1996, 296 s.
2. Seyidov S.Menecment psixologiyası. Bakı, 2011, 184 s.
3. Oğuz Sayqın “Neqatif limanlardan pozitif sulara” Karama Kitaplar. 2012,160 s.
4. Дафт Ричард.Менеджмент. 8-е издание. СПб.:Питер, 2009.-800с.
5. Психологическая служба в вузе. Сборник статей. Издательство Казанского университета, 1981. 239 с.

Summary

The Manager Personality as a Key Factor in Optimization of the Scientific and Pedagogical Process

The article studies the social and psychological problems of Higher Education management. The information about the role of managing staff in optimization of the scientific and pedagogical process is also provided in the study. In addition to psychological peculiarities of the management in the sphere of education are highlighted in the article.

Резюме

Личность менеджера как фактор оптимизации научно-педагогического процесса

В статье раскрываются социально-психологические проблемы управлением высшим образованием. Дается информация о роли управленческого персонала в оптимизации научно-педагогического процесса. Раскрываются психологические особенности менеджмента в области образования.

*Rəyçi: psix.f.d., dos. Ə.Əliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
17.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

Риза Халилов
Института Образования
E-mail: puroshottama999@yandex.ru

ИДЕИ КОСМИЗМА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ГУМАНИСТА И ПРОСВЕТИТЕЛЯ САТЬЯ САИ БАБЫ

*Политика без принципов, образование без личности,
наука без гуманизма и коммерция без морали
- не только бесполезны, но и опасны!"*

Сатья Саи Баба

Ключевые слова: космизм, общечеловеческие ценности, духовность, божественная природа, мироздание, самопознание

Açar sözlər: kosmizm, ümumbəşəri dəyərlər, ilahi təbiət, kainat, özünüdərk

Keywords: cosmism, universal values, spirituality, divine nature, the universe, self-knowledge

В современном мире таком насыщенном многообразном, где чего только нет, можно встретить немало вещей, способных поразить, удивить или вызвать восторг. Но если что и есть в нем действительно невероятное, неподдающееся никакому осмыслению и бесконечно неожиданное, то источником и носителем его является такая необыкновенная личность как Шри Сатья Саи Баба: выдающийся философ, ученый, педагог, психолог, врач, ректор лучшего Университета в Индии и общественный деятель. В 2010 году 22 ноября я был приглашен на Международную конференцию, которая была организована Сатъя Саи Бабой. На конференцию были приглашены представители разных стран. 22 ноября состоялась торжественная церемония вручения дипломов лучшим выпускникам Вуза, носящего имя ее основателя Сатъя Саи Бабы. На церемонии принимали участие Президент Индии Мис Пратибха Патил и премьер министр Индии Манмонах Сингх.

Почему личность Сатъя Саи Бабы и Его Учение вызывают такой интерес в мире? О Сатъя Саи знают и Его Учение претворяют в жизнь миллионы последователей почти во всех странах мира. В Его резиденцию – ашрам, на юге Индии, приезжают люди самых разных социальных слоев общества, самых разных профессий – ученые и профессора, политические и общественные деятели, крупные бизнесмены и малоимущие люди. Здесь рядом живут представители разных стран Африки, Европы, Азии, Америки.

Саи Баба родился 23 ноября 1926 г. в небольшой деревне Путтапарти, в штате Андхра Прадеш на юге Индии. Его рождение сопровождалось знаменьями, а по свидетельству многих писаний и предсказанию астрологов ему суждено было стать спасителем человечества. Детство Саи Бабы, полное необыкновенных чудес, прошло на глазах множества людей. И сейчас многие из его ровесников свидетельствуют о необыкновенной любви и сострадании ко всему живому.

В чем же притягательная сила этого человека? Ученые, профессора, политические и общественные деятели, люди состоятельные и обездоленные, различного уровня и социального положения утверждают, что Сатья Саи обладал поистине неземным магнетизмом. Лондонская "Таймс" назвала его "самым поразительным из святых, появившихся за последние несколько столетий".

С самого рождения Сатья отличался от своих сверстников. Уже с детства он проявлял глубокие познания в области философии и других науках. Невозможно охватить всю сферу деятельности, которую осуществлял Сатья Саи Баба. Он проводил духовные беседы и лекции, которые собирали тысячи студентов, ученых и государственных деятелей, писал книги, курировал работу университетов и колледжей.

Сатья Саи Баба впервые разработал и ввел в практику образовательных учреждений воспитательную программу, основанную на учении об общечеловеческих ценностях с конкретной практической методикой их выявления, развития и закрепления. Эта программа была включена в образовательный курс. В некоторых странах его система образования, основанная на общечеловеческих ценностях, принята и функционирует на государственном уровне. Образование Сатья Саи призвано воспитать людей нового типа, которые будут руководствоваться не личными интересами, а интересами общества. «Сегодня образование заканчивается приобретением ученых степеней. Настоящее образование должно давать человеку возможности использовать приобретенные знания, подготовить к встрече с трудностями жизни и сделать всех людей счастливыми, насколько это возможно. Рожденный в обществе, человек должен работать для благополучия и развития общества», - говорил Саи Баба. [3]

Образовательные учреждения Сатья Саи бесплатны и за десятки лет своего существования приобрели славу лучших учебных заведений Индии. Они готовят не только хороших специалистов, которые показывают во время ежегодных национальных экзаменов выдающиеся результаты, но и людей с прекрасным добродетельным характером, основанном на общечеловеческих ценностях. Саи Баба часто повторяет, что его не столько волнуют отметки студентов, как заметки об их поведении. Являясь автономным учреждением, Университет Шри Сатья Саи был признан Министерством Образования, Правительством Индии и Комиссией по университетским грантам как Почетный Университет, согласно их официальному уведомлению. Почётный университет – это наименование статуса автономности, представляемого институтам и факультетам (кафедрам) различных университетов Индии, отличившимся особыми заслугами в области образования. Этот статус предоставляется Министерством высшего образования, Министерством развития человеческих ресурсов по рекомендации Комиссии по университетским грантам Индии.

Университет Шри Сатья Саи был принят в постоянные члены Ассоциации индийских университетов. Особая система университетского образования Саи Бабы была признана лучшей Национальным Советом по аккредитации и оцениванию Индии.

Университет Шри Сатъя Саи – уникальный пример того, как древние традиции могут гармонично сочетаться с современностью. По сути, это сложившаяся веками система передачи знаний от духовного учителя ученикам. Общаясь со студентами, Сатъя Саи Баба, используя различные педагогические приёмы, мягко и постепенно формировал их характер, подобно тому, как это делали учителя древности. Сатъя Саи Баба говорит: "Итог образования – характер". [1].

Он создал систему образования от начальной школы до аспирантуры. Тысячи юношей и девушек посещают созданные им учебные заведения, в которых наряду с академическими дисциплинами они также постигают науку самопознания. Начальная школа и университеты предлагают полный набор научных дисциплин абсолютно бесплатно. Обширный учебный план включает изучение таких дисциплин как физика, химия, биология, математика, а также музыку, танцы и литературу.

В 1967 был открыт первый колледж для девочек. Затем в Прашанти Нилайям был открыт колледж для мальчиков. В 1981 колледж в Прашанти Нилайям и колледж в Анантапуре получили статус университета.

Во время открытия Университета Саи Баба провозгласил следующее: "В этом университете на лекциях по ботанике будут преподавать не только науку о деревьях в природе; мы распространим знание о Древе настоящей жизни. На экономическом факультете будут учить не просто экономике, в курс будут включены лекции по теологической этике. Там будут учить не только химии, но раскрывать тайну самопознания. Здесь будут учить не только наукам о материальном мире, но и науке о мире нематериальном» [3].

Это будет не просто университет с несколькими факультетами, где выпускников обременяют дипломами, годными служить лишь чашами для подаяния в поисках работы. Этот университет будет вселять в выпускников смелость и уверенность, снабжать знаниями и навыками, позволяющими строить свою жизнь собственными усилиями, прочно стоять на ногах и полагаться на свои силы. В этом университете мы намерены гармонично сочетать духовное образование с изучением этики, естественных и метафизических наук".

Поэтому в учебных заведениях Сатъя Саи Бабы главное – это воспитание личности, личности гармоничной, творческой, созидательной и, в высоком смысле слова, патриотичной. Образование здесь не только для получения формальных знаний, но и для изменения сознания. О необходимости духовной составляющей в образовании Он говорит с присущей Ему образностью: «Душа образования – это образование души».

Попасть и обучаться в учебных заведениях, основанных Сатъя Саи на этих принципах, считается очень престижным, а их выпускники занимают все более лидирующие позиции во всех областях науки, техники, образования и политики.

В своей образовательной системе Сатъя Саи стремился соединить академические знания с духовными принципами, чтобы научить молодых людей не только зарабатывать на жизнь, но и жить достойно, гармонично и счастливо. Система образования интегрирует духовные знания в существую-

щий академический процесс. Таиландский ученый Арт Онг Джумсаи, создатель экспериментальной Школы Сатья Саи в Таиланде, отмечает, что учащиеся в школе учатся:

- слушать свою совесть;
- регулировать свое поведение;
- применять единство мысли слова и дела;
- контролировать ум и чувств;
- ограничивать желания;
- развивают в себе пять общечеловеческих ценностей.

Методика преподавания включает в себе 5 компонентов:

- медитацию;
- концентрацию на свет в себе;
- молитвы и изречения на темы общечеловеческих ценностей;
- рассказывание историй из Священных Писаний всех религий, сказок, легенд, притч, басен, жизнеописания великих людей, которые могут служить примером в развитии общечеловеческих ценностей;
- совместное пение;
- групповая деятельность (игры, танцы, инсценировки, ролевые игры, творчество, рисование, лепка, письмо и т.д.) [4].

Сам процесс « EduCare» означает «выявление, раскрытие» истинно присущего человеку. Старая модель образования ориентирована на привнесение знаний по отдельным дисциплинам извне, модель образования Сатья Саи создает условия для выявления внутренних знаний и качеств. Образование призвано сформировать мировоззрение, основанное на знании о всеединстве, и общественная жизнь станет более гармоничной.

«Сегодня образование заканчивается приобретением ученых степеней. Настоящее образование должно давать человеку возможность использовать приобретенные знания, подготовиться к встрече с трудностями жизни и сделать всех людей счастливыми, насколько это возможно. Рожденный в обществе, человек должен работать для развития и благополучия общества», - говорил Сатья Саи Баба. Вместе с общеобразовательными дисциплинами студенты изучают принципы нравственности, морали и духовности. Цель Университета – формирование характера студентов в соответствии с высокими нравственными принципами. Программа обучения помогает студентам развить в себе такие добродетели как чистота сердца, приверженность истине, дисциплина, патриотизм и верность долгу.

Сегодня нам необходимо понять роль образования в изменении состояния нашей планеты через общечеловеческие ценности. Концепция реализации этих ценностей в образовании является основополагающей в деле восстановления мира на Земле, поднятия духовности, возрождения нравственности. В наши дни мы не испытываем недостатка в количестве образованных людей, но при этом нарушено духовное равновесие. В мире много знаний, но образование не всегда имеет истинную цель. Концепция реализации образования имеет в каждой стране свою специфику и строится на менталитете того народа и среды его обитания, а также принадлежности к определенной конфессии и национальной культуре. Сегодня такой опыт имеется в

Казахстане, где уже шестой год во всех учебных заведениях введен предмет «Самопознание». Духовно-нравственное воспитание, основанное на общечеловеческих ценностях, должно опираться на принципы открытости, честности, единства мысли, слова и дела. Ценностно-ориентированное образование в 21 веке приобретает все большую значимость во всем мире. И оно должно опираться на национальную культуру, традиции, религию. В нашей стране носителями таких традиций являются такие средневековые азербайджанские поэты и классики как Низами, Хагани, Насими, Физули и др.

В современном обществе высоко ценится образование, и многие люди стремятся получить его. Сегодня школьникам и студентам в изобилии даются знания в различных областях науки, техники, культуры. Однако они не испытывают внутреннего мира, покоя и счастья. Научный сотрудник ДГПУ считает, что наряду с обычной светской программой крайне важно включить науку «Человековедения», науку о Человеке, его внутреннем мире и истинной природе в образовательный процесс учебных заведений всех уровней [2].

С самых древних времен человечество искало ответы на вопросы: «Кто я?», «Откуда Я?» и «Куда я иду?». Основой учения Сатъя Саи является утверждение божественности человека и всего сущего. Существует единая энергия жизни, которая характеризуется сознанием – Бытием и Блаженством, вечная потенциальная возможность всего, не имеющая формы, вне времени и пространства.

Чтобы осознать свою Божественность, человек должен раскрыть в себе и практиковать пять принципов, которые и составляют основу духовности. Мы привыкли воспринимать себя как определенное тело с привычными ментальными и эмоциональными реакциями. Надо переключить наше внимание с индивидуального аспекта нашей личности на вселенский аспект. Когда мы осознаем себя как безграничное, вечное, любящее Сознание, растворенное во всем, мы достигнем конечной цели человеческой жизни – Самореализации. Путь к этому возвышенному состоянию лежит через активность во внешнем мире, через добросовестное выполнение своих обязанностей перед семьей и обществом, без стремления к личной выгоде. Сатъя Саи Баба призывал студентов, учителей к активной гражданской позиции, но соблазны мира не должны уводить нас от избранной цели: «Лодка должна находиться в воде, но не вода в лодке».

Эго ограничивает человека, закрывает от него его собственную природу. Солнце светит всегда, но если небо затянуло тучами, солнца не видно. Нужно рассеять тучи эго и Божественность засияет в нас во всей своей полноте. Путь духовности – это движение от эгоизма к самоотдаче. Лучшим средством для уничтожения эго и расширением Любви является бескорыстное служение людям, без мысли о славе или награде, без чувства деятеля.

Сегодня наша цивилизация стоит перед выбором, который определит ее будущее. Поэтому каждый человек должен принять на себя ответственность за будущее Планеты, и жить духовной жизнью, в соответствии с морально-этическими принципами.

Саи Баба в своих выступлениях отмечал, что секреты мироздания известны только Творцу. Никто другой не может проникнуть в эту тайну.

Исследованием секретов мироздания заняты учёные, но ни один из них не в состоянии измерить до конца всю глубину бесконечных таинств, природы. В сфере науки и научных исследований современные открытия будут вытеснены открытиями будущего, которым в свою очередь тоже суждено устареть. Непрерывная изменчивость заложена в самой природе мироздания. Она – не вечна и постоянно изменяется. Творец – единственная вечная и неизменная реальность. Духовный поиск человека – это поиск именно этой реальности – Отца Творения, для того, чтобы, в конечном счёте, воссоединиться с Ним.

Хотелось бы завершить словами общенационального лидера Гейдар Алиева: «Человек должен жить ради духовности. Тот, кто живет и хранит эту духовность в себе, обретет жизнь вечную».

Актуальность: Система образования, основанная на общечеловеческих ценностях сочетает в себе и светское, и духовное образование, основанное на принципах общечеловеческих ценностей и национальной культуры. Она позволяет в доступной и понятной форме излагать Высшие Знания и рекомендации, как практиковать эти знания в повседневной жизни для успешной самоэволюции человека.

Научная новизна проблемы: определяется тем, что космизм Учения Саи Бабы стал провозвестником новой парадигмы и типа мировосприятия, выражающегося идеей всеединства всего сущего со Вселенной, гармонией Человека и Космоса, где формируются новые подходы к выработке целостной концепции мироздания.

Практическая значимость проблемы: Практическая значимость проблемы определяется тем, что ее материалы могут быть использованы в научной, преподавательской, лекционной работе, в базовых курсах по философии, психологии.

Литература

1. Иноземцев В.И.. Современная теория и практика духовного саморазвития личности. Дагестанский Государственный Педагогический Университет, Махачкала 2014.
2. Иноземцев В.И. «Духовная революция в науке». Международный научно-теоретический журнал «Язык и литература». БГУ. №4 (70) Баку. 2009г.
3. «Всемирный обзор образования Сатья Саи»..2007 г.
4. Джумсаи А. и Л.Барроуз. «Образование и развитие общечеловеческих ценностей. Руководство для учителей». С-Петербург.1996 г.

Xülasə

Humanist pedaqoq Satya Sai Babanın pedaqoji irsində Kosmizm ideyası

Məqalədə Hindistan Universitetinin rektoru Sathya Sai Baba tərəfindən hazırlanmış ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan təhsil sistemindən bəhs edilir. Bu dəyər mərkəzli təhsil sistemi özündə akademik və özünüdərk fənlərini birləşdirir.

Summary

Ideas of cosmism in the pedagogical heritage of the humanist and enlightener Sathya Sai Baba

This article considers the education system based on universal values, developed by the rector of the Indian University of Higher Learning Sathya Sai Baba. This value-based education system combines both academic disciplines and the science of self-knowledge.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. N.Muxtarova
ARTİ-nin Psixologiya
və yaş fiziologiyası şöbəsinin
05.05.2017-ci il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 01.06.2017

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ EMPATIYA BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: kiçik məktəbli, empatiya, əxlaqi hisslər, identifikasiya

Keywords: gradeschool, empathy, moral feelings, identification

Ключевые слова: младшие школьник, сопереживание, моральные чувства, идентификация

Kiçik məktəbli yaşı 6- 10 yaşları əhatə etməklə uşağın psixi inkişafının yaş dövrü kimi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. D.B.Elkoninin yaş dövrlərinin təsnifatına görə bu mərhələ aparıcı fəaliyyət kimi rollu oyunlardan təlim fəaliyyətinə keçid kimi xarakterizə olunur. Və keçid dövründə kiçik məktəblinin qarşılaşdığı bütün psixoloji hadisələr onda 7 yaş böhranının yaranmasına səbəb olur. Böhranın əsas səbəblərindən biri isə uşağın məktəbə daxil olması ilə əlaqədar bir sıra yeni, mürəkkəb və ziddiyyətli hisslərin özünü göstərməsidir. Bu hisslər uşağın yeni vəziyyəti ilə bağlı olur. Məktəbə yenicə gəlmiş uşaqlar bir sıra hissi hallar, təəssüratlar keçirirlər: onlar fəxr edirlər ki, artıq məktəblidirlər, “böyük” olmuşlar. Eyni zamanda məktəbə təzə gələn uşaqlar bəzi həyəcanlı anlar da keçirməyə başlayırlar: “Görəsən məktəb necə olacaq? Yoldaşları, müəllimləri ilə necə ünsiyyət quracaq? və s. [1, s.39]

Təlimdə qazandığı ilk müvəffəqiyyət, mühitin təsiri uşaqlarda bir sıra müsbət hisslər formalaşdırmağa başlayır. Bu səbəbdən kiçik məktəblinin hisslərinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək müəllim və psixoloqlar üçün çox vacibdir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda hisslər az davamlı və keçici olur. Onların hissləri asanlıqla bir-birini əvəz edir. Bu dövrdə uşaqlar öz hisslərini gizlətməkdə çətinlik çəkirlər. Müəllimini sevməsi, yoldaşlarına qəzəblənməsi, onlardan küsməsi və öz hisslərindən təsirləndiyini kiçik məktəblidə müşahidə etmək asanlıqla mümkündür.

Kiçik məktəb yaşının sonuna doğru uşaqların hissləri nisbətən davamlı xarakter daşımağa başlayır.

Bu dövrdə uşaqlarda zehni, əxlaqi və estetik hisslər də özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Uşaqlarda hər şeyi bilməyə, öyrənməyə həvəs, təlim zamanı rast gəldiyi çətinliyi aradan qaldırmağa inam, şübhə, işi icra edərkən özündən razı qalmaq, öz “kəşfləri” ilə fəxr etmək və s. kimi hallar baş verir. Kiçik məktəb yaşlı dövründə estetik hisslərin inkişafı, estetik zövqün tərbiyəsi üçün də səmərəli şərait yaranır. Bu dövrdə vətənə məhəbbət, böyüklərə hörmət, yoldaşlıq, insanlara qayğı və s. kimi əxlaqi hisslərin əsası qoyulur[1, s.40].

Tədrisən kiçik məktəblilərdə əxlaqi hisslər biliklərə, əxlaqi anlayışlara yiyələnməklə əlaqədar inkişaf edir. Kiçik məktəblinin başqalarının hisslərini daha yaxşı anlayaraq ünsiyyət qurma bilmək, dostluq və yoldaşlıq kimi əxlaqi hisslərinin inkişafı üçün vacib olan bir bacarıq vardır ki, ona empatiya deyilir.

Empatiya nədir? Empatiya sözünün kökü yunan sözü olub En (içinə,içində), patos (hiss) sözlərindən götürülmüşdür. *Empatheia* fiziki reaksiya, hissiyat, xüsusi

diqqət mənasında işlənir. Bu anlayış Theodore Lipps tərəfindən 1897-ci ildə almanca *Empfindung* (hissetmə) sözünə uyğunlaşdırılmış, daha sonra ingilis və fransız ədəbiyyatına daxil edilərək istifadə edilmişdir [4, s.12].

Empatiya - özünü başqa insanın və ya canlının yerində hiss etmə bacarığı, başqasının dərdinə şərik olma hissidir. Eyni zamanda başqa insanın emosional halını onun mimikasından və hərəkətlərindən duyma qabiliyyətini ehtiva edir. Başqa bir nəzəriyyəyə görə isə qarşıdakı insanı görmədən onun emosional halını tam dəqiq hiss etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Empatiyanın əksi aleksitimiyadır. Yəni, “duygulardan yoxsun insan” anlamını ifadə edir.

Alman alimlərinin empatiya barədə düşüncələri 1873-cü ildən başlayaraq bir çox alimlərin tədqiqat işinin predmetinə çevrilmişdir. Son olaraq bu anlayış 2004 -ci ildə Baron və Cohon tərəfindən real olaraq qarşıdakı insanın duyğu və düşüncələrinə uyğun davranmaq kimi müəyyən olunmuşdur. Lakin, empatiya deyərəkən ağılımıza gələn ilk insan humanist psixologiyanın nümayəndəsi K.Rocersdir. Rocersə görə bir insanın özünü qarşısındakı şəxsin yerinə qoyaraq hadisələrə öz prizmasından baxması, qarşısındakının duyğu və düşüncələrini doğru şəkildə anlaması, hissetməsi və bunu qarşısındakı insana doğru şəkildə çatdırmasıdır [2, s.19].

Uşaqlarda empatiyanın yaranması barədə tədqiqatlar fərqlidir. Beləki, məhz 2 yaşına qədər uşağın eqosentrik varlıq olduğu qəbul edən yanaşma ilə sosial varlıq olması fikrini dəstəkləyən yanaşma fərqli fikirlər irəli sürmüşdür.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə empatiya Shapiroya (2000) görə hadisələri başqasının gözündən görmək və ona uyğun şəkildə davranma bilmək mərhələsinin başlanğıcıdır. Təxminən yeddi yaşındakı uşaqlar qarşısındakı fərdin vəziyyətini, özünü onun yerinə qoyaraq daha yaxşı anlamağa başlayır. Bu yaş mərhələsi uşaqların nitqinin söz bazasının inkişafı və konkret düşüncənin inkişafının mərhələsidir. Bu qabiliyyətlərin inkişafı ilə uşaq uzaqda olan digər insanların başlarına gələnəri anlaya bilir. Bu isə onun empatiya qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır [3, s.43-44].

Empatiyanı uşaqlarda formalaşdırmaq üçün aşağıdakı təlim qaydalarına əməl etmək tövsiyyə olunur: didaktik yanaşma, təcrübə ilə öyrənmə, rol oynama, modeldən öyrənmə.

Didaktik yanaşma- təlim prosesində fərdə empatiya və sağlam yaşamaq barədə nəzəri biliklər verilir.

Təcrübə ilə öyrənmə - təlim zamanı iştirak edən fərdlərə başqa fərdlərin olduğu video çəkilişlər göstərilərək və ya təlimçi tərəfindən müşahidə edilərək bu barədə müzakirələr yolu ilə empatiyanı artırmaqdır.

Rol oynama- fərd bəzən başqası olaraq, bəzən də özü olaraq rola girir və ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Fərd başqasının roluna girdiyi an hadisələrə onun prizmasından baxır və onu daha yaxşı anlamağa çalışır. C.Morenonun “psixodramma” metodundan götürülərək inkişaf etdirilən bu metod empatiyanın inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyətlə malikdir. Eyni zamanda K.Rocersin “qrup terapiya”sı metodu da empatiyanın inkişafı üçün hər zaman vacib metoddur.

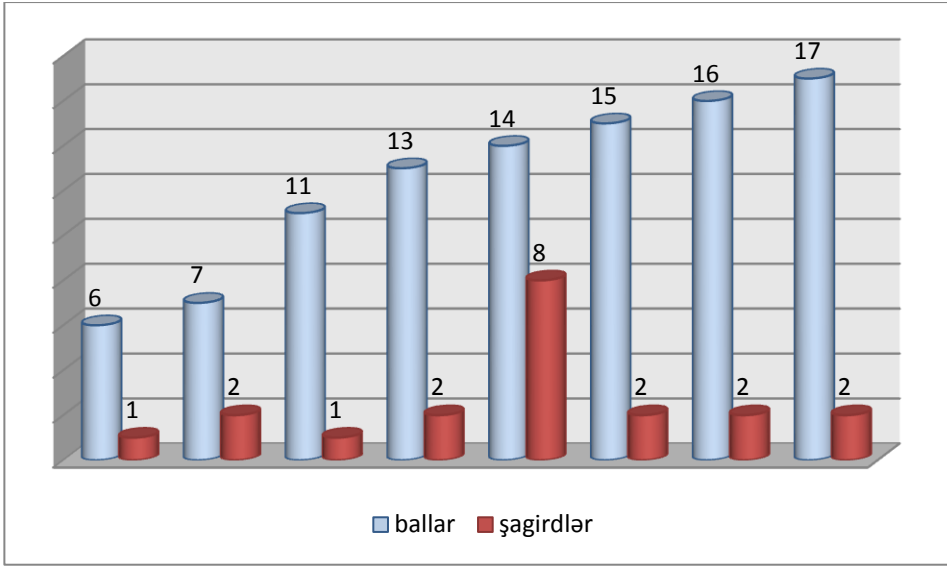
Modeldən öyrənmə- psixoloqların pasientlərlə ünsiyyəti videoya çəkilərək, təlimdə iştirak edənlərə model olaraq nümayiş etdirilir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin empatiya bacarığının yoxlanılması üçün eksperimental-psixoloji tədqiqat keçirilmişdir. Tədqiqat Bakı şəhərində, 6-10 yaş qrupu

arasında olan, randomizə seçilmiş 20 uşaqla aparılmışdır. Uşaqlardan 10-u qız, digər 10-u isə oğlan cinsinə mənsubdur.

Tədqiqat prosesində Braynt (1982) tərəfindən müəyyənləşdirilən Uşaqlar və Yeniyetmələr üçün Empatiya şkalasından istifadə edilmişdir. Şkala 21 maddədən ibarət, iştirakçının özü barədə məlumat verməsinə əsaslanan kağız-qələm testidir. Testə “Hə” və “Yox” cavablarından biri seçilərək cavab verilməlidir. “Hə” cavabı üçün 1 bal, “Yox” cavabı üçün 0 bal verilir. Lakin, testdə əks maddələr də vardır. Bu əks maddələr isə əks ballarla hesablanır. Testin nəticəsinin müəyyən olunması üçün xüsusi göstərici yoxdur. Ən aşağı bal 0, ən yuxarı bal isə 21-dir. Tədqiqatın nəticələri diaqram 1-də təsvir olunmuşdur:

Diaqram 1. Kiçik məktəblilərin empatiya bacarığının göstəriciləri

Nəticələrdən görüldüyü kimi kiçik məktəblilərin empatiya bacarığı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasa da, onlarda bu bacarığın tamamilə aşağı olması faktını da təsdiq edə bilmərik. Empatiya bacarığı kiçik məktəblilərin şəxsiyyət keyfiyyəti kimi orta inkişaf səviyyəsinə malikdir. Bu hal isə normaldır. Çünki, şəxsiyyətin özünüdərk etmə tələbatı məhz yeniyetməlik dövründə meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyasının əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003
2. Tarhan N. 10 addımda pozitiv psixoloji. İstanbul: Timaş, 2016
3. Gürtunca A. Çocuklar ve ergenler için empati ölçeği. İstanbul: Arel, 2013
4. Hoffman M.L. Empathy and moral development: Implications for caring and justice. New York: Cambridge University Press, 2000
5. Mayer J., Solovey P., Caruso D. Caruso Emotional Intelligence Test. Multi Health System Inc. 2010

Summary

The ways of are formed of empathy skills at gradeschool

The empathy at gradeschools for Shapiro to see the events through the eyes of others and to act in accordance with it is initial stage. Approximately in seven children better to understanding in front of individual's condition and begins. With the development of the skills a child can understand what happens to other people who are far away. The case creates condition to the development of the ability of his empathy.

Резюме

Пути развития сопереживания у младших классов

Смотреть чужими глазами и поступать соответствующим образом это первоначальный этап поведения младших классов по сопереживанию Шапиро. Приблизительно семилетние дети очень хорошо понимают и чувствует тех, кто стоит перед ними. Этот возрастной этап, развитие речевой базы и мысленной конкретности. С развитием навыков ребенок может понять, что происходит с другими людьми, которые находятся далеко от него. И это создает условие для развития способности его эмпатии.

*Rəyçi: psix.f.d., dos. Ə.Əliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
19.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.04.2017

GENERALİZASIYA HADİSƏSİNİN ARADAN QALDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: generalizasiya, təlim prosesi, ümumiləşdirmə, səhv, qarşılıqlı əlaqə

Keywords: generalization, mistake, the learning process, interaction

Ключевые слова: генерализация, процесс обучения, обобщение, ошибка, взаимодействие

Təfəkkürün mühüm əlamətlərindən biri ümumiləşdirmə bacarığı ilə bağlıdır. Çoxlu oxşar hadisələrin və cisimlərin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirib, nəticə çıxarmaq insanın zəruri keyfiyyətlərindən sayılır. Başlıca məqsəd müxtəlif hadisələr, faktlar barədə məlumatlar vermək deyil. Əsas olanı budur ki, hər bir insan bu hadisələri, məlumatları ümumiləşdirsin və onlardan həm də özü üçün faydalı olanları seçə bilsin. İnformasiya bolluğu, insan həyatında proqnozlaşdırılması çətin olan halların getdikcə çoxalması alınan məlumatlara yeni münasibət tələb edir. Bu münasibətlər özünü informasiyanın alınmasında, onların ümumiləşdirilməsində, daha səmərəlilərindən həyatda, müxtəlif fəaliyyət sahələrində istifadə olunmasında və s. üzə çıxır.

Göründüyü kimi, olduqca vacib və eyni zamanda mürəkkəb bir prosesdən söhbət gedir. Bu proses birbaşa təfəkkürlə bağlıdır. Təfəkkürü isə ümumiləşdirilmədən ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyil. Ümumiləşdirmə üzrə aparılması zəruri olan işlərin əsas ağırlığının təlimin üzərinə düşdüyü də şübhəsizdir. Sistemli təlim təfəkkürün formalaşmasına, təfəkkür isə düzgün ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaranmasına kömək edir. Məhz bu prosesdə meydana çıxan generalizasiya hadisəsinin nəzərə alınması işin nəticəsinə öz təsirini göstərir. Təfəkkürün, onun başlıca əlaməti olan ümumiləşdirmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də bunların qarşılıqlı əlaqədə baş verməsidir; təlim, təfəkkür prosesi, ümumiləşdirmə qarşılıqlı əlaqədə mövcud olan proseslərdir: təlim təfəkkürün inkişafının əsas vasitəsidir. Təlim prosesində şagird ətraf aləmin cisim və hadisələrinin əsas əlamətlərini öyrənir, onları əsas olmayan əlamətlərdən fərqləndirir, müqayisə bacarığına yiyələnir. Təfəkkürün normal inkişafı təlimin nəticələrinə birbaşa müsbət təsir göstərir. Yəni bütün hallarda təlim təfəkkürün inkişafına kömək etdiyi kimi, təfəkkür də təlimin nəticəsinə yaxşılaşdırır. Qarşılıqlı şəkildə baş verən iki prosesin əsas məqsədi şagirdlərdə ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılmasıdır. Maraqlı cəhət isə budur ki, təfəkkürün də, təlimin də səviyyəsinin, nəticəsinin göstəricisi ümumiləşdirmə bacarığından asılıdır. Şagirddə düzgün ümumiləşdirmə bacarığının inkişafını təfəkkürdən və yaxşı təşkil olunmuş təlimdən kənardə təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Generalizasiya hadisəsi bu proseslərin necə cərəyan etməsi ilə bağlıdır. Lakin o həm də təfəkkürün, ümumiləşdirmə bacarıqlarının formalaşmasına və təlimin nəticəsinə təsir göstərir.

Məlumdur ki, həm ayrılıqda, həm də vəhdətdə təlim, təfəkkür və ümumiləşdirilmə məsələləri araşdırılmışdır. Lakin bildiyimiz kimi, ən ciddi tədqiqat belə hətta ilk baxışda sadə görünən problemi birmənalı, qəti şəkildə yekunlaşdırma bil-

məz. Çünki mövcudluq, cəmiyyət, təbiət, təfəkkür hadisələri daim dəyişir, inkişaf edir. Həmin dəyişmə və inkişaf bəzi keyfiyyətlərin digərləri ilə əvəz olunması ilə nəticələnir. Cisimlərin, hadisələrin, proseslərin daxili əlamətləri ilə bağlı bu xüsusiyyət hər bir tədqiq olunmuş məsələni yenidən nəzərdən keçirməyi zəruri edir. Digər tərəfdən, təfəkkürün, ümumiləşdirmənin və təlimin generalizasiya hadisəsi ilə vəhdətdə araşdırılmaması da məsələnin nəzərdən keçirilməsini vacib tələb kimi qarşıya qoyur. Psixi proseslər cəmiyyətdə, ətraf aləmdə baş verən hadisələrin təsiri ilə fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşır. Fəaliyyət psixi proseslərdə öz izini qoyur. Bu cəhətin təlim prosesində nəzərə alınması vacibdir. Məhz bu, təfəkkürlə ümumiləşdirmə arasındakı vəhdətin qorunmasına və nəticədə generalizasiya hadisəsinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

Fəaliyyət kontekstində nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, bu təsir şagirdin əsas fəaliyyəti olan təlimlə sıx bağlıdır. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən təfəkkür davamlı proses kimi o vaxt formalaşır və düzgün ümumiləşdirmənin əsasında dayanır ki, hər bir şəxs, o cümlədən şagird sistemli və ciddi şəkildə müəyyən fəaliyyətlə məşğul olsun. Digər fəaliyyət sahələrindən fərqli olaraq təlim fəaliyyətinin özünün səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Məhz həmin xüsusiyyətlərin təlimin təşkilatçısı olan müəllim tərəfindən nəzərə alınması təlimi təfəkkürün və düzgün ümumiləşdirmənin vasitəsinə çevirir. Bu isə şəxsiyyətin formalaşmasının əsasında dayanır. “Şəxsiyyət formalaşdıqca fəaliyyətin xarakteri köklü surətdə dəyişir. Yəni şəxsiyyətin tələbatları əsasında fəaliyyətin motivləri formalaşır, “motiv-məqsəd” vektoru əmələ gəlir və o fəaliyyətin əsas struktur vahidinə çevrilir. Fəaliyyət prosesi bütünlükdə şəxsi mənə kəsb edir. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütün idrak proseslərinin xarakteri dəyişir. Onlar şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməyə başlayırlar. Beləliklə də fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayırlar” [1, s.116].

Nəzərə almaq lazımdır ki, fəaliyyət də şəxsiyyətin inkişafına və formalaşmasına təsir göstərir. Fəaliyyətin xüsusiyyəti xarakteri müəyyənləşdirir. Təlim öyrənmə prosesidir. Amma təlimdə tək-cə biliklər mənimsənilir. Həm də şagird əxlaqi dəyərlərə, davranış normalarına sahib olur. Psixoloji qüvvələrin inkişafı da fəaliyyətdən kənarında mümkün deyil. Bilik, mənəvi keyfiyyətlər, psixoloji inkişaf təhlil-tərkib qabiliyyətinin, müşahidəçilik və ümumiləşdirmə bacarıqlarının keyfiyyətə yaxşılaşmasını təmin edir.

Bu qarşılıqlı əlaqə qeyd etdiyimiz kimi, təlim prosesi üçün də tamamilə səciyyəvidir. Xüsusilə ibtidai sifətlərdə təlqinin, mexaniki əzbərçiliyin üstünlük təşkil etdiyi yaş dövründə məsələ ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bu ümumiləşdirmə prosesində generalizasiya hadisəsinin tədricən azalmasına və nəticədə şagirdlərdə əşya və hadisələrdəki səciyyəvi, əsas olanları əsas olmayanlardan ayırmaqla bağlı bacarıqların yaranmasını təmin edir. Konkret olaraq məktəb təcrübəsində ümumiləşdirmə prosesinə generalizasiyanın təsirinin müəllimlər tərəfindən necə nəzərə alındığını öyrənmək məqsədilə müəllif tərəfindən hazırlanmış metodika əsasında iş aparıldı.

Təqdim olunan metodika üzrə treninqlərdən sonra iş həyata keçirildi və nəticə öyrənilirdi. Təklif olunan metodikaya görə, müəllim şagirdlərin ümumiləşdirmə ilə bağlı yol verdikləri səhvləri qeydə alır. Bu səhvlərin generalizasiya hadisəsi

olub olmadığı isə sonra eksperimentatorla birlikdə təhlil olunur. Eksperiment ümumiləşdirmə ilə bağlı bacarıqlar tələb edən, eyni zamanda onların yaranmasına, inkişafına təsir göstərən konkret materiallar əsasında təşkil olundu. Tapşırıq generalizasiyanın başvermə səbələri ilə ümumiləşdirmə arasındakı nisbətə müəyyən edilmişdir, generalizasiyanı yaradan iradi keyfiyyətlərlə, unutqanlıqla və s. əlaqəsini öyrənmək baxımından da xarakterikdir. Tapşırıqda şagirdlərdən tələb olunur ki, verilmiş aşağıdakı ifadələri bir sözlə əvəz edib yazsınlar:

Yayda insanların çimdikləri yer-

Müxtəlif adamların kinoya baxdığı yer-

Ərzaq məhsullarının saxlandığı yer-

Qoyun sürüsü otaran adam-

Adamların müxtəlif yerlərə getmək üçün istifadə etdikləri vasitə-

Taxılın yığıldığı yer-

Göründüyü kimi, verilmiş tapşırığın icrası şagirdlərdən bir sıra ciddi fikri əməliyyatlar tələb edir. Şagird tapşırığı düzgün yerinə yetirmək üçün diqqətini səfərbər etməli, yaddaşını işə salmalı, iradi səy göstərməli olur. Bütün bunlar isə əvvəllər əldə olunmuş biliklər və həyat təcrübəsi zəmnində baş verir. Tapşırığın icra vəziyyəti öyrənilərkən məlum oldu ki, şagirdlərin yol verdikləri nöqsanların böyük bir hissəsi məhz generalizasiya hadisəsi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Şagirdlər daha çox zahiri əlamətlərə üstünlük verdiklərindən nəticədə səhv ümumiləşdirməyə gətirən generalizasiya hadisəsi baş vermişdir.

Məhz həmin nisbəti azaltmaq məqsədi ilə tapşırıqlar şagirdlərlə birlikdə təhlil edilmiş və analogi tapşırıqlar üzərində işlər təşkil olunmuşdur. İş prosesində biz tələb etdik ki, hər bir şagird verilmiş tapşırığa uyğun olaraq özü də yoldaşları üçün tapşırıqlar hazırlasın. Tapşırığın icrasının təhlili olduqca maraqlı nəticələrə gəlməyə əsas verdi. Şagirdlərin sərbəst şəkildə hazırladıqları bəzi tapşırıqları veririk: Şagirdlərin dərslər oxuduqları yer - bu tapşırıq iki şagird tərəfindən təklif olunurdu (onlar sinifdə bir-birlərindən uzaq məsafədə əyləşmişdilər). Lakin şagirdin biri tapşırığı tamamilə başqa cür, səhv şəkildə formalaşdırmışdı (“Şagirdlər harada dərslər oxuyur?”). Şagirdlərin hazırladıqları “Ağacların sıx bitdiyi yer”, “Uşaqlara paltar alan adam”, “Yatdığımız yer”, “Çox sevdiyim yemək”, “Qoyunların gecə saxlanıldığı yer”, “Heyvanların otlandığı yer”, “Kitabların çox olduğu yer” və s. kimi tapşırıqlar şagirdlərlə birlikdə təhlil olunduqdan sonra səhvlər üzərində iş aparıldı. Tapşırığı səhv ifadə etmiş şagirdlərin bir qismi səhvlərini müstəqil şəkildə aradan qaldırdı. Bundan sonra analogi tapşırıqların icrası həm təklif etdiyimiz metodika üzrə iş aparılmış siniflərdə, həm də kontrol siniflərdə təşkil olunaraq müqayisə edildi. Alınan nəticədən məlum oldu ki, təklif olunan metodika üzrə iş aparılan siniflərdə şagirdlər ümumiləşdirmələri daha dəqiq icra ediblər. Bu isə məhz yol verilən generalizasiya hadisələrinin tədricən azalması ilə mümkün olmuşdur. İlk mərhələdəki generalizasiya hadisəsinin çoxluğunun bir psixoloji səbəbi də budur ki, “Şagirdlər geniş və ardıcıl təhlilə istinad etmədiklərinə görə ən çox təsadüfi, zahiri, parlaq oxşarlıq və fərqlə istinad edir və müqayisəni də onun əsasında aparırlar” [3, s.20]. Diqqətin daha az səciyyəvi olandan daha çox səciyyəvi olanına yönəldilməsi isə əlbəttə, tapşırıqların mexaniki icrası ilə mümkün ola bilməz. Bunun üçün ilk növbədə axtarıcı fəaliyyətə üstünlük verilməli, şagirdlər problem qarşısında qoyulmalıdır. “Dərslə şagirdin qarşısına

qoyulmuş sual və məsələlərin düşündürücü olmaması onun təfəkkürünün işləməsinə və inkişafına təkan vermir. Şagird sadəcə olaraq bildiklərini yada salmaqla kifayətlənir. Ona görə də sadəcə olaraq mexaniki icraçıya çevrilir. Müəllim özünün pedaqoji fəaliyyətində daim şagirdləri qarşılıqlarına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa hazırlamalıdır” [2, s.129]. Generalizasiyanın aradan qaldırılması üçün onun xüsusiyyətlərini öyrənmək zəruriliyi də bununla bağlıdır.

Mövzunun aktuallığı: Generalizasiya təlim prosesində müntəzəm baş verən və təlimin nəticəsinə mənfi təsir göstərən hadisədir. Mövzunun aktuallığı da bu hadisəsinin aradan qaldırılmasının psixoloji xüsusiyyətlərinin şərh edilməsi və generalizasiyanın başvermə səbələrini aydınlaşdırılması ilə bağlıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Yazının nəticələrindən təlim prosesinə müəllimlər, müəllim hazırlığında, həmçinin problemlə bağlı tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Psixologiya. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı-1989
2. M. Ə. Həmzəyev, Pedaqoji psixologiya. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı-1991
3. M.Ə.Abdullayeva, Kiçik yaşlı məktəblilərdə qrammatik müqayisə bacarığının formalaşdırılmasının psixoloji xüsusiyyətləri (Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı) . Bakı-1998
4. А.А.Реан, Н.В.Бордобская, С.И.Розум, Психология и педагогика. Питер-2000
5. Кабанова-Меллер Б.Н., формирование приемов умственной деятельности умственного развития учащихся. Москва: Просвещение, 1968
6. Рубинштейн С.Л., О мышлении и путях его исследования. Москва: изд.-во АН СССР, 1958

Summary

The features of getting over the occasion of generalization

The article refers to generalization in the learning process. It is shown that in psychology, the process of generalization is taken as an incorrect generalization. But the article also considers the ways of overcoming generalization. It is noted the surest way of eliminating the generalization is determining the cause of manifestation of this process.

Резюме

Особенности пути преодоления явления генерализации

В статье говорится о генерализации в процессе обучения. Показано, что в психологии процесс генерализации принят как неправильное обобщение. А также в статье отражаются пути преодоления генерализации. Отмечается, что самый верный путь устранения генерализации это определение причины проявления этого процесса.

*Rəyçi: psix.e.d., prof. R.Əliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
19.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.04.2017

XARİCİ DİL MÜƏLLİMLƏRİNİN PEŞƏKARLIQ SƏVIYYƏSİNİ MÜƏYYƏN EDƏN MÜHÜM KOMPETENSİYA VƏ BACARIQLARA QISA BAXIŞ

Açar sözlər: kompetensiya, innovativ təlim, lingvodidaktika, peşəkarlıq

Keywords: competency, innovative education, lingvodidactics, professionalism

Ключевые слова: компетенция, инновативное обучение, лингводидактика, профессионализм

Müasir təhsil sistemində müəllimin peşəkarlıq anlayışında köklü dəyişikliklər olmadan təhsil sistemində heç bir reformanın effektivliyindən danışmaqın mümkün olmaması aydındır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan respublikasında təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyasında təhsil sahəsində çalışanların bilik, bacarıq və kompetensiyalarının daim inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu müasir, innovativ təlim forma və üsullarını öz işində tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə nail olan səriştəli müəllimlərin hazırlanmasına xidmət edir.

Azərbaycan respublikasının təhsil naziri M.Cabbarovun qeyd etdiyi kimi, “Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşması, əsasən müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır.

Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfələr verirlər.

Yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması istiqaməti üzrə həyata keçiriləcək tədbirlər sırasına müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini daim yüksəlməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması daxildir. Bu baxımdan təhsilverənlərin əlavə təhsili üzrə strukturların yaradılmasının stimullaşdırılması, pedaqoji heyət üçün yeni modul-kredit və rəqabətəsaslı təlimlər sisteminin yaradılması və digər məqamlar da nəzərdən qaçırılmamalıdır” [1].

Müasir Azərbaycan təhsilində yüksək peşəkarlıq kompetensiyalarına malik xarici dil müəllimlərinə olan tələbat durmadan artır. Bu artım cəmiyyətimizdə xarici dilə yiyələnmiş mütəxəssislərə olan tələbatın durmadan artması ilə bağlıdır. Azərbaycanda xarici dil orta məktəbin ilk siniflərindən başlayaraq bütün təhsil pillələrində həyata keçirilir. Uzun illər xarici dilin bir fənn kimi tədris edilməsinə baxmayaraq orta məktəb məzunlarının xarici dil səriştələri istənilən səviyyədə deyildir. Universitetlərdə də xarici dil təhsilin bir hissəsi kimi tədris edilir yalnız universitet məzunlarının da xarici dil kompetensiyaları lazımi səviyyədə deyildir. Bu isə sonda xarici dil səriştələrinə tam yiyələnmiş müxtəlif peşəkarların çatışmazlığı ilə səciyyələnir. Bilindiyi kimi müxtəlif ixtisaslar üzrə yüksək səviyyəli xarici dil səriştələrinə malik peşəkarları yüksək peşəkarlıq kompetensiyalarına malik xarici dil müəllimləri yetişdirir. Ölkəmizin qloballaşan dünyada getdikcə daha çox tanınması həyatın bütün sahələrində artan beynəlxalq əlaqələrin həyata keçirilməsində xarici dilə yiyələnmiş peşəkarlara daha çox tələbat yaratmışdır ki, bu xarici dil müəllimlərindən də yüksək peşəkarlıq kompetensiyalarına malik olmağı tələb edir.

Xarici dilin tədrisi sahəsindəki təcrübə göstərir ki, əsil peşəkar olmaq üçün yalnız fənni və onu tədris etməyi bacarmaq kifayət deyil. Burada həmçinin müəllimin bu sahədə işləmək istəyi, onun müəllim peşəsinə müsbət münasibəti və öz peşəkar bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə olan tələbat çox vacibdir. Müəllimlərin pedaqoji ustalığı müxtəlif komponentlərin simbiozundan formalaşır. Professorlar A.M.Həsənov və Ə.Ə.Ağayev bu komponentləri belə qruplaşdırırlar:

1. “Müəllimin ixtisas biliyinə yiyələnmə səviyyəsi.
2. Müəllimin humanistik mövqeyi və pedaqoji etika səviyyəsi.
3. Müəllimin şagirdlərdə fərdi və kollektiv işləri təşkil etmə bacarığının səviyyəsi.
4. Pedaqoji fəaliyyət zamanı şagirdləri inandırma səviyyəsi.
5. Pedaqoji fəaliyyət zamanı qazanılmış biliklərin praktik icrasına alişdırma səviyyəsi.
6. Şagirdlərin elmi-nəzəri və praktik fəaliyyətinin obyektiv rəğbətəndirilməsinin səviyyəsi.
7. Müasir pedaqoji texnologiyaya yiyələnmə səviyyəsi” [2, s.432].

Göründüyü kimi müəllimin ustalığı yalnız fənn üzrə biliklərin kamilliyindən asılı deyil, burada bir çox keyfiyyətlərin cəmi effektiv təhsilin zəmini ola bilər. Yuxarıda qeyd olunanların hamısı belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, xarici dili tədris edən müəllim tədris etdiyi fənn üzrə kamil biliklərdən əlavə bir çox keyfiyyətlərə malik olmalıdır və onun öz idrakı bütün bu bilik və bacarıqları düzgün tətbiq etməyə şərait yaradacaqdır. Yəni müəllimin düşüncə tərzini, öz işinə münasibəti və nəyi necə tədris etməyi bilməsi təhsilin effektivliyi üçün vacib şərtədir.

Avropa şurası tərəfindən bütün gənc mütəxəssislərin, o cümlədən xarici dil müəllimlərinin yiyələnməli olduğu beş aparıcı kompetensiya müəyyən edilmişdir:

- 1) siyasi və sosial kompetensiyalar – öz üzərinə məsuliyyət götürmək bacarığı, qrup qərarlarının qəbul edilməsində iştirak, konfliktlərin qeyri-zor üsullarla həlli, demokratik təsisatların qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması;
- 2) çoxmilli cəmiyyətdəki həyatla bağlı kompetensiyalar – fərqliliyin qəbul edilməsi, başqalarına hörmət edilməsi və fərqli mədəniyyətlər, dillər və dinlərdən olan insanlarla bir cəmiyyətdə yaşamaq bacarığı;
- 3) şifahi və yazılı ünsiyyət vasitələrinə aid olan kompetensiyalar;
- 4) cəmiyyətdə informasiyalaşmanın artması ilə bağlı kompetensiyalar – müasir texnologiyalara sahib olmaq, onların tətbiqini, zəif və güclü tərəflərini, multimediyaya vasitələri və peklamlarla yayılan informasiyaya münasibətdə tənqidi düşünməsi üsullarını anlamaq;
- 5) Nəinki şəxsi, peşəkar və həmçinin sosial həyat kontekstində davamlı şəkildə həyatı boyunca oxumaq bacarığı.

Xarici dil müəllimləri üçün aktual olan çoxlu sayda kompetensiyalar pedaqoji ədəbiyyatda yer almışdır. Bunlar ümummədəni kompetensiyalar və peşəkar kompetensiyalar kimi müəyyən edilən bir çox bacarıqları nəzərdə tutur. Xarici dil müəlliminin işinin effektivliyi bilavasitə onun bu kompetensiyalara necə yiyələndiyindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil tədrisi metodikasında dilin tədrisi məqsədilə təsvir edilməsi üçün metodika termini ilə bərabər elmi mühitdə N.M.Şanski tərəfindən 1969-cu ildə irəli sürülmüş linqvodidaktika termini geniş istifadə edilir.

Linqvodidaktik sayılan belə təsvir dil minimumlarının tədris məqsədilə tərtibi və başqa problemləri öyrənilən dilin strukturunun və tərkibinin təyin edilməsini, dillər arasında eynilik və müxtəliflikləri tədqiq etməyi nəzərdə tutur.

Xarici dil müəlliminin **linqvodidaktik kompetensiyasının** nə olduğunu anlamaq üçün xarici dil tədrisi metodikasının bir elm kimi xüsusiyyətini və müasir mütəxəssisin peşəkar fəaliyyətində linqvodidaktikanın hansı yeri tutduğunu müəyyən etmək lazımdır.

Passov hesab edir ki, xarici dil tədrisinin müasir metodikası “başqa ölçüyə keçmişdir ki, bu terminoloji əvəzetmə deyil, inqilabi irəliləyiş deməkdir” [4, s.16].

Bundan əlavə paradigma da dəyişmişdir. Bilikyonümlü paradigma əvəzinə mədəniyyətyönümlü gəlmişdir ki, öz mahiyyəti etibarilə başqa təhsil fəlsəfəsidir və

Öz arxasıya məzmununun tərkibində, təşkilində və texnologiyasında prinsipi- al dəyişikliklərini aparır. Beləliklə xarici dil mütəxəssisinin linqvodidaktik kompetensiyası şəxsiyyətin özündə subyektiv və peşəkar xüsusiyyətləri birləşdirən integrativ xüsusiyyətidir ki, xarici dil müəlliminin əsas və əlavə(köməkçi) kompetensiyaları əsasında formalaşır. Bu o deməkdir ki, xarici dil müəlliminin peşəkar hazırlığının əsas, sistemyaradan faktoru onun vacib peşəkar istiqamətdə olan bütün başqa fənnlərlə möhkəmlənmiş pedaqoji və psixoloji bilik və bacarıqlara əsaslanan metodiki ustalığıdır [4].

Linqvodidaktik kompetensiya şəxsiyyətin integrativ xüsusiyyətidir və özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

1. Motivasiyayaradıcı kompetensiya
2. Koqnitiv kompetensiya
3. Diaqnostik kompetensiya
4. Layihələndirici kompetensiya
5. Kommunikativ kompetensiya
6. Təşkilatçılıq kompetensiyası
7. Yaradıcı kompetensiya
8. Refleksiv kompetensiya.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, xarici dil müəlliminin linqvodidaktik fəaliyyəti hər zaman onun bacarıqları ilə əlaqəlidir. Belə fəaliyyətin xarici dil müəlliminə tədris prosesini peşəkar surətdə həyata keçirməsini təmin edən əsas bacarıqlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- *Yönəldici;*
- *Akademik;*
- *Perseptiv;*
- *Mobilizəedici;*
- *Təşkilatçı;*
- *Kommunikativ;*
- *Qnostik;*
- *Didaktik;*
- *Konstruktiv;*
- *Tətbiqi;*
- *Pedaqoji düşüncə bacarığı;*
- *Pedaqoji texnika bacarığı;*

- Nitqi;
- Tədqiqat bacarıqları.

Beləliklə aparılan nəticəsində belə məlum olur ki, lingvodidaktik kompetensiya xarici dil müəllimlərinin peşəkar kompetentliyinin əsasını təşkil edən mühüm tərkib hissələrindəndir. Bu kompetensiya şəxsiyyətin integrativ xarakteristikası olaraq xarici dil fəaliyyətinin öyrədən və öyrənin qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb sistemində xarici dil biliklərinin ötürülməsi və alınmasına əsaslanan mühüm və vacib kompetensiyalar kompleksinin formalaşmasına yönəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti. 23 noyabr, 2013
2. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
3. Гусейнзаде Г.Дж. Лингво-дидактический анализ речевой коммуникации на английском языке. Автореф. дис. докт. пед. наук, Баку. 2004, 58с.
4. Общевропейские компетенции владения иностранными языками: Изучение, преподавание, оценка. Департамент по языковой политике, Страсбург. - М.: Изд-во МГЛУ, 2003. - 264 с.
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей иностранных языков / Е. И. Пассов. -М.: Просвещение, 1991. - 222 с.
6. Пассов Е.И. Сорок лет спустя, или Сто и одна методическая идея / Е. И. Пассов. - М.: Глосса - пресс, 2006. - 236 с.
7. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. - М.: Учпедгиз, 1959. - 245 с.

Summary

A Brief Review of the Main Competencies and Skills that Define the Proficiency Level of Foreign Language Teachers

It is important to identify the main competencies and skills that define the proficiency level of foreign language teachers in order to find out the ways to improve them. The article spots the role of the lingvodidactic competence as one of the most important components of the professionalism of foreign language teachers.

Резюме

Краткий обзор на главные компетенции и навыки, определяющие профессиональный уровень учителей иностранного языка

Важно определить главные компетенции и навыки, которые выявляют уровень профессионализма учителей иностранного языка для того, чтобы найти пути их усовершенствования. В данной статье отмечается роль лингводидактической компетенции как одной из важнейших составляющих профессиональной компетентности учителей иностранного языка.

*Rəyçi: ped.f.d. J.Mehrəliyeva
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
08.05.2017-ci il tarixli iclasının
16 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

AİLƏDƏ UŞAQ TƏRBIYƏSİ İŞİNİN MÜASİR DİAQNOSTİKASI VƏ ONA VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: Vətəndaşlıq tərbiyəsi, yeniyetməlik yaş dövrü, vətənpərvərlik tərbiyəsi, milli-mənlik şüuru, uşaqların yaş xüsusiyyətləri

Keywords: Civic education, adolescence, patriotic education, a sense of national worth, age characteristics of children

Ключевые слова: Гражданское воспитание, подростковый период, патриотическое воспитание, чувство национального достоинства, возрастные особенности детей

Böyüməkdə olan nəsillərin həyat və fəaliyyətinin aydın istiqamətli olması, bütövlükdə cəmiyyətdə sağlam mühitin, xoş əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına şərait yaratmaq baxımından vətəndaşlıq şüuru vasitəsilə yeniyetmə yaşlı uşaqlara, o cümlədən kiçik yaşlı məktəblilərə vətəndaşlıq tərbiyəsinin aşılması müasir ailə mühitində ən aktual problemdən biri olmuşdur.

Yeniyetməlik yaş dövründə ailədə uşaqlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin imkan və yolları sinfi cəmiyyətlər, ictimai münasibətlərin, məhsuldar qüvvələrin tərəqqi tapdığı dövrdən ta indiyədək mühüm amil kimi, ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir məsələ olaraq yeni məzmun və ideyalarla daim təkmilləşir. Bu işin diapazonu, işlək səviyyəsi bütün zaman kəsirləri üçün aktual olduğundan həmin sistemi planlı, məqsədli şəkildə möhkəmləndirmək daim digər şəbəkələrlə yanaşı ailə mühitində də çox müstəsna əhəmiyyətli bir məsələ kimi başa düşülür.

O da məlumdur ki, hazırki şəraitdə, yeni texnologiyaların yarandığı mühitdə tərbiyəvi keyfiyyətlərin də səmərəlilik dərəcəsi artır, xüsusən, gənc nəsildə ailə mühiti təsiri ilə formalaşan tərbiyəvi hisslər güclənir, uşaqlarda iradi-mənəvi səy bacarıqları gündən-günə zənginləşir. İlk vətəndaşlıq dərslərini uşaq ailədən alır. Valideynlər həyatı qavramaq xüsusiyyətlərini; təbiətə, xalq müdrikiyinə, həyatı daha zəngin və maraqlı edən adamlara olan məhəbbətini uşağa verirlər.

Ailədə uşaqlar böyüdükcə onların vətənpərvərliyi daha fəal və düşünülmüş şəkildə təzahür edir. Öz uşaqlarında vətəndaşlıq hisslərinin inkişafına kömək etmək bu cəhətdən hər bir valideynin borcudur. Valideynlər uşaqlarda vətəndaşlıq şüurunun tərbiyə edilməsində xeyirxah fikirlər və hisslərin mənbəyi olan kitab, teatr, kino, musiqi, təsviri sənət, ədəbiyyat fəlsəfəsindən də istifadə edib, onlarda əsl vətəndaş olmağın səciyyəvi xüsusiyyətlərini formalaşıdır bilirlər. Bu cəhətdən müasir tərbiyə sistemində ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi aşılmağın yeri çox aktualdır, olduqca əhəmiyyətlidir. «Ailədə uşaqları birmənalı olaraq, inandırmaq lazımdır ki, Vətən məhəbbəti yalnız top mərmiləri yağdığı zaman təzahür etmir, həm də həyatı daha yaxşı etmək üçün onun gündəlik fəaliyyətində özünü göstərir [2, s.65].

Azərbaycan ailəsi üçün vətəndaşlıq ideyaları olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ideyalardan biri vətəndaşlıq tərbiyəsi, milli-mənlik şüurudur. Bu nəcib və müqəddəs keyfiyyətlər tələb edir ki, özünü azərbaycanlı adlandıran şəxs xalqın se-

vincinə sevin, kədərinə şərək olsun, onunla qaynayıb-qarışsın, «Mən azərbaycanlıyam!» deməklə kifayətlənməsin. Azərbaycana məxsus olduğunu işdə, davranışda isbat etsin, onu şüurlu şəkildə öz həyatının başlıca məqsədinə çevirsin.

«Azərbaycanlı ailəsinin ən mühüm milli-mənəvi dəyərlərindən biri öz doğma yurduna bağlılığıdır. Bu onlarda tarixən formalaşmışdır, onların yaşadıkları torpaqların əsl sahibləri olduqlarından soraq verir. Azərbaycan onların əzəli Vətənidir. Azərbaycan türkləri ilk sivilisasiyanın yarandığı gündən burada məskunlaşmışlar. Hələ ta qədimdən bu ərazidə Azərbaycan türklərinin ulu babaları – şumerlər, lulubilər, kutilər, turrukilər, kəngəilər, sular, albanlar və başqaları yaşamışlar» [5, s.486].

Ailə tərbiyəsi prosesində gənc nəslin vətəndaşlıq şüurunu formalaşdırmağın ailədaxili münasibətlərdəki yerini müəyyənləşdirmək, bu işin tərbiyələndirici mahiyyətini aşkarlamaq vəzifəsi onu deməyə əsas verir ki, insan şəxsiyyətini zəngin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər zəminində zənginləşdirmək üçün ilkin addım elə onun vətəndaş bacarıqlarına sahib olmasıdır. Çünki Vətənin gələcəyi onun əlindədir. Vətənimizin gələcək taleyi onların bu yolda qazandığı təhsildən, əməkdən, ağıl, zəka və biliyindən çox asılıdır. Bu məqsədlə ailə tərbiyəsini yeni prioritet istiqamətlərlə təkmilləşdirərkən «Öncə Vətən» şüarı ilə yürüslərə çıxmaq, «Doğma yurdu səyahət» marşrutu ilə gəzintilərə getmək, onun min bir bərkət bəxş edən ruzili torpaqlarını yağlı düşmənlə cəngindən xilas etmək və Vətənin didərgin düşmüş oğul və qızlarının harayına səs verməklə vətəndaşlıq şüurumuzun hər an təzələməliyik.

Ailə tərbiyəsi işində böyüyen nəslin vətəndaşlıq keyfiyyətlərini yüksəltməyin mühüm amillərindən biri də ailədə ana dilinə, onun saflığına, qorunub-saxlanılmasına göstərilən diqqətdir. Uşaqların vətəndaş-cəmiyyət ünsiyyəti yolunda bu ümumtərbiyə kredosunun böyük təsir gücü vardır. Öz ana dilini bilmək, onu sevib göz bəbəyi kimi qorumaq, yazılı və şifahi sənət nümunələrimizin böyük təsir qüvvəsindən maksimum səviyyədə istifadə etmək valideynlər üçün «qızıl qayda» olmalıdır.

Azərbaycan dili hər bir ailədə vətəndaşlıq statusu almış ünsiyyət vasitəsi olaraq, təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, həm də bu məmləkətdə yaşayan digər millət və xalqların nümayəndələrinin də milli tərbiyə sisteminin əsasında dayanmalı, onun əzəmət, hünər doğuran çalarlarından layiqində istifadə olunmalıdır.

Ümummillə lider Heydər Əliyev ailə tərbiyəsi ilə gənc nəslin ideoloji mənəvi hazırlığını təmin edən vətəndaşlıq hissəinə sahib olmağın konseptual ideyalarını vurğulamış, xüsusən vətənpərvərlik hisslərindən danışarkən valideynlər üçün əbədiyaşar tövsiyələr verərək göstərirdi: «Hara getsək də bizim fikirlərimiz, xəyallarımız bu torpaqdadır. Dünyada nə qədər ideyalar, məramlar varsa, hamısının kökü insanın torpağa bağlılığında inkişaf edir, insanları yüksək amallara səsləyir; insanlar birgə yaşayışa, humanizmə, mədəniyyətə ilk əvvəl Vətən torpağında yiyələnirlər. Buna görə də xalqın yüksək mədəniyyəti, mənəviyyəti, istedadı ona Vətəni ilə bağlıdır. Vətənin tarixi, mədəniyyəti dünya sivilisasiyasında tutduğu yerlə ölçülür».

Ulu öndər ölkə vətəndaşlarına, xüsusən ailə mühitində püxtələşən yeniyetmə gənclərə öz tarixi keçmişini, Azərbaycan tarixini və coğrafiyasını, milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini, ana dilini mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi. Bu baxımdan ümummillə liderimizin aşağıdakı fikirləri son dərəcə qiymətlidir: «Hər

bir Azərbaycan gənci... birinci növbədə gərək öz dilini – ana dilini bilsin. Çünki bu, anasının dilidir. Bu, ölkənin dövlət dilidir və gənc bu dildə təhsil alsın, bu dildə yazsın, bu dildə oxusun. Məhz bu dildə Azərbaycan xalqının zəngin tarixini, zəngin mədəniyyətini, əsrlər boyu yaranmış böyük irsini öyrənə bilsin...»

Xalqımızın ümummillə lideri ailədə övlad yetişdirməyin çətin, lakin şərəfli bir iş olduğunu dönə-dönə xatırlayaraq, valideynlərə tariximizi dərindən bilməyin vacibliyini açıqlayır, onlara uşaq tərbiyəsində vətəndaşlıq şüuru aşılaman müdrik tövsiyələr verməklə, diqqəti bu məsələlərə yönəldirdi.

Bu gün ailədə uşaq xarakterinin formalaşması məsələlərini araşdırarkən, onların vətəndaşlıq keyfiyyətlərini yüksəltmək prosesində məhz ulu öndərin əbədiyaşar ideoloji-mənəvi irsi bu sahədə ciddi sosial-mədəni düşüncə mənbəyi olaraq, valideynin uşaq əhvali-ruhiyyəsinə müsbət təsir imkanlarını zənginləşdirən metodoloji prinsip kimi baxılmasını tələb edir.

Ailədə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin bərqərar olması üçün valideynin ümumi məqsədində bu işin elmi-pedaqoji əsaslarına sahib olmağın müxtəlif didaktik – metodik imkanları mövcuddur.

Ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsini daha önəmli müddəalarla əsaslandırmaq ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir işdir. Bu gün ailədə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin vətəndaşlıq tərbiyəsi məsələlərinin rolunun artırılmasına, onlarda bu ruhun formalaşdırılmasına xüsusi ehtiyac duyulur. Bunun isə bir neçə səbəbi var.

Birinci, ailədən başlayaraq, bütün ictimai-sosial qurum və təşkilatlarda, xüsusilə evdə təhsil birlik və assosiasiyalarında, uşaq təşkilatı və fondlarında tərbiyə olunanlara vətəndaşlıq elementlərinin aşılmasına, onların məfkurəsinin formalaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır. Çünki müstəqil dövlətimizin ən kiçik vətəndaşlarından tutmuş, zümrəsindən asılı olmayaraq, hamısına vətəndaşlıq məzmunlu məfkurəvi ünsirlər aşılamaq, onları Vətən, dövlət, xalq, hakimiyyət, bayraq anlayışlarının mahiyyətini düzgün dərk etməyə istiqamətləndirmək olduqca vacibdir. Yəni onların vətəndaşlıq şüurunu həm də ailə sferasında birmənalı olaraq, azərbaycançılıq, türkçülük, islami dəyərlərə bağlılıq ruhunda təkmilləşdirməklə bu sahədə hərtərəfli inkişafına nail olmaq lazımdır.

Bu gün ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsində münasibət də əvvəlki illərdən əsaslı surətdə fərqlənir. İndi torpağında müharibə, münaqişə səngiməyən vətənimiz

Azərbaycanda hər bir ailənin başlıca vətəndaşlıq vəzifəsi onun gələcək Vətən quruculuğu yolunda addımlayan övladının torpağını sevməsindən, yurduna bağlılığından, öz dilini, Konstitusiyasını, dini, digər milli-mənəvi dəyərlərini bilməsindən, həmin keyfiyyətlərə şüurlu dərk etmə əsasında yiyələnməsindən ibarətdir.

Məhz ailədə yeniyetmə yaşlı uşaqların ciddi tələblər əsasında püxtələşməsi indi daha vacib və zəruri olan vətəndaşlıq dərsləri maarifləndirici təbliğat və təşviqat tədbirlərindən istifadə imkanları ilə yeni məzmununda aşılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2010.
2. Azərbaycan müəllimi. Bakı, 6 fevral 2016, № 5.
3. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu, 2005.

4. Qasımova L.M. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyyəsi.”pedaqogika elminin inkişafında yeni mərhələ” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2011.
5. Əhmədov H.H., Zeynalov N.E. Pedaqogika. Bakı, Elm və təhsil, 2016

Summary

Pedagogical Demands and Modern Diagnostics for Family Upbringing

In the conditions of state independence, the importance of ideological and political work has not diminished in our Republic, on the contrary, it has increased more.

The main role of the family as actual facts in the teaching and educational work of the modern generation of national consciousness and the formation of feelings of national dignity is shown.

In the article on the process of raising children, the tasks presented to the family are studied and their role is investigated.

Резюме

Современная диагностика и педагогические требования к воспитанию детей в семье

В нашей республике в условиях государственной независимости не уменьшилась значимость идеолого-политической работы, наоборот более возросла.

Показана главная роль семьи как актуальные факты в обучающе-воспитательных работах современного поколения национального сознания и формирования чувств национального достоинства.

В статье о процессе воспитания детей изучаются задачи предъявляемые семье, и исследуется их роль.

*Rəyçi: ped.f.d., dos.V.Bəşirov
ADU-nun pedaqogika kafedrasının
14.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.05.2017

Yeganə Mikayılova

BQU

Email:yegane.68@gmail.com

ÇƏTİN YENİYETMƏLƏRİN VALİDEYNLƏRİLƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: çətin yeniyetmələr, valideyn, sosial mühit, şəxsiyyət, psixoloji iş

Keywords: troubled teens, parent, social environment, personality, psychological work

Ключевые слова: трудных подростков, родитель, социальная среда, личность, психологическая работа

“Çətin” yeniyetmə? Niyə o, belədir? Axı heç bir uşaq çətin doğulmur. Uşaqlar təmiz fitrətlə doğulur, valideynləri isə onları cinayətkar, aqressiv, eqoist və ya pozitiv, xeyirxah kimi yetişdirir.

Peyğəmbər (s.a.v) hədislərinin birində buyurur: “Uşaqlar təmiz fitrətlə doğulur, valideynlər isə onları xristian,müsəlman edir” Bu sözləri eynilə “çətin” yeniyetmələrin valideynlərinə şamil etmək olar.

Həzrəti Əli (ə) buyurur ki, uşaqlar valideynlərindən çox zəmanəsinə bənzəyir. Deməli, bəzən valideynlərin verdiyi pis təsir də önəmli olmur,uşaq zəmanənin pis ölçülərini özündə əks etdirir.

Əvvəllər,XIX əsrin sonu, XX əsrdə Azərbaycan ailələrində 7-10 uşaq tərbiyə alardı. Uşaqların biri digərilə ünsiyyətə girər, küçədə dost-tanış tapmağa ehtiyac duymazdı. Lakin zaman keçdikcə ailələrdə uşaqların sayı azaldı. Belə olan halda uşaqlar ünsiyyət tələbatlarının ödəmək üçün küçəyə çıxmağa məhkumdurlar. Küçədə isə yaxşı uşaqlar da var, potensial cinayətkarlar da.

Adətən “çətin” sözü o uşaqlara aid olunur ki, onlar nəinki pis oxuyur,təlimə neqativ münasibət bəsləyir,eyni zamanda məktəb intizamını ciddi şəkildə pozur, ictimai yerlərdə davranış qaydalarına əməl etmir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, “çətin” yeniyetmələr 3 şəxsiyyətdaxili qüsura malikdirlər: eqoizm, tənbəllik və yalançılıq. Valideynlər belə uşaqlarla xüsusi rəftara malik olmalıdırlar.

Tədqiqatlar göstərir ki, “çətin” uşağın yaranma səbəbləri erkən uşaq yaşlarında axtarılmalıdır. Böyüyən uşaq daim ətraf mühitin təsirinə məruz qalır, onu əhatə edən mühiti qavrayır, həm yaxşı, həm lazımlı, xeyirli, həm də pis olan hər şeyi qəbul edir. Təsadüfi deyil ki, pedaqoqlar tərbiyənin keyfiyyətini,çətinliksiz olmadığını qeyd edirlər. Vacib olan odur ki, valideynlərdə öz uşaqlarında xeyirli olanı əbədiləşdirmək, mənimsətmək qabiliyyəti olsun. Bu zaman valideynlər neqativ olan hər şeyi qəbul etməməyi uşaqlara aşılmalıdır. Bu elə də asan bir proses deyil və valideynlərdən,pedaqoqlardan pedaqoqogika və psixologiya sahəsində böyük biliklər tələb edir. “Çətin” yeniyetmələrin tərbiyəsində başlıca olan məsələ əməkdaşlığa cəhddir.Valideyn uşağın özündə olan hər bir xeyirlə bərabər uşağın öz çətinliyinə qarşı müqavimət göstərməlidir. Sözsüz ki, hər bir çətin yeniyetmənin belə pozitiv tərəfləri var. Valideynlər uşağın öz çətinliyinə qarşı müqavimət göstərməyi bacarmalı,tərbiyə işində buna nail olmalıdır.

“Çətin” yeniyetmələrlə tərbiyə vasitələri saysız dərəcədəçox və müxtəlifdir: jest, mimika, sözlər, hərəkətlər, əməllər, səs tonu, bu və ya digər tələbin ifadə tərzii, uşağa münasibət, şəxsi nümunə və s. Konkret bir hadisədə düzgün və lazımı

vasitə tapmaq üçün “çətin” uşaq haqqında hər bir informasiyanı diqqətlə analiz etmək vacibdir. Bu zaman valideyn və ya uşaqla işləyən psixoloq, pedaqoq öz emosiyalarına nəzərat etməyi bacarmalıdır. Mövcud emosianı gizlətmək, yerinə başqa emosianı nümayiş etdirmək vacib məsələdir. Bəzən belə hadisələrdə qəzəbi gizlətmək və ya cilovlamaq mühümdür. Neqativ emosiyaların ifadəsi üçün müəyyən yolların tapılması vacibdir.

Psixoloqlar valideynlərə öz qıcıqlanmasının qarşısını almaq üçün bəzi üsullar təklif edirlər: 10-adək saymaq dərindən nəfəs alaraq və ya otaqdan çıxmaq, fasilə vermək və s. i.a.

Ən mühümü: valideynlərə tövsiyə olunur ki, uşağı günahlandırmağa və ya sərt nöqsanlarla töhmət etməyə tələsməyin, uşağa qarşı obyektiv olmağa çalışın.

Bir faktı unutmayaq ki, “çətin” yeniyetmələr, bir qayda olaraq hirsli, qəddar, duyğusuz, insanlara qarşı inamı qırılmış uşaqlardır. Belə yeniyetmələrdə çox zaman vicdan, günahkarlıq hissi olur.

“Çətin” yeniyetmələr çox zaman yalan danışmağa meyilli, hətta patoloji yalançı olur. Uşaq yalanlarının səbəbi müxtəlifdir. Lakin yalançılıq çox zaman ailədəki həyat tərzi ilə bağlı olur. Yalan töhmətlənmək qorxusu, cəzalanmaq iztirablarının izləri kimi meydana çıxır. Daha çox uşaq yalanları o zaman meydana çıxır ki, valideyn uşağa qarşı ifrat dərəcədə tələbkar, qəddar olur və daimi inamsızlıq göstərir. Əslində uşaq valideynlərinin düzgün, səmimi olmayan həyat tərzi ucbatından, belə həyatı müşahidə edərək yalançılığa çevrilir.

“Çətin” yeniyetmələrdə həyata, insanlara qarşı qəzəb, aqressiya hissi formalaşır.

Belə uşaqlar arasında qatillər və s. çoxdur. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, belə uşaqların qəlbində qəzəb hissi ona görə doğulur ki, onların həyatında mərhəmət və xeyirxahlıq çox zaman azlıq təşkil edir, onlar ünsiyyət defisiti yaşayır, onların mənəvi tələbatları ödənilməmiş qalır, sevdikləri adamlarla sevinc, fərəh dolu ünsiyyətdən kənar qalmalı olurlar. Belə uşaqların çox zaman natamam ailələrdə olması da təsadüfi deyil. Onlar çox zaman tənhalıqdan əziyyət çəkirlər. Acımasız qatillər və killerlərlə tədqiqatlar aparılmış və məlum olmuşdur ki, insanlar daha çox özlərini tənha, təcrid olunmuş hiss etdiklərində qatilə çevrilə bilər. Avstriya psixoloqu və psixiatri, psixoanalizin müəllifi Ziqmund Freyding “uşaqlarınızı sevərək, məhəbbət verərək böyüdü” sözləri burada yerinə düşür. Çünki aqressiv münasibət görən uşaqlar ətrafa aqressiya, məhəbbət, sevgi, hörmət, sayqı görən isə sevgi və məhəbbət verəcəkdir.

Deyilənlər əslində uşağın vətəndaş kimi cəmiyyətə verilməsini önəmli hala gətirir. Valideynlər bilməlidirlər ki, uşağı sağlam mənəviyyətlə cəmiyyətə verməlidirlər.

Nə etməli? “Çətin” uşağı həyata necə qaytaraq? Psixoloqlar yekdil eyni fikri deyir: çətinlikdən bezməyin, uşağı özünüzdən uzaqlaşdırmayın. Yalnız məhəbbət diqqət, qayğı, səbrlə uşaqların yaralanmış qəlbini sağalda bilərsiniz. “İncil”də qeyd edilir: “Bir xəstəni ki məhəbbət sağalda bilməyib heç bir şey sağalda bilməz”. Uşaqlara sevgi göstərilə onları tərbiyələndirmək daha çox səmərə verir.

Psixoloqlar valideynlərə tövsiyələrini aşağıdakı kimi sıralandırmaları:

1) Tez-tez gülümsəyin! Hətta istəməsəniz, gülməyə zorlandığınız hallarda belə gülümsəyin. Çətin uşaqlar sizi əsəbi, qəzəbli görməməlidir, ona təbəssümsüz baxan, müzakirə edən formada müşahidə etməməlidir;

2) Uşaqlarla yaşadığınız hər anı diqqətə alın! Öz uşağınızı müşahidə edin, onu öyrənin, onu dinləyin. Yatarkən tez-tez onları müşahidə edin;

3) Tez-tez uşağın gözünün içinə baxın, onu tərifləyin. “Sən ağıllısan, afərin, gözəlsən, yaxşısan” deyin. “Hamımız sənin gəlişini gözləyirdik” deyin;

4) Uşaqlara müharibə etməyin. Onları bağışlamağı bacarın və onlardan üzr istəyin. Barışığa birinci siz gedin; Onlara güzəşt edin!;

5) Tez-tez leksikonunuzda “olar” sözünü işlədin;

6) Bəzən onu əzizləyin;

7) Uşağı tələbkarlığınızla böyütməyə tələsməyin;

8) Uşağa özünüzə yanaşdığınız kimi münasibət göstərin, hərəkətlərini anlayın, arzularını başa düşün, onları olduğu kimi qəbul edin;

9) Öz uşağınıza güvənin;

10) Həyat yoldaşınızla münasibətlərinizi uşağın gözü qarşısında aydınlaşdırmayın!;

11) Mənəvi təmizliyi fiziki təmizliklə möhkəmləndirin, uşağın otağına xüsusi yanaşın, təmizliyə riayət edin! Bu məsələlərdə diqqətli olun!;

12) Atanın köməyi ilə etməyin, amma tərbiyədə ata nüfuzundan istifadə edə bilərsiniz, həm də uşaqdan xahiş edin, incə baxışla ona baxın, istəyinizi bununla həyata keçirin!

Ən başlıcası: valideynlərin şəxsi nümunəsi, davranışı çətin uşağa ən şüurlu təsir vasitəsidir! Səmimilik, düzgünlük tələb edirsinizsə, özünüz də belə olmalısınız!

Uşaqlar onların şəxsiyyəti ilə bağlı təhqir və müzakrələri sevmir. Ən pis davranış nümunəsində belə, problemin onda, onun, onun şəxsiyyətində deyil, davranışında olduğunu uşağın diqqətinə çatdırın. Davranışı isə düzəltmək mümkündür. Bunu uşağa aşılayın.

Sonda Lev Tolstoyun sözlərini xatırlayıram: “Uşağı sevməyən adamı (pedaqoq, psixoloq, müəllim) uşağa yaxın buraxmaq olmaz”. Uşaqları sevin, sevərək böyüdün, çətin uşaqların yaranmasının səbəbi daha çox ünsiyyət və məhəbbət çatışmazlığıdır.

Tədqiqatın aktuallığı. XX əsrdə psixopedaqogikada yeni anlayışlar əmələ gəlmiş, çətin uşaqlar anlayışı diqqəti cəlb etməkdədir. Adətən “çətin” sözü o uşaqlara aid olunur ki, onlar nəinki pis oxuyur, təlimə neqativ münasibət bəsləyir, eyni zamanda məktəb intizamını ciddi şəkildə pozur, ictimai yerlərdə davranış qaydalarına əməl etmir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, “çətin” yeniyetmələr 3 şəxsiyyət daxili qüsura malikdirlər: egoizm, tənbellik və yalançılıq. Valideynlər belə uşaqlarla xüsusi rəftara malik olmalıdırlar. Bu baxımdan çətin uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində çətin uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri və valideynlərlə iş nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə olunan nəticələr təcrübə əhəmiyyət kəsb edir. Nəticələr psixoloji xidmət zamanı çətin uşaqlarla iş sahəsinə tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Палагина Н.Н., Психология развития и возрастная психология, СПб., 2011.
2. Антонов Ю.М., Криминология. Избранные лекции. М., 2017.
3. Молчанова Людмила. Трудные дети М., 2015.
4. Həməzəyev M., Əmiraslanova S. Çətin yeniyetmələr. Bakı, 2000.

Summary

Hard to Deal with Teens: Working with Parents

The primary impetus for the development of deviant behavior disorders are communicating with adults in the family and school. If one of these social institutions understand and support the teenager, the situation is allowed more easily; if both instances have armed against it, he is looking for support on the side, and often - in antisocial groups. Joining the group is seen as raising the status and identity, and group. It is characteristic that their leader is physically more developed man, which inhibits not only his authority but also physical threats. Get out of this group is difficult.

Резюме

Трудные подростки: Работа с родителями

Первичным толчком к развитию отклоняющегося поведения служат нарушения общения со взрослыми в семье и школе. Если один из этих социальных институтов понимает и поддерживает подростка, ситуация разрешается легче; если обе инстанции вооружились против, он ищет поддержку на стороне, и часто - в асоциальных группах. Вхождение в группу воспринимается как повышение статуса и личности, и группы. Характерно, что их лидером является физически более развитый парень, который подавляет не только своим авторитетом, но и угрозами физической расправы. Выйти из такой группы достаточно сложно.

*Rəyçi: psix.f.d. U. Qəzvini
BQU-nun Psixologiya kafedrasının
18.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.05.2017

PYTHON PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNİN MƏTN İMKANLARI

Açar sözlər: python dili, python, mətn funksiyaları, sətir tipli dəyişənlər

Keywords: python programming language, python, text functions, string variables

Ключевые слова: язык питон, питон, текстовые функции, строчные переменные

Python, 1991-ci ildə Guido Van Rossum adlı hollandiyalı proqramçı tərəfindən yaradılmış bir proqramlaşdırma dilidir. Obyektyönlüdür və demək olar ki, bütün əməliyyat sistemlərində işləyə bilər. O daha çox sadəliyi, asan sintaksisi ilə seçilir. Guido Van Rossum bu proqramlaşdırma dilini, *The Monty Python* adlı bir İngilis komediya qrupunun *Monty Python's Flying Circus* adlı tamaşasından ilhamlanaraq adlandırmışdır [4, s.4].

Məqələnin hazırlanmasında əsas məqsəd bu dilin mətnlərlə işləmək üçün imkanlarını sadə nümunələr üzərində tədqiq etməkdir.

Python dilində geniş istifadə olunan kəmiyyətlərdən biri sətirlərdir. Sətir hər hansı simvollar ardıcılığıdır. Sətirlər adətən, tək dırnaq (') işarələri arasında yazılır, ancaq bu məqsədlə adi dırnaq (") işarəsindən də istifadə olunur, məsələn: 'Bu bir nümunədir.', "Maraqlanıb soruşmaq bilik əldə etməyin yarısıdır." Sətir hərflərdən, ədədlərdən, başqa simvoldan, o cümlədən boşluq simvolundan ibarət ola bilər. Sətirləri dəyişənlərə mənimsətmək də olur, məsələn:

```
a = 'Azərbaycan ', b = ' Cümhuriyyəti '.
```

Ədədlərdə olduğu kimi, sətirlər üzərində də müəyyən əməliyyatlar aparılır. Məsələn, iki sətirin "cəmi", başqa sözlə desək, konkatenasiyasından yeni sətir əmələ gəlir.

```
>>> c = a + b
>>> print (c)
Azərbaycan Cümhuriyyəti
>>> c = a + 'Xalq ' + b
>>> print (c)
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
```

Sətirdə hər bir simvolun durduğu mövqedən asılı olaraq öz nömrəsi olur. Bu nömrədən həmin simvolun tapılması, yaxud sətirdən kəsilib ayrılması üçün istifadə etmək olur. Sətirdə simvolların nömrələnməsi *Python* dilində 0-dan başlanır. Məsələn, "*Python*" sətirində "P" simvolunun sıra nömrəsi 0-dır. "y" simvolu isə 1-ci sıradadır. Bu cür qayda ilə davam etmiş olsaq, "t" simvolu 2-ci, "h" simvolu 3-cü, "o" simvolu 4-cü və "n" simvolu 5-ci sırada yer almış olur. Proqramlaşdırmada simvolların sırasını göstərən bu nömrələrə **index** deyilir. Məsələn:

```
>>> a = 'AZƏRBAYCAN'
>>> a[4]
'B'
```

İndeksə görə sətirdə konkret simvolu bilmək olar. Əgər biz indeksi mənfəi ədədlə ifadə etsək, onda proqram verilmiş sətri sondan əvvələ doğru oxuyacaq, yəni yuxarıdakı nümunədə a [-1] yazsaq, onda “N” simvolunu almış oluruq. Əgər indeksdə sətrin uzunluğuna uyğun olmayan ədəd yazsaq, onda proqram bizə `IndexError` tipli xəta mesajı verəcək. Məsələn, yuxarıdakı nümunədə a [11] yazsaq, proqram bizə səhv olduğunu göstərəcək. İki indeksdən istifadə etməklə sətrin bir hissəsini ayırmaq olar. Sətrin bu hissəsi kəşik adlanır. [n:m] əməliyyatı sətrin birinci simvolu daxil, ancaq sonuncu simvolu istisna olmaqla, “n”-ci simvoldan “m”-ci simvola qədər olan hissəsini göstərir. Məsələn: (2, s.83)

```
>>> s = 'Monty Python'
>>> print s [0:5]
Monty
>>> print s [6:13]
Python
```

Əgər biz birinci indeksi ötürürüksə, kəşik (hissə) sətrin əvvəlində başlayır. Əgər ikinci indeksi ötürürüksə, kəşik sətrin sonuna kimi gedir.

```
>>> a[:5]
'AZƏRB'
>>> a[7:]
'CAN'
```

Sətirdə boşluq simvolları da daxil olmaqla bütün simvolların sayına sətrin uzunluğu deyilir. Sətrin uzunluğunu `len ( )` funksiyasının köməyi ilə tapmaq olar[5, s.70].

```
>>> len(a)
10
```

Metod – “Python”da bir sətrin, bir ədədin, bir siyahının və ya lüğətin xüsusiyyətlərini asanlıqla dəyişdirməyi və ya bu verilənlərə yeni xüsusiyyətlər əlavə etməyi təmin edən kiçik “hissəciklər”dir. [3, s. 96]. Proqramlaşdırma dillərində hər hansı obyektin metodunu göstərmək üçün xüsusi yazılışdan istifadə olunur: öncə obyektin adı, sonra onun metodu yazılır, onları bir-birindən ayırmaq üçün aralarına nöqtə qoyulur (məsələn: `s1.upper ( )`, `S.find ('a', 5, 10)`). *Python* dilində sətirlərə obyekt kimi baxılır və hər bir obyekt kimi onların da öz metodları olur [1, s.245]. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Onlardan tez-tez istifadə olunanı ***find*** metodudur. Bu metod simvolun sətirdə hansı mövqedə iştirak etdiyini göstərir. Eyni zamanda bu metod sətrin müəyyən nöqtələrində axtarış etmək və onun altsətrini tapmaq imkanı da verir. Əgər axtarılan altsətir tapılırsa, metod -1 qiymətini qaytarır. Məsələn:

```
>>> S = 'Maraqlanıb soruşmaq bilik əldə etməyin yarısıdır.'
>>> print (S.find ('bilik'))
20
>>> print (S.find ('ar'))
1
>>> print (S.find ('kitab'))
-1
```

Sətir obyektinin metodları içərisində digəri *replace* ( ) metodudur. *replace* ( ) kəlməsi “dəyişdirmək”, “əvəz etmək” kimi mənalar verir. Yəni bu metoddan istifadə edərək, sətirdəki simvolları başqa simvollarla əvəz edirik. Bir nümunəyə baxaq:

```
>>> kardiz = "memleket"
>>> kardiz.replace("ket", "KET")
'memleKET'
```

Əslində *replace* ( ) metodunda üçüncü parametrdə daxil etmək mümkündür. Bu parametrdə isə sətirdəki neçə simvolun dəyişdiriləcəyini göstərir.

```
>>> kardiz.replace("e", " ", 1)
'mmleket'
```

Burada üçüncü parametrdə kimi 1 daxil etdiyimiz üçün bu metod yalnız bir “e” hərfini sildi. Bu üçüncü parametrdə silmək istədiyimiz hərflərin sayı qədər artırılabilir. Məsələn:

```
>>> kardiz.replace("e", "", 2)
'mmlket'
>>> kardiz.replace("e", "", 3)
'mmlkt'
```

capitalize ( ) metodunun köməyiylə sətirdəki ilk hərf böyük hərfə çevrilir. Məsələn:

```
>>> s1 = 'diqqətli olun'
>>> s1.capitalize()
'Diqqətli olun'
```

count ( ) metodu sətirdəki hər hansı bir simvolun neçə dəfə işləndiyini göstərir. Məsələn:

```
>>> s1 = 'abracadabra'
>>> s1.count('ab')
2
```

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edək ki, Python mətnlər üzərində tədqiqat aparan mütəxəssislər üçün çox əlverişli dildir və onlar üçün yeni imkanlar açır.

Ədəbiyyat

1. Richard L. Halterman, Learning to program with Python, 2011
2. Charles Severance, Python for Informatics, Exploring information, 2009-2013
3. Python dersləri, 2008// <https://tdsoftware.files.wordpress.com/2010/10/python-turkce-e-kitap.pdf>
4. Fırat Özgül, Python 3 için Türkçe Kılavuz, Sürüm 3, 2016
5. Rəşad Qarayev, Python proqramlama dili, techazweb//<https://techazweb.files.wordpress.com/2016/10/python3-az.pdf>

Summary

Text opportunities of Python programming language

The article contains the opportunities of Python programming language, string variables operations on them. At the same time, using of text functions in this programming language have been explored on the simple examples.

Резюме

Текстовые возможности языка программирования Python

В данной статье исследуются текстовые возможности языка питон над простыми примерами.

*Rəyçi: dos. F.İbiyev
ADU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının
29.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.04.2017

MİASTENİYA QRAVİS XƏSTƏLİYİ

Açar sözlər: *miasteniya, autoimmun, asetilxolin, hiperplaziya*

Keywords: *myasthenia, autoimmune, acetylcholine, hyperplasia*

Ключевые слова: *Миастения, аутоиммунное, ацетилхолин, гиперплазия*

İmmun sistemin fəaliyyətində hər hansı bir dəyişiklik onun tənziminin pozulması ilə bağlıdır. Normada orqanizmin immun sistemi öz hüceyrə və toxumalarına qarşı immun cavab yaratmamalıdır, çünki əks təqdirdə bu vəziyyət orqanizmin öz - özünün məhvinə səbəb olardı. Müasir dövrdə bu fenomen immunoloji tələratlıq kimi məlumdur. P. Erlix bu vəziyyəti öz özünü zəhərləmə vahiməsi adlandırmışdır. Son 15-20 ildə bu fikir dəyişmişdir. Həm sağlam şəxslərdə, həm də qeyri-immun xəstəliklərə tutulmuş insanlarda müəyyən səviyyədə autoəkscisimlərin olması təsdiq olmuşdur. İmmunsəlahiyyətli limfositlər öz AG-rini tanımaq qabiliyyətinə malikdir, buna baxmayaraq normada autoantigenlərə qarşı immun cavab yaranmır. Öz antigenlərinə qarşı autoəkscisimlər və T-limfositlər tərəfindən təsir nəticəsində orqanizmin hüceyrələrinin və toxumalarının zədələnməsi autoimmun xəstəlikləri yaradır (AIX)

Beləliklə, autoimunitet öz hüceyrə və toxumalarına qarşı tələratlıqlığın itməsi kimi xarakterizə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyət orqanizmin öz EHG-ni tanımaq üçün yaratdığı immun cavaba aid deyildir. Müasir dövrdə çoxlu autoimmun xəstəliklər qeyd olunmuşdur və onlar kliniki immunolgiyanın ən mürəkkəb problemi olaraq qalır.

Bəzi hallarda autoimunitetin inkişafı birincili xəstəliklərin inkişafına səbəb ola bilər, digər hallarda isə xroniki xəstəliklərin ağırlaşmalarının səbəbidir. Əgər xəstələrdə autoimmun endokrinopatiya müşahidə olarsa, belə hallarda xəstədə eyni zamanda bir neçə autoimmun patologiya yaranır.

Autoimmun xəstəliklər çox vaxt limfoid hiperplaziya, limfoid və plazmatik hüceyrələrin bədxassəli proliferasiyası, immundefisit vəziyyətlərdən olan hipogammaqlöbulinemiya, immunoqlöbulin A-nin selektiv defisiti, komplementar komponentlərin azlığı ilə özünü xarakterizə edir. Sistem autoimmun xəstəliklər çox vaxt yuxarı yaşlarda özünü büruzə verir.

Autoimmun xəstəliklərin ayrı-ayrı toxumalarda və orqanlarda özünü büruzə vermək xüsusiyyəti var. Onların bir hissəsi orqan spesifik xəstəlikləri təşkil edir ki, buda orqan spesifik əkscisimlərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədardır. Orqan qeyri – spesifik xəstəliklərdə patoloji proses xüsusilə birləşdirici toxumada yaranır. Patoloji proseslər dəridə, oynaqalarda böyrək yumaqcıqlarında, seroz qişalarda, qan damarlarında əmələ gəlir.

Autoimmun xəstəliklərin ailəvi xarakterdə olması alimlər tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Genetik faktorlar həm orqanizmin autoimmun xəstəliklərə meyilliyinə, həm də müəyyən orqanların spesifik zədələnməsinə təsir edir.

Hal-hazırda autoimmun xəstəliklərin ümumi sayı 80-dir və onlardan biri de miasteniya qravisdir.

Ağır miasteniya-xroniki residivləşən autoimmün xəstəlik olub progressiv inkişaf edən yorğunluq və müxtəlif skelet əzələlərinin tez bir zamanda yorulması ilə özünü büruzə verir.

Xəstəliyin klinik xarakteristikasını 1672-ci ildə T. Willis vermiş, lakin xəstəliyin müasir nazalogiyasını 1895-ci ildə F. Golly təklif etmişdir. Xəstəlik zamanı ilk timektomiya əməliyyatı 1911-ci ildə həyata keçirilməyinə baxmayaraq xəstəliyin autoimmune etiologiyalı olmasını ilk dəfə 1960-ci ildə D. Simpson irəli sürmüşdür.

Miasteniya qravisin rast gəlmə tezliyi hər 100000 əhaliyə 0.5-14.2 xəstə nisbətindədir. Maraqlıdır ki, əgər 20-30 yaşlılar arasında qadınlar üstünlük təşkil edirsə, 60 yaşından sonra xəstəlik daha çox kişilərdə təsadüf edilir. Xəstələrin 10% də timusun makroskopik hiperplaziyası, təxminən o qədər xəstələrdə timoma, 70% xəstələrdə isə qalxanvari vəzin mikroskopik hiperplaziyası müşahidə edilir.

Xəstəliyin morfofizioloji əsasını sinir-əzələ sinapslarında autoəkscisimlərin təsiri nəticəsində asetilxolin reseptorlarının miqdarının azalması tutur. Miasteniya-dan əziyyət çəkən ananın yenidə doğulmuş uşağında tez keçib gedən əzələ zəifliyi müşahidə olunur. Bu əlamətlər trombositopeniya və hipertireozu xatırladır. Xəstəliyin patogenezinə görə immunoqlobulinlərin plasenta vasitəsilə keçməsi sinir impulslarının ötürülməsini inhibisiya edir. Amma buna baxmayaraq, əksər hallarda xəstə qadınların uşaqlarında əzələ zəifliyi müşahidə olunmur. Çünki, belə uşaqlarda ananın anticisim idiotiplərinə qarşı müdafiə əkscisimləri meydana çıxır.

Xəstəliyin immunogenezi. Xəstəliyin əsasını asetilxolin reseptorlarının əks-cisimdən asılı zədələnmə mexanizmi təşkil edir. Bu mexanizm 3 yolla həyata keçirilir.

1.Autoəkscisimlərin birləşməsi onların monositar-makrofaqal sıranın faqositar hüceyrələr tərəfində deqradasiyasını sürətləndirir.

2.Autoəkscisim - asetilxolin reseptorları kompleksinin yaranması komplement sistemin aktivləşməsinə və bu səbəbdən reseptorların zədələnməsinə gətirib çıxarır.

3.Autoəkscisim – asetilxolin reseptorlarının yaranması zamanı ikincilər blokada olunur və funksiyalarının pozulmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər zaman xəstənin qanında olan autoəkscisimlərin asetilxolin reseptorlarına nisbəti bəzi hallarda xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi ilə uyğun gəlmir. 10-20% hallarda xəstələrin qan zərdabında asetilxolin reseptorlarına qarşı əks-cisimlər aşkar olunmur. Hesab olunur ki, autoimmün cavabda əsas rol T-limfositlərə aiddir. T-helperlər (CD4) miasteniya qravis xəstələrində ikinci sinif GHK-nin peptidlərini tanımaq qabiliyyətinə malikdirlər. Belə peptidlərin 30 dan artıq növü vardır və bu səbəbdən də xəstəliyin çox dəyişkən xüsusiyyətləri məlumdur. Ehtimal olunur ki, ağır miasteniya zamanı antigenlər əsasən timusda yerləşmişdir [1, s.4].

Xəstəliyin yaranma mexanizmindən biri də molekulyar mimikriya nəzəriyyəsidir. Bu zaman infeksiya agentə qarşı immün cavab Axr-ri ilə oxşar antigen determinantına malik olur. Xəstələrin 40%-də əks-cisimlər sadə herpes virusu kompleksi ilə oxşardır. Miasteniya qravis digər autoimmün xəstəliklərlə assosiasiyaya olunur. Bunlara Hasimoto tireoditi, revmatoid artriti, sistem qirmizi qurd eseneyi, dəri patologiyaları aiddir.

KLİNİKA. Xəstəliyin əsas əlamətlərinə zəiflik, konkret lokalizasiyalı əzələ yorğunluğu xarakterikdir. Xəstələrdə çox erkən olaraq ptoz və diplopiya, çeynəmə və udma aktının pozulması əmələ gəlir. Xəstələrin 85% -i kəskin yorğunluqdan şikayətlənir. Bundan sonra tədricən prosesə diafraqma və boyun əzələləri də qoşulur. Bunlara baxmayaraq xəstələrdə həssaslıq və koordinasiya pozulmur. Kliniki simptomotologiyaya görə miasteniya qravisli xəstələr 4 qrupa bölünür.

1) Ümumi xəstələrin 40-50%-ni təşkil edir. Bu qrupa timusun hiperplaziyası müşahidə olunan cavan qadınlar daxildirlər. Belə xəstələrdə ən əsas şikayət kəskin əzələ zəifliyidir. Bu xəstələrdə A1B8DR3 HLA antigenləri aşkar olunur. Bu qrupa aid olan xəstələr üçün ən effektiv müalicə timektomiya və immunsupressiv müalicə hesab olunur. Timektomiyanın effekti ən azı 2 ildən sonra özünü büruzə verir.

2) Xəstələrin 15-30%-ni təşkil edir. əsasən yaşlı kişilərdə müşahidə olunur. Əsas xarakterik əlamət timusun atrofiyaya uğramasıdır. Xəstələrdə əsas şikayətlərə ptoz və diopliya aiddir. Xəstələrə ən effektiv preparatlar kimi prednizalon və azatioprinin kompleks şəkildə təyin edilməsidir.

3) Bu xəstələrdə 15-20% təşkil edir. Əsasən yaşlı kişilərdə müşahidə olunur. Xarakterik əlamətlər isə qalxanvari vəzin şişidir (timoma). Asetilxolin reseptoruna qarşı əksisimlər həmişə qeyd olunmur. Bu qrupa daxil olan xəstələrdə əsas tədbirlərə timektomiya hesab olunur. Əgər cərrahi müalicə effekt verərsə əzələ tonusunu bərpa etmək məqsədi ilə immune supressiv müalicədən istifadə olunur [2, s.3].

4) Bu qrup xəstələr ümumi xəstələrin 15%-ni təşkil edir. Xəstələrdə asetilxolin reseptoruna qarşı əksisimlər aşkar edilmir. Xəstələrdə ptoz, diplopiya, ümumi əzələ zəifliyi qeyd olunur. Ən effektiv müalicə üsulu kimi prednizalon və azatioprinin kompleks şəkildə istifadəsidir.

MÜALICƏ. Müalicə bir neçə istiqamətdə aparılır. 1) asetilxolin esteraza preparatları. Bunlara neoctiqmin və piridostiqmin (mestion) aiddir. Hər 4-6 saatdan 30-120 mq təyin olunur. 2) timektomiya. Bu xəstələrdə simptomatika sürətlənən zaman tətbiq edilir. Belə tədbirə pubertat dövründən 60 yaşa kimi əl atılır. Əsas məqsəd isə remissiyanın qarşısının alınmasıdır. Effekt 12 aydan sonra müşahidə olunur. Xəstələrdə cərrahi əməliyyatdan sonra Axr-na qarşı əksisimlər azalır. 3) immun supressiya. Bu müalicə bir neçə istiqamətdə aparılır. a) Kortikosteroidlərgündəlik 15-20 mq dozanı tədricən 60 mq qədər qaldırılır. 3 aydan sonra günəşarı müalicəyə keçilib bir il müddətinə qədər aparılır. Terapevtik effekt 2-3 həftədən sonra nəzərə çarpmağa başlayır. b) 1 həftə müddətində gündə 50 mq olmaqla azatioprin təyin edilir. Əgər müalicə xəstə tərəfindən yaxşı keçirilirsə, onda doza 2-3 mq\kq çəki artırılır. c) siklosporin A gün ərzində 5 mq\kq təyin olunur.

Bütün bunlardan başqa plazmoferez, vena daxilinə insanın normal immunoglobulinləri təyin edilir.

Ədəbiyyat

- 1.A.A. Eyyubova-Kliniki immunologiya, Şərq-Qərb, 2007
- 2.G.M.Nəsrullayeva.İmmunologiya, Şərq-Qərb,-2010

Summary

İllness Myasthenia gravis

Myasthenia gravis-is a chronically recidivated autoimmune disease which is resulted with progressively developed tiredness, fatigue of different types impairment of life style if a patient and invalidity.

Резюме

Заболевание миастения гравис

Миастения гравис-является хронические рецидивирующим аутоиммунным заболеванием. Она вызывает хроническую усталость, атонию мышце и приводит к инвалидности.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.04.2017

MÜASİR DÖVRDƏ ELM VƏ TƏHSİLİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ*Açar sözlər: elm, təhsil, problem**Keywords: science, education, problem**Ключевые слова: наука, образование, проблема*

Müasir dövrdə hər bir sivil cəmiyyətin prioritetləri sırasında təhsil ən vaciblərindən biridir. Dövlətlər və cəmiyyətlərin inkişaf reytingində təhsilin xüsusi yeri vardır. Son dövrlərdə ölkələrin ümumi inkişaf səviyyəsi ilbəl qiymətləndirilərkən başlıca meyarlardan təhsil səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da təsadüfi deyildir. Müstəqilliyi qazanmaq dövlətçilik atributlarına malik olmaqla bitmir. Bu həm də hər bir sahədə dövlətçiliyin mahiyyətini təşkil edən zəruri keyfiyyət səviyyəsinin təmin edilməsini ehtiva edir.

Cəmiyyətin təhsil sistemi ümumi ictimai-iqtisadi sistemin tərkib hissələrindən biri olmaqla onun bütün elementlərinin mükəmməlliyinin səviyyəsində özünü göstərir. Azərbaycanın müasir təhsili hələ XIX əsrdən formalaşmağa başlayaraq XX əsr ərzində böyük təkamül yolu keçmişdir. Sovet hakimiyyəti dövrünün bütün müsbət və mənfi irsindən danışırkən təhsil sahəsində əldə edilmiş yüksəliş işıqlı bir nailiyyət kimi müşahidə edilir.

Sovet rejiminin Azərbaycan xalqının taleyində iz qoymuş bütün neqativ cəhətlərinə baxmayaraq, həmin dövrdə qazanılmış uğurların içərisində təhsilin inkişafı xüsusi yer tutur. Düzdür, bir çox məqamlarda milli əyalətlər üçün müəyyən məhdudiyətlərin olması öz mənfi təsirini göstərmişdi. Lakin bu sahədə qazınan nailiyyətlər kifayət qədər çox idi. Hazırkı məqalədə sovet dövrünün təhsil sisteminin müxtəlif cəhətlərinə toxunmaq məqsədimiz yoxdur. Burada diqqət müstəqilliyin əldə edilməsi, sosialist ictimai-iqtisadi sistemindən yeni iqtisadi sistemə keçid məqamında bu sahədə həyata keçirilən əsaslı islahatların bir sıra mühüm cəhətlərinə yönəldilir. Dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan sonra bütün sahələrdə həyata keçirilən quruculuq işləri hər bir sahədə fundamental dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Təhsil sahəsində də bir sıra səbəblər köklü islahatların aparılması zərurəti mövcud idi. Əvvəla, İmperiyadan qopub ayrılmış gənc Azərbaycan dövlətinin özünün ictimai mühitinə uyğun olan, daxili işlək mexanizmlərinə malik təhsil sisteminin yaranmasına ehtiyac yaranmışdı. Nəzərə alınsa ki, dəyərlər sistemində ciddi dəyişikliklər olmuşdu, ideoloji-mənəvi cəhətdən köhnə dəyərlərə söykənən məktəbin dəyişməsi qaçılmaz idi. İkincisi, sovetlər ittifaqının dağılması tək cəhətlərin dəyişməsi və müstəqilliyin qazanılması deyildi. Eyni vaxtda sosialist təsərrüfat quruluşundan da imtina edilmişdi. Bu quruluşun malik olduğu ictimai münasibətlər, ona söykənən təsərrüfat tipləri iflasa uğradığından, həmin cəmiyyəti təmin edən təhsil də öz ideoloji dayaqlarından və iqtisadi təməlindən məhrum olmuşdu.

Müstəqilliyin ilk illərində köhnə ictimai-iqtisadi quruluşun dağıldığı və yenisinin isə hələ yaranmadığı xaos şəraitində təhsildə də hər hansı ardıcıl,

məqsədyönlü quruculuq işlərindən və düşünülmüş islahatlardan danışmaq çətin idi. Üçüncüsü, müstəqillik qazanmış ölkənin siyasi orientasiyası dəyişildiyi kimi, onun inteqrasiya etdiyi məkanın çərçivələri və mühiti də dəyişir [1]. Dünya durumunun müstəqil subyektinə çevrilmiş yeni dövlət öz seçimini etmək, ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni orientasiyasını dəqiqləşdirmək zərurəti ilə üzləşir. Şübhəsiz bu məqamlar ictimai həyatın ən vacib sahələrindən biri olan təhsilin yenidən qurulması, yeni standartların və rəqabət mühitinin tələblərinə uyğunlaşması məsələlərində öz təsirini göstərirdi.

Azərbaycan Respublikasının varlığının ilk günlərindən problemlərin həddindən çox olduğu bir vaxtda təhsil sahəsində də qeyd olunan istiqamətdə addımlar atılmağa başlayır. İlk növbədə daxili və xarici təzyiqlərə məruz qalan, müharibəyə sürüklənən respublikada başlıca səylər ölkənin malik olduqlarını qoruyub saxlamağa yönəlmişdi. Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də maddi və mənəvi itkilər kifayət qədər hiss olunan idi [2]. Baxımsızlıq üzündən mövcud infrastruktur xeyli dərəcədə dağılmışdı. Müharibə gedən ərazilərdə bütövlükdə məktəblər məhv edilmişdi. İqtisadi çətinliklər üzündən məktəblərin pedaqoji potensialı əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdi. Köhnəlmiş tədris proqramları, dərsliklər əlavə çətinliklər yaradırdı. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq təhsildə neqativ tendensiyaların təsirini zəiflətmək, məktəbləri qoruyub saxlamaq mümkün oldu.

Artıq 1990-cı illərin ortalarından etibarən ölkə həyatının bütün sahələrində geriləmə proseslərinin qarşısının alınması təhsildə də pozitiv quruculuq işlərini sürətləndirməyə imkan verdi. Xüsusən, ali məktəblərə qəbulda test üsulunun tətbiqi, ali təhsildə ikipilləli sisteminə keçid, yeni mühitin tələblərinə uyğun olaraq özəl təhsil müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması yeni dəyişikliklərin başlanğıcı oldu.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində reallaşdırdığı xətt Avropaya inteqrasiyaya istiqamətlənmişdi. İlk vaxtlar keçirilən islahatlar o qədər də nəzərə çarpacaq nəticələr verməsə də, gələcək genişmiqyaslı addımlar üçün zəmin hazırlayırdı. Təhsilin qanunverici bazası – Konstitusiyadan tutmuş geniş inkişaf proqramlarına qədər hamısı ölkəni qabaqcıl Qərb iqtisadi-ictimai məkanına yaxınlaşdırırdı. Qərb modelinə uyğun yeni təhsil müəssisələrinin açılması, onların təhsil standartlarına yaxınlaşmaq üçün proqramların təkmilləşdirilməsi, müasir tədris metodlarının tətbiqi, təhsil üzrə beynəlxalq layihələrdə yaxından iştirak günbəgün daha çox öz nəticələrini verirdi.

Qərb təhsil modelinin xeyli elementləri Azərbaycanda tətbiq edilməyə başlayır. Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin nüfuzlu universitetlərində azərbaycanlı tələbələrin sayı ilbəil artır. Ayrı-ayrı təhsil müəssisələrinin xarici ali təhsil müəssisələri ilə başladıkları əməkdaşlıq gələcək geniş əlaqələrin əsasını təşkil edir. Bu məsələlərdə inkişaf etmiş ölkələrin universitetlərinin postsovet dövlətlərinin təhsil məkanına böyük marağını qeyd etmək lazımdır. Bu məkan onlar üçün yeni idi və onun mənimsənilməsi uğrunda başlanmış rəqabət Azərbaycan tələbəsinin Qərb ali məktəblərinə cəlb edilməsində az rol oynamamışdı. Düzdür, bu zaman həmin təhsil müəssisələri özünün və öz ölkəsinin maraqları əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Lakin bütövlükdə yeni dövlətlərin qazandıqları az deyildi.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikası ali təhsil sahəsində Avropada artıq 1999-cu ildə rəsmi olaraq başlamış Boloniya prosesinə qoşulması bu sahədə neçə illərdən bəri aparılan islahatların məntiqi yekunu idi. Bu addımı ilə Azərbaycan

Qərb oriyentasiyasının qətiliyini bir daha təsdiq etdi və Avropanın təhsil məkanının rəqabət mühitinə daxil oldu. Eyni zamanda bu qoşulma Azərbaycan təhsilinin Qərbə, o cümlədən Avropaya inteqrasiyasında məqsədyönlülüyü və mütəşəkkilliyi artırdı. Ölkə daxilində təhsilin müxtəlif pillələrində aparılan quruculuq işləri ilə yanaşı xaricdə təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılır. Artıq hər il minlərlə azərbaycanlı gənc müasir ixtisaslar üzrə xarici dövlətlərin tanınmış ali təhsil müəssisələrində təhsil alaraq mütəxəssis kimi hazırlanır və müxtəlif sahələrdə çalışırlar. Bu cür əməkdaşlıq bir tərəfdən Azərbaycan gənclərinə dünya miqyasına çıxmaq, özünü təsdiq etmək, ölkənin zəruri mütəxəssislərə olan ehtiyacını ödəmək imkanı verirdisə, digər tərəfdən qabaqcıl dünya nümunəsini Azərbaycana gətirir, yerli təhsil müəssisələri üçün rəqabət mühitini yaradırdı. Bu da Azərbaycanın təhsil strukturlarına, təhsil müəssisələrinə qabaqcıl nümunəni qəbul etməyə, daim yenilənməyə, öz işini təkmilləşdirməyə sövq edir.

Təhsil sahəsində kifayət qədər böyük işlər görülmüş olsa da, heç kim üçün sirr deyil ki, bu sahə mükəmməllikdən uzaqdır və görüləsi işlər bu vaxta qədər görülməmiş işlərdən qat-qat çoxdur. Məsələ bundadır ki, bu sahədə son mütləq nöqtəni də axtarmaq mümkün deyildir. Təhsil həyatın daim dəyişən, yeniləşən, inkişaf edən sahələrinin ən vacib ehtiyaclarından birini təmin edən sahə kimi dinamik bir vəziyyətdə olması vacibdir. Bu mənada Azərbaycanda təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar daimi bir tələbatı ödəməyə istiqamətlənmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş və həyata tətbiq edilməsinə başlanıldığı “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsildə yeni bir mərhələnin təməlinin qoyulmasından xəbər verir. Belə bir addımı müstəqilliyin ilk onilliyində və hətta bir neçə il bundan əvvəl atmaq mümkün deyildi. Bu vaxta qədər həyata keçirilən işlər yeni mərhələnin əsasını qoymağa imkan verir. Belə bir sənədin qəbul edilməsi təhsil sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcını bildirməklə yanaşı ümumilikdə ölkə ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında bu vaxta qədər əldə edilmiş hədlərin göstəricisi kimi başa düşülməlidir. Məhz həmin əldə edilmiş nailiyyətlər üzərində indi təhsilin daha da inkişaf etdirilməsi və növbəti mərhələnin təmin edilməsi üçün zəmin yaradılmış, gələcək inkişafın bünövrəsi qoyulmuşdur.

Ölkənin inkişafında əldə edilmiş nailiyyətlər, şübhəsiz, təhsilin də inkişafı və müasirləşməsi üçün şərait hazırlayırdı. Digər tərəfdən inkişafın özü təhsilin qarşısında mürəkkəb və vacib vəzifələr qoyurdu. Təhsilin son vəzifəsi isə əhalinin təhsil səviyyəsini yüksəltməklə onun ümumiləşən əmək bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsi, onun maddi rifahının yüksəldilməsi, yeniləşən və qabaqcıl dünyaya inteqrasiya edən ölkənin bütün sahələrdə müasir standartlara cavab verən kadrlarla təmin edilməsinə nail olmaq, ölkə əhalisinin dünya insan inkişafı indeksində yüksək mənsəbini təmin etməkdir [3].

Bütün bu qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün isə bir sıra kompleks vəzifələrin yerinə yetirilməsi tələb olunur ki, bu da öz əksini 2014-cü ildə qəbul edilmiş “Təhsil strategiyasında” tapmışdır. Bu sənədin fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, burada təhsil qarşısında irəli sürülən uzunmüddətli strateji məqsəd konseptual şəkildə qoyulmaqla yanaşı bu məqsədi təmin etməli olan bütün amillər tam əhatə edilmiş və ona aparıcı yollar ən xırda detallarla işlənib hazırlanmışdır. Bu gün təhsilin başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun

olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi göstərilir və ona çatmaq üçün onun institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resurslarının inkişaf ön planına çəkilir. Sənəddə bu məqsədlər xüsusi vurğulanır: “Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir.” Burada haqlı olaraq təhsilin cəmiyyət üçün vacib olan vəzifələrinə diqqət yetirilir. Əhalinin, onun hər bir fərdinin etik-əxlaqi normalara yiyələnməsində, geniş dünyagörüşə malik insanlardan ibarət vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında təhsilin əvəzsiz rolu nəzərə alınır, bu istiqamətdə görülməli işlər məqsədyönlü şəkildə planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Təhsil strategiyasında müstəqillik dövründə təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər - təhsilin normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, müasir texnologiyanın, o cümlədən informasiya-kommunikasiyanın tətbiqində aparılan işlər qoyulan məqsədlərə çatmağın zəmini kimi təqdim olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2010-cu il üzrə İnsan İnkişafı Hesabatına əsasən, 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycan 34 pillə irəliləyərək 169 ölkə arasında 101-ci yerdən 67-ci yerə yüksəlmiş, “orta insan inkişafı” qrupundan “yüksək insan inkişafı” qrupuna daxil olmuşdur. Azərbaycan iqtisadi inkişaf tempini sürətləndirərək yoxsulluğun azaldılması və orta ömür uzunluğu göstəricisinin artması baxımından böyük nailiyyətlər əldə etməsi qeyd olunmaqla yanaşı hazırkı vəziyyətdə təhsildə olan çatışmazlıqlar və problemlər qabardılır və onları aradan qaldırmağın direktivləri verilir. “Bununla yanaşı, aparıcı beynəlxalq təşkilatların statistik təhlilləri Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq rəqabətə davamlılıq göstəricilərinin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən ali təhsil müəssisələrinin reyting səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri olduğunu göstərilir.”- sənəddə qeyd olunur[4].

Beləliklə, təhsil strategiyasında ölkə təhsilinin vəziyyəti qiymətləndirilir. Bununla da islahatların bugünkü mərhələsinin start nöqtəsi müəyyənləşdirilmiş olur. Bir tərəfdən mövcud vəziyyətin real mənzərəsinin təsviri, digər tərəfdən isə təhsilin bütün göstəricilər üzrə qabaqcıl dünya səviyyəsinin ortaya qoyulması məqsədləri və vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu vaxta qədər əldə edilmiş nailiyyətlər yeni irəliləyişlərin istiqamətlərinin, miqyasının, forma və məzmununun konturlarını göstərir.

Ədəbiyyat

1. İ.Z.Əliyev, C.M.Cəfərov Avropada Boloniya prosesi və onun Azərbaycanda perspektivləri, Bakı, 2009
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779>
3. İ.Z.Əliyev. Qloballaşma dövründə Azərbaycanda orta məktəb məzunlarının təhsil və məşğulluq problemləri, Bakı, 2011
4. “2009–2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” 295 sayılı sərəncam, 22 may 2009

Summary

Actual problems of science and education at the modern time

As we see, here the expectations of higher education beneficiaries and community education are specifically addressed, the demands of the labor market are met, the objectives of the educational administration bodies, educational institutions, educational programs, university colleges and educational services have been determined to respond to contemporary needs and directions given for the provision of qualifications in higher education institutions.

Резюме

Актуальные проблемы современной науки и образования

В статье особое внимание уделяется ожиданиям бенефициаров высшего образования и общинного образования, удовлетворяются требования рынка труда, определяются цели органов управления образованием, учебных заведений, образовательных программ, университетских колледжей и образовательных услуг.

*Rəyçi: prof.Ə.Məmmədov
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
27.04.2017-ci il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

GENİ DƏYİŞDİRİLMİŞ MƏHSULLAR

Açar sözlər: dünya, hüceyrə, kimyəvi maddələr, genetika

Ключевые слова: мир, клетка, химическое вещество, генетика

Keywords: world, cell, chemicals, genetics

Hər bir ölkənin qarşısında duran təhlükəsizlik məsələləri içərisində ərzaq təhlükəsizliyi müasir dövrdə ən aktual problemlərdən birinə çevrilib. Son illərdə dünya bazarlarında qida məhsullarının bahalaşması, istehsal olunan ərzağın dünya üzrə qeyri-bərabər paylanması, ərzaq qıtlığı, qida məhsullarının idxalından asılı olan dövlətlərin ərzaq suverenliyinin olmaması və s. məsələlər qlobal problem səviyyəsində dəyərləndirilir. Dünyanın əksər ölkələrində urbanizasiya ilə əlaqədar olaraq əkinə yararlı torpaqların və kənd təsərrüfatında çalışanların azalması, eyni zamanda, əhalinin sayının və qida məhsullarına tələbatın artması ərzaq təhlükəsizliyi problemlərini daha da qabardır. BMT-nin Dünya Ərzaq Proqramının məlumatına görə hazırda dünyada 870 milyon insan xroniki aclıqdan əziyyət çəkir. Proqnozlara görə 2050-ci ilədək dünya əhalisinin sayı 9 milyardı ötəcək və nəticədə qlobal ərzaq çatışmazlığı özünü daha çox hiss etdirəcək. [1] Lakin hal-hazırda ərzaq təhlükəsizliyini hədələyən digər problemlər də vardır.

Planetimizdə əhali artımının sürəti, insanların qida məhsullarına getdikcə artan tələbatı, yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi daha məhsuldar, ətraf mühit amillərinə davamlı yeni bitki sortlarının və heyvan növlərinin yaradılmasına tələbat yaratdı. Alimlərin apardığı tədqiqatların nəticələrinə görə planetdə əhlainin indiki artımı ilə dünyanı gözləyən aclıqdan geni dəyişdirilmiş məhsullar xilas edə bilər. Eyni zamanda geni dəyişdirilmiş məhsulların tətbiq sahəsi xeyli genişdir. Geni dəyişdirilmiş məhsulların həm müsbət həm də mənfi cəhətləri haqqında dünyada alimlərin bir-birinə əks olan müxtəlif fikirləri vardır. Aşağıda həmin müxtəlif rəy və fikirlər barəsində qısaca məlumat verilir.

Geni dəyişdirilmiş məhsullar hər hansı orqanizmə ona yad olan orqanizmlərdən genlərin köçürülməsi sayəsində yaradılır. Gen mühəndisliyi yolu ilə alınan, proqramlaşdırılmış bitkilər və heyvanlar yüksək məhsuldarlığa malik olmaqla yanaşı, həm də quraqlığa, soyuğa, duza, pestisidlərə davamlıdır. Onların tərkibində bioloji məhsulların istənilən çeşiddə olmasını təmin etmək olur və eləcə də onları bu və ya digər fermentlərin istehsalçısına çevirmək mümkündür.

Geni dəyişdirilmiş məhsullardan fərqli olaraq təbii yetişdirilmiş qidalarda çarpazlaşma eyni növ arasında aparılır. Məsələn: buğdayla buğda, pomidorla pomidor və s. Bu çarpazlaşma zamanı gəndən genə təbii yolla saxlanılmış keyfiyyətlər ötürülür. Geni dəyişdirilmiş məhsullar isə tamamilə fərqlidir. Bu məhsullar laboratoriya şəraitində yaradılır. Hər hansı növün geninə yad bir gen əlavə edilir, gen bir hüceyrədən digərinə nəql edilir. Bu genin DNT-yə daxil edilməsi nəticəsində yeni keyfiyyətlərə malik növ alınır.

Genetik müdaxilələr ilə təbiətdə daha əvvəl heç olmayan gen birləşmələri də hazırlanır. Bir genin fərqli bir hüceyrəyə nəqliylə o hüceyrənin funksiyası arta, dəyişə və ya ifraz etdiyi kimyəvi maddələr fərqli ola bilər. Beləcə, indiyə qədər siçan, dovşan, qoyun, donuz, toyuq, balıq kimi bir çox heyvan üzərində yüzlərlə gen sınıanıb və müxtəlif növlər əldə edilib. Bu yolla yeni yaranan yalnız siçan növlərinin sayı mini keçir. Qısaca, indiki vaxtda, bir orqanizmdəki genlər parçalana, kopyalana, istehsal edilə və başqa bir orqanizmə nəql edilə bilər. Hal hazırda genetik dəyişikliklər nəticəsində yaradılmış bitkilər (transgenlər) insanların həyatına ciddi şəkildə daxil olmaqdadır. Transgen bitkilər müxtəlif viruslara, bakteriyalara və digər patogenlərə qarşı daha dözümlü olduqlarından aqrar sahədə istehsal xərclərini azaldır və iqtisadi səmərəliliyi yüksəldir. [2]

Dünyada Geni dəyişdirilmiş məhsulların istehsal olunduğu torpaq sahələri sürətlə genişlənir. Hesabata görə, 2012-ci ildə dünyada 28 ölkənin ümumilikdə 170 milyon hektar ərazisində Geni dəyişdirilmiş məhsulları becərilib. İndi dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrində (ABŞ, Kanada, Çin, Yaponiya və s.) ərzaq məhsullarının, meyvə və tərəvəzlərin 70%-dən çoxunun tərkibində transgen əlavələr var.

Bir çox hallarda, xüsusən də meyvə və tərəvəzlərə ölçüsünün və çəkisinin daha böyük olması, daha çox məhsuldarlığın əldə edilməsi, məhsulların cəlbədicə görünməsi üçün onlara, aqrab, balıq, inək və digər canlıların genləri əlavə olunur. Genetik modifikasiya olunmuş toxumlardan yetişən bitkilər, adətən, kəskin hava şəraitinə, kimyəvi maddələrə davamlı olur, hətta özlərində zəhər istehsal etmək bacarığı sayəsində onları yeyən həşəratları məhv edir. Başqa sözlə desək, həmin bitkilər zərərvericilərlə özləri "mübarizə aparırlar". Genetik modifikasiyası ən geniş yayılan bitkilər içərisində əksər növ meyvə və tərəvəzləri, soyanı, şəkər çuğundurunu, pambığı qeyd etmək olar. Təbii ki, ziyanvericilər də həmin meyvələrə yaxın düşür.

Geni dəyişdirilmiş bitkilərin yaradılmasında herbisidlərdən və pestisidlərdən kənd təsərrüfatında az istifadə olunması əsas məqsəd kimi götürülmüşdür. Alimlərin fikrinə görə GM edilmiş bitkilər bir çox həşəratlara, infeksiya xəstəliklərə, əlaq otlarına davamlı olduğundan onların sahələrində toksik maddələrdən istifadə olunmasına ehtiyac olmayacaq. Bununla da torpaqların, su hövzələrinin, yeraltı suların çirklənməsinin qarşısının alınacağını proqnozlaşdırırdılar. Ancaq ümumi reallıq tam bunun əksinədir.

GM bakteriyalar torpaqda olan üzvi maddələri parçalayır, azotu mənimsəyən göbələkləri məhv edir, torpaqda olan azotu tamamilə mənimsəyir və beləliklə, torpağı tam steril vəziyyətə salır.

GM edilmiş mikroorqanizmləri laboratoriyada torpağa əlavə etdikdə buğda cücərtilərini tamamilə məhv edir. GM edilmiş bitkilərin ən təhlükəli effektlərindən biri onların ətrafda olan bitkiləri genetik zibilləmələridir. Genetik zibilləmə dedikdə, genetik modifikasiya edilmiş bitkilərin DNT-ləri ilə digər bitkilərin yoluxmasıdır. Yoluxma bitkilərin tozcuqları vasitəsilə baş verir. Bitkilərin çiçəklərinin tozları külək, su vasitəsilə, quşlarla, həşəratlarla çox uzaq məsafələrə yayıla bilər. Araşdırmalar göstərir ki, GM olmuş bir ağacın tozcuqları Amerikanın 1/5 məsafəsini qət edə bilmişdir. Almaniyada aparılan tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, GM edilmiş zeytun çiçəklərinin tozcuğu 200 m məsafəyə qədər hərəkət edə bilər. [5]

Genetik zibillənmənin kütləvi zəhərlənmədən fərqi odur ki, kimyəvi birləşmələr uzun müddətdən sonra bitkilərin orqanizmlərindən kənarlaşdırılır. Lakin genlərlə “zəhərlənmiş” bitkilərdə isə zəhərlənmə çox çətin olur və ya heç olmur, hətta nəsil-dən-nəsilə ötürülə bilər. Təhlükəli cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, GM edimiş tozcuqlar su ilə yayıldıqda onlar su bitkiləri və hətta balıqlar tərəfindən tutula bilər və nəticədə suyun flora və faunası da zibillənir. Bu cür genetik zibillənmənin nəticəsi sonda bioloji müxtəlifliyin məhvi deməkdir.

Müəyyən edilmişdir ki, GM edilmiş endotoksin torpaqda 18 ay qala bilər və əlaq otlarına keçir. Belə əlaq otları həşəratlara və ziyanvericilərə qarşı çox davamlı olur. Bu əlaq otlarını indi super əlaq otları adlandırırlar.

Qeyd edək ki, təbii məhsullardan zəhərlənmə zamanı tibb elmi insanların köməyinə çatır. Lakin transgen məhsulların ətraf mühitə, insan orqanizminə və gələcək nəsillərə göstərdiyi nəticələrin aradan qaldırılması isə mümkün olmayacaq. Biz əgər belə məhsulları yeyən kimi ölmürüksə, bu o demək deyil ki, o, bizə təsir etmir. Alimlərin gəldiyi nəticə belədir ki, genetik modifikasiya olunmuş məhsullar insan orqanizmi üçün olduqca zərərli və öz təsirini bir müddət sonra büruzə verir.

Transgen meyvə-tərəvəzlə yanaşı, müəyyən hormonlarla 30-40 günə böyüdülmən toyuqlar da bu bəlalara daxildir.

GMO məhsullarından geniş istifadənin insan nəslinin inkişafına necə təsir göstərəcəyi hələ ki dəqiq bilinmir. Ümumiyyətlə isə belə məhsulların insan sağlamlığına təsiri ilə bağlı alimlər olduqca ziddiyyətli fikirlər yürüdürlər. Heyvanlar üzərində aparılan məhdud sayda sınaqlar nəticəsində müşahidə edilib ki, yalnız GMO məhsulları ilə qidalanan canlılar bir neçə nəsil-dən sonra orqanik qidalarla yemlənən canlılarla müqayisədə iki dəfə az çoxalma qabiliyyətinə malik olur. GMO məhsullarının sağlamlığa zərərli olmadığını əsaslandırmağa çalışan alimlər isə belə sınaqların obyektiv aparılmadığını iddia edirlər. [3]

Birmənalı olaraq sübut olunmuşdur ki, əksər transgen orqanizmlər nəsil vermək imkanından məhrumdurlar. Orqanizmə, digər növlərdən, yad genlərin köçürülməsi genetik durğunluğa və dölsüzlüyə səbəb olur. Sanki təbiət genetik ximərlərin yayılmasına qarşı çıxır. Genetik modifikasiya olunmuş növ tərəfdarları göstərirlər ki, genetik modifikasiyalar - əlavələr insanın mədə-bağırsaq sistemində tamamilə məhv olurlar. Nə yeyilməsindən asılı olmayaraq hər şey mədədə hissələrə parçalanır. Bu, onların yeganə arqumentidir. Lakin o da məlumdur ki, orqanizmlərin biri-birini yeməsi üfiqi köçürməyə səbəb ola bilər. Belə ki, DNT heç də axıra qədər həzm olunmur və onların molekulları bağırsaqdan hüceyrəyə və nüvəyə, oradan isə xromosoma daxil ola bilər. Deməli risk var. [4]

Bundan əlavə, GMO məhsullarının bəzi hallarda hətta ölümlə nəticələnə bilən kəskin allergik reaksiya yaratdığı güman edilən hallar da qeydə alınıb.

Geni modifikasiya olunmuş qidalar orqanizmdə müəyyən hüceyrədaxili və hüceyrəxarici toksinlərin toplanmasına səbəb olur. Bu toksinlər zəhərdir və insanda onkoloji və uzun sürən xroniki xəstəliklərin inkişaf etməsinə səbəb olur.

Genlərin qarışması nəticəsində onların elə kombinasiyaları əmələ gələ bilər ki, nəticədə yeni, heç kimə məlum olmayan çox təhlükəli viruslar yarana bilər. Antibiotiklərə davamlılıq Geni dəyişdirilmiş məhsulların hesabına getdikcə artır, yeni və əvvəllər məlum olmayan virus ştamları yaranır. Bir neçə təcrübədən aydın

olmuşdur ki, ağız boşluğunda, udlaqda və bağırsaqlarda olan bakteriyalar heyvandarlıq məhsullarında olan transgen DNT-ləri özünə birləşdirə bilir. Nəticədə infeksiya xəstəliklərin çoxalması riski artır.

Transgen məhsullar genofondu məhv etməklə yanaşı, immun sistemimizi parçalayır.

Qida ilə orqanizmə daxil olan müxtəlif maddələr tələb edir ki, immuntetimiz onların hər birini tanısin və hər birinə qarşı uyğun reaksiya versin. GM edilmiş qida elementləri orqanizmdə yad element kimi tanınır. Uzun müddət GMO ilə qidalanan orqanizmdə immun sistemi "tənbəlləşir" və müxtəlif maddələrə reaksiya vermir. Nəticədə, istənilən vaxt müxtəlif şəraitdə müxtəlif cür qidalanan orqanizmdə allergiya reaksiyaları çoxalır.

Xarici görünüşü gözəl olan bu məhsulların zahiri gözəlliyi arxasında dəhşətli və təhlükəli xəstəliklər dayanır. Belə "qida" məhsullarının hamısı potensial zəhər sayıla bilər. Əgər adi zəhər insanı ən uzağı bir neçə saat ərzində öldürürsə, bu cür qida məhsulları orqanizmi tədricən, uzun illər boyu sıradan çıxarır. Ən təhlükəlisi isə budur ki, "GM" məhsullar insanın genetik strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Transgen ərzaqla qidalanan adamın övladlarında dəyişikliklər təhlükəli, nəvələrində isə faciəli formada olur. Mütəxəssislərin "GM" adlandırdıqları belə məhsullardan istifadə o qədər geniş hal alıb ki, bəzi insanlarda artıq ilkin mutasiyalar müşahidə olunur. Təsadüfi deyil ki, hazırda bir sıra ölkələr bu məhsulların satışına qadağa qoyub.

Ümumi fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, GMO – dan istifadə olunmasının insan sağlamlığına və mühitin sağlamlığına neqativ təsirini həmin andaca görmək çətindir. Təzə genlərin daxil edilməsi köhnə genlərin işini pozur və bu proses orqanizmin dəyişməsinə gətirərək, həmin orqanizmin populyasiyasının yaşama müddətini azaldır və şübhə altında saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Aytən Mustafayeva. "GMO və ərzaq təhlükəsizliyi" Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) İnsan Hüquqları İnstitutu səh. 14
2. Ермишин Александр Петрович. ГМО. Мифы и реальность. Минск. 2004 ст.42
3. В. Лебедев. Миф о трансгенной угрозе. "Наука и жизнь". 2003
4. «ГМО: что же это такое?» – А. Першин. 2009. http://npo.vo.uz/publ/gmo_что_zhe_ehto_takoe/13-1-0-..
5. Генная инженерия и экология <http://element14.narod.ru/Ecol/articles2.html>

Summary

Genetically modified products

Views on genetically modified crops on both positive and negative aspects, exist in the world, which are reflected by one of the scientists.

General statements can be concluded that it is difficult by the GMO - human health and the environment from the use of negative health effects to see this moment. The inclusion of new genes in the body, this process changes the work of the old genes, the body reduces the duration of residence in the population.

Резюме

Генетически модифицированные продукты

Сторонники ГМО указывают на разделяемое научным сообществом мнение о том, что генетически модифицированные организмы не представляют большего риска, чем любые другие культуры.

Невозможно увидеть негативных последствий на здоровье человека и окружающую среду от использования ГМО. Включение новых генов в организм, нарушают работу старых генов, уменьшает длительность проживания данной популяции.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

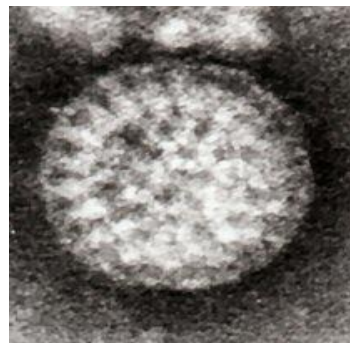
ROTA VİRUS

Açarsözlər: virus, xəstəlik, ishal, uşaq

Keywords: virus, disease, diarrhean, child

Ключевые слова: вирус, болезнь, понос, ребёнок

Rotavirusu infeksiyası - rotavirusun səbəb olduğu infeksiyon xəstəlikdir. Bu xəstəlik tez tez uşaqlarda ishala səbəb olur. Qastroenteritin kəskin olmayan simptomu, eləcədə bağırsağ və tənəffüs sisteminin sindromu bu xəstəliyin ilkin mərhələsi üçün səciyyəvidir. Rota virus infeksiyasını tez-tez yanlış olaraq “bağırsağ qripi” adlandırılır [4]. Halbuki rota virusun qriplə heç bir əlaqəsi yoxdur. Rotavirus infeksiyasının 90%-nin payına düşdüyü A rota virusu bütün dünyada geniş yayılıb. Hər il 25 milyon insan bu xəstəliyə yoluxur, onlardan 600 000-900 000 ölüm-lə nəticələnir. Bu əsasən sağlamlığı zəif insanlarda baş verir. Rotavirus əleyhinə vaksinasiya proqramına qədər təkcə ABŞ-da hər il bu infeksiya ilə əlaqədar 27 milyon yoluxma hadisəsi qeydiyyatata alınıb, 60000 uşaq xəstəxanaya yerləşib və onlardan 37 uşaq dünyasını dəyişib. 1943 ildə Jakob Yayt və Qaraçiy Hodes sübut etdilər ki, ishal keçirmiş uşaqların nəcisində olan maddə həmdə iri buynuzlu heyvanların ishala yoluxmasına səbəb olur. 39 il sonra saxlanılmış nümunələrdə rotavirus aşkarlandı. Son illərdə oxşar virus siçanlarda da aşkar olunub. 1973 ildə Rut Bişop əməkdaşları ilə birlikdə qastroenterit müşahidə edilən uşaqlarda adı çəkilən virusa oxşar virusu təsvir etmişdilər. 1974-cü ildə bu virusu elektron mikroskop vasitəsilə müşahidə edən Tomas Henri virusu təkrər oxşadığı üçün onu “rotavirus” adlandırmağa təklif etdi [4]. 4 il sonra bu ad toksiki viruslar üzrə beynəlxalq komitet tərəfindən rəsmən qəbul olundu. 1976-cü ildə başqa heyvanlarda da bu virusa oxşar viruslar təsvir olundu, onların hamısı kəskin qastroenteritə səbəb olurdu və nəticədə bu viruslar insan və heyvanların zərər yetirən kollektiv patogenlər kimi qəbul olundular. Bu virusun stereotiplərin əlamətləri 1980-ci ildə təsvir olundu. Növbəti il virusa yoluxmuş şəxsin, kultivasiyasını əldə etmək üçün, onun replikasiyası üçün lazım olan tripsini meymunun böyrək hüceyrələrindən alınmış kulturasında süni şəkildə yetişdirildi. Bu virusun süni şəkildə yetişdirilməsi araşdırmanı sürətləndirdi və artıq 1988-ci ildə rotavirus əleyhinə vaksin istifadə olunmaq üçün lisenziya alındı [4].

Xəstəlik zamanı əsasən mədə-bağırsaq sistemi zədələnir və bu səbəbdən xəstəlik məhz "bağırsaq qripi" adlandırılır. Rotavirus infeksiyalı xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olan xəstəxanalarda tibb işçiləri şəxsi gigiyena qaydalarına riayət etmədikdə bu xəstəliyə asanlıqla yoluxa bilərlər. Rotaviruslar əsas etibarilə onikibarmaq bağırsağın və nazik bağırsağın yuxarı şöbəsinin epitel hüceyrələrini zədələyir. Nəticədə həmin hüceyrələr xovlardan ayrılır və məhv olur. Bununla əlaqədar olaraq bağırsaqda osmotik aktivliyə malik laktoza, maltoza, saxaroza və s. kimi disaxaridlər toplanır və nəticədə toxumalardan, hüceyrələrdən çoxlu su və elektrolitlər çıxır. Parçalanmamış disaxaridlər yoğun bağırsağa keçir və orada bakterial hidroliz nəticəsində üzvi turşular, əsasən süd və sirkə turşuları kimi müxtəlif metabolitlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Suyun bir hissəsi geri sorulsa da, əsas hissəsi yoğun bağırsaqda qalır və nəcis durulaşdırır. Metabolizm məhsulları isə qana sorularaq orqanizmə toksiki təsir göstərir. Buna görə də birincili ferment çatışmazlığı olan şəxslərdə Rota virus infeksiyası çoxlu zülal itkisinə səbəb olur. Buna görə də belə şəxslərdə xəstəlik uzun sürür.

Bakterial infeksiyalardan fərqli olaraq Rotavirus infeksiyasında bağırsağın selikli qişasında sekresiya güclənmir. Beləliklə, enterositlərdə ferment çatışmazlığı bağırsağın əsas funksiyalarını - həzm və sorulmanı pozur [1]. Eyni zamanda bu xəstəlik zamanı bağırsaqdan kənar dəyişikliklər - faringit, tonsillit, otit, dəri, qaraciyər və tənəffüs sisteminin zədələnməsi də müşahidə olunur. Rotavirus infeksiyasında mezenterial limfa vəzilərinin reaktiv dəyişiklikləri, qaraciyər absesi, ağciyərlərin spesifik zədələnmələri də aşkar edilir. Xəstəliyin əsas təzahürlərinə gastroenterit və intoksikasiya sindromları aiddir [2]. Əksər hallarda xəstəlik kəskin başlayır. Bu zaman xəstələr kefsizlikdən, iştahasızlıqdan, baş ağrısı, üşütmə, səhərlər ac qarına ürəkbulanma və qusmadan şikayət edirlər. Bundan başqa yüngül kataral əlamətlər, burunun tutulması, boğazda hiperemiya, yüngül öskürək də müşahidə etmək olar. Rotavirus infeksiyası bir qayda olaraq gastroenterit əlamətləri ilə başlayır. Gün ərzində defekasiya aktı 5-7 və yaxud da 10-15 dəfə təkrar olunur. Nəcis enterik xarakter alır - su kimi duru, pis iyli və köpüklü olur. Bəzən yaşılımtıl, ya da sarı-yaşılı rəng alır. Nəcisdə patoloji qarışıqlardan selik, qan, irin çox nadir hallarda rast gəlinir. Bəzi hallarda cüzi miqdarda selik olur. Qusma 1 gün, ishal isə 3-5 gün çəkə bilər. İmmuniteti zəif olan, xüsusilə də kəskin respirator xəstəliklərlə tez-tez xəstələnənlər, çoxlu antibiotik qəbul edənlər və bağırsaq disbakteriozu olan uşaqlarda xəstəlik ağır keçir. Xəstəliyin 80 faizində ishalla yanaşı qarında ağrı da müəyyən edilir. Ağrı qarının yuxarı hissəsində müşahidə olunur, bəzən diffuz xarakter daşıyır, tutmaşəkili olur, uşaqlarda kəskin başlayır. Xəstəliyin başlanğıc dövründə intoksikasiya simptomları qeyd edilir. Bunlardan ən kəskin nəzərə çarpanı zəiflikdir. Qızdırma normal və ya subfebril ola bilər.

Nadir hallarda temperatur 38-39C-ə çatır, lakin 1-2 gündən çox çəkmir. Bəzi qızdırmasız xəstələrdə belə üşütmə, hətta titrətməyə rast gəlinir. Xəstəliyin diaqnozu üçün ən vacib əlamət gastroenteritlə yanaşı yuxarı tənəffüs yollarının zədələnməsidir. Xəstələrin 60 faizində yumşaq damağın, əsnək qövsələrinin, dilçəyin, udlağın arxa divarının hiperemiyası və dənəvərliliyi müəyyən edilir. Kliniki olaraq xəstələrdə rinit, rinofaringit və faringit əlamətləri tapılır. Uşaqlarda qulaq, boğaz əlmətləri və ağırlaşmalarına daha çox rast gəlinir. Çoxlu maye itirmiş xəstələrin selikli qişaları quruyur, dil ərplə örtülür, qarın yumşaq olur, palpasiyada gö-

bək ətrafında ağrılar müşahidə olunur, qaraciyər və dalaq əllənmir. Rotaviruslu xəstələrdə hemoqramma 70 faiz xəstəliyin dövründən asılıdır[1]. Belə ki, ilk günlər leykositoz və neytrofilez (neytrofiliya), sonra isə leykopeniya, nisbi limfomonositoz, bəzən isə eozinofiliya baş verir. Ağır hallarda qanda sidik cövhərinin artması - oliqonuriya rast gəlinir.

Rotavirus infeksiyası əksər xəstələrdə yüngül və orta ağır formalarda inkişaf edir və 5-7 gün ərzində sağalma ilə qurtarır. Xəstəliyin ağırlığı eksikoz əlamətləri, ürək-damar əlamətləri, mərkəzi sinir sistemi və böyrəklər tərəfindən olan dəyişikliklərə görə müəyyən edilir.

Kliniki-epidemioloji xüsusiyyətinə görə rotavirus infeksiyasına oxşayan, lakin ondan bəzi fərqləri olan digər virus diareyalarına da rast gəlinir. Bu xəstəliklərin diaqnostikası, müalicəsi və profilaktikası eynidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kliniki mənzərədə əsas yeri qastroenterit sindromu yəni, ürəkbulanma, qusma və ishal tutur [2]. Virus diareyalarının diaqnozu xəstəliyin klinik mənzərəsinə, epidemioloji məlumatlara və virusoloji müayinəyə əsaslanır.

Klinik diaqnostikada virus diareyasını qida toksikoinfeksiyası ilə, kəskin bağırsaq xəstəlikləri - dizenteriya, salmonelloz, eşerixioz və s. ilə differensiasiya etmək lazımdır.

Laborator müayinə üsullarından əsasən virusoloji və seroloji metodlar istifadə edilir. Virusun və ya virus antigeninin nəcisdə elektron mikroskopiyası yolu ilə və immunoelektroforezlə tapılması, toxuma kulturasında, əsnəyin yuyuntusunda və nəcisi əkməklə virusun əldə edilməsi, seroloji reaksiyalardan - aqarda diffuz presipitasiya reaksiyası "ADPR", lateks-aqqlütinasiya reaksiyası "LAR", komplementin birləşmə reaksiyası "KBR", virusun neytralizasiya reaksiyası "VNR", he-maqqlütinasiya reaksiyasının "HATR" və s. köməyi ilə qanda virus əleyhinə antitellərin tapılması və xəstəlik müddətində onların titrinin artması diaqnozu təsdiq edir. Bunlardan "LAR" ən sadəsi olub ekspres müayinə üsuludur.

Virus diareyasında profilaktika başqa infeksiyalarda olduğu kimidir. Əsasən, su və ərzaq təchizatı üzərində ciddi nəzarət, şəxsi gigiyena qaydalarına əməl olunma (əllərin sabunla yuyulması, qaynadılmış sudan istifadə edilməsi) və s. aiddir [2]. Əlavə olaraq xəstəliyin hava-damcı yolu ilə yayılmasına qarşı da mübarizə aparılmalıdır.

Müalicəsində, əsasən, patogenetik və simptomatik müalicə tədbirləri tətbiq edilir, xəstələrə 1-2 günlük yataq rejimi və xüsusi pəhriz təyin olunur. Mədə-bağırsağın funksiyasını tənzim etmək üçün ferment preparatları təyin edilir. Xəstəliyin kəskin dövründə absorbsiya edən və büzücü təsirə malik dərmanlar da məsləhət görülür. Yanaşı bakterial infeksiya və ağırlaşma olmadıqda antibiotik təyin edilmir. Xalq təbabəti reseptləri:

- Hərəsindən 1 çay qaşığı paslı qarağac və darçın tozu qarışdırılır, hər dəfə yeməkdən əvvəl qarışıqdan 1/4 çay qaşığı bol su ilə qəbul edilir [3].

- 1 litr suya qaynanmış suya 1 çay qaşığı xörək duzu və 5 çay qaşığı şəkər tozu əlavə edilərək qarışdırılır, hər nəcis ifrazından sonra uşağa 1 xörək qaşığı [3].

- 1 xörək qaşığı dazı otu üzərinə 200 ml qaynar su əlavə edilir, 30 dəqiqə dəmlənərək süzülür. Dəmləmənin üzərinə 1 stəkan isti su əlavə edilir. Gündə 3 dəfə yeməkdən yarım saat sonra 1/3 stəkan qəbul edilir. Dəmləməni soyuducuda saxlamaq lazımdır. 3 yaşından aşağı körpələrə verilməsi məsləhət deyil [3].

- 50-60 qram quru qaragilə meyvələri (təzə qaragilə meyvələri əksinə bağırsaqlara yumşaldıcı təsir göstərir) üzərinə 1 litr su əlavə edilir, zəif ocaqda 15-20 dəqiqə qaynadılır, üzərinə 100 qram şəkər tozu əlavə edilərək qarışdırılır. Gün ərzində yeməkdən əvvəl və sonra ilıq halda qəbul edilir [3].

- 40 qram adi palıd qabığı 1 litr suda 20 dəqiqə qaynadılır, süzülür, gündə 5-6 dəfə isti halda qəbul edilir [3].

- 100 qram quru kişmiş üzərinə 1 litr su əlavə edilərək 30-60 dəqiqə qaynadılır, soyudulur. Kişmişlər qaşığı vasitəsilə əzilərək süzülür. Süzülmüş dəmləmənin üzərinə 1 çay qaşığı xörək duzu, yarım çay qaşığı çay sodası, 4 çay qaşığı şəkər tozu əlavə edilərək 2-3 dəqiqə qaynadılır, otaq temperaturunda soyudulur. Gün ərzində hər qusmadan və nəcis ifrazından sonra qəbul edilir [3].

Ədəbiyyat

1. Н.М.Грачева, А. А.Аваков, Т.А.Блохина, И.Т.Щербаков. Клинические аспекты рота вирусной инфекции - 1998 год
2. Ротавирусная инфекция «Вестник инфектологии и паразитологии»
3. “Herba Flora” jurnalı
4. Ротавирусная инфекция [https:// wikipedia](https://wikipedia.org)
5. <https://azadqadin.az/saglamliq/34364-ok-bagirsaq-qripi.html>

Резюме

Рота Вирус

Данная статья исследует возникновение, распространение ротавируса. Это широко распространённое заболевание, является гриппом кишечника, которое в основном наблюдается у детей. Это статья информирует нас о симптомах данного заболевания, и о способах её лечения.

Summary

Rotavirus

The given article investigates emergence and spread of rotavirus. This widely, spread illness, is a gut flu, which is mainly observed among children. This article informs us about symptoms of given illness and ways of its treatment.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.05.2017

Xəyalə Ağayeva

ADU

E-mail: khayalayahyayeva@yahoo.fr

“NARAYAMA ƏFSANƏSİ” FİLMİNDƏ OBASUTE TƏLİMİNİN ƏKSİ*Açar sözlər:* Yaponiya, Narayama, Obasute (Ubasuteyama), əfsanə, film*Keywords:* Japan, Narayama, Obasute (Ubasuteyama), legend, cinema*Ключевые слова:* Япония, Нараяма, Обасутэ (Убасутэяма), легенда, фильм

Rejissor Şoei İmamuranın müəllifi olduğu “Narayama əfsanəsi” filmi Siçiro Fukazavanın 1956-cı ilin bestseller romanı əsasında çəkilməmişdir. “Narayama Buşiko” Fukuizavanın ilk romanı idi. Film ilk dəfə 1958-ci ildə çəkilmiş, ölkə daxilində böyük səs-küy yaratsa da, ölkə xaricində eyni uğuru əldə edə bilməmişdir. İmamuranın 1983-cü ildə təkrar çəkdiyi film isə bütün dünyada məşhurlaşdı [3, s.8]. 1983-cü ildə Kann kino festivalının “Qızıl Palma” mükafatını qazanan filmin mövzusu, rəvayətə görə Yaponiyanın qərbində mövcud olmuş Obasute və ya Ubasuteyama adətinə əsaslanır. Bu adətə görə, bölgədə hökm sürən aclığın və yoxsulluğun yaratdığı şərtlər nəticəsində, 70 yaşına çatmış və dişləri tökülməyə başlamış ailə üzvləri ailəyə daha artıq yük olmamaları üçün, könüllü olaraq uzaq bir dağın təpəsinə aparılır, orada aclıq və soyuqdan donub ölməyə məhkum edilirdilər.

Filmdəki hadisələr XIX əsrdə Yaponiyanın qərbində yerləşən bir dağ kəndində cərəyan edir. Sərt təbiət və soyuq iqlim bu bölgənin insanların həyat tərzinə dərinlən təsir göstərmişdir. Kifayət qədər qida əldə edə bilməyən kənd əhalisi həyatda qala bilmək və nəsillərini davam etdirə bilmək üçün, ilk baxışdan insana vəhşi təsiri bağışlayan adət formalaşdırmış və yüz illiklər ərzində onlara sadıq olmuşlar [6].

İnsanlıq duyğusundan uzaq olan bu adətlərdən ən kəskinini də bu filmin ana məzmununu təşkil edən Obasute və ya Ubasuteyama adətidir. Obasute, keçmiş zamanlarda Yaponiyanın şimalında mövcud olduğu fərziyyə edilən adətdir. Anlayış yapon dilindən tərcümədə “yaşlı qadını tərk etmək” mənasını verir. Bu adətə görə artıq yaşlanmış valideyinlər övladlarına yük olmasınlar deyə, onlar tərəfindən uzaq bir dağ başında və ya kimsəsiz bir yerdə tək-tənha buraxılırdılar. Yaşlı atana bir neçə gün içərisində soyuqdan, aclıqdan və ya vəhşi heyvanların hücumu nəticəsində ölürdülər [2, s.123].

Amansız bir sosial adət kimi görülsə də, bu davranışın özünə xas məntiqli açıqlaması var idi. Belə ki, qıtlıq və yoxsulluğun çox yüksək səviyyədə olduğu bu cəmiyyətdə, artıq istehsal qabiliyyətini itirmiş bir yaşlı insanın süfrədən əksilməsi, onun ardınca gələn gənclərin qarınlarının doyması, yəni, həyatda qalma şanslarının artması demək idi. Ancaq bu qəddar adət o dövrlərdə belə cəmiyyətin bütün üzvləri arasında birmənalı qarşılanmırdı. Bəzi yaşlılar bu məcburi sürgünə fiziki olaraq qarşı çıxdıqları halda, daha gücsüz olanlar sadəcə etiraz etməklə kifayətləndirilirdilər.

Kodanşa Yapon Ensiklopediyasına görə Obasutenin çox geniş yayılmış bir adət olduğu və həqiqətən tətbiq edildiyi şübhəli qalır. Həqiqət və ya əfsanə olduğu mübahisə obyektinə olsa da, bu təlim ənənəvi yapon folklorunda və ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır [4, s.121].

Yaşlı Orin (Sumiko Sakamoto) də 69 yaşını tamamlamış və bir müddətdir son mənzilinə müqəddəs bir həcc ziyarətinə gedər kimi hazırlaşan qadındır. Lakin, Orin həmyaşıdlarına nisbətən daha dinc və həyata bağlı insandır. Hətta dişləri belə tökülməmişdir. Nəvəsi Kesakiçi, çox yemək yediyinə işarə etmək üçün həmişə onun dişlərinə söz atardı. Gələcək gəlini Tamayan evə gəlidiyi gün, Orin ön dişlərini daşa vuraraq qırır. O, elə fikirləşirdi ki, bununla onun iştahası azalacaq və beləliklə daha az ərzaq istehlak edəcək. Halbuki, Orin hələ də istehsalçı bir qadın idi. Buna baxmayaraq o, bəzi yaşlı qonşularının əksinə könüllü olaraq bir an əvvəl Narayamaya getmək istəyir. Zamanı gələndə Orini dağa aparmaq vəzifəsi böyük oğlu Tatsuheiyə (Ken Oqata) düşəcək .

Ailə üzvlərinin sayını sabit tutmaq üçün, o dövrdə haqqında bəhs edilən əyalətdə, xüsusilə oğlan uşaqlarını öldürürdülər (qızları pula və ya başqa bir məhsula sata bildikləri üçün daha dəyərli idilər) [1, s.215]. Risuke, çəltik tarlasında tapdığı yeni doğulmuş uşaq cəsədi haqqında körpənin atasından soruşduqda "...lap yaxşı da, mənə minnətdar olmalısan, tarlan gübrələnəcək." cavabını alır.

Tatsuheinin böyük oğlu Kesakiçi qız dostları arasında ən gözəgəlimlisi olan Matsuyanı evə gətirir. Hamilə olan Matsuyan təmbəl və oğrudur. Oğurladıqlarını isə öz ailəsinə (ata və anasına) verir. Halbuki, bu cəmiyyətdə ərzaq oğrusunun cəzası ölümdür. Matsuyan, oğurluqla məşğul olan Amayanın qızıdır. Amayanın evində oğurluq ərzaq tapan kənd əhalisi, Amaya və ailəsini bir çuxurda diri-diri basdıraraq məhv edirlər. O zaman Orin tərəfindən (bəlkə də bilərəkdən) ailəsinin yanına göndərilmiş Matsuyan da onlarla birlikdə ölür.

Orin son ilini ailəsinin yeni düzenini qurmaqla keçirir. Dul oğlu Tatsuhei üçün yaxınlıqdakı kəndlərin birindən yeni dul qalmış Tamayanı alır. Kəndin ən usta balıq ovçusu olan Orin, təzə gəlini Tamayana balıq tutmanın sirlərini öyrədir. Həmişə üfunət iyi verən oğlu Risukeyə də artıq iy hiss etmə qabiliyyətini itirmiş yaşlı bir qadın tapır və onu heyvanlarla əlaqədən qurtarır. Son olaraq da, öz dişlərini daşa vuraraq qırır. Dişlərini qırmaqda məqsədi, onun hələ də istehsalçı bir qadın olduğunu xatırladan sağlam dişlərini yox edərək, zamanı gələndə dağa çıxarkən oğlu Tatsuheinin daha az üzüməsini təmin etmək idi.

Filmin daha təsirli olan son bölümündə isə Orin, böyük oğlu Tatsuheinin belində Narayamaya doğru əziyyətli və uzun, lakin, müqəddəs bir yola çıxır. Bir gecə əvvəl kəndin ağsaqqalları toplanır və Tatsuhei zirvəyə getməyin sirlərini onlardan öyrənir. Əsas qayda ondan ibarətdir ki, ana və oğul bütün yol boyu bir söz belə danışmamalı idilər. Zirvəyə yaxınlaşdıqca, hər tərəfdə daha əvvəl bura atılmış qurbanların bədən hissələri və bu parçaları yeyən yırtıcı quşlara rast gəlirlər. zirvəyə çatdıqda isə, saysız insan skeletləri ilə qarşılaşırlar. Anasını istədiyi yerə qoyduqdan sonra, qaydalara uyğun olaraq, geriye çevrilmədən oradan uzaqlaşan Tatsuhei anasına qışqıraraq sevincində xəbər verir, çünki, əfsanəyə görə yaşlıların dağa qoyulduqları gün qar yağarsa o, bütün acılardan xilas olacaq.

Son olaraq, filmə keçən balaca bir dialog:

- Sənə qiptə edirəm Orin-san

- Nə üçün?

- Kaş ki mən də sənə kimi uzun və sağlam yaşaya bilsəydim.

- Amma mənə kimi sağlam olmaq utandırıcıdır. Bir qab dolusu yemək yeyirəm.

Türk araşdırmaçısı, professor Nuri Yurdusev yazır: “Obasute təlimi ilk baxışdan insanlığa qarşı yönəlmiş adət təsiri bağışlayır. Lakin, müasir insanın da bu təlimi başqa bir formada tətbiq etdiyini söyləyə bilərik. Məgər bu gün cəmiyyətimizdə istər öz evlərində, istərsə də yaşlılar evində öz başlarına buraxılan yaşlı valideynlərimizin sayı azdırmı? Yəni, əslində onlar da evlərdə ölümə tərk ediliblər. Eynilə, yapon Obasute təlimində olduğu kimi. Yalnız bunlar arasında iki fərq var. Birincisi, bu valideynlər kimsəsiz və soyuq dağ başında deyil, daha rahat şəraitdə yaşayırlar. İkincisi, onlar Obasute təlimində olduğu kimi bir neçə gün içərisində ölməyəcəklər. Amma keçmiş yaponlar kimi onlar da ölümü gözləyirlər, özü də bu bir neçə günlük deyil, illərcə uzanan bir gözləntidir” [5].

Beləliklə, “Narayama əfsanəsi” filmi, hansı zaman kəsiyində baş verdiyi bəlli olmayan bir nağıla bənzəsə də, demək olar ki, o, II Dünya Müharibəsindən sonra qarmaqarışq ideologiyaya və mədəni aşınmaya məruz qalmış Yaponiyanın alleqorik təsviridir.

Ədəbiyyat

1. Александр Прасол «От Эдо до Токио и обратно: культура, быт и нравы Японии эпохи Токугава», – М., Астрель: CORPUS, 2012
2. Bozkurt Güvenç, Japon kültürü, Boyut Yayın Grubu, 2010
3. Özön Nihat. Sinema El Kitabı. 1964, Elif Yayınları
4. «Japan, An Illustrated Encyclopedia», Kodansha Ltd., Tokyo, 1993
5. <http://cmpasli.blogcu.com/ubasute-yaslilik-ve-bayramlar/6473978>
6. <http://www.rochester.edu/news/show.php?id=2415>

Summary

Reflection of Obasute doctrine in “The Ballad of Narayama” film

The main plot of the film “The Ballad of Narayama” by director Shōhei Imamura is a practice known as Ubasute. According to this tradition, the aged parents were carried to a remote mountain and left there to die of starvation by their children, aimed at getting rid of the aged parents as a burden for their children. These aged people died after few days by dehydration, starvation, cold or by attack of wild animals. This tradition was carried out in a very specific way.

Резюме

Отражение обучение Убасутэ в фильме «Легенда о Нараяме»

Основная тема фильма «Легенда о Нараяме» режиссером которого является Сэхэй Имамура, это обучение Убасутэ. Согласно этой традиции, престарелых родителей чтобы не быть обузой для своих детей, отправляли на вершину горы или далекие безлюдные места и оставляли их там одних. Пожилые родители в течение нескольких дней умирали от холода, голода или в результате нападения диких животных. Существует определенные правила для осуществления этого обычая.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva
ADU-nun Regionşunaslıq kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 17.05.2017

ЛЕЧЕНИЕ КРОВОПУСКАНИЕМ

Ключевые слова: *кровопускание, иглоукалывание, гемостаз, вена*

Açar sözlər: *qan buraxma, iynəbatırma, hemostaz, vena*

Keywords: *bloodletting, acupuncture, hemostasis, vein*

Кровопускание представляет собой мероприятие по извлечению некоторого объема крови из организма при помощи различных методов. Так, кровопускание может осуществляться при помощи надреза на коже, разрезания вен или постановки пиявок. Вне зависимости от методики извлечения крови сущность кровопускания не изменяется.

Кровопускание известно человечеству с глубокой древности, поскольку практиковалось у различных народов для двух основных целей – в качестве медицинской лечебной процедуры и ритуального жертвоприношения. Кровопускание в качестве лечебной процедуры применялось в Древней Греции, государствах Месопотамии, Персии, Китае, Монголии, Тибете и некоторых других странах, находившихся на довольно высоком уровне развития по состоянию на период их существования.

В качестве ритуального жертвоприношения кровопускание практиковали многочисленные народы Африки, Средней, Южной и Юго-Восточной Азии, а также Центральной и Южной Америки. Более того, ритуал жертвенного кровопускания и поныне сохраняется у некоторых племен Африки и Амазонии, живущих обособленно, сохраняющих традиционный строй и не контактирующих с цивилизацией. [1]

В зависимости от медицинской традиции выделяют следующих виды кровопусканий:

Китайское кровопускание;

Тибетское кровопускание;

Исламское кровопускание (хиджама);

Европейское кровопускание.

Китайское кровопускание

Китайское кровопускание представляет собой один из методов немедикаментозного лечения различных заболеваний согласно традициям и стандартам древней китайской медицинской науки. По своей сути, кровопускание в китайской медицинской традиции аналогично иглоукалыванию, поскольку выведение крови осуществляется в тех же строго определенных точках, которые необходимо активировать или, напротив, ослабить для того, чтобы излечить заболевание.

Китайское кровопускание является капиллярным, поскольку для выведения крови делают маленькие надрезы на поверхности кожного покрова, повреждая исключительно мелкие капилляры. Далее из этих мелких капилляров выдавливают несколько капель крови или высасывают до 50 мл крови при помощи специальных банок, устанавливаемых на поверхность кожи над

разрезами. Кровопотеря при китайском кровопускании незначительная, поэтому оно не вызывает каких-либо серьезных реакций со стороны системы крови.

Тибетское кровопускание

Тибетское кровопускание во многом аналогично китайскому, но в то же время отличается от него техникой выполнения и видом провоцируемого **кровотечения**. Так, тибетское кровопускание является венозным, поскольку для удаления крови разрезается стенка необходимой вены, которая подходит близко к поверхности кожи. В ходе кровопускания удаляется небольшое количество крови, что роднит тибетскую практику с китайской.

Точки для осуществления кровопускания в тибетской медицинской практике расположены в области тех или иных вен. Дело в том, что тибетцы знают, что все поверхностные вены связаны анастомозами с глубоко лежащими кровеносными сосудами, которые проходят через те или иные органы. Соответственно, воздействие на вену, связанную анастомозом с сосудами легких, приведет к эффекту именно на этот орган и т.д.

Кроме того, врачам Тибета известно, что в стенке каждого сосуда имеются нервные окончания, которые идут к определенному сегменту спинного мозга. А в каждом сегменте спинного мозга концентрируют сигналы и импульсы от определенных органов или их частей, расположенных примерно на одном уровне тела. Например, нервные импульсы от ободочной кишки, части тонкого кишечника, мышц и кожи средней трети живота собираются в одном и том же сегменте спинного мозга, поскольку все эти структуры расположены на одном уровне тела.

А если раздражать какую-либо одну структуру, входящую в зону ответственности того или иного сегмента спинного мозга, то это отразится на всех других органах и тканях, импульсы от которых аккумулируются в этом же сегменте. Соответственно, воздействие на нервное сплетение на коже приведет к импульсации в сегмент спинного мозга, который, в свою очередь, "пошлет" сигналы и изменит работу и состояние внутренних органов, которые также входят в сферу ответственности данного сегмента.

Таким образом, выбор точки для кровопускания в тибетской медицинской практике осуществляется на основе знания того, на какой именно орган или ткань это будет воздействовать. А поскольку воздействие кровопускания имеет определенный эффект, то и применяется оно только для лечения тех заболеваний, при которых нужно такое воздействие. Соответственно, кровопускание в каждой точке производится исключительно по определенным показаниям.

Кровопускание хиджама (исламское)

Кровопускание хиджама (исламское) является капиллярным, поскольку для его производства, так же, как и в китайской традиции, производятся маленькие надрезы на коже в определенных точках. Однако в практике хиджамы всегда используется постановка банок, при помощи которых происходит высасывание небольшого объема крови.

Хиджама проводится также по определенным точкам, одна часть которых заимствована из китайской традиции, другая рекомендована Кораном, а

третья выявляется в ходе диагностического обследования. Так, проводящий хиджаму массирует тело пациента, определяет болезненные участки и места с уплотнениями, и именно в них производит кровопускание.

В отличие от китайской и тибетской традиций, исламское кровопускание является методом лечения, рекомендованным мусульманам Магометом, и не основывается на такой стройной теоретической базе.

Европейское кровопускание

Европейское кровопускание является методом лечения различных заболеваний, который был крайне популярен в Средние века. Однако в настоящее время в европейской медицинской традиции кровопускание не используется, поскольку имеются другие, гораздо более эффективные методы терапии. [2]

Отличительной чертой европейского кровопускания является того, что оно большое венозное. То есть, для удаления крови делается надрез на крупной вене и выпускается довольно большой объем крови. В принципе, в современном мире условным аналогом европейского кровопускания является забор крови из локтевой вены для производства анализов.

Сегодня европейское кровопускание используется крайне редко при некоторых заболеваниях, когда невозможно применение других методов лечения.

Польза кровопускания

Так, при китайском и исламском кровопускании при разрыве капилляров возникает капильное кровотечение, вследствие чего активируется система гемостаза. Через 1-3 секунды система гемостаза запускает процесс образования тромба, который должен закупорить поврежденные сосуды и остановить истечение крови. Свертывание крови осуществляется за счет активации огромного количества ферментов и биологически активных веществ, которые воздействуют также на сосуды, окружающие ткани и расположенные в области повреждения нервные окончания.

Благодаря раздражению нервных окончаний в спинной мозг поступают интенсивные сигналы, активирующие его соответствующий сегмент. Далее уже из возбужденного спинного мозга начинают исходить нервные импульсы к различным органам, которые также "завязаны" на этот сегмент спинномозгового ствола. В результате ответной импульсации со стороны спинного мозга в тканях выделяются другие биологически активные вещества, которые оказывают положительное действие на состояние органа.

Кроме того, в ходе капиллярного кровопускания по исламской или китайской методике из тканей уходит застоявшаяся кровь, содержащая различные токсические вещества. После удаления скопления застоявшейся крови в тканях улучшается микроциркуляция и лимфоток, соответственно, клетки оптимальнее снабжаются кислородом и питательными веществами, что положительно сказывается на их состоянии и функционировании. Нервные окончания высвобождаются от избыточного давления, которое оказывало на них скопление крови и отек ткани, что купирует патологические импульсы в спинной мозг [3].

При тибетском кровопускании происходит практически тоже самое, что и при китайском, поскольку разрезание стенки небольшой вены также приводит к активации системы гемостаза и нервных рецепторов, расположенных в окружающих тканях. Ведь в стенках вен также имеется огромное количество нервных рецепторов, связанных с соответствующим им сегментом спинного мозга.

Таким образом, **польза китайского, исламского и тибетского кровопускания** заключается в активации нервных волокон, остановке передачи патологических импульсов и перестройке микроокружения в тканях с созданием эффективной системы саморегуляции и самоизлечения на клеточном уровне [2].

Польза европейского кровопускания гораздо ниже, чем у тибетского, китайского и исламского, поскольку при его производстве происходит просто выведение довольно большого объема крови без активации систем местной саморегуляции. Поэтому европейское кровопускание может быть полезным только в случаях, когда человеку угрожает опасность смертельного исхода из-за слишком большого объема циркулирующей крови, например, при гипертоническом кризе, при отеке легких и т.д.

Вред кровопускания

Метод европейского кровопускания большинством врачей считается больше вредным, нежели полезным, поскольку забор относительно большого объема крови приводит к резкой активации системы кроветворения, напряженному функционированию костного мозга, а также временному ослаблению защитных сил организма, снижению количества доставляемых к тканям кислорода и питательных веществ.

Вред исламского, тибетского и китайского кровопусканий может быть весьма значительным, если манипуляция проводится специалистом с недостаточной компетенцией или не по показаниям. Ведь для успешного и полезного кровопускания необходимо отлично знать медицинскую традицию и точки для кровопускания. Выбор неправильной точки для кровопускания может привести к активации совершенно не нужных систем и органов, что способно значительно ухудшить состояние человека. Кроме того, кровопускание даже в нужных точках, но произведенное не в тот момент (не по показаниям), также может существенно ухудшить состояние человека. В остальном, если тибетское, исламское или китайское кровопускание производится с соблюдением всех принципов и правил соответствующей медицинской традиции, оно не наносит какого-либо вреда человеку [3].

Литература

1. Г.Лувсана "Традиционные и современные аспекты восточной рефлексотерапии". Москва. 2000 г
2. www.tiensmed.ru/news/krovopuskaniye-ab1.html
3. www.safeyourhealth.ru/lechenie-krovopuskaniyem-hidzama/

Xülasə

Qan buraxma ilə müalicə

Qan buraxma, müalicə metodu kimi, qədim zamanlardan bir çox xalqlara məlumdur. Çin, tibet, islam (hacamat) və avropa növləri var. Çin və islam növləri kapılardan, tibet – səthi venalardan, avropa isə dirsək venasından qan buraxma ilə həyata keçirilir. Qan buraxmanın əks göstərişləri də var.

Summary

Treatment with blood tankig

Blood taking as a means of treatment is known to many peoples from the ancient times. It has chinese, tibet, “Islamic” (hacamat) and European types, Chinese and Islamic types of blood-taking is realized from the capillary vessels, tibet is carried out from the surface veins, but European type is realized from the elboes. Blood taking has also contradictory indications.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.05.2017

KƏKƏLƏMƏ

Acar sözlər: nitq, ali sinir fəaliyyəti, kəkələmə, təfəkkür

Keywords: speech, higher nervous system, stammering, mentality

Ключевые слова: речь, высшая нервная система, заикание, мышление

İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu çox böyükdür. Nitq vasitəsilə insanlar nəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların təfəkkürü nitqli ünsiyyət prosesində təşəkkül edir və formalaşır. Nitq ilkin yaş dövrlərində əmələ gələn bir funksiyadır. Nitqin inkişafı bir neçə faktordan asılıdır: uşağın özünün xüsusiyyətlərindən, cinsindən (qızlar oğlanlara nisbətən tez danışmağa meyillidirlər), valideynlərlə ünsiyyətdən, fizioloji xüsusiyyətdən və s. Böyüklərin nitqi uşaq üçün çox vacibdir. Nitq inkişafının ləngliyi uşağın nitqinin digər uşaqların nitqinə nisbətən gecikməsidir. Bu halda uşaq danışa bilir, amma yaşdılarına nisbətən nitqində geriləmə olur. Nitq inkişafının geriliyi ümumi psixikaya da təsirsiz ötürmür. Bu zaman uşaq ətrafdakı insanlarla ünsiyyətdən qaçır və ya çətinlik çəkir, emosiyaların əmələ gəlməsində və formalaşmasında gecikmə müşahidə olunur, hətta davranışa da mənfi təsir göstərir. Uşaqlarda şifahi və yazılı nitq pozuntuları müşahidə olunur. Şifahi nitq pozuntularından biri də kəkələmədir.

Söz, heca, hərflərin təkrarları və uzatmaları, dayanmalar, danışmağa başlamaqda çətinlik kimi əlamətlər və danışmanın axıcılığı və ritmində meydana gələn pozğunluqlar kəkələmə adlanır [1]. Başqa sözlə kəkələmə danışığın normal axışının pozulmasıdır. Səslərin uzatması, tələffüsdə zorluq çəkilməsi, səslərin təkrarlanması kimi görünür. Kəkələmək insanın özünə güvənini azaldır, həyata baxışını və digər insanlarla münasibətinə təsir edən bir vəziyyətdir.

Kəkələmək adətən 2-6 yaş arası uşaqlarda meydana çıxır və ən çox 3-5 arası fərq edilməyə başlayır. Bu dövrdə uşaqların nitqində çox sürətli bir inkişaf gedir. Lakin bildiklərini söyləməkdə bəzən çətinlik çəkirlər. Bilgi ilə bacarıq arasındakı bu fərqlər kəkələmək üçün zəmin yaradır. Uşaqların bilikləri onların motor bacarıqların üstələyir. Bu yaş qrupundakı uşaqların əksəriyyətində sözlərin və ya cümlələrin təkrarlanmasına, nəfəslərini söyləmək istədikləri cümlənin uzunluğuna uyğunlaşdırma bilmədiklərinə və uyğun olmayan yerdə dayanmalarına rast gəlinir. Dil və danışma inkişafı sırasında hər 100 uşaqdan 4-də erkən dönmə kəkələmə əlamətləri görünür. İnkişaf prosesində bu uşaqların 75%-i, yəni 3-ü bu qüsurun öhdəsindən gəlir. Hər 100 uşağın birində bu əlamət qalıcı olur [3]. Oğlan uşaqlarında qızlara nisbətən daha çox rast gəlinir.

Kəkələmə ağır nitq qüsurlarından biridir və çətinliklə aradan qaldırılır. Kəkələmə nitq ünsiyyətinə mane olur, ətrafdakılarla, xüsusən də uşaq kollektivində qarşılıqlı ünsiyyəti çətinləşdirir. Uşaq kəkələdikdə fikrini başa sala bilmir, yaxud söz tələffüz olunarkən qıcolma yaranır. Kəkələmə uşaqlıq dövründə görülən bir problem olmaqla yanaşı nadir hallarda yeniyetməlik dövründə də başlaya bilər. Uşaqlıq dövründə və ya sonrasında keçirilən ciddi beyin travmaları kəkələməyə səbəb ola bilər. Bu vəziyyət nevroloji kəkələmə adlanır. Kəkələmənin ilkin əlamət-

ləri - güvənsiz, axıcı olmayan nitq, sözlərin tez-tez təkrarlanması, susma, danışmaqdan imtina etmə. Belə vəziyyətlərdə valideynlər mütləq loqopedə müraciət etməlidirlər. Kəkələmə yeniyetmə dövrünə qədər ən üstün səviyyəyə çatır və 30 yaşdan sonra zəifləməyə başlayır. Kəkələməni yaradan səbəblər iki yerə bölünür – funksional və orqanik [1]. Funksional kəkələmə daha tez – tez təsadüf olunur. Bu hal mərkəzi və periferik sinir sisteminin nitq mexanizmlərində hər hansı bir üzvün zədələnməsi nəticəsində yaranan fəsaddır. Funksional kəkələmə 2 yaşdan 5 yaşa qədərki dövrdə geniş ifadələrdən qurulan nitqin formalaşması prosesində yarana bilər və əksər hallarda daha tez həyəcanlanan səbəbi uşaqlarda baş verir. Funksional kəkələmənin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Nitq yükünün çox ağır olması, başqa kəkələyən uşağın dilini yamsılaması, ağır məişət şəraiti, yanlış tərbiyə üsulu, nitqin ümumi inkişafdan geri qalması və s. Orqanik kəkələmə istənilən yaş dövründə yarana bilər. Bu, mərkəzi sinir sisteminin üzvi zədələnməsi ilə bağlıdır. Həmin səbəblərə ağır beyin xəstəliklərini, zədələri və bir sıra infeksiyon xəstəlikləri aid etmək olar. Kəkələmə ya qəfildən və ya tədricən yaranır, yavaş – yavaş güclənir. Sinir sistemində dəyişiklik olan uşaqlarda kəkələmələr irsi meyillik olduqda, doğuş zamanı travmaları, ağır keçən hamiləlik, həyatın birinci ilində tez-tez xəstələnmələr zamanı rast gəlinir. Bu birinci tip kəkələmə adlanır [3]. Belə uşaqlar fiziki sağlam və ağıllı görünür, lakin kəkələyir. Nevroloji müayinələr zamanı kəllədaxili təzyiqin yüksək olması əlamətləri, reflekslərin yüksəlməsi, qıcolmalar təhlükəsi qeyd olunur. 2-ci tip kəkələmələr sağlam sinir sistemi olan uşaqlarda rast gəlinir. Stess, fiziki yorğunluq, qorxular, emosional gərginliklər zamanı kəkələmə artır. Həqiqi kəkələmələr həyəcan zamanı artır, sakit şəraitdə azalır. Adətən kəkələyənlər yaxşı mahnı oxuyur. Kəkələmə nitq aparatı – dil, dodaq, yumşaq çənə, alt çənə əzələlərinin periodik olaraq əmələ gələn qıcolmalar səbəbidir. Xarakterindən asılı olaraq kəkələmə 3 növə ayrılır: klonik, tonik və qarışıq [3]. Klonik kəkələmə kəkələmənin erkən və yüngül formasıdır, ritmik təkrarlanma deməkdir. Bundan əziyyət çəkən uşaqlar səs və hecaları təkrarlayır. Bu kəkələmə növü ən çox kiçik yaşlı uşaqlarda təsadüf olunur. Kəkələmənin başlanğıcı hesab olunur. Tonik kəkələmə zamanı uşağın nitqində qəflətən uzun sürən dayanma sözün əvvəlində və ya ortasında yaranır. Bu, ağır növ kəkələmədir. Qarışıq kəkələmədə isə hər iki növ müşahidə olunur. Kəkələmənin səbəbləri baş beyində dərinə yerləşir. Burada xüsusi nitq mərkəzləri yerləşir. Erkən uşaqlıq dövründə 3 vacib struktur formalaşır. Brok mərkəzi- səs mərkəzi – nitq orqanı əzələlərinin işinə cavabdehdir. Vernike mərkəzi - eşitmə mərkəzi – vasitəsilə özünün və ətrafdakılarının nitqini tanımağa başlayır. Assosiativ mərkəz deyilənləri analiz edir və nə deyəcəyinə qərar verir. Bu mərkəzlərin birgə fəaliyyəti nəticəsində nitq dairəsi yaranır. Səs mərkəzi bizə müəyyən frazaları söyləməyə imkan verir və eyni zamanda eşitmə mərkəzini aktivləşdirir. Eşitmə mərkəzi nitqi qəbul edir və assosiativ mərkəzə komanda verir və səs mərkəzini aktivləşdirir. Bu dairədə baş verən periodik qopmalar bu mərkəzlərin müxtəlif iş sürətindən baş verir və bu zaman kəkələmə əmələ gəlir. 2-5 yaşlı uşaqlarda nitq mərkəzləri və onlar arasında sinxron əlaqə yeni formalaşdığı üçün kəkələmə asan əmələ gəlir. Müxtəlif səbəblərdən sinir sistemində olan dəyişikliklər Brok mərkəzinin sürətli oyanmasına səbəb olur və bu hərəkəti aktivliyə cavabdeh mərkəzlərin də oyanmasına səbəb olur. Bu isə əzələ qıcolmalarına səbəb olur, insanlar kəkələyir. Adətən kəkələmə samit hərflərdə, xüsusən kar samitlərdə baş verir [5].

Uşaqlarda nitq qüsurlarını nece aradan qaldırmaq olar? Mütəxəssislərin fikrincə əksər ailələr kiçik nitq qüsurlarına əhəmiyyət vermirlər. Müasir dövrdə bunun ən aktual səbəbi uşaqlarda nitq ünsiyyətinə ehtiyacın olmamasıdır. Müasir ailələrdə adətən bir və ya iki uşaq olur ki, onları çox vaxt evdə tərbiyə edirlər. Uşaqlar evdə daha çox televizorun qabağında otururlar. 3-4 yaşından kompyuter, telefonda istifadə edirlər, həmyaşıdları ilə ünsiyyət etmirlər. Məktəbəqədər uşaq müəssisələrində loqopedik mərkəzlərin yaradılması və maarifləndirmə işlərinin həmin yerlərdən başlanması, valideynlərin məlumatlandırılması vacibdir [6]. Uşaqlarda nitq qüsurlarından irəli gələn psixoloji kompleksləri ilk növbədə müəllimlər hiss etməlidirlər. Defektoloq və loqopedlər nitq qüsurlarının bərpasına erkən yaşda başlamağın faydalı olduğunu qeyd edirlər. Əgər uşaq hər hansı bir səsi düzgün tələffüz etmirsə, artıq 3-5 yaşından loqopedə müraciət etmək lazımdır. Təəssüf ki, bəzi valideynlər bunu məktəbə getmək ərafəsinə hiss edirlər. Loqopedlərin məlumatına görə 3 yaş yarımlıq uşaq bütün səsləri düzgün tələffüz etməlidir, təkcə "r" səsini 4,5 yaş, 5 yaşa qədər səhv tələffüz edə bilər [4]. Lakin təkcə səslərin düzgün tələffüz edilməsi azdır, 3 yaşlı uşaq öz fikrini tam rahat, düzgün, cümlə ilə ifadə etməlidir. Uşağın söz ehyiatına və cümlə qura bilməsinə də fikir vermək lazımdır. Ailədə bir neçə dildən istifadə olunması da uşaqların nitq qüsurlarına səbəb ola bilər. Mütəxəssislərin fikrincə uşaq bir dili 75-80% mənimsədikdən sonra ikinci bir dilə keçmək olar. Əgər uşaq 2 yaşında ana dilində normal cümlə qurursa, ikinci dil öyrənməsi normaldır. Amma əgər ana dilində nitq tam formalaşmayıbsa, öz fikrini ifadə edə bilmirsə ikinci dilin yüklənməsi nitq qüsuru üçün bazadır. Kəməlməni müalicə etmək üçün loqopedə, nevroloqa və ya psixonevroloqa müraciət etmək lazımdır. Bu zaman həkimlərin və valideynlərin birgə səbrli fəaliyyətləri mütləqdir. Erkən yaşlarda başlayan müalicə daha yaxşı nəticələr verir. Ailədə sakit atmosfer vacibdir. Uşaqla sakit, axıcı, frazalardan sonra pauzalar verərək danışmaq lazımdır. Mahni öyrənmək də yaxşı nəticə verir. Danışqda qısa frazalar və cümlələrdən istifadə etmək lazımdır. Uşaqlar onun nitqində qüsurların olmasına baxmayaraq ona diqqətlə qulaq asacaqlarına əmin olmalıdır. Müalicədə alınan kiçik uğurlara görə belə təriflənmək, valideynlər tərəfindən emosional dəstəklər müsbət təsir göstərir. Kəməlmənin çox müxtəlif müalicə üsulları vardır [6]:

- loqoped dərsləri
- tənəffüs təlimləri
- kompyuter proqramları
- nöqtəvi massaj
- hipnozla müalicə
- dərman müalicəsi
- ümumi möhkəmləndirici müalicə.

Kəməlmə mürəkkəb bir problemdir, müalicəsi adətən uzun müddət ərzində həyata keçirilir və həm uşaqdan, həm də valideynlərdən böyük səbir və məsuliyyət tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Белякова Л.И., Дьякова Е.А. Заикание. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности Логопедия Москва 1998
2. Калягин В. Если ребенок заикается Москва 1998
3. Резниченко Т.С. Чтобы ребенок не заикался ГНОМ и Д 2007
4. Лохов М. И., Фесенко Ю.А. Коррекция заикания и других речевых расстройств детского возраста. Детство- пресс 2010
5. Виноградова М.А. Формирование навыков речевого общения у заикающихся дошкольников-2006
6. Əzizova Z.M., Cəfərova R.Q., İsmayılov Ş.N Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat. Bakı 2007

Summary

Stammering

Usually stammering in children appears at the age of 3 to 5 years. During this period, speech is most actively developed, but the speech function is not yet sufficiently formed, so its “breakdown” occurs. Compared to girls, stammering in boys occurs 3-4 times oftener than it is explained by their lower emotional stability. According to the world statistics, among children there are 2-3% of stammerers, among adults 1%. Stammering refers to the violation of rhythm, tempo, and smoothness of voice, speech and breathing, caused by spasms of the muscles of the organs of the speech apparatus (larynx, tongue or lips). It can appear suddenly and gradually. In the speech of the stammerer there is a repetition of individual syllables, sounds and forced stops.

Резюме

Заикание

Обычно заикание у детей появляется в возрасте от 3 до 5 лет. В этот период речь наиболее активно развивается, но речевая функция еще недостаточно сформирована, поэтому происходит ее поломка. По сравнению с девочками заикание у мальчиков возникает в 3-4 раз чаще, что объясняется их меньшей эмоциональной устойчивостью. По данным мировой статистики, среди детей встречаются 2-3% заикающихся, среди взрослых - 1%. Заиканием называют нарушение ритма, темпа, плавности голоса, речи и дыхания, вызванное судорогами мышц органов речевого аппарата (гортани, языка или губ). Оно может появиться внезапно и постепенно усиливаться. В речи заикающегося наблюдается повторение отдельных слогов, звуков и вынужденные остановки.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.05.2017

CƏZANIN TƏYİN EDİLMƏSİ ZAMANI NƏZƏRƏ ALINAN YÜNGÜLLƏŞDİRİCİ VƏ AĞIRLAŞDIRICI HALLARIN TƏSNİFATI

Açar sözlər: cinayət qanunu, cəza, yüngülləşdirici hal, ağırlaşdırıcı hal

Keywords: criminal law, punishment, mitigating circumstance, aggravating circumstance

Ключевые слова: уголовное право, наказание, смягчающее обстоятельство, отягчающее обстоятельство

Hüquq ədəbiyyatında cəza təyini zamanı nəzərə alınan ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici halların müxtəlif cür təsnifatına rast gəlinir. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, bu halların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar real həyatda rast gəlinən müxtəlif vəziyyətləri əhatə edir və buna görə də cinayət törədilməsinin müxtəlif halları üçün xarakterikdir. Digər tərəfdən, qanunverici onların sırasına törədilmiş cinayətin və təqsirkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyinə mühüm təsir göstərən halları aid etmişdir [3, s.135].

Müəlliflərdən Q.A.Kruger düzgün olaraq qeyd edir ki, “yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları cinayət tərkibinin müxtəlif elementlərinə görə qruplaşdırmaq cəhdləri bu halların məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirmir” [3, s.138].

Bundan başqa, müəlliflərdən N.F.Kuznetsova və B.A.Kurinov qeyd olunan halları 2 qrupa ayırmağı təklif edirlər: a) əməli xarakterizə edən ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici hallar; b) cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar [4, s.101].

Qeyd olunan təsnifatla N.S.Leykina və Y.B.Melnikova da razılaşırlar. A.Krasi-kov həmçinin, bu təsnifatı daha uğurlu hesab edir, bununla yanaşı qeyd edir ki, müəyyən hallar var ki, onları hər iki qrupa aid etmək olar. Belə ki, bu hallar həm cinayət əməlinə, həm də cinayətkarın şəxsiyyətinə aid olur [5, s.11].

Müəlliflərdən O.A.Myasnikov düzgün olaraq qeyd edir ki, ağırlaşdırıcı itə yüngülləşdirici halların böyük əksəriyyəti həm cinayət əməlinə, həm də cinayətkarın şəxsiyyətinə və cinayətin subyektiv cəhətinə aid olur [5, s. 27].

Cəza təyin etmə meyarlarının, onların sırasında eləcə də işin cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallarının dərk edilməsinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətliyi yalnız hüquq tətbiqi fəaliyyət üçün deyil, həm də elmi işlər üçün xarakterikdir. Belə ki, N.F.Kuznetsova məlum halların anlayışı və rollarına toxunaraq əsərlərində qeyd etmişdir ki, “bəzi yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar cinayət əməlinin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini dəqiqləşdirməyə kömək edir, çünki onun bu və ya digər əlamətinə aiddirlər. Cinayət qanununun müvafiq normalarında sadalanan əksər yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar isə cəzanın fərdiləşdirilməsi zamanı müstəqil olaraq nəzərə alınırırlar, ona görə ki, cinayət əməlinin ictimai təhlükəliliyi ilə əlaqədar deyillər. Bu halların bir hissəsi müəyyən dərəcədə şəxsiyyətin sosial-psixoloji xarakteristikası ilə əlaqəlidir. Digər hissəsi isə cəzanın fərdiləşdirilməsinin müstəqil əsası rolunu oynayır” [2, s.73-74].

Müəlliflərdən L.İ.Kruqlikov bu mülahizə ilə qəti olaraq razılaşmır: İlk növbədə, N.F.Kuznetsovanın bir sıra hallar ictimai təhlükəliliklə əlaqəlidir, digər əksər hissəsi isə əlaqəli deyil fikri mübahisəlidir. Əslində isə, bu tamam əksinədir – qanunda sadalanan halların əksər hissəsi törədilən əməlin təhlükəliliyinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir və heç də təsadüfi deyil ki, göstərilən maddələrdə bu kimi müddəalar üstünlük təşkil edir: “... nəticəsində cinayət törətməsi” “...Təsiri altında cinayət törətməsi”, “... cinayət nəticəsində və s.” [3, s.66].

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində daha tez-tez işdə olan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə deyil, şəxsiyyətin əlamətləri ilə, yəni Azərbaycan Respublikası CM-in 58.3-cü maddəsində göstərilən ikinci meyarla qarşılıqlı münasibətdə baxılma meyllərinə rast gəlinir. Lakin burada da, lazımı aydınlığa nail olunmamışdır. L.İ.Kruqlikovun fikrincə, birincisi - tədqiqatçıları qeyri-iradi olaraq cəzanı ağırlaşdırıcı halların siyahısının qapalılığı, qətilyi “çaşdırır”. İkincisi - ilkin yanaşma məsələsində yanılmaya yol verilir, yəni qarşılıqlı münasibət, əlaqə məsələsinin qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş “işin məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdırıcı halları” ifadəsində istifadə edilən sözlərin etimoloji mənasından uzaqlaşaraq həll etməyə çalışırlar.

Müəlliflərdən Q.Zaqorski hesab edir ki, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağır-laşdırıcı hallar öz təbiətinə görə cinayət tərkibi ilə əlaqəlidir və cinayətin subyektini, obyektiv cəhətini və subyektiv cəhətini xarakterizə edir. Cinayətkarın şəxsiyyəti isə fərddə təzahür edən və cinayət tərkibinə daxil edilməyən digər bir çox cizgilər ilə xarakterizə olunur [1, s.52].

Hüquq ədəbiyyatında belə bir mövqe də var ki, “yalnız təqsirkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyinə uyğun gələn cəza tədbiri məhkumun islah olunması və yenidən tərbiyəndirilməsində daha çox səmərəli olar”. Bu mövqeyin tərəfdarları tərəfindən təklif edilir ki, cəza təyini zamanı şəxsiyyətin ictimai təhlükəliliyinin nəzərə alınması ilə kifayətlənilsin və təqsirkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyi ilə əlaqədar olmayan hallar isə diqqətdən kənar qalsın. Ümumilikdə araşdırıldıqda, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların təsnifatına hüquq ədəbiyyatında vahid yanaşma yoxdur. Bir neçə mövqe fərqlənir. Bir qrup tədqiqatçılar bu halları cinayət tərkibinin 4 əlaməti üzrə təsnifləşdirməyi təklif edirlər. Lakin bu təsnifat ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Bir çox alimlərin fikrincə, cinayət tərkibinin əlamətləri üzrə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların təsnifləşdirilməsi bu halların məzmununu və mahiyyətini aydınlaşdırmağa çətinlik törədir. Bundan başqa, cinayətin obyektinə aid olan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları ayırmaq mümkün deyil. Digər qrup alimlər qeyd olunan halları iki qrupda birləşdirməyi düzgün hesab edirlər: cinayətə və cinayətkarın şəxsiyyətinə aid olan ballar. Başqa bir qrup müəlliflər isə, bu halları üç qrupa bölməyi təklif edirlər: cinayətin obyektiv cəhətinə aid olan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar; cinayətin subyektiv cəhətinə aid olan ballar, cinayətkarın şəxsiyyətinə aid olan hallar. Bu təsnifata müəlliflərdən M.M.Babayev, Q.Ş.Qaverov da qoşularaq əlavə olaraq cinayətin səbəbinə və törədilmə şərtlərinə aid olan halları da qeyd edirlər [1, s.86].

Özünəməxsus bir yanaşma müəlliflərindən O.A.Myasnikov tərəfindən irəli sürülür. O, bütün yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları üç qrupda təsnifləşdirir: 1) Cinayət əməlinin və onu törədən şəxsin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan və ya yüksəldən hallar (məsələn: cinayətin açılmasında fəal iştirak

etmə, cinayətlərin residivi); 2) Az təsir edən yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar; 3) Zahiri neytral hallar [5, s.32-33].

Hüquq ədəbiyyatında nisbətən fərqli bir təsnifata da rast gəlinir: 1. Cinayətin predmetini və bədənin həcmi xarakterizə edən hallar; 2. Əməlin xüsusiyyətlərini əks etdirən hallar; 3. Cinayətin törədilmə üsulunu xarakterizə edən hallar; 4. Cinayətin nəticələrini xarakterizə edən hallar; 5. Cinayətin törədilmə şərtlərini xarakterizə edən hallar; 6. Cinayətkann şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar; 7. Cinayət hüququnda ağırlaşdırıcı hallar [4, s.11].

Belə bir mövqeyə də rast gəlinir ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların təsnifatı nə təcürbi, nə də nəzəri cəhətdən əhəmiyyət kəsb etmir [4, s.587]. Bu mövqe ilə razılaşmaq çətinidir. Hər bir sistem, təhlil olunan hallar isə xüsusilə, sistemləşmə tələb edir. Cinayət Məcəlləsinin 60-cı maddəsinə nəzər salsaq görürük ki, burada qanunverici sistemləşdirmədən istifadə etmişdir. Göstərilən maddədə qeyd olunur ki, bu Məcəllənin 59.1.9-cu və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməz. Fikrimizcə, burada sadalanan hallardan başqa, CM-in 59.1.6-cı və 59.1.7-ci maddələri də təsnifləşdirməyə daxil edilməlidir. Çünki, bu hallar təqsirləndirilənin şəxsiyyətinin olduğca az ictimai təhlükəliliyindən xəbər verir. Bu mənada, Cinayət Məcəlləsinin 60-cı maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsinin təklif edirik: “ Bu Məcəllənin 59.1.6, 59.1.7, 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar olduğca və əgər ağırlaşdırıcı hallar yoxdursa, təyin edilən cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməz”.

Bununla yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin təklif etdiyi təsnifatlar üzrə qəti olaraq ayırmaq qeyri-mümkündür. Çünki, ele bir hal ola bilir ki, həm cinayətkarın şəxsiyyətini, həm də cinayətin obyektiv cəhətini xarakterizə edir. Məsələn, cinayətin güclü rühi həyəcan vəziyyətində törədilməsi, zəruri müdafiə həddini aşmaq-la cinayətin törədilməsi, hamilə vəziyyətində və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən cinayətin törədilməsi.

Buna görə də hansısa bir əlamətə görə yaxud funksiyaya görə qeyd olunan halları qanunda dəqiq ayırmaq cəhdləri düzgün deyildir. Müəlliflərdən Y.B.Melni-kova üz monoqrafiyasında yazır ki, qeyd olunan təsnifatlardan heç birini qanunda əks etdirmək olmaz, belə ki, yüngülləşdirici halların dairəsi qanunda açıq saxlanılmışdır və məhkəmə hər bir vaxt hər hansı bir yüngülləşdirici halı nəzərə ala bilər(hansı ki, qanunvericilikdə əksini tapmayıb) və buna görə də bu halların hər birinin həmin təsnifatda əksini tapması mümkün deyildir.

Yüngülləşdirici hallarınb dairəsi açıqdır, başqa sözlə desək qeyri-məhdudur. Bu baxımdan onların təsnifləşdirilməsi heç bir halda düzgün olmaz və humanizm prinsipinin pozulması demək olar. Biz nə qədər qanunda nəzərdə tutulan yüngülləşdirici halların dairəsini genişləndirməyə çalışsaq da, konkret bir siyahı tərtib etmək mümkün deyil. Bununla əlaqədar, V.S.Minskaya düzgün olaraq qeyd edir ki, yüngülləşdirici halların dairəsi heç bir vaxt məhdud ola bilməz, belə ki,

konkret cinayətin əlamətlərinin müəyyən olunması, cinaəytkarın şəxsiyyətinin müxtəlif tərəfli olması və digər hallar o dərəcədə fərdi, məxsusi, həmçinin də çox-cəhətlidir ki, onları konkret bir sxemdə birləşdirmək mümkün deyil. V.S.Minskaya tərəfindən aparılan sosioloji tədqiqat nəticəsində həll olmuşdur ki, qanunvericilikdə əksini tapan yüngülləşdirici hallara nisbətən, qanunvericilikdə əksini tapmayan yüngülləşdirici hallara daha çox rast gəlinir [7, s.114].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda cinayət qanununda həm Ümumi hissədə, həm də Xüsusi hissədə yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallardan bəhs olunduğu üçün onları iki hissədə təsnifləşdirirlər: 1) Cinayət tərkibinin əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş hallar; 2) Məhkəmə tərəfindən təyin edilən cəzanın həddinə təsir edən hallar. Müəlliflərdən L.L.Kruqlikov bu təsnifatla razılaşmır. O hesab edir ki, bu təsnifat-la yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallara daha geniş mənada yanaşılır və dərin nəzəri əsaslara malik deyildir. Həqiqətən də, bu mövqe ilə razılaşmaq olar. Çünki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların bu formada təsnifləşdirilməsi çox sadə xarakter daşıyır və onların təbiətinin, mahiyyətinin açılmasında heç bir rol oynamır. Yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların digər bir təsnifatı V.İ.Tka-çenko tərəfindən bir qədər başqa məzmununda verilir: a) yalnız cinayəti xarakterizə edən hallar; b) yalnız cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar; c) həm cinayəti, həm də cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən hallar.

Bu təsnifat daha uğurludur. Lakin burada da qeyri-müəyyənliklər vardır. Əslində yalnız cinayəti, yaxud da yalnız təqsirkarın şəxsiyyətini xarakterizə edən yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar mövcud deyildir. Məsələn, güclü rühi həyəcan vəziyyətində ictimai təhlükəli qəsddən qorunan zaman və ya alçaq niyyətlərlə, ümumi təhlükəli üsullarla cinayət törədilən zaman bu hallar yalnız törədilən əməli xarakterizə edirmi? Bu hallar həmçinin, təqsirləndirilənin şəxsiyyətini də xarakterizə etmirmi? Halbuki, müəllif bütün bu halları a) qrupunda cəmləşdirir.

Təhlil olunan halların təsnifləşdirilməsi ilə əlaqədar özünəməxsus bir mövqe də V.D.Filimonova məxsusdur. O, diqqəti yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların eyni olmamasına yönəldir. Belə ki, onların bir hissəsi törədilmiş cinayətə görə təyin olunacaq cəzanın həddini (sərhəddini) müəyyən etməyə imkan verir (məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, yaxud hamilə və vəziyyətində olan şəxsin cinayət törətməsi). Bu halların müxtəlifliyinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar haqqında qeydlər "cinayət törətmək iqtidarında olan şəxslərin davranışlarını tənzimləməyə yönəlməmişdir". İkinci qrup hallar (məsələn, cinayətin xüsusi amansızlıqla törədilməsi, ictimai fəlakət şəraitində istifadə etməklə cinayətin törədilməsi) müəllifin fikrincə, təkcə ona görə nəzərdə tutulmayıb ki, şəxslərin törətdiyi cinayətlərə görə təyin olunacaq cəzaların çərçivəsinin daha dəqiq müəyyən etsin. Bu hüquqi normalar davranışın əlavə qaydalarını, cəhətlərini tənzim edir, hansı ki, ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsini qadağan edən tənzimedicilərin təsirləri genişləndirirlər. Nəhayət, üçüncü qrup hallar şəxsin törətdiyi əməllə əlaqədar sərbəst davranışlarını müəyyən edir (məsələn, təqsirləndirilən şəxs tərəfindən cinayətin zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması, dəymiş ziyanın könüllü olaraq ödənilməsi, könüllü gəlib təqsirinin boynuna almaq). Bu halların xüsusiyyətini müəllif onunla izah edir ki, onlar yalnız və yalnız şəxsin cinayət törətməsindən sonrakı davranışlarına aiddir [6, s.12].

V.D.Filimonov tərəfindən irəli sürülən bu təsnifat uğurlu hesab oluna bilər. Bu ideya cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların cinayət hüquq elmində və qanunvericilikdə sosial qiymətləndirilməsini ön plana çəkir.

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində daha tez-tez işdə olan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi ilə deyil, şəxsiyyətin əlamətləri ilə, yəni Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsində göstərilən ictimai təhlükəliliyi ilə əlaqədar diqqətə çatdırılır.

Ədəbiyyat

1. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. М., 1968, 118 с. 57
2. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в Советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1961, 152 с. 81
3. Курс советского уголовного права. Т.3. /Под.ред. А.А.Пиантовского и др. / Часть общая. М.: Наука, 1970, 350 с. 87
4. Кузнецова Н.Ф., Куринов Б.А. Применение наказания по советскому уголовному праву. М.: МГУ, 1958, 432 с.
5. Мельникова Ю.Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск: Красноярский Университет, 1989, 116 с. 117
6. Филиминов В.Д. Криминологические основы уголовного право. Томск, 1981, 153 с. 161

Summary

Mitigating and Aggravating Circumstances are Taken into Account in Determining the Sentence Classification

This article investigates aggravating and mitigating factors. The aggravating and mitigating factors do not depend on public dangers of criminal act. According to 58.3 article of Criminal Codes of the Azerbaijan Republic it depends on individuals public danger.

Резюме

Смягчающие и отягчающие обстоятельства принимаются во внимание при определении классификации приговора

В статье рассматриваются вопросы, связанные с обстоятельствами отягчающими и облегчающими преступление, которые связаны не со степенью общественной опасности преступления, а в соответствие со статьей 58.3 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики связаны с общественной опасностью, личности преступника.

*Rəyçi: S.Tağıyeva
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
05.03.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.04.2017

EKOLOJİ BÖHRAN TƏHLÜKƏSİ

Açar sözlər: antropogen, radioaktiv, anaerob, elektromaqnit, ozon, freon

Keywords: anthropogenic, radioactive, anaerobic, electromagnetic, ozone, freon

Ключевые слова: антропогенный, радиоактивное, анаэробный, электромагнитный, озон, фреон

Ekoloji böhran - təbiət və ictimaiyyət arasında dinamik tarazlığın pozulması olub, təbii mühitin, həyatın varlığı və inkişafı üçün vacib olan şəraitin qorunması, maddələr və enerji mübadiləsi funksiyasının pozulması ilə təzahür edir. Hər il milyonlarla ton bərk və qaz halında olan tullantılar təbiətə atılır, milyard kubmetrlərlə çirkab sular su hövzələrinə axıdılır.

İnsanların məskunlaşdığı yerlər səslə, elektromaqnit sahələrlə və radioaktiv şüalanma ilə "çirkləndirilir", oksigen ehtiyatları tükənir, Yer kürəsinin ozon təbəqəsi dağılır.

Təbii mühitin çirklənməsi nəticəsində insanların sağlamlığı pisləşir, bitki və heyvanat aləmi məhv olur. Ekoloji böhran təhlükəsi getdikcə reallaşır.

Bizim sağlamlığımız tənəffüs etdiyimiz havadan, qidalardan, işləyib yaşadığımız şəraitdən çox asılıdır.

Hava bizim yaşamamız üçün vacib komponentdir. İnsan 5 həftə qidasız, 5 sutka susuz, 5 dəqiqə havasız yaşaya bilər. Buna beşliklərin üçlüyü qanunu deyilir.

İnsanların təsərrüfat fəaliyyətləri nəticəsində hava mühiti müxtəlif maddələrlə çirklənmiş olur:

- Müxtəlif qazlar, bunlar arasında karbon oksid daha çoxdur;
- Karbohidrat və turşu buxarları;
- Metallar, üzvi və qeyri - üzvi mənşəli müxtəlif tozlar.

Zəhərli maddələr, çirklənmiş hava insanların səhhətinə təsir edir ki, bu təsiri biz birdən-birə hiss etmirik. Avtomobil vasitələrinin havaya buraxdığı qurğuşun birləşmələri insan sağlamlığına təsir edir, sinir pozğunluğuna, qanazlığına, yaddaşsızlıq və korluğa səbəb olur. Hava çirklənmələrinin ən ağır formalarından biri də turşulu yağışlardır. Kükürd birləşmələri atmosferdə toplanıb sulfat turşusu yaradır. Bunun nəticəsində bitki örtüyü məhv olur, yeraltı və yerüstü sular çirklənir [1].

Mənzillərdə olan hava da insan sağlamlığı üçün az zərər törətmir. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə mənzillərimizdə olan hava ümumi şəhər havasından 4-6 dəfə çirklidir, 8-10 dəfə toksikdir. Bəs bizim mənzillərimizi nə çirkləndirir?

Əlbəttə ki, qurğuşunlu boyalar, linoleum, sintetik liflərlə olan plastik xalçalar, yuyucu tozlar və s. Amma mənzillərimizdə olan çirklənmənin çox hissəsi müasir mebellərlə əlaqəlidir. Mebellərin ağac-yonğar lövhələrində çoxlu miqdarda yapışdırıcı vasitələrdən istifadə edilir. Bundan başqa polimerlər, boyalar, laklar da havanı toksiki kimyəvi maddələrlə çirkləndirir.

Otaq havasının çirklənməsi birbaşa səhhətimizə təsir etmir. Əvvəlcə özümüzü pis hiss edirik, sonra baş ağrıları, yuxusuzluq, əsəbilik, yorğunluq yaranır.

Gündəlik həyatımızda havada olan toksik maddələrin zərərli təsirini necə zəiflədə bilərik? Bunun üçün bəzi qaydalara əməl etmək lazımdır. Hər şeydən öncə burnunuzla nəfəs almağı öyrənin. Burunun selikli qişasında çoxlu kiprikciklər olduğu üçün nəm şotka kimi zərərli tozların, mikrobların çox hissəsini özündə toplayır. Tez-tez burnunuzu təmizləyin. Avtomagistralların, zavodların yaxınlığında dərinləndən tənəffüs etməyin.

Ozon qatının zəifləməsi və “ozon dəlik”lərinin yaranması son dərəcə təhlükəli proseslərdəndir. Bəzi qazlar ozon qatının təhlükəli dağıdıcılarından ki, onlar da əsasən istehsal prosesləri zamanı meydana çıxır. Belə qazlara misal olaraq xloru Cl, azot oksidini NO₂, freonu CF₂Cl₂ və s. göstərə bilərik. Bir xlor molekulu 10000 ozon molekulu parçalaya bilir. Ozon qatını dağıdan ən təhlükəli mənbə freonlardır. Freonlar sənaye və məişət soyuducularında xlodan kimi istifadə edilir və qəza zamanı havaya dağılır. Ozon qatına çatan freonlar ultrabənövşəyi şüaların təsiri ilə asanlıqla xlorə parçalanır və ozonun parçalanması üçün katalizator rolunu oynayır. Müəyyən olunub ki, son illər atmosferdə ozonun konsentrasiyası 5%-ə qədər aşağı düşüb ki, bu da ətraf mühitə zərərli təsir göstərə bilər.

Atmosferin çirklənməsinin qarşısını almaqdan ötrü yaşıllıqlar, artırılmalı, təbii meşə zolaqları qorunmalı, sənaye müəssisələrindən atmosfərə buraxılan zərərli qazların miqdarına nəzarət olunmalı, onlar təmizlənməli, bunlara qarşı müvafiq tədbirlər görülməli, ekoloji cəhətdən təmiz və bərpolanabilən alternativ enerji mənbələrindən istifadə genişlənməli, üzvi yanacaq (benzin, dizel) işləyən avtomobillərdən hidrogenlə və elektrik enerjisi ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinə mümkün qədər tez keçid edilməlidir [2].

Atmosferin və torpağın çirklənməsi insan üçün nə qədər təhlükəlidirsə, hidrosferin çirklənməsi də gündəlik təhlükə hesab edilməlidir. Buna səbəb suyun həlledici olmasıdır. Suların çirklənməsi onda həll olmuş oksigenin miqdarının azalmasına səbəb olur. Oksigen azlığı hidrofəuna və hidrofloranın dəyişməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə su mühitində yaşayan bitki və heyvanat aləmi üçün təhlükəli vəziyyət yaranır. Su mənbələrinin durmadan çirklənməsi onların öz-özünə (təbii) təmizlənmə prosesini çətinləşdirir və buna sərf olunan biovaxtı xeyli artırır. Çirklənmiş sulardakı şəraitə uyğunlaşmış yaşayan bir sıra canlıların (ilbizlər, balıqlar yosunlar və s) insanlar tərəfindən istifadə edilməsi yeni-yeni xəstəliklərin yaranmasına gətirir. Bunun səbəbi bir sıra konserogen maddələrin sudakı canlıların orqanizmində tədricən toplanaraq insan üçün təhlükəli həddə çatmasıdır.

Təbii suların neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi daha ağır nəticələr verir. Neft suda yaşayan canlı aləmin hamısı üçün (bəzi bakteriyalardan başqa) kəskin zərərdir. Suya qarışan neft onda yayılaraq suyun səthində nazik pərdə-neft təbəqəsi yaradır, bu da havadakı oksigenin suya keçməsinə mane olur. Nəticədə canlıların tənəffüsü çətinləşir. Hidrosferə axıdılan məişət tullantıları da sudakı qaz rejimini dəyişdiyi üçün zərərli. Bu tullantıların tərkibində olan üzvi maddələr suda mikrofaunanın sürətlə artmasına və bununla da oksigenin azalmasına və hətta tam tükənməsinə səbəb olur. Belə mühitdə isə ancaq anaerob mikroblar yaşayıb çoxala bilər. Anareob mikrobların həyat fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn H₂S, N₂, NH₃, CH₄ və başqa qazlar mühitdəki canlılar üçün ölümcül təhlükə yaradır.

Hidrosferdə canlıların normal yaşayışını təmin edən amillərdən biri də “istilik çirklənməsi”dir. “İstilik çirklənməsi”ni yaradan mənbələr su hövzələrinə yaxın

ərazilərdə tikilən mazut və başqa yanacaq ilə işləyən istilik elektrik stansiyalarıdır. İES-lərin kollektorlarını soyutmaq üçün böyük həcmdə su işlədilir. Hövzədən götürülən suyun temperaturu 40-45 dərəcəyə qədər qalxır. Bu temperaturda su mühitində yaşayan canlı aləmin 60%-i məhv olur.

İstilik çirklənməsinin zərərli cəhətlərindən biri də isinmiş suda oksigenin az həll olmasıdır. Bundan başqa, isti suda canlılar oksigeni daha çox sərf edir. Bütün bunlar yenə də suda oksigen çatışmamazlığına səbəb olur.

Hidrosferdə ekoloji böhran yaradan amillərdən biri də radioaktiv maddələrdir. Atom sənayesi tullantıları ilə ən çox çirklənən çay sularıdır. Radioaktiv maddələrlə çirklənmiş çay sularından məişətdə və kənd təsərrüfatında istifadə insanlar üçün təhlükəli xəstəliklər yaradır. Radioaktiv maddələr toplanmış orqanizimdə (xüsusən embrionda) dəhşətli xəstəliklər, eybəcərliklər yaranır və çox vaxt ölümlə nəticələnir. İstehsalatda istifadə olunan suyun 5-10%-i təkrar istifadə oluna bilər, qalanı isə çirklənmiş halda yenidən hövzələrə buraxılır. Çirkləndirici maddələrin suda təbii yolla azalması öz-özünü təmizləmə prosesi ilə mümkündür. Təbii öz-özünü təmizləmə prosesi mikroorqanizimlərin həyat fəaliyyəti və günəş şüalarının təsiri ilə gedir. Bu zaman üzvi maddələr parçalanır və zərərli bakteriyalar məhv olur, minerallaşma və çökmə baş verir.

Hidrosferi qorumağın ən səmərəli üsulları bunlardır: sudan istifadənin və onun qorunması üsullarının səmərəli təşkili, tullantı suların, xüsusilə də təhlükəli zəhərli qarışığı olan suların birbaşa təmiz su mənbələrinə, çaylara axıdılmasının qarşısının alınması, sənaye istehsalatında işlənən suyun miqdarını azaltmaqla və hava ilə soyutma texnologiyasına keçməklə suya qənaət edilməsi, istehsal prosesi zamanı su dövrünün və ondan istifadənin səmərəli təşkili, çay axınlarının təmizlənməsi, yeraltı su anbarlarının yaradılması, sənaye müəssisələrində istifadə olunmuş suların təmizlənərək zərərsizləşdirilməsi və s. Bütün bu şərtlər qaydasınca yerinə yetirilərsə və daim gözlənsə, onda hidrosferin mümkün qədər etibarlı şəkildə qorunmasına nail olmaq olar [3].

Ədəbiyyat

- 1.S.M.Həsənova. "Ətraf mühit, ekoloji maarifləndirmə və ekoloji tərbiyə" Bakı-2013, 332s.
- 2.<https://kayzen.az>
- 3.Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov. Ekologiya, ətraf mühit və insan: Bakı-"Elm" 2006, 608s.

Summary

The Threat of Ecological Crisis

As a result of pollution of the environment, people's health is deteriorating. In recent years, environmental emergencies are increasingly occurring. Only temporary measures could be prevented by an environmental crisis. Protection of flora and fauna is the primary goal of mankind.

Резюме

Угроза экологического кризиса

С загрязнением окружающей среды ухудшается здоровье людей. В последние годы чаще происходит экологические чрезвычайные ситуации. Только временные мероприятия могут предотвратить экологический кризис. Защита флоры и фауны является первостепенной задачей.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
10.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.04.2017

СТРОЕНИЕ, ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЕ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ

Ключевые слова: T_3 -трийодтиронин, T_4 – тироксин, ТТГ – тиреотропный, гормон, АТ-ТПО – тиреоидная пероксидаза, АТ-ТГ – антитела к тиреоглобулину

Açar sözlər: T_3 -triyodtironin, T_4 -tiroksin, ТТГ-tireotrop, hormon, АТ-ТПО-tireoid peroksidara, АТ-ТГ-tireoglobulinə anti bədən

Keywords: T_3 -triyodtironin, T_4 -tiroksin, ТТГ-tireothrop, hormon, АТ-ТПО-tireodic peroksidaza, АТ-ТГ- antibody to tireoglobulin

Строение щитовидной железы.

Щитовидная железа (*glandula thyroidea*) – железа внутренней секреции, входит в состав эндокринной системы, синтезирует ряд гормонов, необходимых для поддержания гомеостаза организма.

Щитовидная железа (в просторечии «щитовидка») – симметричный орган, состоит из двух долей и перешейка. Правая и левая доли прилегают непосредственно к трахее, перешеек расположен на передней поверхности трахеи. Некоторые авторы отдельно выделяют в щитовидной железе пирамидальную долю. В нормальном (эутиреоидном) состоянии масса **щитовидной железы** составляет от 20 до 65 г. В период полового созревания происходит увеличения размера и **массы щитовидной железы**, а в старческом возрасте, соответственно – ее уменьшение. У женщин во время беременности также происходит временное увеличение размеров щитовидной железы, которое самостоятельно, без назначения лечения проходит в течение 6-12 месяцев после родов.

В щитовидной железе происходит синтез двух йодсодержащих гормонов – тироксина (T_4) и трийодтиронина (T_3), и одного пептидного гормона – кальцитонина. Тироксин (T_4) и трийодтиронин (T_3) синтезируются в апикальной части тиреоидного эпителия. Кальцитонин (тиреокальцитонин) вырабатывается паращитовидными железами, а также С-клетками щитовидной железы.

Биосинтез тиреоидных гормонов.

Гормоны щитовидной железы являются главными регуляторами гомеостаза человеческого организма. При их непосредственном участии происходят основные метаболические процессы в тканях и органах; осуществляется образование новых клеток и их структурная дифференциация, а также генетически запрограммированная гибель старых клеток (апоптоз). Другой не менее важной функцией тиреоидных гормонов в организме является поддержание постоянной температуры тела и производство энергии (так называемый калоригенный эффект). Гормоны щитовидной железы регулируют в организме потребление кислорода тканями, процессы окисления и выработки энергии, а также контролируют образование и нейтрализацию свободных радикалов. На протяжении всей жизни тиреотропные гормоны влияют на умственное, психическое и физическое развитие организма. Де-

фицит гормонов в раннем возрасте приводит к задержке роста, может стать причиной возникновения заболеваний костной ткани, а их дефицит при беременности – значительно увеличивает риск возникновения кретинизма будущего ребенка из-за недоразвития мозга во внутриутробный период. Гормоны щитовидной железы также ответственны за нормальное функционирование иммунитета – они стимулируют клетки иммунной системы, т.н. Т-клетки, с помощью которых организм борется с инфекцией[1].

Диагностика заболеваний щитовидной железы

Для выбора правильного лечения диагностика пациентов с **заболеваниями щитовидной железы** должна включать физикальные, инструментальные и лабораторные методы оценки ее морфологической структуры и функциональной активности.

Ультразвуковое исследование (УЗИ) щитовидной железы.

Современные методы оценки **структуры щитовидной железы** также включают ультразвуковую диагностику (УЗИ), компьютерную томографию (МРТ), термографию и сцинтиграфию. С помощью тонкоигольной аспирационной биопсии (ТАБ) происходит забор клеток щитовидной железы на анализ, с последующим их изучением.

Необходимо отметить что при всем многообразии методик лабораторного контроля состояния щитовидной железы, самыми быстрыми методами диагностики являются тесты по определению содержания свободных/ связанных форм гормонов T_3 и T_4 , антител к тиреоглобулину (АТ-ТГ) и к тиреоидной пероксидазе (АТ-ТПО), а также уровень тиреотропного гормона (ТТГ) в плазме крови. Кроме того, иногда проводится такой вид анализа, как определение экскреции йода с мочой. Это исследование позволяет установить – имеется ли связь заболевания щитовидной железы с йододефицитом.

Симптомы заболеваний щитовидной железы

Существует большое число различных заболеваний щитовидной железы. Почти все они могут быть разделены на три большие группы.

1. Заболевания, сопровождающиеся повышенным синтезом и/или секрецией гормонов щитовидной железы. При данных патологиях идет речь о *тиреотоксикозе*.

2. Заболевания, сопровождающиеся уменьшением синтеза гормонов щитовидной железы (T_3 , T_4) и/или понижением уровня их концентрации в крови. В таких случаях идет речь о *гипотиреозе*.

3. Заболевания щитовидной железы, протекающие без изменения функциональной активности, и для которых характерны только морфологические изменения структуры органа (образование *зоба*, образование *узлов*, *гиперплазия* и т.д.).

Гипотиреоз

Гипотиреоз (гипофункция) – состояние, которое характеризуется снижением уровня гормонов щитовидной железы, встречается у 19 из 1000 женщин, и у 1 из 1000 мужчин. Часто гипотиреоз не выявляется длительное время, т.к. симптомы заболевания развиваются очень медленно и при этом больные не жалуются на состояние здоровья. При хроническом недостатке тиреоидных гормонов в организме человека замедляются все метаболичес-

кие процессы, вследствие чего уменьшается образование энергии и тепла. Клиническими симптомами развития гипотиреоза являются:

- утомляемость;
- слабость;
- снижение работоспособности;
- ухудшение памяти;
- зябкость;
- отечность;
- быстрая прибавка в весе;
- сухость кожи;
- тусклость и ломкость волос.

У женщин гипотиреоз может вызывать нарушения менструального цикла, быть причиной ранней менопаузы. Одним из частых симптомов гипотиреоза является депрессия, по поводу которой больные направляются к психологу или психиатру.

Тиреотоксикоз

Тиреотоксикоз (гиперфункция) – клиническое состояние, характеризующееся стойким повышением уровня тиреоидных гормонов в крови, что приводит к ускорению всех метаболических процессов в организме. Классическими симптомами тиреотоксикоза являются:

- раздражительность и вспыльчивость;
- снижение массы тела (при повышенном аппетите);
- учащенное сердцебиение (иногда с нарушением ритма);
- нарушение сна;
- постоянная потливость;
- повышенная температура тела.

Достаточно распространенным симптомом у пациентов с заболеваниями щитовидной железы является зобификация (образование т.н. зоба) – увеличение органа больше допустимых значений (нормальный объем железы у мужчин – 9-25 мл, у женщин – 9-18 мл). В зависимости от того, увеличивается весь орган или только отдельная его часть, принято различать соответственно диффузный или узловой зоб.

Причины развития заболеваний щитовидной железы

Несомненно, важную роль в возникновении заболеваний щитовидной железы играют генетические факторы, которые определяют предрасположенность человека к тому или иному заболеванию. Но, кроме того, в развитии тиреоидных патологий бесспорна роль различных внешних стрессовых факторов:

- психоэмоциональные перегрузки;
- несбалансированное питание и как следствие – недостаток витаминов и/или микроэлементов (в т.ч. йододефицит);
- неблагоприятная экологическая и радиационная обстановка;
- инфекции;
- хронические заболевания;
- прием некоторых лекарственных препаратов и др.

Проще говоря, на организм человека постоянно действуют те или иные причины, заставляющие его щитовидную железу продуцировать повышенное или пониженное количество гормонов. Это приводит к тому, что данный орган эндокринной системы «изнашивается» и «угасает», становится не способным синтезировать оптимальное для нужд организма количество гормонов Т3 и Т4. В конечном итоге развиваются либо хронические функциональные нарушения щитовидной железы (гипо-, гипертиреоз), либо морфологические изменения ее структуры (образование зоба, образование узлов, гиперплазия и т.д.).

Существующие препараты и методы лечения заболеваний щитовидной железы

Гормональные нарушения в работе щитовидной железы, проявляющиеся в виде гипер- или гипотиреоза, обычно лечатся с помощью медикаментозных химиопрепаратов. В России стандартом лечения является применение препаратов гормонов щитовидной железы, в том числе такие медикаментозные средства как трийодтиронин, тироксин, а также их комбинации и комплексы с неорганическим йодом (йодтирокс, тиреотом, тиреокOMB). Эти лекарственные средства восполняют недостаток собственных гормонов щитовидной железы и применяются, как правило, пожизненно. Такой метод лечения щитовидной железы получил название заместительная гормонотерапия (ЗГТ). Главным его недостатком является подавление синтеза щитовидной железой собственных тиреоидных гормонов, в результате чего пациент попадает в зависимость от заместительной гормонотерапии и больше не может жить без таблеток. Из других побочных эффектов ЗГТ необходимо отметить возникновения аллергических реакций на синтетические гормоны, нарушение сердечного ритма, нервные расстройства и т.д. [2]

Проведение операции на щитовидной железе (резекция, тиреоидэктомия).

Вторым, классом препаратов, широко используемым для лечения заболеваний щитовидной железы, являются тиреостатики, то есть средства нарушающие процесс синтеза, выработки или выделения в кровь тиреоидных гормонов. К данной группе лекарственных средств относят производные тиамазола (тирозол, мерказолил), производные тиоурацила (пропицил), а также дийодтирозин. Однако, необходимо учитывать, что после такого лечения, тиреоидная ткань щитовидной железы атрофируется, функциональная активность органа существенно снижается и через некоторое время пациент вынужден перейти на заместительную гормонотерапию. Такой метод лечения как оперативное вмешательство (резекция, тиреоидэктомия) чаще всего используется при патологических изменениях структуры щитовидной железы. Обязательными показаниями для проведения операции являются злокачественные новообразования, а также затруднение глотания и дыхания.

Перспективные средства лечения заболеваний щитовидной железы

Кроме лекарственных химиопрепаратов в России существует целый ряд растительных средств, в основном в виде биодобавок, разрешенных к применению и использующихся при комплексном лечении заболеваний

щитовидной железы. Биодобавки этой группы можно классифицировать по составу как:

- только йодсодержащие (йод присутствует в неорганической или органической форме);
- йодсодержащие в комбинации с растительными компонентами;
- полностью растительные препараты.

Литература

1. Л.В.Рудницкий «Заболевания щитовидной железы» Издательство Питер 2015
2. Валдина Е.А. «Заболевания щитовидной железы» Издательство Питер 2006

Xülasə

Qalxanvari vəz

Qalxanvari vəz – maddələr mübadiləsinə cavabdeh vəzdir. Onun diaqnostikasına laborator və instrumental metodlar daxildir. Müalicə dərman və cərrah metodları ilə olunur.

Summary

Threatment

Thyroid is responsible organ for metabolism. Diagnosis of diseases includes instrumental methods and laboratory researches. Threatment is realized by medication and surgical methods.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə
və tibbi biliklərin əsasları kafedrasının
25.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.04.2017

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ
В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Ключевые слова: грамматические навыки, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция

Açar sözlər: qrammatik vərdişlər, kommunikativ kompetensiya, linqvistik kompetensiya

Keywords: grammar skills, communicative competence, linguistic competence

Как известно, одной из основных целей обучения иностранному языку в языковом вузе является формирование у студентов, изучающих язык как специальность, умения использовать имеющиеся у них лингвистические ресурсы и речевые возможности для достижения коммуникативных целей, а также решение тех или иных задач в процессе речевого общения на изучаемом иностранном языке. Формирование коммуникативной компетенции предполагает формирование у студентов грамматической, дискурсивной, социокультурной и стратегической компетенций. Взаимосвязь этих компонентов коммуникативной компетенции совершенно очевидна.

Вне сомнения, обучение аспектам языка и формирование речевых навыков должно иметь коммуникативную направленность и происходить в контексте формирования коммуникативной компетенции. Совершенно очевидно, что обучение грамматике также должно происходить в контексте формирования коммуникативной компетенции. Грамматика может быть определена как свод правил, которых придерживаются люди, использующие данный язык как естественное средство речевого общения [2].

При этом следует отметить, что носители языка в подавляющем большинстве случаев не могут излагать грамматические правила, однако они знают, какие предложения являются правильными с точки зрения грамматики, а какие таковыми не являются. Специалисты в области преподавания иностранных языков полагают, что в современных условиях обучения именно этот уровень знания должен стать целью, которую современный учитель английского языка ставит перед своими студентами [2].

Контекст, в котором происходит обучение должен стать определяющим фактором при обучении грамматике английского языка. Под контекстом понимаются непосредственные условия, в которых происходит обучение языку, целевые установки, возраст студентов, базовые знания системы языка, уровень сформированности навыков и умений. В случае построения системы обучения, в частности, гораздо более вероятным представляется достижение целей на каждом конкретном этапе обучения языку.

Обучение речевой коммуникации предполагает в качестве необходимого условия знание грамматики не только на системном, но и на нормативном уровне. При этом следует учесть тот факт, что усвоение грамматичес-

кой системы языка не может и не должно стать самоцелью. Даже абсолютно правильные в грамматическом отношении предложения могут не обеспечить акт речевой коммуникации, поскольку они очень часто не являются адекватными в коммуникативном плане.

В современных условиях, когда во главу угла ставится усвоение языка как средства коммуникации, обучение грамматике должно иметь коммуникативную направленность. Обучая грамматике, следует также обучать умению соотносить усвоенные грамматические знания с определенными социальными ситуациями, в которых изучаемый язык используется как средство речевого общения.

Одной из проблем, которые могут возникнуть в процессе изучения иностранного языка, является ограниченная грамматическая компетенция. Однако знание грамматической системы языка не может обеспечить умения говорить на иностранном языке в соответствии с нормами применения этой системы, согласно ситуациям и контекстам [1]. В соответствии с этой установкой, обучение иностранному языку следует строить таким образом, чтобы оно содействовало формированию у обучаемых умения соотносить лингвистические средства, в том числе и грамматические структуры с конкретной коммуникативной ситуацией.

Формирование адекватной иноязычноречевой компетенции предполагает формирование у студентов языкового вуза умения вербального и невербального общения, что предполагает в качестве одного из необходимых условий знание грамматической системы, а также в различных условиях речевой коммуникации.

Овладение речью на иностранном языке предполагает образование новой сложной системы динамических стереотипов, что, на методическом уровне, выражается в необходимости формирования у изучающих язык студентов прочных и лабильных навыков и умений.

Основываясь на положениях, в соответствии с которыми язык формируется в процессе речевого общения на изучаемом языке, Н.И.Жинкин формирует тезис о том, что система изучаемого иностранного языка обладает своими собственными механизмами порождения не только грамматически правильной, но и осмысленной речи. Ученый обосновывает это следующим образом: механизм интеллекта и механизм речи действуют во взаимосвязи. Основываясь на концепции в соответствии с которой механизм речи функционирует у нормального человека, на взаимодействующих, но не тождественных системах - интеллекта и языка, формируются психологически и лингвистически обоснованные положения о речемыслительной деятельности человека, имеют самую непосредственную связь с методикой преподавания языка, так как позволяют строить систему обучения иностранным языкам с учетом необходимости неуклонного развития, наряду с речемыслительной активности студентов [3].

Следует отметить, что одним из факторов, в весьма значительной степени осложняющих процесс обучения грамматике иностранного языка, является интерферирующее влияние родного языка на вновь усваиваемый иностранный язык. Отрицательное влияние родного языка может проявлять-

ся на уровне использования грамматических единиц в том или ином коммуникативном контексте. Одной из основных причин совершения грамматических ошибок являются весьма значительные различия в грамматических системах двух языков английского и азербайджанского. Как известно, английский и азербайджанский языки разносистемны и разноструктурны. В подобном контексте в лингвистическом плане задачи состоит в сопоставительном анализе двух конфронтующих языков на системном и нормативном уровне с тем, чтобы в максимально возможной степени предотвратить потенциальные случаи «калькирования», т.е. переноса норм функционирования родного (азербайджанского) языка на вновь изучаемый (английский) язык. В психологическом аспекте задача состоит в исследовании грамматических механизмов, позволяющих человеку, использующему иностранный язык в самых различных целях правильно и адекватно воспринимать и порождать речевые произведения, принадлежащие различным лингвистическим системам [3].

Психологи трактуют интерференцию как появление препятствий в результате переноса навыков и умений из одного вида деятельности в другой. Относительно речевой деятельности, в частности на уровне изучения лингвистической системы иностранного языка, интерференцию определяют как процесс, замедляющий и тормозящий усвоение, в частности, грамматической системы нового языка, являющийся результатом переноса грамматических навыков из одного из сопоставляемых языков в другой [3]. В связи с этим, следует подчеркнуть, что может быть как отрицательным, так и отрицательным. Отрицательный перенос понимают как «интерференцию», а положительный результат переноса определяют термином «перенос». В отличие от психологов, трактующих интерференцию как процесс, в значительной степени тормозящий усвоение нового языка на системном и нормативном уровнях, методисты и лингвисты рассматривают интерференцию как результат этого процесса, проявляющийся в нарушении норм изучаемого языка изучаемого языка под отрицательным влиянием родного языка обучаемых. В ситуации обучения грамматике английского языка студентов-азербайджанцев различают межъязыковую интерференцию, имеющую причиной отождествление всех свойств контактирующих языков на системном и нормативном уровнях. В случаях возникновения интерференции перенос происходит внутри самого изучаемого языка. Основной причиной возникновения внутриязыковой интерференции является наличие в языке внутриязыковых оппозиций и различная степень сформированности у обучаемых навыков использования соответствующих лингвистических, в нашем случае, грамматических единиц иностранного языка.

Следует отметить, что студенты-азербайджанцы совершают грамматические ошибки как под влиянием межъязыковой, так и внутриязыковой интерференции. Учитывая то, что ошибки грамматического характера совершаются как студентами начального этапа, так и студентами продвинутого этапа, где увеличиваются творческие возможности использования ранее усвоенного грамматического материала в процессе неподготовленной речевой коммуникации на изучаемом иностранном языке, работа по преодолению

нию грамматической интерференции должна проводиться как на начальном этапе обучения английскому языку как специальности, где формируются лингвистические основы нормативного владения грамматическими умениями, так и целенаправленно должна быть продолжена на более поздних этапах обучения английскому языку в языковом вузе, где основная задача заключается в формировании у студентов грамматической компетенции в контексте формирования коммуникативной компетенции.

Работа по обучению грамматике английского языка студентов-азербайджанцев языкового вуза должна иметь системный, поэтапный характер, и должна строиться с учетом степени сложности отобранного для усвоения грамматического материала. Если на начальном этапе обучения основное внимание должно быть сконцентрировано на правильности использования грамматических единиц в процессе речи. Здесь приоритетным является грамматический материал, который является потенциальным источником интерференции на межъязыковом и внутриязыковом уровне. На продвинутом этапе обучения в языковом вузе приоритетной целью должно стать формирование, развитие и совершенствование навыков и умений использования ранее усвоенных грамматических единиц являющихся потенциальным источником интерференции в процессе речевой коммуникации на изучаемом языке. Здесь основное внимание должно быть сосредоточено на содержании речи, беглости и плавности, а не на ее оформлении в лингвистическом плане.

Суммируя вышесказанное следует сказать, что на продвинутом этапе языкового вуза основное внимание должно быть сконцентрировано на нормах функционирования грамматических единиц в процессе творческого речевого общения на английском языке. Без формирования умения адекватно использовать грамматических единиц с непременным учетом норм речевого поведения носителей языка в среде, где данный язык является естественным средством коммуникации, не представляется возможным формирование у студентов языкового вуза способности правильно и адекватно использовать грамматические единицы изучаемого языка для достижения коммуникативных целей в процессе творческого речевого общения.

Литература

1. Гак В.Г. К проблеме соотношения между структурой высказывания и структурой ситуации// Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком- М., 1969- С 67-80
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001
3. Жинкин Н.И. Механизмы речи. М., 1958

Xülasə

İngilis dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində qrammatikanın tədrisinin bəzi xüsusiyyətləri

Məqalədə ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması problemi araşdırılır. Qrammatikanın tədrisi zamanı tələbələrə onların ehtiyac və tələbatlarına uyğun olan, mənimsənilmiş hər bir qrammatik vahidin real kommunikasiya kontekstində istifadə edilməsini təmin etmək imkanları verilməlidir.

Summary

Some Peculiarities of Teaching Grammar in the Context of Developing Communicative Competence in English

The article deals with the problem of teaching adequate grammar skills to students learning English for professional purposes. Students should be offered opportunities to study grammar in the way that best suits their needs and provides the opportunity to enable them to use each grammar point in context of real communication correctly and adequately.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.05.2017

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Ключевые слова: диалогическая речь, коммуникация, говорение, навыки устной речи

Açar sözlər: dialoji nitq, kommunikasiya, danışiq, şifahi nitq vərdişləri

Keywords: dialogic speech, communication, speaking, oral speech skills

Как известно, основной целью обучения иностранному языку в школе и вузе является обучение умению говорить на изучаемом языке, используя его в качестве средства для речевой коммуникации. Это предполагает формирование у обучаемых уровня владения иностранным языком, когда говорящий может без подготовки во времени и без прямых побуждений к говорению использовать усвоенный ранее лингвистический материал в новых ситуациях речевого общения [2].

Обучение иноязычной речи предполагает формирование у учащихся умения свободно выражать свои мысли средствами изучаемого языка в пределах той или предусмотренной программой тематики.

Одним из условий, содействующих формированию навыков устной речи на изучаемом иностранном языке является создание коммуникативных ситуаций, способных стимулировать речевые высказывания и всемерно способствующих правильному и адекватному использованию лингвистических единиц - лексических единиц, грамматических и интонационных структур - в новых ситуациях речевого общения. Обучение устной речи предполагает формирование умения говорить экспромтно в условиях, приближенных к естественным, используя ранее усвоенные лингвистические единицы в коммуникативных ситуациях, в которых они ранее не использовались.

Устная речь существует в двух формах – монологической и диалогической. Обучение диалогической речи на изучаемом иностранном языке является одной из сложных и актуальных проблем методики преподавания иностранных языков. Обучение диалогической речи на английском языке на базе аналогов реальных ситуаций коммуникаций и соответствующих речевое общение в этих ситуациях, способствует формированию у них умения правильно и адекватно использовать слова, грамматические единицы и интонационные структуры для выражения своих мыслей и адекватного восприятия мыслей и идей собеседника. Ситуативность рассматривается в качестве одной из важнейших особенностей диалогической речи [1].

Следует отметить, что обучению диалогической речи на изучаемом иностранном языке в средней школе не уделяется достаточно внимания. Достаточно традиционным является подход к обучению иностранному языку, когда приоритетным является обучение монологической речи. Однако, в соответствии с основными положениями коммуникативного подхода, в ос-

нове которого лежит принцип коммуникативности, приоритетной целью является обучение умению общаться на изучаемом языке. В старших классах средней школы учащиеся должны овладеть умением общаться в диалогической форме для обмена информацией, мыслями и эмоциями, правильно, творчески и адекватно используя накопленный лингвистический потенциал и имеющиеся у них речевые возможности. Важным фактором, содействующим формированию у учащихся старших классов навыков диалогической речи на изучаемом иностранном языке, является благоприятных условий, стимулирующих обучаемых к общению в диалогической форме. Специалисты в области методики преподавания иностранных языков утверждают, что необходимо вызвать у студентов, изучающих язык, потребность в речевом общении на английском языке, и всемирно содействовать тому, чтобы эта потребность стала фактором порождения диалогической речи на языке специальности. В связи с этим возникает настоятельная необходимость в создании стимулов для использования усвоенных лингвистических единиц в диалогической речи на изучаемом языке. Подобным стимулом в условиях отсутствия языковой среды может стать коммуникативная ситуация, понимаемая как обстоятельства реальной действительности, способные провоцировать речевую реакцию на изучаемом языке. Вне коммуникативной ситуации - обстоятельств, в которых совершается речевая коммуникация – невозможно речевое общение в диалогической форме, которое для своей реализации нуждается в наличии потребности и ситуации ее удовлетворения. Основная для возникновения «установки» - склонности и готовности к совершению какой-либо деятельности, которая в условиях той или иной коммуникативной ситуации принимает определенный, конкретный характер, может стать только совместное и согласованное воздействие ситуации и потребности [3].

Ситуация является одним из основных путей решения проблемы обучения диалогической речи на английском языке в условиях отсутствия естественной языковой среды. Исследуя проблему обучения диалогической речи на иностранном языке в старших классах средней школы следует подчеркнуть, что различие между монологической и диалогической речью прежде всего заключается в том, что монолог не рассчитан на словесную реакцию участника коммуникации, в то время как диалог предполагает непосредственную речевую реакцию в процессе речевого общения [1]. При этом следует непременно подчеркнуть, что само по себе, по своей природе речевое общение диалогично. Термины «диалогическая речь» и «диалог» обладают специфическим значением, каждый из которых является отражением лежащего в основе каждого из них понятия. Если «диалогическая речь» трактуется как процесс общения, «диалог» понимается как продукт процесса общения. К числу отличительных признаков диалогической речи следует отнести ее двусторонний характер, что предполагает попеременное включение двух видов речевой деятельности. Характерными признаками диалогической речи также являются ее ситуативность, неподготовленность, а также включение, наряду с лингвистическими паралингвистического и экстралингвистического кода.

Также следует отметить, что процесс обучения диалогической речи на изучаемом иностранном языке учащихся средней школы необходимо планировать и строить с учетом возрастных, интеллектуальных, а также индивидуальных особенностей обучаемых. Также следует учитывать уровень их лингвистических знаний, а также уровень сформированности у них речевых навыков и умений.

Диалогическая речь на любом языке характеризуется рядом особенностей, включая лингвистические особенности, которые, в общих чертах можно охарактеризовать следующим образом: наличием двух, в принципе противоположных тенденций - тенденции к экономии лингвистических средств, что является следствием непосредственного характера речевой коммуникации и ситуативности, а также тенденции к использованию лингвистических средств на избыточном уровне, что обычно происходит вследствие спонтанности.

Обучение диалогической речи на английском языке учащихся старших классов должно иметь целенаправленный характер и происходить поэтапно, от простого к сложному, от легкого к трудному. Целесообразно обучение диалогической речи на базе аутентичных диалогов, являющиеся своего рода моделями диалогического общения носителей языка и людей, естественно говорящих на данном языке. Отбор диалогов, используемых в процессе обучения английскому языку как иностранному учащихся старших классов средней школы, следует проводить с учетом различных видов их функциональной взаимосвязи [5]. Основными стимулами, побуждающими обучаемых к речевому общению в диалогической форме, является:

1. Сообщение информации, требующее ответной речевой реакции со стороны собеседника-дополнения, уточнения, согласия, несогласия, оценки, выражения, эмоций, побуждения к тем или иным действиям
2. Запрос информации, требующий ответной речевой реакции собеседника в виде сообщения информации или отказа ее представить; побуждение к тем или иным действиям; выражение эмоций-радости, сожаления и т.д.
3. Побуждение (просьба, совет, предложение и т.д.), требующее речевой реакции в виде сообщения информации, запроса дополнительной информации.

Наибольшую коммуникативную значимость, и, соответственно, и наибольшее распространение имеет тип функциональной взаимосвязи, непосредственно связанный с запросом информации.

Следует отметить, что обучение навыком диалогического общения следует начинать на начальном этапе обучения - в младших классах, где предполагается формирование навыков на изучаемом иностранном языке на самом элементарном уровне, с тем, чтобы на последующих этапах обучения английскому языку в средней школе стало возможным развитие и совершенствование соответствующих навыков на более высоком уровне, в соответствии с этапом обучения. Вполне естественно предположить, что старших классах процесс обучения диалогической речи на изучаемом иностранном языке должен носить совершенно иной характер, обусловленный целевыми установками продвинутого этапа обучения средней школы, увеличением

лингвистического потенциала и речевых возможностей обучаемых, а также ростом речевого творчества, увеличения неподготовленной речи. Диалогическое речевое общение в старших классах должно происходить в обстановке, благоприятствующей правильному использованию ранее усвоенных лингвистических единиц и речевых моделей в процессе решения речемыслительных задач, для достижения коммуникативных целей.

Литература

1. Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.,1969, с150-156
2. Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. – Владимир, 1974-42-176 с.
3. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки.- Тбилиси: Изд-во А.Н. Груз. ССР, 1961-210с.
4. Шатилов С.Ф. Некоторые основные проблемы обучения лексической стороне устной речи на иностранном языке.// Обучение лексическому аспекту устной речи на иностранном языке в школе и вузе – Л, 1972.-с. 1-11

Xülasə

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində dialoji nitqin tədrisiinin bəzi xüsusiyyətləri

Məqalədə orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində dialoji nitqin tədrisi problemi araşdırılır. Şagirdlərə tədris edilən xarici dildə dialoji nitq vərdişlərinin aşılmasının səmərəli yollarından bəzi şagirdlərin danışmaq fəaliyyətini təmin edən kommunikativ situasiyaların yaradılmasıdır. Yuxarı sinif şagirdlərində dialoji nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi onların yaş və fərdi xüsusiyyətləri, və eləcə də onların baza linqvistik bilikləri və vərdişlərin inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Summary

Some Peculiarities of Teaching Dialogic Speech in English to Higher senior students

The article deals with the problem of teaching dialogic speech skills in the target language to higher school senior students. The best way of teaching adequate dialogic skills in the target language is to create communicative situations, stimulating students' verbal activity. The process of developing senior students' dialogic speech skills should be based on taking into account their age & individual characteristics as well as their basic linguistic knowledge & skills.

*Rəyçi: ped.f.d.,dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.05.2017

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Ключевые слова: интерференция; многозначность; обучение лексике; проблемы и трудности

Açar sözlər: interferensiya; çoxmənalılıq; ləksikanın tədrisi; problem və çətinliklər

Keywords: interference; polysemy; teaching vocabulary; problems & difficulties

Обучение лексике английского языка студентов языкового вуза является одной из чрезвычайно важных и достаточно сложных проблем современной методики преподавания иностранных языков. Несмотря на то, что данная проблема неоднократно становилась предметом обсуждения в научно-методической литературе, многие ее аспекты все еще остаются недостаточно исследованными.

Как известно, основная трудность при использовании лексики изучаемого иностранного языка состоит в том, что между лексическими системами изучаемого иностранного, в нашем случае английского языка и родным языком обучаемых, каковым в нашем случае является азербайджанский язык, существуют значительные различия. Также существуют весьма значительные различия на уровне нормативного использования лексических единиц английского языка в процессе речевой коммуникации [1]. Несовпадение лексико-семантических структур слов в английском и азербайджанском языках, а также несоответствие норм использования слов-эквивалентов в родном и изучаемом языках в процессе речевой коммуникации является причиной многочисленных ошибок, совершаемых студентами. При этом следует отметить, что, как студенты начального этапа обучения в языковом вузе, так и студенты-старшекурсники совершают довольно значительное количество ошибок в процессе использования лексических единиц в самых различных коммуникативных контекстах.

При кажущейся парадоксальности, подобное положение в действительности вовсе не является парадоксальным. Ученые-методисты утверждают, что по мере увеличения лексического потенциала и речевых возможностей, с ростом речевого творчества, увеличивается количество лексических ошибок, совершаемых под влиянием более сильного родного языка обучаемых на вновь изучаемый иностранный язык [3].

В случае, когда речь идет о разносистемных языках, каковыми являются английский и азербайджанский языки, весьма вероятно возникновение трудностей и проблем вследствие интерферирующего влияния родного языка студентов. Для того, чтобы стало возможным преодоление и предотвращение ошибок, совершаемых под влиянием родного языка, необходимо рассмотреть характер и причины их совершения. Следует отметить, что подавляющее большинство ошибок, допускаемых студентами языкового

вуза, имеют причиной отождествление ими семантических структур корреспондирующих лексических единиц родного и изучаемого языка.

Семантическая структура слова понимается как «структурное множество возможных для слова лексических значений, вариантов и оттенков с их эмоциональной и стилистической окраской, проявляющихся в разных формах и контекстах употребления, т.е. находящихся в отношениях дополнительной дистрибуции» [2].

Предполагается, что для того, чтобы студент, изучающий английский язык как специальность, усвоил особенности, отличающие лексико-семантические системы конфронтующих языков, каковыми в нашем случае являются принадлежащий германской подгруппе германской группы индоевропейской семьи языков английский язык и азербайджанский язык, который входит в огузско-сельджукскую подгруппу западной ветви (огузской группы) тюркской семьи языков, необходимо, что он имел представление о смысловой структуре слова. Как было отмечено выше, основным источником лексических ошибок и объективной трудностью в овладении лексикой изучаемого языка на системном и нормативном уровне, являются весьма значительные различия и особенности, которые отличают одну лингвистическую систему от другой. В случае, когда речь идет о языках, принадлежащих к различным языковым группам, весьма вероятным источником лексических ошибок и потенциальным источником интерференции являются несовпадения и характерные особенности, присущие только одному из сопоставляемых языков.

В качестве наиболее наглядной иллюстрации можно привести многозначный глагол «take». Следует отметить, что в некоторых словарях приводятся 24 значения, в некоторых других 20. Если учитывать сочетания «take + preposition», количество значений и сфера использования глагола «take» становится гораздо более обширной. Совершенно очевидно, что если изучающий язык студент не будет испытывать особых трудностей при использовании данного глагола в первых двух или трех значениях, которые являются основными, то все остальные его значения будут потенциальными источниками интерференции на межъязыковом уровне.

Так, если предложение

I always take my mobile phone with me, не будет вызывать особых трудностей, то следующие предложения могут в значительной степени стать источником их появления.

I take a size 12 in trousers.

These women take the jobs very seriously.

With an illness like this you just have to take every day as it comes.

We argue all the time – I really can't take it anymore.

You could be doing a much less interesting job, take it from me.

I take it you're not coming with us.

Whatever I say she'll take it the wrong way.

It was an interesting lecture but there was too much to take in.

I don't want to take on too much job.

Put some reason, I just didn't take to him.

Слова же, семантическая структура которых идентична в большинстве лексико-семантических вариантов со значениями корреспондирующих лексических единиц в родном языке, не вызывают столь значительных трудностей в процессе использования их в речевой коммуникации.

Мы присоединяемся к мнению исследователей, полагающих, что учет характерных особенностей, существующих в лексических системах родного языка студентов и изучаемого иностранного языков, позволяет в значительной степени преодолевать проблемы и трудности, возникающие в процессе обучения лексике и предотвращать ошибки, обусловленные интерферирующим влиянием родного языка.

Из вышесказанного следует, что подобный подход, позволяющий предотвратить, в значительной степени, интерферирующее влияние родного языка, должен быть положен в основу обучения лексике на языковых факультетах, и стать неотъемлемой частью обучения студентов-азербайджанцев английскому языку как специальности.

Литература

1. Little D, 1991. Learner Autonomy, Dublin: Authentic Language Learning Resources, p 15
2. Арнольд И. В. О контекстуальном значении и семантической структуре слова. - Уч. Записки ЛГПИ им. А. И. Герцена, г. 242, Л., 1965, с 28
3. Шатилов С. Ф. Некоторые основные проблемы обучения грамматическому аспекту устной иностранной речи в восьмилетней школе.- «Иностранные языки в школе», 1971, № 6

Xülasə

Azərbaycanlı tələbələrə ingilis dilinin leksikasının tədrisi zamanı interferensiya hallarının aradan qaldırılmasının bəzi yolları

Məqalə ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən azərbaycanlı tələbələrinə tədris edilən xarici dildə leksikanın tədrisinin daha səmərəli yollarının işlənilməsi məsələsinə həsr edilmişdir.

Tələbələrdə ləksik vərdişlərin formalaşdırılması və interferensiya hallarının aradan qaldırılması üçün tədris prosesi iki dildə mövcud olan eynilikləri və fərqlər nəzərə alınmalıdır.

Summary

Some Ways of Dealing with the Problem of in the Process of Teaching English Vocabulary to Azerbaijani Students

The article deals with the problem of working out ways of teaching vocabulary to Azerbaijani students, learning English for professional purposes.

To develop student's skills in using vocabulary, to eliminate interference, differences & similarities between the vocabulary systems in the two languages should be taken into account.

*Rəyçi: ped.e.d.,prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.05.2017

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ НЕПОДГОТОВЛЕННОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Ключевые слова: творческая речь, речевая коммуникация, лингвистическая единица

Açar sözlər: yaradıcı nitq, nitq ünsiyyəti, linqvistik vahid

Keywords: creative speech, verbal communication, linguistic unit

Одним из основных показателей неподготовленной творческой речи на изучаемом иностранном языке является импровизация, которая рассматривается в качестве одного из самых сложных процессов творческого использования приобретенного индивидуально-речевого опыта. Неподготовленную речь понимают как речевой спонтанный процесс, непосредственно связанный с актуализацией индивидуального иноязычно-речевого опыта в новых ситуациях речевой коммуникации. Одним из основных показателей подлинной речевой деятельности на функциональном уровне является ее творческий характер. Речь, которая создается каждый раз по-новому на базе индивидуально-речевого опыта с использованием лингвистических единиц и речевых структур, усвоенных ранее, может быть названной неподготовленной. Определяемая как продуктивный, творческий речевой процесс, неподготовленная речь в лингвистическом плане характеризуется наличием свободного соединения используемых лингвистических единиц и усвоенных ранее речевых моделей.

Неподготовленное творческое речевое общение возможно при условии высокой степени автоматизации всех стереотипных элементов иноязычно-речевой деятельности. Одной из основных задач функционирования неподготовленной творческого речевого общения на изучаемом иностранном языке является формирование прочных и лабильных лексических речевых навыков. Необходимым условием функционирования творческого, неподготовленного речевого общения на иностранном языке, являются творческие навыки, являющиеся, по своей структуре, единством «автоматизма и сознательности, устойчивости и изменчивости, фиксированности и лабильности» [3].

В ситуации, когда иностранный язык изучается в целях речевого общения, необходимо формирование механизмов, позволяющих использовать усвоенные ранее лексические единицы, грамматические и интонационные структуры в новых ситуациях речевого общения. Неподготовленное творческое речевое общение на изучаемом иностранном языке предполагает в качестве неперемного условия сформированность умения комбинировать по-новому ранее усвоенные лексические единицы. Комбинационная неподготовленность предполагает сформированность у людей, использующих иностранный язык в целях речевого общения, умения сочетать лексические единицы согласно правилам и нормам сочетаемости, существующим в изу-

чаемом языке. При этом следует отметить, что сочетаемость в родном и изучаемом языках не совпадает. По мнению ученых, национальная специфика языков полнее всего проявляется на уровне комбинаторики[3].

Возможность появления слов в сочетании друг с другом самым непосредственным образом с их понятийным содержанием. Особенность лексико-семантической сочетаемости английского языка по сравнению с азербайджанским определяется тем, что «громадное большинство слов-понятий любого языка неизмеримо со словами- понятиями всякого другого языка» [2]. Несовпадение семантических структур лексических единиц в родном и изучаемом языках служит объективной причиной и является потенциальным источником межъязыковой лексической интерференции, обуславливая, в подавляющих случаях, несвойственную иностранному языку сочетаемость слов [2]. Для того, чтобы стало комбинационно- неподготовленное речевое общение необходимо, изучая слова иностранного языка, изучать их типовую сочетаемость, чему, в частности, способствует усвоение лексико-семантической структуры слова изучаемого языка.

Говоря о формировании лексических речевых навыков у студентов языкового вуза, следует непременно затронуть вопрос о том, не противоречит ли подобный подход формированию у будущих специалистов в области иностранного, в нашем случае английского языка, умений творческого использования лингвистического и речевого материала в процессе комбинационно-неподготовленного речевого общения на изучаемом языке. Необходимо отметить, что студенты языкового вуза испытывают значительные затруднения при овладения навыками и умениями комбинационно-неподготовленного речевого общения на изучаемом языке, в значительной степени связано с тем, что, помимо знания лексико-семантической сочетаемости, комбинационная неподготовленность предполагает усвоения изучающими язык «грамматических схем» [1].

Решение проблемы формирования комбинационно-неподготовленной речи необходимо целенаправленное создание у обучаемых речевых грамматических автоматизмов, формирование которых непосредственно связана с обобщением связей, образуемых в процессе речевой практики на изучаемом иностранном языке [1]. Также проблема обучения неподготовленному речевому общению на изучаемом иностранном языке непосредственно связана с проблемой соотношения в процессе обучения подготовленной и неподготовленной речи. При этом следует отметить, что подготовленная и неподготовленная виды речи рассматриваются как два последовательно взаимосвязанных этапа в овладении комбинационно-неподготовленной иноязычной речью [3].

Существует точка зрения, согласно которой неподготовленная речь предшествует развитию подготовленной. Однако, данная точка зрения отнюдь не является бесспорной и опровергается многими методистами. Многие методисты полагают, что подготовленная и неподготовленная речь развивается параллельно. Некоторые из сторонников подобного подхода при этом считают, что в целях обучения адекватному комбинационно-неподготовленному речевому общению, целесообразно вести обучение подготовлен-

ной и неподготовленной речи параллельно при условии некоторого обязательного опережения неподготовленной речи [3].

Подавляющее большинство методистов полагают, что не только возможно, но и в силу ряда причин целесообразно трактовать соотношение подготовленной и неподготовленной речи в процессе обучения неподготовленному общению в плане взаимосвязи индивидуального иноязычно-речевого опыта и его продуктивно-творческого применения в процессе овладения языком как средством коммуникации [3].

Мы присоединяемся к мнению исследователей, которые полагают, что в целях формирования адекватного комбинационно-неподготовленного речевого учения с самого раннего этапа обучения иностранному языку обучаемые должны быть вовлечены в процесс речевого общения на самом элементарном уровне [4] при условии широкого использования лексических речевых упражнений, а также создания необходимых условий для систематической целенаправленной мобилизации обучаемых для участия в процессе творческого неподготовленного речевого общения.

Так, на начальном этапе обучения речевому общению предполагается выполнение действий по имитации моделей лингвистического и речевого поведения носителей языка, заимствованных из базового текста. На последующих этапах, с учетом наличия у обучаемых индивидуально-речевого опыта, представляется целесообразным формирование и развитие у студентов навыков и умений правильно, творчески и адекватно использовать имеющийся у них языковой и речевой потенциал для решения речемыслительных задач в процессе творческого комбинационно-неподготовленного речевого общения на изучаемом иностранном языке.

Литература

1. Жинкин Н.И. Механизмы речи. М., 1958
2. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., «Наука», 1968
3. Шатилов С.Ф. К вопросу о речевых умениях и навыках и путях их создания. «Программа и тезисы докладов IV межвузовской научно-методической конференции по актуальным вопросам преподавания иностранных языков». Л., 1966

Xülasə

İxtisası dil olan universitetlərdə tələbələrə ingilis dilində hazırlanmamış nitqin öyrədilməsinin bəzi xüsusiyyətləri

Məqalə ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə hazırlıqsız yaradıcı nitqin öyrədilməsi probleminə həsr edilmişdir. Çox vaxt ixtisas dili olan ali məktəblərdə təhsil tələbələr tədris edilən xarici dildən yaradıcı şəkildə istifadə edərək kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq bacarıqlarına malik deyillər.

Məqalədə ingilis dilində hazırlanmamış nitqin öyrədilməsi prosesində meydana çıxan bəzi problem və çətinliklər araşdırılır.

Summary

Some Peculiarities of Teaching Unprepared English Speech to Language University Students

The article deals with the problem of teaching unprepared creative speech to students' learning English for professional purposes.

Very often Language University Students cannot use the target language effectively & productively to attain communicative goals. Some difficulties & problems of teaching unprepared speech in English are investigated in the article

*Rəyçi: ped.e.d.,prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.05.2017

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ, ВОЗНИКАЮЩИХ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ИЗУЧАЕМОМ ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Ключевые слова: проблемы и трудности, иноязычноречевая компетенция; ситуация, в которой происходит обучение языку и его изучения

Açar sözlər: problem və çətinliklər, xarici dildə səriştəlilik; dilin tədrisi və mənimsənilməsinin baş verdiyi şərait

Keywords: problem & difficulties; competence in the target language; language teaching & learning context

Как известно, одним из основных условий подготовки высококвалифицированных специалистов в области преподавания иностранных языков является формирование у студентов языкового вуза самого высокого уровня иноязычноречевой компетенции иностранном языке. Проблема обучения речевой коммуникации на изучаемом иностранном языке и сегодня является одной из самых актуальных, в недостаточной степени изученных и все еще далеких от разрешения вопросов, несмотря на то, что данная проблема неоднократно затрагивалась разными исследователями.

Рассматривая проблему формирования речевой компетенции в языковом вузе следует отметить, что решение данной проблемы требует организацию системы обучения языку в целом, основываясь на принципах коммуникативности, интерактивности, а также принципа ориентации на интересы и потребности обучаемых, вне зависимости от контекста, в котором происходит, обучение иностранному языку и его усвоение [1]. Сегодня, наиболее приемлемым подходом к обучению языку как средству речевого общения, вне сомнения, является Коммуникативный подход, который в качестве основной цели предполагает концентрации внимания в процессе обучения иностранному языку не на лингвистических структурах, а на формировании, развитии и совершенствовании коммуникативных умений. Однако, в условиях языкового вуза основной задачей является формирование у студентов коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке. В качестве одного из необходимых условий обучения иностранному языку как специальности продвигается создания такой система формирования, развития и совершенствования навыков и умений говорения, аудирования, чтения и письма, которая базируется на принципе взаимозависимости языка и речевой коммуникации.

Коммуникативный подход предполагает возможность уделения внимания как функциональным, так и структурным аспектом изучаемого иностранного языка. Говоря о проблемах и трудностях, возникающих в процессе обучения английскому языку как специальности студентов-азербайджанцев, следует в первую очередь отметить, что студенты испытывают значительные трудности, когда им предъявляются задания, предполагающие ре-

шение тех или иных проблемных задач, используя свой лингвистический потенциал и имеющиеся у них речевые возможности, работал в парах или в группах. Следует в связи с этим подчеркнуть, что данные виды деятельности, где студенты должны демонстрировать умение высказывать аргументированную точку зрения, делиться мыслями и имеющейся у них информацией с собеседниками. В то же время они должны обладать умением слушать своих собеседников, адекватно воспринимая их речь, с уважением относясь к мыслям и позиции в отношении тех или иных вопросов, даже в тех случаях, когда они в значительной степени отличаются от их собственных. Адекватная речевая коммуникация предполагает в качестве одного из необходимых условий сформированность у участников процесса речевого общения приходиться к консенсусу, даже если позиция собеседников по тем или иным вопросам является для них абсолютно неприемлемой.

Одной из проблем, возникающих в процессе обучения иноязычноречевой компетенции, является проблема лингвистического оформления речевого высказывания. Студенты часто испытывают трудности в процессе наиболее значимого в смысловом отношении лингвистического материала и определении степени адекватности используемых лингвистических единиц коммуникативным задачам, которые студентам предстоит решать в процессе речевой коммуникации. Проблема активизации существующих, но неостребованных, находящихся на периферии коммуникативной деятельности студентов лингвистических знаний является достаточно актуальной [1, с.19]. Мы присоединяемся к мнению исследователей, которые, на наш взгляд, совершенно справедливо полагают, что языку следует обучать в процессе речевой коммуникации. Версия коммуникативного подхода, когда во главу угла ставится цель учиться использовать изучаемый язык на функциональном уровне, получила названия “ «слабый» версии Коммуникативного подхода [2]. «Сильная» версия Коммуникативного подхода выдвигает использование изучаемого иностранного языка в целях его изучения. На основании вышесказанного можно прийти к выводу о том, что, являясь версиями Коммуникативного подхода «сильная» («Learning to use») и «слабая» версии (“Using the target language, language to learn it”), в рамках одного подхода предполагают различные его трактовки.

В числе трудностей, возникающих в процессе формирования, следует непременно отметить усвоение правил и норм речевого общения на изучаемом иностранном языке. Если усвоение правил и норм, которые в значительной степени содействуют успешности процесса коммуникации, не входило в цели обучения иностранным языкам традиционными методами, то в случае использования Коммуникативного Метода усвоение поведенческих правил и норм, а также контекстуализация лингвистических единиц выдвигается в качестве одного из наиболее важных условий. Также следует отметить, что тренировка является не основным, а лишь побочным средством овладения языком как средством коммуникации. В рамках коммуникативного обучения поощряются попытки речевого общения на иностранном языке с самого начала его изучения, что создает определенные трудности в студенческой аудитории, где использование коммуникативных видов деятельности пред-

полагалось после длительного и порой достаточно утомительного процесса использования тренировочных упражнений [1].

В числе факторов, в определенной степени осложняющих процесс усвоения английского языка как средства речевой коммуникации, следует непременно упомянуть вопрос об использовании родного языка студентов в процессе обучения. Если при использовании пришедшего на смену грамматико-переводному методу, где практически все переводилось на родной язык обучаемых, прямого метода использование родного языка запрещалось, то в случае внедрения Коммуникативного подхода оно допускается в тех ситуациях, когда оно оправдало, т.е. действительно является необходимым. Коммуникативное обучение не отрицает возможность использования родного языка студентов в случае крайней необходимости, которое, в принципе является достаточно расплывчатым, и самым непосредственным образом взаимосвязано с контекстом, в котором происходит обучение иностранному языку и его изучение. В результате весьма вероятно появление тенденции к использованию родного языка в тех случаях, которые вовсе не являются исключительные. Во избежание случаев злоупотребления родным языком как студентами, так и преподавателями, необходимо четко обозначить те сферы, где, в данном контексте, использование родного языка допустимо. Подобная расстановка акцентов на контрастах позволит, в значительной степени, сделать процесс обучения иноязычноречевой компетенции студентов языкового вуза гораздо более продуктивным.

Одним из факторов, в значительной степени осложняющих процесс обучения адекватному иноязычноречевому общению, является фактор несоответствия социокультурного контекста, в котором иностранный, в нашем случае английский язык используется как средство естественного речевого общения, тому социокультурному контексту, в котором происходит обучение языку и его изучение. Обучение иностранному языку в языковом вузе должно непременно строиться с учетом данного фактора с тем, чтобы стало возможным избежать проблем, обусловленных различиями на уровне вербального и невербального поведенческого кода носителей разных культур.

В процессе обучения иноязычноречевой коммуникации в языковом вузе необходимо планировать и строить процесс формирования иноязычноречевой компетенции у студентов с учетом интересов и потребностей, стилей изучения языка, а также целей, в которых изучается данный язык. Вышеперечисленные факторы должны быть положены в основу создания обучающей системы, отбора учебных материалов, информационно-коммуникационных технологий, с помощью которых можно повысить уровень эффективности учебного процесса. Распределение ролей, а также определение того, каким должно быть поведение учителя и студентов в рамках использования Коммуникативного подхода в данном учебном контексте, а учетом данных показателей позволит, в значительной степени, избежать тех трудностей и проблем, которые снижают продуктивность обучения речевой коммуникации на языке специальности.

Говоря о проблемах и трудностях, возникающих в процессе обучения иноязычноречевой коммуникации следует отметить, что в условиях практи-

ческого отсутствия возможностей непосредственного речевого общения и личных контактов с носителями изучаемого языка и культуры возникают совершенно особая ситуация обучения языку, результатом чего может стать появление и сохранение тенденции, когда процесс изучения языка в действительности становится процессом приобретения знаний о языке, а не изучения самого языка как средства коммуникации [1, с.65]. В задачу учителя входит предотвращение подобной тенденции и преодоления в случае ее появления.

Суммируя вышесказанное следует сказать, что того, чтобы в максимально возможной степени предотвратить проблемы и трудности, снижающие эффективности процесса формирования у студентов языкового вуза, и преодолеть в случае их появления, процесс обучения языку как специальности в целом, и обучения речевой коммуникации, в частности должен строиться с учетом конкретной ситуации, в которой происходит обучение языку и его изучение.

Литература

1. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001, 314с.
2. Hotwatt A.P.K. 1984.A History of English Language Teaching. Oxford University Press-p.279

Xülasə

İxtisası dil olan ali məktəblərdə tələbələrdə tədris edilən xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin bəzi problemləri

Məqalədə ixtisas dili kimi öyrənilən xarici dildə kommunikativ səriştəliliyinin formalaşdırılması prosesində Azərbaycanlı tələbələrin rast gəldikləri problem və çətinliklərin aradan qaldırılması məsələsi araşdırılır.

İngilis dilində ünsiyyətin tədrisi prosesini səmərəliləşdirmək üçün dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisi və öyrənilməsi və eləcə də tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın aşılması mövcud təlim kontekstinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir.

Summary

Some Problems of Developing Language University Students' Communicative Skills in the Target Language

The article investigates the problem of dealing with problems & mistakes occurring in the process of teaching communication in the target language to Azerbaijani language students to communicate effectively & adequately in the target language the process of teaching communicates should be adapted to the existing language teaching & learning context.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
23.05.2017-ci il tarixli iclasının
18 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.05.2017

BÖYÜK BRİTANİYADA NƏQLİYYATIN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Böyük Britaniya, nəqliyyatın vəziyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri

Keywords: England, state of transportation, development characteristics

Ключевые слова: Англия, наличие транспорта, свойства развития

Ölkədə 336.076 km quru yol var. Bunun 2.353 km-i şosedir [3]. Ümumi dəmiryolunun uzunluğu isə 18.200 km-dir. Hava nəqliyyatı dövlətə aid iki hava yolu şirkəti ilə təmin edilir. Ayrıca özəl hava yolu şirkətləri də vardır. Ada ölkəsi olan Böyük Britaniyada dəniz nəqliyyatı inkişaf etmişdir. Eyni zamanda axar suların 4000 km-lik bir hissəsi nəqliyyat üçün əlverişlidir. Dəniz ticarət flotuna görə dünyada üçüncü yerdə qərarlaşır. Böyük Britaniya dünyadakı ümumi gəmi sayının 10%-ə malikdir [4].

İngiltərədə səfərlər təyyarə, avtomobil, qatar və ya gəmi ilə həyata keçirilir. Ən sürətli nəqliyyat vasitəsi isə təyyarədir. Londonun 3 beynəlxalq aeroportu vardır: ən böyüyü Heathrow aeroportudur, ikinci yerdə Gatwick aeroportu və üçüncü yerdə isə nizamnamə uçuşlarını həyata keçirən Luton aeroportu durur. London dünyanın ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biridir və ildə 30 milyondan çox adama ev sahibliyi etdiyi üçün birdən çox aeroportun olması mütləq olmuşdur [5].

Bu səbəblə də Londonda bir deyil, tam altı aeroport var. Yeddinci aeroportun yaradılması və ya dünyanın ən böyük hava limanlarının biri olan Heathrow-u daha da böyütmək istiqamətində isə müzakirələr hələ də davam edir [7].

London aeroportlarında hər il milyonlarla insan səfər edir. Dünya Aeroportlar Assosiasiyasının məlumatlarına görə, London Heathrow aeroportundan il ərzində istifadə edən insanların sayı 3,3% artaraq 72,4 milyon olmuşdur [1].

Londonda yerləşən aeroportlar funksiyalarına görə bir neçə qrupa bölünmüşdür. Heathrow, Gatwick, Stansted, Luton və City aeroportları böyük hava limanı kateqoriyasında yer alarkən, Heathrow aeroportundan daha çox mühüm firmalar istifadə edir. Gatwick, Heathrowun yetərli olmaması səbəbi ilə istifadə olunan ikinci aeroportdur. Stansted hava limanı başda Ryan Air olmaqla, aşağı büdcəli təyyarə firmaları tərəfindən istifadə edilir. Luton şəhərə ən uzaq aeroportdur və buraya ümumiyyətlə ən ucuz şirkət təyyələri enir. City isə daxili rellərdə istifadə edilir.

Heathrow aeroportu beynəlxalq sərnişindaşımaya görə dünyada birinci, ümumi sərnişindaşımaya görə isə üçüncü sırada duran aeroportdur. 5 terminalı olan London Heathrow aeroportu, ildə təxminən 70 milyon sərnişin daşıyır.

1929-cu ildəki açılışından bəri Heathrow aeroportuna cəmi 10,5 milyard dollar xərclənib. Qarşıdakı 10 ildə isə yenidənqurma işləri üçün 1,6 milyard dollar xərclənəcəyi gözlənilir. Hava limanının illik gəliri isə 16 milyard dollardır.

2013-cü ildə ən çox istifadə olunan aeroportlar aşağıdakılardır:

- 1.London Heathrow
- 2.London Gatwick
- 3.Mançester
- 4.London Stansted
- 5.Edinburq
- 6.London Luton
- 7.Birminghem
- 8.Glasqo
- 9.Bristol
- 10.Nyukasl [6]

Qatar

İngiltərə 18.100 km uzunluğundakı dəmiryolu xətti ilə Avropanın ən uzun dəmiryolu xətlərindən birinə malikdir. İlk ticarət məqsədli sənişin və yük daşımaları İngiltərədə Stockton and Railway şirkətinin liderliyində başlamışdır. İngiltərə, bir zamanlar saatda 203 km sürətlə hərəkət edə bilən qatarları təqdim edərək dünyaya rekordu qırmışdır, ancaq bu rekord daha sonra rəqib ölkələr tərəfindən dəfələrlə təzələnmişdir.

5 yaşından kiçik uşaqlar dəmiryollarında pulsuz səyahət etmə haqqına sahibdirlər. 5-15 yaşları arası şəxslər isə yarım bilet ödənişi ödəyirlər. Sənişinlərin itləri isə maksimum 4 sterlinq olmaqla yarım bilet pulu ödəməlidirlər. Ancaq görmə qüsurlu şəxslərin bələdçi itləri pulsuz səyahət edir.

Qatarlarda qaçaq səfər edənlərə tez-tez rast gəlinir və bu da dəmiryolu şirkətlərinin illik 50 milyon sterlinqlik gəlirdən məhrum qalmalarına səbəb olmaqdadır.

Londonda 4 müxtəlif quru nəqliyyat vasitəsindən istifadə etmə imkanı vardır: avtobus, qatar, taksi və metro. Tipik London avtobusları qırmızı və ikigöyər-təlidir. İlk dəfə Londonda avtobus 1829-cu ildə Paddington və The City arasında istifadəyə verilmişdir. O, 40 nəfərlik sənişin daşıma qabiliyyətinə malik avtobus idi və gediş haqqı 6 km yol üçün 1 şilling olmuşdur [4].

Digər nəqliyyat vasitəsi isə qatarlar olmuşdur. Dünyanın ilk metro xətti Baker St. və The City arasında açılmışdır. London metrosu The Tube adlanır və dərin tunel dairəvi formadadır. London metrosu, dünyanın ən qədim metrosudur. 1863-ci ildə Metropolitan Railway adıyla açılmışdır. London metrosunun qurulma məqsədi o zamanlar at arabalarından ibarət nəqliyyatın sıxlığını azaldılması idi.

Su nəqliyyatı

Böyük Britaniyada sənaye inqilabı ilə əlaqədar kömürü daha tez və kifayət qədər böyük həcmdə daşımaq istəyi su nəqliyyatına ehtiyacı artırdı. Bu isə su nəqliyyatının inkişafına təkan verdi. Bridgewater hersoqu öz ərazisində hasil edilən geniş həcmli kömürü Norsley və Lankaşirdən Mançesterə qədər 7 mil uzaqlığa daşımaq üçün The Bridgewater kanalını inşa etməyi tapşırırdı. Kanalın mühəndisi Ceyms Brindli su nəqliyyat yoluna dizayn verərək The İrwell çayı boyunca inşa edildi. Bu kanalın açılışı çox uğurlu oldu və Mançestrədə kömürün qiyməti yarıba-yarı ucuzlaşdı. Bununla da, fabrik və mədən sahibləri su nəqliyyatının dəyərini analiz edərək böyük kanal erasını başlatmış oldular. 1760-1840-cı illər aralığında 4000 mil kanal inşa edildi. Bu kanallar yeni sənaye sahələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki kanallarda pambıq, dəmir və dulusçuluq fabrikləri tikmək üçün lazım olan materialları daşıyırdı.

2003-cü ildən isə 85% nəqliyyatdan istifadə maşın və ya taksi, 6% dəmiryol, digər 6% isə avtobus ilə həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı ildə 1 milyon sərnişin dəmiryolundan, 4,5 milyon sərnişin avtobusdan, 21 milyon sərnişin isə daxili hava yolundan istifadə etmişdir. Birləşmiş Krallıqda 471 aeroport və uçuş sahəsi vardır, bunlardan 334-ü döşənmişdir. 11 vertalyot vağzal mövcuddur. BAA Birləşmiş Krallığın ən geniş aeroport operatoru hesab olunur..

İngiltərə hüdudlarından kənarında isə Kardif aeroportu, Edinburq aeroportu, Belfast Beynəlxalq aeroportu, aktiv şəkildə istifadə olunan digər Uels, Şotlandiya və Şimali İrlandiya aeroportları fəaliyyət göstərir. Birləşmiş Krallıqda ən geniş hava yolları Britiş hava yollarıdır. Digərləri isə easyJet, Monarch hava yolları, Flybe, Thomson hava yolları və Virgin Atlantikdir.

Ədəbiyyat

Rus dilində

1. Лойберг М.П., "История экономики", М.2006
2. Неровня Т.Н., "История экономики в вопросах и ответах учебно-методическое пособие", М.2007
3. Н.Б.Алисов и Б.С.Хорев, "Экономическая и социальная география мира", М.2003
4. С.Б.Лаврова и Н.Б.Каледина, "Экономическая социальная и политическая география мира", М.2003
5. В.К.Ломакин, "Британия в мировой экономики", М.2012

Türk diində

6. Tümertekin E., Özgüç N., "Ekonomik Coğrafiya (küreselleşme ve Kalkınma)", Çantay Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
7. Atalay İ. "Beşeri ve Ekonomik Coğrafiya", İnkılap Kitabevi Yayınları, Ankara 2003

Summary

Transport status and development characteristics in the UK

In 1952, the United Kingdom expanded by using passenger cars, decreased by using the road, and the railway was slowed as a result of weak development. From 2007 onwards, 85% of a passenger's domestic travel is realized by means of private cars and taxis. Expeditions are realized by airplane, car, train or ship. The fastest means of transportation is aircraft.

Резюме

Великобритания перевозки ситуация и развитие функций

В 1952 году Соединенное Королевство расширилось за счет использования легковых автомобилей, уменьшилось за счет использования на дороге, и железная дорога была замедлилась из-за слабого развития. Начиная с 2007 года 85% внутренних пассажирских перевозок пассажиров осуществляется с помощью частных автомобилей и такси. Экспедиции осуществляются самолетом, автомобилем, поездом или судном. Самым быстрым средством передвижения является самолет.

*Rəyçi: i.f.d., dos. Ş.Abdullayeva
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.05.2017

Kamal Kərimov

ADU

E-mail:kamalbkarimov@gmail.com

ANNAPOLİS KONFRANSININ İSRAİL-FƏLƏSTİN MÜNAQİŞƏSİNİN SÜLH YOLU İLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: ABŞ, İsrail, Fələstin, BMT, Annapolis, münaqişə

Keywords: USA, İsrail, Palestine, UN, Annapolis, conflict

Ключевые слова: США, Израил, Палестина, ООН, Аннаполис, конфликт

Annapolis konfransı 2007-ci il noyabr ayının 27-də ABŞ-ın Merilend ştatında Dənizçilik Akademiyasında baş tutdu. Konfrans İsrail Fələstin arasında sülh prosesini canlandırmaq və sülh üçün “Yol Xəritəsi”ni tətbiq etməyi hədəfləyirdi. ABŞ tərəfindən təşkil və ev sahibliyi edilmiş konfrans çox geniş tərkibli idi. Fələstin prezidenti Mahmud Abbas, İsrail baş naziri Ehud Olmert, ABŞ prezidenti Corc Buş, Çin, Rusiya, Ərəb Liqası, Avropa Birliyi və BMT nümayəndələri də daxil olmaqla 40-dan çox dəvətli iştirak edirdi. Konfransın məqsədi sülh prosesini canlandırmaq, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək, bütün məsələləri əhatə edəcək yekun status anlaşması üçün danışıqları yenidən başlatmaq və “Yol Xəritəsi” vasitəsilə Fələstin dövlətinin qurulmasına nail olmaq idi [1].

Konfransın təşəbbüskarı ABŞ-ın, konfransın səbəbkarları İsrail və Fələstinin ayrılıqda bu konfransdan gözləntiləri və məqsədləri var idi. ABŞ-ın əsas məqsədi özünü bu münaqişənin həllində ən maraqlı tərəflərdən biri kimi göstərmək və xüsusilə də 2001-ci ildən sonra Ərəb dünyasında azalmaqla olan nüfuzunu yüksəltmək idi. Elə buna görə də konfransa qədər ABŞ dövlət katibi Kondoliza Rays 7 dəfə Yaxın Şərqi səfər etdi. ABŞ üçün bir digər məqsəd özünün İran ilə apardığı nüvə danışıqlarında Ərəb dünyasının dəstəyini qazanmaq idi [6]. Konfransa qədər rəsmi açıqlama vermək yerinə, Olmet Administrasiyası Annapolis konfransını, ondan sonra baş tutacaq danışıqlar üçün başlanğıc nöqtəsi olaraq görürdü. Olmert, öz növbəsində Annapolis konfransında İsrailin öz təhlükəsizliyindən güzəştə getmədən iki dövlət həllinə nail olmaq üçün potensial uğur olduğunu qeyd edirdi. İsrail ümid edirdi ki, beynəlxalq ictimaiyyət hər iki tərəfin sülh danışıqları üçün söylərini dəstəkləyəcək. Konfransda İsrail, hər bir liderin və tərəflərin sülh üçün bu önəmli fürsəti dəyərləndirib, cəsarət və əminliklə sülh üçün çalışacağına ümid edirdi. İsrailin əksinə olaraq, Fələstinlilər ətraflı plan və yekun status razılaşmasının tamamlanıb həyata keçəcəyi zamanın arayışında idilər. Əlavə olaraq Mahmud Abbas İsraildən iki dövlət həllinin qəbul edilməsi üçün öhdəlik istəyirdi. Olmert İsrailin iki ölkə üçün iki dövlət həllini qəbul edəcəyi cavabını verdi. İsrailililər potensial razılaşmanı geniş nəzərdə tutduqları halda Fələstinlilər onu dəqiqləşdirmək istəyirdilər [3].

Hər iki tərəf də anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq və Ərəb ölkələrindən ətraflı dəstək ala bilmək üçün geniş razılaşmanın əldə olunabiləcəyinə ümid edərək öz nümayəndələrini 19 noyabrda Vaşinqtona göndərməyə qərar verdilər. Vaşinqtonda işçi qruplar Corc Buş tərəfindən konfransda ortaq bəyannamənin qəbul edilməsi üçün yönləndirildilər. Bu proses zamanı Buş, hər iki tərəfin fikir ayrılıqlarını

özlərinin aradan qaldırmalı olduqlarını, ABŞ-ın bu məsələyə qarışmayacağını qeyd etdi [2]. İsraililər “Yol Xəritəsi”nin 1-ci fazasında qeyd edilən yekun statusa xitab etmədən öncə fələstinlilərin zorakılıqdan əl çəkmələrini istəyirdilər. Konfransın başlanmasına bir həftə qalmış belə tərəflər bir çox məsələlərdə razılığa gələ bilməmişdilər. Bunlara misal kimi, İsrailin İsrail yəhudilərin evi, Fələstin fələstinlilərin evi açıqlamasını, İsrailin Fələstinlilərin terror istifadə etməsinə istinad, Fələstinlilərin sülh razılaşmasının tətbiqi üçün dəqiq zamanın verilməsi arzusunda olmaları və fələstinlilərin Ərəb sülh planını təsdiq etmələrini göstərə bilərik. Fələstinlilər, İsraililərin Ərəb sülh planı, xüsusilə də onun 1948-cil BMT Baş Assamblesiyasının 197-ci qətnaməsinin qaçqın məsələlərinin həllini nəzərdə tutan müddəası üzərində razılaşmalarını istəyirdilər. Qətnamə Fələstin qaçqınlarının mümkün olduğu qədər tez öz evlərinə və torpaqlarına geri dönmə hüquqlarının olduğunu vurğulayırdı.

Annapolis konfransında hər iki tərəfin fərqli mövqe və məqsədləri var idi və bu da konfransın işini çox çətinləşdirirdi, bununla belə konfrans baş tutdu. Annapolis konfransının uğur qazanmasına bir başqa əngəl isə “pozucular”ın olması idi. Bunların ən önəmliləri isə İran prezidenti Mahmud Əhmədi Nejad və Hamas idi. Əhmədi Nejad konfransı rədd etdi və Suriya xarici işlər naziri Vəlid Mualləm ilə görüşündə qeyd etdi ki, konfrans fələstinliləri incitməkdən başqa heç bir şey əldə etməyəcək. Bu tip şərhə Əhmədi Nejad nəinki fələstinliləri ruhdan salmağa, həmçinin regiondakı ərəb ölkələrinin də qarşısını almağa çalışırdı. Həmçinin Həmas da konfransa qarşı idi. Həmas lideri Xalid Meşalın ən yaxın köməkçisi Musa Əbu Marzuq qeyd etdi ki, konfrans Fələstin məsələsini dağıtmaq istəyir. Həmas liderləri ərəb ölkələrini Annapolis konfransını boykot etməyə çağırırdılar. Pozuculara sadəcə xarici qüvvələr deyil, həmçinin bəzi daxili qüvvələr də daxil idi. İsraildə bunları əsasən Qərbi Şəriyə və Şərqi Qüdsə doğru genişlənmə proqramlı, sağ yönümlü qüvvələr təşkil edirdilər. Sağ yönümlü partiyaların və şəxslərin İsrailin xarici siyasətində və onun qərar vermə mexanizmində nüfuzları kifayət qədər güclü idi. Fələstində isə konfransın əleyhinə olan Həmas qanunverici məclisdə legitim şəkildə çoxluğu təşkil edirdi. Tərəfləri konfransda iştirak etməkdən yandırmamağa cəhd etmələrinə baxmayaraq, pozucular uğursuzluğa düşər oldular [2].

Təhlilçilər Annapolis konfransının öncədən ümid edilən nailiyyətlərə çatmamasında fikir birliyinə gəlsələr də, hər birinin onun nəticələri barədə fərqli görüşləri oldu. Konfransın əksər təhlilçiləri bunun İsrail-Fələstin sülh prosesində müəyyən irəliləyişə təkan verdiyi qənaətinə gəldilər. Dennis Rossun fikrincə Annapolis konfransı, beynəlxalq ictimaiyyətin, İsrail-Fələstin sülh prosesinin yenidən başlanmasına dəstəyini nümayiş etdirmək üçün təsirli hadisə idi. Lakin O, konfransı məqsədlərin çox iddialı olması və ortaq anlaşma bəyanatının çox ümumi olması baxımından tənqid edirdi. Onun fikrincə hər iki tərəf öz məsuliyyətini an aşağı, digər tərəfin məsuliyyətini isə ən yuxarı səviyyədə tutmağa çalışırdı. Ümumi götürdükdə isə Annapolis sülh prosesi konfrans öncəsi, xüsusilə də Fələstin tərəfdən ümid edilən nailiyyətlərə gətirib çıxarmasada, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək nöqtəyi-nəzərindən müəyyən irəliləyişlərə nail oldu. Tərəflərin fikir ayrılığı səbəbindən Annapolis sülh konfransı öz müddəalarını həyata keçirə bilmədi və hər iki tərəf konfrans öncəsi mövqelərinə geri döndülər [2].

Ədəbiyyat

İngilis dilində:

1. Carol Migdalovitz, "Israeli-Palestinian Peace Process: The Annapolis Conference", The USA, december 7, 2007
2. Marta P. Silva, "The Annapolis Conference: a Chronic Case of Too Little, Too Late?", The USA, December 1, 2010
3. Prime Minister's Office - Israel Ministry of Foreign Affairs, "Annapolis Conference Joint Understanding and Statements Joint Understanding on Negotiations", November 27, 2009
4. Daniel Möckli, "A Fragile Peace Process in the Middle East", Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich, Vol. 2, No. 25, December 2007
5. "The Annapolis Conference", Journal of Palestine Studies, Vol. 37, No. 3, 2008, P. 74-92
6. United States Institute of Peace, "President Bush's Speech at Annapolis", United States Naval Academy Annapolis, Maryland, November 27, 2007

Summary

The Role of Annapolis Conference in the Peaceful Settlement of Israel-Palestine Conflict

The Annapolis Conference was a Middle East peace conference held on 27 November 2007, at the United States Naval Academy. The conference aimed at reviving the Israeli-Palestinian peace process and implementation of the "Roadmap for peace". The conference ended with the issuing of a joint statement from all parties. After the Annapolis Conference, the negotiations were continued. The United States organized and hosted the conference. Palestinian President Mahmoud Abbas, Israeli Prime Minister Ehud Olmert, and U.S. President George W. Bush attended the meeting.

Резюме

Роль конференции в Аннаполисе в мирном урегулировании Палестино-Израильского конфликта

Конференция в Аннаполисе была мирной конференцией на Ближнем Востоке, состоявшейся 27 ноября 2007 года в Военно-морской академии Соединенных Штатов. Целью конференции было оживление израильско-палестинского мирного процесса и осуществление «дорожной карты мира». Конференция завершилась выводом совместного заявления всех сторон. После конференции в Аннаполисе переговоры были продолжены. Соединенные Штаты организовали и провели конференцию. На встрече присутствовали президент Палестины Махмуд Аббас, премьер-министр Израиля Эхуд Ольмерт и президент США Джордж Буш.

*Rəyçi: dos. A.Şahmuradov
ADU-nun Regionşunaslıq kafedrasının
28.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.05.2017

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRƏ İNGİLİS DİLİNİN FUNKSIONAL-YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYYƏLƏR

Açar sözlər: funksional təlim, linqvistik vahidlər, tələbələrin tələbat və ehtiyacları

Keywords: functional teaching, linguistic units, student's needs and preferences

Ключевые слова: функциональное обучение, лингвистические единицы, потребности и предпочтения студентов

Ölkəmizin dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrinin genişlənməkdə olduğu dövrdə dil fakültələrində ingilis dilinin ixtisas dili kimi tədrisinə tələblər daha da yüksəlmiş, müasir dünyada «lingua franca» statusunu qazanmış ingilis dilində ünsiyyət qurmaqla kommunikativ niyyətlərinə uğurlu şəkildə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Qloballaşan dünyada yüksək intellektual potensiala malik olan, dərin elmi biliklərə yiyələnmiş və qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilindən müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə istifadə edə bilən, ixtisasları ilə bağlı olan ədəbiyyatı ingilis dilində oxuyub linqvistik bilikləri praktikada adekvat şəkildə qavraya bilən, mənimsənilmiş mütəxəssislərə ehtiyac duyulur.

Bu gün ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin böyük əksəriyyəti ingilis dilinin öyrənilməsinə daxili bir ehtiyac hissi duyurlar və bu tələbat və ehtiyacları nail olmaq üçün müvafiq addımlar atmağa çalışırlar. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, xarici dilin systemsiz və pərakəndə şəkildə öyrənilməsi baş verdiyi halda mənimsənilmiş dil və nitq vahidləri ya tez unudulur, ya da düzgün və situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə olunmur və nitq vahidləri kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü tədrisi onların daha yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə təmin edən və ən önəmlisi, onlardan müxtəlif situasiyalarda istifadə edərkən kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq bacarıqlarını dilöyrənlərə səmərəli şəkildə aşılmasını təmin edən əsas amillərdəndir.

Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşma «dil sistemi kommunikasiyaya xidmət etməlidir» ideyası üzərində qurulur. Hər hansı dilin əsas funksiyasını məhz onun kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsində görünən kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplər kommunikativlik, funksionallıq, interaktivlik prinsipləridir. Qrammatik strukturların və leksik vahidlərin mənimsənilməsi uzun illər ərzində diqqət mərkəzində olan məsələlərdir. Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirdilər ki, dilin yalnız iki aspektinin diqqət mərkəzində olması kommunikativ bacarıqların yaranması baxımından heç də qənaətbəxş kimi qəbul edilə bilməz. Dilin tədrisinə bu cür yanaşan tədqiqatçıların fikrincə, hər hansı dilin sistemini bilmək, heç də həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək üçün kifayət deyildir. Belə ki, elmi əsərlərin müəllifi olan H.Uidouson dilin işlənməsi (usage) və dildən istifadə (use) anlayışlarının bir-birindən fərqli olduğunu qeyd edir. H.Uidouson belə hesab edir ki, dilin işlənməsi dedikdə dili sistem kimi qəbul etmək, dildən istifadə dedikdə isə həmin sistemdən

istifadə etmə kimi başa düşülür. Alimin bu ideyası ilə razılaşan başqa tədqiqatçılar hesab edirlər ki, xarici dilin tədrisi ondan istifadə edilməklə həyata keçirilməlidir. Belə ki, S.Kraşen kommunikativ dil təlimi anlayışının yeni pedaqoji istiqaməti özündə ehtiva etdiyini qeyd edir [1, s.138]. H.Uidousonun və S.Kraşenin ideyalarına şərik olan müəlliflər dilin yalnız forma və strukturuna yiyələnmək, lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə dilöyrənənlərdə tədris edilən xarici dildən real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində səmərəli şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasının qeyri-mümkün olduğunu qeyd edirlər [5, s.37].

Beləliklə də, həm ali, həm də orta təhsil müəssisələrində xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisində əsas məqsəd dilin sistemə yiyələnmək deyil, tədris edilən xarici dildən funksional-yönümlü şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının dilöyrənənlərə səmərəli şəkildə aşılmasıdır. Bu isə, öz növbəsində, qüsursuzluğun deyil, daha çox sərbəstlik və səlisliyin üstün olduğunu sübut edir.

Dil fakültələrində tələbələr leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturlarının aşılması ilə yanaşı kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması əsas məqsəd kimi qəbul edilməlidir. Tələbələrdə ixtisas dili olan xarici də mənimsənilmiş leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturlarından düzgün, funksional-yönümlü şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq bacarıqlarının formalaşdırılması prioritet məqsəd kimi irəli sürülməlidir. Bu gün ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ixtisas dili dərslərində tələbələrdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması zamanı hansı məsələlərin prioritet olduğunu müəyyən etməklə daha səmərəli üsulların işlənilib hazırlanmasına nail olmaq mümkündür.

Belə ki, dil təliminin müxtəlif mərhələlərində tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olan dil və nitq strukturları qoyulan məqsədlərə tələbələrin tələblərinə ehtiyac və tələbatlarına uyğun olmalıdır [4, s.175].

Ölkəmizin təhsil sistemində ciddi islahatların həyata keçirildiyi müasir dövrdə ənənəvi metod və üsullarla, yəni sözlərin əzbərlənməsi və oxu-tərcümə etməklə xarici dil dərslərini qurmaq qeyri-mümkündür. Müasir dövrün tələbəsi daha da tələbkar, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaların inkişafından xəbərdar olan, onlardan uğurlu şəkildə öz nailiyyətlərində istifadə edən bir şəxsdir. Qloballaşma dövründə tələbə ingilis dilini elə səviyyədə mənimsəməlidir ki, ondan real həyatda baş verə biləcək müxtəlif kommunikasiya situasiyalarda düzgün, sərbəst və yaradıcı və adekvat şəkildə istifadə edə bilsin. Məhz bu səbəbdən ingilis dilinin tədris edildiyi təlim kontekstindən asılı olmayaraq mənimsənilməli olan linqvistik vahidlər və nitq nümunələri kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü tədris edilməlidir. Dil fakültələrində təhsil alan ingilis dilində dil və nitq vərdişlərinin kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü aşılamaqla tədris edilən xarici dilin formal strukturlarının mənimsənilməsinə üstünlük verən ənənəvi metodikaya nisbətən daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi mümkündür. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə ingilis dilini kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında olan mənfəhəllərdən biri tələbələrin əksər hallarda ixtisas dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmamasıdır.

İngilis dilinin ixtisas dili kimi təlimi prosesinin kommunikasiya-yönümlü, funksional-yönümlü, tələbələrin ehtiyac və maraqlarını nəzərə almaqla, onlar üçün

maraqlı olan şəkildə təşkil edilməsi dil və nitq vahidlərinin məhz bu cür mənimsənilməsi daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edir.

İxtisası dil olan fakültələrdə ingilis dilinin təlimi prosesində əsas diqqət təlim nəticələrinə deyil, nəticələrin əldə olunması prosesi üzərində cəmləşdirilməlidir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilinin ixtisas dili kimi tədrisində mövcud olan vəziyyət tələbələrin ehtiyac və tələbatlarını ödəyə bilmir. İxtisası dil olan ali məktəb tələbələri onların dil sahəsində əldə etdikləri nəzəri biliklər, vərdiş və bacarıqlar günün tələblərinə cavab vermir. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr, xüsusilə də aşağı kurs tələbələri tədris edilən dildən istifadə edərkən çox ciddi problem və çətinliklərlə üzləşirlər. Azərbaycanın dünya dövrlərlə ilə çoxşəxəli əməkdaşlığının genişləndiyi dövrdə global ünsiyyət dili olan ingilis dilində yalnız linqvistik biliklərə yiyələnmək deyil, tədris edilən dildən kommunikasiya vasitəsilə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması qarşıya qoyulan ən önəmli vəzifə olmalıdır.

İngilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə yalnız linqvistik kompetensiya deyil, həm də kommunikativ kompetensiyanın ayrılmaz komponentləri olan diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyaların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu gün ölkəmizdə kommunikativ cəhətdən səriştəli olan mütəxəssislərə böyük tələbat vardır. Xarici dillərin tədrisi prosesində istifadə edilən metod və üsullar içərisində ən səmərəli istiqamət xarici dilin, xüsusilə ixtisas kimi tədris edilən dilin kommunikasiya-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə tədris edilməsidir.

İngilis dilinin kommunikasiya-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə öyrədilməsi və öyrənilməsinə olan marağı, bir qədər də artırmaq üçün təlim prosesinin məqsədyönlü, mərhələli şəkildə aparılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Dilöyrənənlərin yaş xüsusiyyətləri, onların ehtiyac və tələbatlarına, maraq dairəsi, həm də bilik səviyyələrinə uyğun olan mövzular seçilməlidir. Tələbələrdə motivasiyanın yaradılması məqsədilə, onlara təqdim edilən mətnlər nə həddən artıq çətin, nə də həddən artıq sadə, primitiv olmamalıdır. Əks təqdirdə tələbələrdə ingilis dilinin öyrənilməsinə dair demotivasiya yarana bilər [5, s.28].

Dil fakültələri tələbələrinə ingilis dilinin təlimi prosesində istifadə edilən materiallar tələbələrin maraqlarına uyğun olaraq seçilməsi, tələbələrə təqdim edilən mövzuların, mətnlərin onların bilik səviyyələrinə uyğun olması müasir prioritet metodikanın prioritet olan məsələlər sırasına daxil olunmalıdır. Bu zaman önəmli hesab edilən məsələlərdən biri dil və nitq bacarıqlarının funksional-yönümlü öyrədilməsi təmin edə biləcək təlim materiallarının seçilməsi və müvafiq olaraq, kommunikasiya-yönümlü, funksional-yönümlü tapşırıq və çalışmaların tərtib edilməsidir. İngilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə dil və nitq vahidlərini kommunikasiya-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə aşılarkən, ilk növbədə mənimsənilməsi vacib olan linqvistik vahidlərin və nitq nümunələrinin sayının müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Dil fakültələrində qrupdakı tələbələrin sayı hər bir tələbənin mənimsənilməli olan dil vahidləri və nitq nümunələrinin istifadə edilməsi münasibdir.

Mənimsənilməli olan linqvistik vahidlərin sayının müəyyənləşdirilməsi bilavasitə tədris proqramlarının tələblərində öz əksini tapır. Təcrübə göstərir ki, tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olan yeni dil vahidlərinin sayı onların real həyatda kommunikativ situasiyalarda istifadə edilməsi baxımından nə dərəcədə vacib

olduqları ilə müəyyən edilir. Gözlənilən nəticə isə tələbələrin gözlənilən nəticə isə tələbələrin dil və nitq vahidlərinin kommunikasiya prosesində sərbəst və kreativ şəkildə istifadə etməsidir. Beləliklə də, mənimsənilməli olan dil vahidlərinin və nitq nümunələrinin müəyyənləşdirilməsi dəqiqliklə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Krashen, Stephen D. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Prentice-Hall International, 1987.
2. Krashen, Stephen D. *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Prentice-Hall International, 1988.
3. Ийиш В.А.. The Structure of Modern English. L., 1971, 366 s.
4. Демьяненко М.Я. Основы Общей Методики Обучения иностранным языкам. Киев, 1976, стр.120.
5. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. Москва, 1983.

Summary

Some Recommendations on Working out Functional ways of Teaching English to Language Department Students

The article deals with the problem of teaching functional skills in the target language to students learning English for professional purposes. More effective ways of teaching functional English to Azerbaijani students should be worked out.

Резюме

Некоторые рекомендации по разработке функциональных путей обучения английскому языку студентов языковых факультетов

Статья посвящена проблеме обучения навыкам функционального использования изучаемого языка студентов, изучающих язык в профессиональных целях. Должны быть разработаны более эффективные пути функциональному обучению английскому языку студентов-азербайджанцев.

*Rəyçi: ped.f.d.G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
08.05.2017-ci il tarixli iclasının
16 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

**YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜREALLAŞDIRMASINDA
SOSİALLAŞMA MÜHÜM PSIXOLOJİ FAKTOR KİMİ**

Açar sözlər: yeniyetmə, özünüreallaşdırma, sosiallaşma, şəxsiyyət, ehtiyaclar

Keywords: teenagers, self-actualization, socialization, personality, needs

Ключевые слова: подросток, само-актуализация, социализация, личность, потребности

Yalnız fiziki və fizioloji yetişmiş deyil həqiqətən də böyük olmaq üçün yeniyetmələr cinsi yetişkənliyə öyrəşməlidir, sərbəstlik əldə etməlidir, yaşadılarla dostluq münasibətlərini qaydaya salmalıdır. Bu tələblərə cavab vermək üçün oğlanlar və qızlar tədricən öz həyat mövqeyini hazırlamalı, özünü şəxsiyyət kimi dərk etməlidirlər. Uşaqlıqda böyüklərin himayəsindən, onlara qoyulmuş çərçivədən müvəffəqiyyətlə ayrılmazdan əvvəl, bu yeniyetmələr məqsədlərini və bu məqsədləri necə həyata keçirmək lazım olduğunu dərk etməlidirlər.

Sərbəstliyə nail olmaq yeniyetməlik və gənclik dövrünün əsas məsələlərindən biridir. Yeniyetmənin böyüklərin asılılığı ilə yeni ehtiyacların ödənilməsi ehtiyacı arasında davam edən təzadları aradan qaldırmaq bacarıqsızlığı bir çox problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Gənc insan üçün əsl sərbəstlik əldə etmək o qədər də asan olmur. Böyüklər bir tərəfdən onu sərbəstliyə çağırır, digər tərəfdən önəmli şəkildə onun asılı olmasına can atırlar ki, bu da münaqişələrə və yeniyetmənin qeyri-sabit davranışına gətirib çıxara bilər. Yeniyetmənin sərbəstliyə nail olmasının çətinlik dərəcəsi, müəyyən qədər onların sərbəstliyinə ətrafındakıların ümumi qəbul olunmuş baxışlarından, davranışdan, valideynlərin tərbiyə üsullarından və yeniyetmənin yaşadığı ilə münasibətlərindən və onun müstəqil davranışına yaşadığının dəstəyindən asılıdır.

Daha az inkişaf etmiş cəmiyyətdə və hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş cəmiyyətlərin xüsusi müəyyən olunmuş qruplarında yüksək inkişaf etmiş, ictimai cəhətdən müxtəlif tərkibli, daim dəyişən cəmiyyətlə müqayisədə yeniyetmənin öz sərbəstliyini daha asan əldə etməsi mümkündür. Böyükləri nümunə götürərək uşaqlar tədricən böyük olaraq yerinə yetirmək lazım olan daha böyük məsuliyyətə və vəzifələrə tədricən alışırlar və nə valideynlərdə, nə də uşaqlarda məsələnin həlli o qədər xüsusi həyəcana səbəb olmur. Valideynlər hesab edirlər ki, uşaqları yeni vəzifələrin öhdəsindən gəlmək iqtidarındadırlar. Onlardan isə bundan artığı tələb olunmur. Bununla yanaşı valideynlər uşaqlar arasında aqressiv rəqabəti yolverilməz hesab edirlər. Çünki ailədə xoş münasibətlərə böyük əhəmiyyət verilir.

Beləliklə, valideynlərin davranışı və onların uşaqlara münasibəti, yeniyetmənin nə qədər asanlıqla müxtəlif bacarıqlarla sahib olmasını, sərbəstlik əldə etməsini, öz gücünə əminliyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Əməyin və ailə vəzifələrinin böyük dünyasına giriş daha da gec olur, xüsusilə inkişaf etmiş cəmiyyətdə gənclərin psixoloji və sosial inkişafında yaşadılarla münasibətlər heç də az əhəmiyyət daşımır. Lakin, bu faktora həddindən artıq dəyər vermək olmaz. Bu tədqiqatlar bəzi valideynlərin həmyaşlıların təsir dairəsinə sosial və seksual

davranış normalarında dəyişikliklərdən başlayaraq narkomaniyaya və cinayətlə bitməsinə aid etmək iddialarını təsdiqləmir.

Yeniyyətlik dövründə yaşadılarla münasibətlərin bir çox funksiyaları kiçik yaşlılar üçün də uyğun gəlir. Bunlar davranışın sosial formalarına nəzarətdə saxlamağı öyrənməyə kömək edir, yaş və maraqlara uyğun bacarıqları inkişaf etdirməyi, dərdinə şərik olmağı, ümumi problemləri birlikdə həll etməyi öyrədir. Amma yeniyyətlik və gənclik dövründə yaşadılarla münasibəti artıq "böyük" xarakteri daşıyır. Bu yaşda gənclərin davranışı əvvəlkindən daha çox yaşadılarla təsirindən asılıdır. Çünki, onlar artıq müəyyən qədər müstəqilliyə nail olmuş və valideynlərlə əlaqəsi zəifləmişdir. Bundan başqa yeniyyətlik dövründə valideynlərlə və ailənin başqa üzvləriylə münasibətin tez-tez tamamilə zidd hisslərlə müşayiət olunur. Sərbəstliyə ciddi cəhd asılılığı uzatmaq arzusuyla qarşı-qarşıya durur, konfliktlər meydana gəlir, sevgi nifrətə qarışır, mənəvi dəyərlərin və davranışın sosial formalarının müxtəlif tərzdə qiymətləndirilməsiylə bağlı münaqişələr yaranır. Buna görə həyatın çox sahələrində gənclər valideynlərlə qarşılıqlı anlaşmaya gələ bilmir; həmçinin valideynlər də münasibətlərin xoş olmasında həqiqətən maraqlı olduqlarına baxmayaraq və buna səy göstərmələrinə rəğmən bəzən öz uşaqlarını anlamırlar. Yeniyyətliklərin həyatlarının bu həssas dövründə münasibətlər ağırlı xarakter də daşıya bilər. Məsələn, döyülən, ələ salınan, xoşladığı qız tərəfindən rədd edilən və ya hansısa bir kampaniyaya qəbul edilməyən yeniyyətliyə yaşadılarla qarşı qorxu, ehtiyat hissləri və onlardan uzaq durmaq istəyi meydana çıxır. Yaxşı olar ki, yeniyyətliyə yaşadılarla münasibəti hər bir şübhədən kənar, yaxşı istiqamətdə formalaşsın, çünki insanda bu yaşda başqalarıyla öz güclü və çox vaxt ziddiyyət təşkil edən hisslərlə dolu olan şübhələrini, xəyallarını bölüşmək ehtiyacı üstünlük təşkil edir.

Şagirdin(tələbənin) özünü reallaşdırması, pedaqoji araşdırmaların sərbəst istiqaməti kimi elmdə nisbətən yaxın vaxtlarda yaranmışdır. Amma şagirdə (tələbədə) özünüaktualaşdırma, mənəvi formalaşma və emosional-intellektual potensialların sərbəst təcəssümü məsələləri - bunlar öz kökləriylə dərin keçmişə gedən pedaqogikanın tarixi məsələləridir. Formalaşma və bütün dövrlərin dahi insanların həyat yolu - şəxsiyyətin sosial və mənəvi özünü reallaşdırması nümunəsidir, həyat yolunda rast gəlinən bütün problemlərin yaradıcı şəkildə sərbəst həllinin təcəssümüdür - sistemli və yeni təcrübə məsələsi; həyat boyu yaranmış müxtəlif vəziyyətlərdə sərbəst və məsuliyyətli seçim qabiliyyəti; qabarıq təzahür olunan empatik-kommunikativ keyfiyyətlər. Tədqiqatçılar belə qənatə gəlmişlər ki, verilmiş özünüreallaşdırma modeli üzrə tərbiyə sistemini reallaşdıran humanistləşmiş mühit məktəbliləri özünü reallaşdırmağa hazırlığı təbliğ edir.

Yeniyyətliyə özünü reallaşdırması bu fəaliyyətdə və münasibətlərdə dərk edilmiş və subyektiv əhəmiyyət daşıyan qabiliyyətlərinin və imkanlarının şəxsiyyətin özü tərəfindən açılması prosesidir. Yeniyyətliyə özünü reallaşdırması proses kimi:

- özünü başqalarıyla eyniləşdirməni;
- təcrübəyə və onun qəbuluna hazırlığı;
- subyekt tərəfindən müxtəlif həssaslıqla qarşıya qoyulmuş vəziyyətlərin qəbulunu;

- fəallığın yaradıcı xarakterini özündə ehtiva edir[3, s. 61].

Yeniyyətmənin vizual-emosional dəstəyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki, müəllifin fikrincə o, yalnız müşayiət olunan əlverişsiz emosional vəziyyətləri aradan qaldırmır, həm dağıdıcı (destruktiv) psixoloji müdafiənin yaranması barədə xəbər verir, həm də şüuru yenidən düşünməyə, anlamaya və məsələlərin optimal həllinin axtarışına yönləndirir, uyğunlaşma - idrak özünəreallaşdırmasını yaradıcılığa çevirir, transformasiya edir. Yeniyyətmənin özünəreallaşdırması prosesi eyni zamanda həm kortəbii şəkildə, həm də təşkil olunmuş formada həyata keçirilir.

Sistemli-diferensiallaşma şəraitində yeniyyətmələrin yaradıcı özünəreallaşdırmasını tədqiq edərək fərziyyə hazırlanır, şagirdin (tələbənin) şəxsiyyəti özünü anlayanın dünyagörüşü səviyyəsinə çıxmalıdır. O bu dünyada öz dərkətmə qabiliyyətini ona görə genişləndirməyə can atır ki, özünəreallaşdırma daha məhsuldar olsun. Yeniyyətmələrin yaradıcı özünəreallaşdırmasının qiymətləndirilməsində komponentlərin effektivlik səviyyəsini mühakimə etməyə imkan verən meyarlar təklif edilir. Yaradıcılıq fəaliyyətinə müsbət motivasiya meyarı bir sıra göstəriciləri özündə ehtiva edir: fəaliyyət hədəfinin; yaradıcılıq fəaliyyəti prosesinə maraq; yaradıcılıq məsələlərinin həlli zamanı müvəffəqiyyətə can atmaq; yaradıcılıq fəaliyyətində liderliyə cəhd; idrak ehtiyacları; özünü mükəmməlləşdirməyə cəhd.

Məqalənin aktuallığı. Müasir psixologiyada şəxsiyyətin özünəreallaşdırması problemi xüsusilə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Özünəreallaşdırma ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin və bütövlükdə cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının vacib bir şərti kimi baxılır, beləliklə bütün bunlar bu məqalənin mövzusunun aktuallığına zəmin yaradır. Yeniyyətməlik dövründə özünəreallaşdırmaya gəldikdə isə bu dövrdə baş verən bir çox psixoloji xüsusiyyətlər, pedaqoji çətinliklər diqqəti cəlb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Araşdıramamızda yeniyyətmə şəxsiyyətin özünəreallaşdırmasına təsir edən sosial-psixoloji faktorları və yeniyyətmənin özünəreallaşdırması zamanı rastlaşdığı problemləri necə həll edə biləcəyi yolları axtarmağa çalışdıq.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrantları, həmçinin psixoloqlar da istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. Psixologiya. Bakı. 2002.
2. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. Sosial Psixologiya. Bakı. 2003.
3. Qordon Olport. Становление личности: Избранные труды. 2006.
4. L. Əmrahlı. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı. 2007.
5. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. Psixologiya. Bakı. 2007.

Summary

Socialization in Adolescence as a Condition for the Self-realization of the Adolescent's personality

The article deals with the socialization in adolescence as a condition for the self-realization of the adolescent's personality. In the article an attempt is made to study the difficulties in achieving self-dependence of teenagers.

Резюме

Социализация в подростковом возрасте как условие для самореализации личности подростка

В статье рассматривается социализация в подростковом возрасте как условие для самореализации личности подростка. В статье сделана попытка изучения о трудностях в достижении свободы подростков.

*Rəyçi: psix.f.d. S.Əliyeva
ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının
31.03.2017-ci il tarixli iclasının
17 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 11.04.2017

DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İXTİSAS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNƏ TƏLƏBƏ-YÖNÜMLÜLÜK PRİNSİPİNİN TƏTBİQ EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: tələbə-yönümlülük, tələbat və ehtiyacları, kommunikasiya vasitəsi

Keywords: learner-center, needs & preferences, means of communication

Ключевые слова: принцип ориентации на интересы и потребности студентов, средство коммуникации

Son illər müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən insanların sayı günü-gündən artmaqdadır. İngilis dilini öyrənən şəxslərin tələbat və ehtiyaclarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə təsir edən ən önəmli amillərdən biri bu dilin beynəlxalq miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi rolunun artmasıdır. Məlum olduğu kimi, bu gün ingilis dilini öyrənən insanların böyük əksəriyyəti bu dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməyi qarşılarında bir məqsəd kimi qoyurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Təhsil Sistemində inteqrasiya prosesində olan Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisi sahəsində ciddi islahatlar baş verir. Aparılan islahatlar təlimin məzmununu, xarici dillərin tədrisində istifadə edilən təlim metodları, tələbə-müəllim münasibətləri, təlim prosesində müəllimin rolu və digər sahələri əhatə edir [3].

İxtisası xarici dil olan ali məktəblərin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri peşəsinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş, kommunikativ cəhətdən səriştəli olan yüksək səviyyəli pedaqoji kadrların hazırlanmasıdır. Bu gün ingilis dilini tədris edən müəllim dünyada xarici dillərin tədrisi sahəsində baş verən dəyişikliklərdən xəbərdar olmalı, innovativ metod və üsulları dillərin tədrisi praktikasına tətbiq etməyə hazır olmalıdır [1]. Müasir dövrdə dünyada xüsusi əhəmiyyətə malik olan ingilis dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında qoyulan vəzifələrdən danışarkən, qeyd edilməlidir ki, müasir Avropa standartlarına uyğun olan müəllimin yaradıcı, təşəbbüskar, lazım gəldikdə risk etməyi bacaran, təlim prosesini tələbələrin tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təşkil etməyi bacaran, təlim prosesində özünün və tələbələrin fəaliyyətini düzgün şəkildə planlaşdırma bilən, auditoriyada təlimin səmərəlilişdirilməsinə xidmət edən şərait yaradan, müəllim-tələbə və tələbələr arasında münasibətlərin düzgün şəkildə qurulmasını təmin edə bilən, yüksək intellektə malik olan, tələbələr üçün bir növ örnək ola bilən, onlarda ixtisas dili olan xarici dilə mükəmməl şəkildə yiyələnməyə motivasiyanın yaradılmasına səbəb ola bilən, və bu motivasiyanı düzgün şəkildə istiqamətləndirməklə ingilis dilinin təlimi prosesini səmərəli şəkildə təşkil etməyə qadir olan bir şəxsiyyət olmalıdır [2].

Lakin təəsüflə qeyd edilməlidir ki, müşahidələr və təlim nəticələri onu deməyə əsas verir ki, xarici dillərin tədrisi sahəsində mövcud vəziyyət heç də qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, son illər ərzində yazılmış proqramlarda xarici dillərin tədrisində prioritet məqsəd kimi dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin tələbələrə aşılan-

ması qəbul edilsə də, real həyatda baş verən tədris prosesində əksər hallarda ənənəvi metod və üsulların istifadə edilməsi, və tələbələrdə kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılması deyil, daha çox linqvistik biliklərin aşılması və dil vərdişlərinin formalaşdırılması istiqamətində qurulması müşahidə edilir.

Məlum olduğu kimi, bu gün ixtisası xarici dil olan ali məktəb məzunları kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə dilin öyrədilməsi prosesi kommunikativ-yönlü şəkildə planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, ixtisası dil olan ali məktəb məzunlarının kommunikativ səriştəli əksər hallarda Avropa təhsil məkanında qəbul edilmiş standartlara cavab vermir. Bu da təlim prosesinin məzmunu və strukturunda, metod və üsullarda, təlim materiallarının seçilməsində, tələbə-müəllim münasibətlərinin qurulmasında ciddi problemlərin olduğundan xəbər verir. İngilis dilinin tədrisi sahəsində ciddi dəyişikliklər tətbiq etmək məqsədilə ilk növbədə ixtisas dili təliminin hansı prinsiplər üzərində olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu gün dillərin tədrisində ən perspektivli hesab edilən kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönlülük prinsipləri üzərində təşkil edilən təlim dil fakültələri tələbələrində ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılsa da, mövcud vəziyyət hələ də qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edilməlidir ki, ixtisası xarici dil olan fakültələrdə tələbə-yönlülük prinsipinin tətbiqi problemi olduqca aktual və hələ də həllini gözləyən problemlər siyahısına daxil edilə bilər.

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ixtisas dili olan ingilis dilinin tədrisi prosesinə tələbə-yönlülük prinsipinin tətbiq edilməsinin imkan və yollarını müəyyənləşdirmək üçün tələbə-yönlülük prinsipinin tətbiq edilməsinin səmərəli yolları işlənib hazırlanmalıdır.

Dil fakültələri tələbələrinə ingilis dilinin tədrisi prosesinə tələbə-yönlülük prinsipini tətbiq etmək üçün ilk növbədə tələbə-yönlülük prinsipini əks etdirmək baxımından mövcud vəziyyət təhlil edilməli, ixtisas dili olan ingilis dilinin tədrisinin tələbə-yönlülük prinsipi üzərində qurulması zamanı meydana çıxan problem və çətinliklər müəyyənləşdirilməli, dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin ixtisas dili kimi tədrisinin tələbə-yönlülük prinsipindən istifadə etməklə səmərəli yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, bu gün dünyanın aparıcı dillərinə də müasir dünyada “lingua franca”, yəni qlobal miqyasda əsas ünsiyyət dili statusunu əldə etmiş ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş pedaqoji kadrların hazırlanması ölkəmizin ali məktəbləri qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Müasir dövrdə həlledici əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrdə ixtisas dilindən qüsursuz, sərbəst, yaradıcı və ən önəmlisi, situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə etməklə, kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilindən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarına günün tələbləri səviyyəsinə yiyələnmiş mütəxəssislərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Ölkəmizin dünya dövlətləri ilə çoxşaxəli əlaqələrinin genişlənməsi

qloballaşma dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və müasir dünyada millətlər-
arası ünsiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayan ingilis dilinin yeni tərzdə öyrə-
dib-öyrənilməsini və bu dilin müxtəlif məqsədlərlə öyrənen tələbələrin yeni key-
fiyyətlərə yiyələnməsini nəzərdə tutur.

İxtisası xarici dil olan ali məktəblərin məzunları ingilis dilində kommunikativ
kompetensiyaya yüksək səviyyədə yiyələnmiş, dərin linqvistik biliklərə malik olan,
yaradıcı təfəkkürə malik olan mütəxəssislər olmalıdır. Tələbə-yönümlülük prin-
sipinin dillərin tədrisi prosesinə tətbiq edilməsi dilöyrənenlərdə sərbəstlik, təşəb-
büşkarlıq, fəallıq, yaradıcılıq kimi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.
Tələbə-yönümlülük və interaktivlik prinsipləri üzərində təşkil edilmiş təlim tələ-
bələri təlim prosesinin fəal iştirakçılarna çevirir və ən önəmlisi, təlim nəticələrinə
görə özünün bilavasitə məsuliyyətini dərk edən iştirakçı ixtisas dili kimi öyrənilən
ingilis dilindən qüsursuz, sərbəst, yaradıcı şəkildə istifadə etməklə kommunikativ
niyyətlərinə nail olmaq bacarıqlarına günün tələbləri səviyyəsində yiyələnmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Hymes, D. 1972. On communicative Competence. In J.B.Pride & J.Holmes. Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 269-293
2. Widdowson, H.G.1989 “Knowledge of Language & Ability for use”, Applied Linguistics, 10,2, 128-137
3. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, Мутарджим, 2001, с.14-16.

Summary

Ways of Implimentation of Principle of Learner-centre in the Process of Teaching the Target Language for Professional Purposes

The article deals with the problem of building the language teaching process taking into consideration student's interests, needs & preferences. To develop language student's ability, to use the target language to attain communicative goals of the students should be actively involved in the process of language learning.

Резюме

Пути внедрения принципа ориентации на интересы и потребности студентов в процессе изучения языка как специальности

В статье рассматривается проблема построение процесса обучения языку с учетом потребностей и предпочтений студентов. Для формирования у студентов изучающих язык в профессиональных целях, умения использовать язык для достижения коммуникативных целей, они должны быть активно вовлечены в процесс изучения языка.

*Rəyçi: ped.e.d.prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
15.05.2017-ci il tarixli iclasının
17 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.05.2017

MÜSƏLMAN MIQRANTLAR VƏ AVROPA DƏYƏRLƏRİ

Açar sözlər: Müasir Avropa, əcnəbilər, müsəlmanlar

Keywords: Muslim foreigners are living in modern Europe

Ключевые слова: Мусульманские, иностранцы, Живущий, в современной Европе

Avropa dəyərləri dedikdə ümumilikdə dövlət, cəmiyyət və ailə institutlarının strukturunu və fəaliyyətini tənzimləyən və avropalıların identikliyinə əsasını təşkil edən siyasi, hüquqi, mədəni, etik və s. normalar nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, qeyd olunan normaların məzmunu və mahiyyəti avropalıların özləri tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmir. Avropa Şurası baş katibinin məsləhətçisi Aleksandr Qessel bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, ədəbiyyatda “terrorizm” anlayışı kimi, “Avropa dəyərlərinin” də nə olduğu barədə vahid fikir yoxdur. Avropa dəyərləri haqqında danışanda hamı bir-birini başa düşür, baxmayaraq ki, hərə öz baxışını ortaya qoyur [1, s.107].

Müasir dövrdə Avropada yaşayan əcnəbilərin, xüsusilə də müsəlmanların, haqqında söhbət gedən dəyərlərə münasibəti, onların mənimsənilməsi səviyyəsi, bu sahədə meydana gələn pozitiv və neqativ məqamlar, nəhayət bütün bunların nəticələri müxtəlif müstəvilərdə geniş müzakirə olunan məsələlərdəndir. Bu problemin üzərində siyasətlər qurulur, strategiyalar hazırlanır, əksəriyyəti siyasətdən uzaq olan miqrantlar siyasi münasibətlərin, siyasi hesablaşmaların vasitəsinə və əsirinə çevrilirlər.

Danılmaz faktdır ki, müsəlmanların Avropa dəyərlərini mənimsəmələrində, onların Avropa cəmiyyətlərinə inteqrasiya olunmalarında kifayət qədər problem mövcuddur, lakin bu, onların qeyd olunan dəyərləri birmənalı olaraq rədd etmələri, yaşayıb, fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətə biganəlikləri ilə bağlı deyildir. Əvvəlki fəsildə göstəriləyi kimi, hal-hazırda Avropada müsəlmanlar tərəfindən təsis edilən onlarla dini, siyasi, humanitar-mədəni xarakterli təşkilatlar mövcuddur, çoxlu sayda müsəlman ziyalı fəaliyyət göstərir və onların mütləq əksəriyyətinin əsas qayəsi müsəlmanların, öz milli-dini identikliyinə qorumaqla yanaşı, Avropa cəmiyyətinə uğurlu inteqrasiya olunmalarına yardım göstərməkdən ibarətdir və bu sahədə uğurların olmadığını və ya bütün problemlərin həll olunduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Miqrantların, o cümlədən müsəlmanların inteqrasiyası ilə bağlı mövcud olan problemləri ümumiləşdirərək, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. miqrasiyanın miqyasının, miqrantların sayının çoxluğu;
2. miqrantlarla qəbul edən ölkə əhalisi arasında mədəni, sosial və dini fərqlərin böyüklüyü;
3. miqrantların sosial-iqtisadi cəhətdən marginallaşması [2, s.370].

Müsəlmanların Avropa dəyərlərinə tam uyğunlaşa bilməmələrinin səbəblərini yalnız onların özlərində axtarmaq düzgün olmazdı. Şübhəsiz ki, müsəlmanlar

Avropada etnik və ya dini icmalar şəklində və konkret regionlarda yaşamağa üstünlük verirlər, onların çoxunun peşə kvalifikasiyası və təhsil səviyyəsi aşağıdır, gəldikləri ölkənin dilini bilmə problemləri mövcuddur və bütün bunlar yerli əhali ilə onlar arasında müəyyən mənəvi-psixoloji sədlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, bu sədlərin yaranmasında Avropa dövlətlərinin və cəmiyyətlərinin müəyyən hissəsinin biganəliyi, dözümsüzlüyü, millətçiliyi, müsəlmanlara ikinci növ insanlar kimi yanaşmaları və s. bu kimi amillər də eyni dərəcədə rol oynayır.

Avropa İttifaqı ölkələrinin 2007-ci ildə imzaladıqları Lissabon müqaviləsinin birinci maddəsində deyilir: “İttifaq insan şərafinə, azadlığına, demokratiyaya, bərabərliyə, hüquqi dövlətə hörmət olunmasına və azlıqlara aid olan şəxslər də daxil olmaqla, insan hüquqlarının yerinə yetirilməsinə əsaslanır. Bu dəyərlər plüralizm, qeyri-diskriminasiya, dözümlülük, ədalət, həmrəylik, qadın və kişilərin bərabərliyi ilə xarakterizə olunan cəmiyyət çərçivəsində bütün üzv-dövlətlər üçün ümumidir” [3, s.11]. Göründüyü kimi, insan şərafəti, azadlığı, bərabərliyi və s. dəyərləri qorumaq, ayrı-seçkiliyə yol verməmək, dözümlülük və ədalət nümayiş etdirmək və s. Avropa dövlətlərinin mütləq əksəriyyətinin, o cümlədən qitə müsəlmanlarının çoxunun yaşadığı dövlətlərin hüquqi öhdəlikləri sırasına daxildir və bu öhdəliklərə əməl olunması müsəlmanların da Avropa məkanına inteqrasiyası üçün münbit şərait yarada bilər, lakin bu, praktikada heç də həmişə və hər yerdə müşahidə olunmur.

Uzun müddət Asiya və Şimali Afrikada hakim mövqe tutmuş avropalıların bir hissəsi Avropa müsəlmanlarına müstəmləkə dövründən miras qalmış təfəkkürlə yanaşırlar. Avropa dəyərlər sisteminin üstünlüyünün iddia olunduğu belə yanaşma, mahiyyət etibarilə inteqrasiyanı deyil, assimilyasiyanı ön plana çıxarır. Ümumiyyətlə, miqrantların inteqrasiyası problemi müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Hər şeydən əvvəl müəyyənləşdirmək lazımdır ki, miqrant gəldiyi ölkədə hansı xüsusiyyətlərə, vərdislərə yiyələnmişdir ki, inteqrasiya olunmuş hesab edilsin, hansı halda onun miqrant statusuna son qoyulur? Şübhəsiz ki, bu suallar əsasən cavabsız qalır və bu da müxtəlif ideyaların, modellərin, mexanizmlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə inteqrasiya üç prosesi əhatə edir: assimilyasiya, mədəni adaptasiya və struktur adaptasiya. Assimilyasiya zamanı miqrantlar qəbul edən ölkənin əhalisinin tərkibində “əriyirlər”, yəni etnik identikliyi itirirlər. Mədəni adaptasiya dedikdə miqrantların yeni mədəni mühitə uyğunlaşması nəzərdə tutulur, bu zaman onların malik olduqları dəyər və normalar müəyyən dəyişikliyə məruz qalsa da, etnik identikliyi dəyişməz qalır. Struktur adaptasiyada mədəni dəyərlər arxa plana keçir, sosial-iqtisadi göstəricilər önə çıxır, yəni qəbul edən ölkənin həyatına miqrantın qoşulma səviyyəsi o dərəcədə yüksək olur ki, o, praktiki olaraq yerli əhalinin çoxundan fərqlənmir, əmək bazarına uğurla daxil olur [4, s.32].

Avropada millətlər etnik-mədəni əsaslarda formalaşmışdır, yəni mədəni bütövlük azlıqların “milliləşdirilməsi”, ucqar regionların əhalisinin hakim mərkəz tərəfindən az və ya çox dərəcədə udulması (İspaniyada katalonların, valensiyalıların, qalisiyalıların mərkəzi Madrid olan kastiliyalılar tərəfindən, Almaniyada saksonların, şvabların, bavariyalıların mərkəzi Berlin olan prussiyalıları tərəfindən, İngiltərədə vallilərin və şotlandların mərkəzi London olan ingilislər tərəfindən və s.) nəticəsində

waranmışdır. Bu səbəbdən də, avropalılar inteqrasiyaya müxtəlif etnik qrupları vahid mədəni birliyə çevirmək qabiliyyətində olan institut və strukturlar prizmasından baxırlar. Yəni avropalılar yeni əhalini etnik-mədəni nüvəyə birləşdirməyə cəhd edirlər, bunun baş verməməsi isə onların narahatlığına səbəb olur. Ziqmunt Baumanın dediyi kimi, avropalılar miqrantları məhz assimilyasiyaya uğratmağa çalışırlar, sadəcə “assimilyasiya” sözünü işlətməkdən çəkinirlər [5, s.34-35].

Müsəlmanların Avropa cəmiyyətinə inteqrasiyası müxtəlif ölkələrdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər özünü müsəlman miqrantların daha çox yaşadığı Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Belçika, Hollandiya, Danimarka, İspaniya və İtaliyada aydın büruzə verir. Onlardan Fransa, Böyük Britaniya və Hollandiya vaxtilə müsəlman müstəmləkələrə malik olmuş və bu gün də müsəlman dünyası ilə siyasi və mədəni əlaqələri davam etdirirlər, yəni müsəlmanların bu ölkələrə miqrasiyası tarixi ənənələrə malikdir. İspaniya VII əsrdən müsəlman dünyası ilə bağlıdır və islam elementi bu ölkə mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Almaniya, Danimarka və Belçika kimi ölkələr isə, keçən əsrin son onilliklərdən başlayaraq, əmək miqrantlarının gəlməsi ilə müsəlmanların inteqrasiyası problemi ilə üzləşmişlər.

İnteqrasiyanın Fransa modelində ölkəyə yeni gəlmiş miqrantların fransız cəmiyyətinə daxil olmaları üçün xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş çətinləşdirici məqamlar yoxdur. Bunun üçün miqrantın özünün etnik və dini mənsubiyyəti ilə bağlı məqamları ictimai səviyyədə qabartmaması kifayətdir. Bu o deməkdir ki, Fransa cəmiyyəti etnik mənsubiyyət və ya dini inanclarla deyil, bunların dünyəvi respublika dəyərlərindən üstün tutulmaması ilə bağlıdır.

Hələ 1970-1980-ci illərdə Fransa hakim dairələri ölkə cəmiyyətinin multikultural xarakterə malik olması qənaətinə gəlmişdilər, baxmayaraq ki, onun tərkibində hələ də daxilən təcrid olunmuş mədəniyyətlər mövcud idi. Bu mədəniyyətlərin cəmiyyətə inteqrasiyasına nail olmaq məqsədilə hökumət inteqrasiya siyasətini icmalara deyil, ayrı-ayrı fərdlərə yönəltməyi qərara aldı. Bu məqsədə çatmağın ən münasib yolu kimi isə, həyat şəraiti pis olan kvartallarda yaşayan insanların mənzil və sosial vəziyyətini, uşaqların təhsil almaq imkanlarını yaxşılaşdırmaq və s. sosial yönümlü proqram həyata keçirmək müəyyənləşdirilmişdi, lakin bu proqramın reallaşdırılmağa başlanmasından on illər keçsə də, gözlənilən nəticələr əldə olunmamışdı. İri şəhərlərin ətrafında yalnız miqrantların yaşadıkları kvartallar hələ də mövcuddur. Bu kvartalların əhalisi arasında işsizlik səviyyəsi fransızlarla müqayisədə üç dəfə çoxdur [6, s.106].

Göründüyü kimi, Avropa ölkələri müsəlmanların inteqrasiyası siyasətinə müxtəlif cür yanaşmış, müxtəlif metodlardan istifadə etmiş və bir çox halda bu siyasət uğursuzluqla nəticələnmişdi. Müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, müsəlmanları Avropa dəyərləri orbitinə daxil etmək istəyən bu ölkələrin siyasətində ümumi cəhətlər də mövcuddur. Hər şeydən əvvəl Avropa dövlətlərinin demək olar ki, hamısı milli identiklik, yəni müsəlmanların əvvəlki milli identikliyinə transformasiyası məsələsi ilə üz-üzə qalmışlar. Belə ki, müsəlmanların daha çox üz tutduqları Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya kimi Avropa ölkələrinin formalaşmasında millət anlayışı əsas rol oynamışdır və yeni reallıqlarda, yəni miqrant faktorunun təsiri altında bu ölkələr “milli dövlət” anlayışına yeni məzmun vermək məcburiyyətində qalmışlar. Başqa sözlə, Avropa dövlətlərinin sosial birliyi, daxili

möhkəmliyi miqrantların, xüsusilə də müsəlmanların əvvəlki milli identikliyinə transformasiyasından bilavasitə aslıdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Фомичёва, Е. Европейские ценности и их кризис <http://msps.su>

Rus dilində

2. Харитонов И.Н. Проблемы интеграции иммигрантов в странах Западной Европы // Социологический альманах, 2011, № 2, с. 370-375

İngilis dilində

3. Treaty of Lisbon // Official journal of the European Union. 2007, volume 50, p. 1-271

Rus dilində

4. Малахов В.С. Интеграция мигрантов: концепции и практики. М., Фонд «Либеральная миссия», 2015, 272 с.

5. Малахов В.С. Интеграция мигрантов: концепции и практики. М., Фонд «Либеральная миссия», 2015, 272 с.

6. Нетесова Ю. Политика стран Европы и радикализация мусульманских общин. // Космополис, 2008, № 3(22), с. 104-123

Summary

Muslim Migrants and European Values

The article speaks of the fact of Muslims emigration to the European countries such as France, Germany, Great Britain and of their influence on the role of formulation of the notion of nation and of the fact that these countries, under the influence of migrant factor are obliged to give new contents to the nation of “National state”. In other words, in the article it is spoken of the fact that social unity of European countries, their internal strength depend on the migrants, especially on the transformation of former nationality of Moslems.

Резюме

Мусульманские мигранты и Европейские ценности

В статье говорится о роли, понятия национальной формирования в странах Европы как Франция Германия, Великая Британия к которым мусульмане эмигрируют, говорёнными словами, эти страны вынуждены дать новая смысл к понятию «национальная государства» под влиянием понятия мигрантство. Здесь так же говорится о прямое зависимости, социальные единства, внутренней прочностью некоторых Европейских стран от трансформации бывшей национальной идентификацией мусульман.

Rəyçi:siy.f.d. S. İmanova

ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının

07.04.2017-ci il tarixli iclasının

07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 19.04.2017

Sevinc Müzəffərova

ADU

E-mail: seva.muzaffarova@hotmail.co.uk

İSRAİL-ERMƏNİSTAN MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏ DAĞLIQ QARABAĞ FAKTORU

Açar sözlər: ABŞ, beynəlxalq terrorizm, hərbi müdaxilə

Keywords: USA, international terrorism, military intervention

Ключевые слова: США, международный терроризм, военное вмешательство

Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Ermənistan hər zaman İsrail ilə münasibətlərinin zəif və az perspektivli olması ilə seçilmişdir. Çünki bu ölkələrin içində İsrail prioritet diqqəti hərzaman Azərbaycana vermişdir. Bu faktor iki ölkə arasında siyasi dialoqun təşkilini hərzaman çətinləşdirmişdir.

2004-cü ildə Bakıya səfər etmiş İsrailin deputatı Amni Koen qeyd etmişdir ki, İsrail dövləti də Azərbaycanla əlaqələrinin genişləndirilməsinin marağındadır. O, bunun üçün əlindən gələni edir. İsrail də Azərbaycan kimi terrordan əziyyət çəkir. Ona görə də, onun narahatçılıqlarını başa düşür və hər zaman problemin həlli ilə bağlı Bakının ədalətli qərarını dəstəkləyir [1].

İsrail Azərbaycan ilə olan münasibətlərə böyük önəm verir. Bunun bir neçə səbəbi var: 1. Azərbaycanın şüə İranının şimal qonşusu olması; 2. Azərbaycanın müsəlman bir ölkə olaraq İsrail üçün önəmli bir müttəfiq olması; 3. Son zamanlarda Türkiyə ilə pozulan münasibətlərdə din faktorunun səbəb olmadığını göstərmək; 4. Azərbaycanın bölgədə iqtisadi cəhətdən ən güclü ölkə olması; 5. Azəri nefti faktoru 6. Azərbaycandakı yəhudi lobbisi faktoru [2].

İsrailin Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana verdiyi əsas dəstəyi aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Müasir texnika və texnologiyanın Azərbaycana satışı;
2. Yəhudi lobbisi vasitəsi ilə aparıcı dünya ölkələrində dəstək;
3. Terrorizmə qarşı birgə mübarizə;

İsrail və Azərbaycan münasibətlərində hərbi əməkdaşlıq əsas yeri tutur. "Jane's Defense weekly" 1996-cı ildə məlumat verir ki, Dağlıq Qarabağ problemini həll etmək üçün İsrail Azərbaycan hərbi qüvvələrinin modernləşdirilməsi ilə məşğul olur. Bu proqram çərçivəsində İsrailin hərbi sənayesi Azərbaycan ordusunu müasir silahlarla təmin edir [2].

26 fevral 2012-ci ildə iki dövlətin imzaladığı silahlar haqqında müqavilədə 1.6 milyard dollarlıq silahdan söhbət gedir. Bu da iki ölkənin hərbi ittifaqının gədrək artmaqda olduğunu göstərir [3].

2015-ci ildə Rafael Harpaz Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı İsrailin mövqeyini belə izah edir: "İsrailin Dağlıq Qarabağ münaqişəsində olan mövqeyi aydındır: Biz ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin həllində göstərdiyi səyləri, eləcə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyirik." [2].

İsrailin Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tutduğu mövqe 2016-cı ilin aprelinde 4 günlük müharibə zamanı daha aydın şəkildə anlaşılmışdır. Beləki, İsrail Er-

mənistanına qarşı Azərbaycanı silanlandırırsa da, konfliktə birbaşa iştirakdan qaçmışdır. Bunun bir neçə səbəbi var.

İsraili ekspert Armin Rozen İsrailin bu müharibədəki mövqeyini izah edərək vurğulayır ki, Azərbaycan-Ermənistan arasındakı son müharibə İsrail üçün əlverişsiz bir zamanda baş vermişdir: “İsrail Suriyada Rusiya ilə qarşı-qarşıya dayanmış vəziyyətdə idi. Sonrakı qarşılıqlı anlaşmadan sonra İsrail “Hizbullah” obyektlərinə hücum edə bildi. Lakin İsrail Suriyada Rusiya ilə anlaşma əldə edə bildisə də, Qarabağda tərəflər bir-birlərinə zidd mövqelərdə yer alıblar. Ermənistanında Rusiya hərbi bazaları yerləşir, İsrail isə Azərbaycanı müasir silahlarla təmin edir. Bu faktorlar İsraili istəmədən Rusiyaya qarşı qoymuş olur [5].

A.Rozen qeyd edir ki, baxmayaq ki, ATƏT Ermənistan və Azərbaycana silah satmağa embarqo qoymuşdu, İsrail Azərbaycanla olan əlaqələrini bu embarqodan daha üstün tutmuş və onu silahla təmin etmişdi. O, “Haaretz” qəzetinin verdiyi məlumatı əsas götürərək, İsrailin son 4 il ərzində Azərbaycana 5 milliard dollarlıq hərbi sursat satdığını nəzərə çatdırmışdı. “İsrail Qarabağ konfliktini ilə bağlı məsələlərdə öz ehtiyatını əldən verməyərək konfliktin birbaşa iştirakçısı olmaqdan qaçmışdı. Məsələn, İsrail rəsmi şəkildə Ermənistanı işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə çağırmaıb” [5].

Armin Rozenin fikrinə görə Tel-Əvivin bunu etməməsinə səbəb odur ki, belə bir çağırış diqqəti İsrailin İordan çayının qərb sahilini işğal etməsinə çəkkə bilər. İsrail, eyni zamanda, Qarabağın statusu ilə bağlı da heç bir fikir söyləməyib. Tel-Əviv hesab edir ki, tərəflər bu mövzunu öz aralarında müzakirə edib razılığa gəlməlidirlər.

İsraili ekspert Ehraim Sneh İsrail Plus qəzetində dərc etdiyi məqalədə yazır ki, bu konfliktin həllində ən yaxşı nəticə İsrailin “sülh naminə torpaq” formulasında diplomatik danışıqların aparılması ilə əldə edilə bilər. İsrailin vasitəçiliyi ilə bu danışıqların keçirilməsi Ermənistanı işğal olunmuş torpaqlardan öz hərbi qüvvələrini çəkəcəyi təqdirdə Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələrin bərpası və inkişaf etdirilməsi ilə həvəsləndirə bilər. Bu, Ermənistan üçün ən böyük iqtisadi faydalardan biridir ki, buna da öz ordularını işğal edilmiş torpaqlardan çəkkən kimi nail ola bilər. Ermənistanın zəif iqtisadiyyatı bu razılaşmadan böyük xeyir əldə etmiş olardı. Buna görə də, Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətdən bugün əldə etdiyindən daha böyük dəstəyə ehtiyac duyur [6].

O qeyd edir ki, Beynəlxalq ictimaiyyətin status-kvonu konfliktin həlli olaraq ən uyğun variant kimi görməsi Azərbaycanın xeyrinə deyil. Avropa azəri nefti və qazını istəməsinə baxmayaraq, konfliktin Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsində səy göstərmir. ABŞ da İraqda və Əfqanıstanda apardığı müharibədə Azərbaycanın dəstəyindən faydalansa da, konfliktin bitməsi üçün heç bir şey etmir. Qərbdə yaxşı başa düşürlər ki, Azərbaycan işğal olunmuş torpaqlarını geri qaytarmadan heç bir razılıq əldə oluna bilməz. Bundan başqa, Rusiya da konfliktin davam etməsində maraqlı olan tərəfdir. O, Ermənistan ərazisində yerləşdirdiyi hərbi gücləri ilə konfliktin daimi mediatoru rolunda çıxış edir və hal-hazırda bu mübahisəli regionda öz sülhəradıcı qüvvələrinin yerləşdirilməsi haqqında düşünür. Bu da ona Türkiyə sərhəddində özünün hərbi qüvvələrinin artırılması üçün əlavə imkan yaradacaq.

Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyətin susması, status-kvonun davam etməsinə səbəb olur. Bu, Azərbaycandan başqa hamı üçün münasibdir. Böyük dövlətlər re-

giondakı bu konfliktdən zaman-zaman öz xeyirlərinə istifadə edir. Eyni zamanda, regiondakı bu konflikt onlara buraya müdaxilə etməyə və konfliktdən təsir vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan yaradır. Buna görə də, onlar konfliktin bitməsində maraqlı deyillər. Ermənistan-Azərbaycan sərhəddində olan bu münaqişə ocağının hələ də var olması minlərlə insanın həyatını təhlükəyə atır. Münaqişə ocağı sərhəddində yaşamağa davam edən ailələr gün ərazində, bəlkədə, 100 dəfə ermənilər tərəfindən açılan atəşə məruz qalırlar. Lakin beynəlxalq ictimaiyyət buna rəğmən hələdə susmağa davam edir. Bu situasiya Qəza münaqişə xəttində olan situasiya ilə eynidir. İsrail dövləti də bunu yaxşı başa düşür.

Onun sakitliyinə səbəb iki konflikt arasındakı qaçılmaz oxşarlıqdır. Siyasi cəhətdən Ermənistanın mövqeyi İsrailin Qərb sahilində tutduğu mövqe ilə eynilik təşkil edir. Burada da, İsrail tərəfi status-kvonun davam etməsində təkid edən tərəfdir. İsrailin də qaçmaq istədiyi Dağlıq Qarabağ və Qərb sahilinin işğalı arasında oxşarlıqdır.

Ədəbiyyat

1. İsrail-Azərbaycan əlaqələri müsəlman-yəhudi sülhü üçün ümid qığılcımı və modelidir. The Hill qəzeti // <http://www.xalqgazeti.com/az/news/news/50209>
2. İsraildən Qarabağ açıqlaması // <http://metbuat.az/news/101219/israilden-qarabag-aciqlamasi.html>
3. Yusuf Çinar. Kafkasyada İran-İsrail çekişməsi və Güvenlik sorunları // http://www.academia.edu/2252202/Kafkasya_da_%C4%B0ran_-_%C4%B0srail_%C3%A7eki%C5%9Fmesi_ve_G%C3%BCvenlik_Sorunlar%C4%B1
4. Гусейнов Рашад. Азербайджан-Израиль: Основные тенденции развития двусторонних отношений // <http://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhan-izrail-osnovnye-tendentsii-razvitiya-dvustoronnih-otnosheniy>
5. Как Израиль поддержал Азербайджан во время четырехдневной войны в Карабахе // <http://haqqin.az/news/69439>
6. Ephraim Sneh. Why Israel is staying silent on Azerbaijan-Armenia conflict // <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/04/israel-keeps-silent-ally-azerbaijan-conflict-armenia.html>
7. Government of Israel supports position of Azerbaijan in Nagorny Karabakh question // http://azertag.az/en/xeber/GOVERNMENT_OF_ISRAEL_SUPPORTS_POSITION_OF_AZERBAIJAN_IN_NAGORNY_KARABAKH_QUESTION-553670

Summary

Nagorno-Karabakh Factor in the Relations Between Israel and Armenia

Azerbaijan and Israel are strategic allies. Among the countries of the South Caucasus Armenia is characterized by poorly developed relations with Israel. Israel provides Azerbaijan with weapons in the war against Armenia. Azerbaijan needs more support from the world community in the course of the settlement of the Nagorno-Karabakh issue.

Резюме

Нагорно Карабахский фактор в отношениях Израиля и Армении

Израиль и Азербайджан являются стратегическими союзниками. Среди стран южного Кавказа Армения отличается слабо развитыми отношениями с Израилем. Израиль обеспечивает Азербайджан оружием в войне против Армении. Азербай-

джан нуждается в еще большей поддержке со стороны мирового сообщества в ходе урегулирования Нагорно Карабахского вопроса.

*Rəyçi: dos. R. Abbasov
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
07.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

Çinarə Səfərova

ADU

E-mail: chinara.seferova@mail.ru

ABŞ-IN BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏ SİYASƏTİ

Açar sözlər: ABŞ, beynəlxalq terrorizm, hərbi müdaxilə

Keywords: USA, international terrorism, military intervention

Ключевые слова: США, международный терроризм, военное вмешательство

11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da törədilmiş terror faciəsi XXI əsrdə beynəlxalq terrorizmin sərhəd tanımayacağı fikrini dəqiqləşdirdi və bir çox ekspertlər tərəfindən irəli sürülən “terrorizm XXI əsrdə daha təhlükəli formada özünü büruzə verəcək” tezisinin reallaşdığını göstərdi [1, s.3].

11 sentyabr hadisələri ABŞ-ın xarici siyasətində köklü dəyişikliyə səbəb oldu. Məhz bu hadisələrdən sonra rəsmi Vaşinqton beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəni öz xarici siyasət kursunun əsas prioritet istiqaməti elan etdi.

ABŞ-ın 11 sentyabr terror hücumlarına verdiyi reaksiyanı təməl olaraq 3 dövr içində araşdırmaq mümkündür. Birinci dövr terror hücumlarından dərhal sonra “terrora qarşı müharibə” konsepsiyasını əks etdirən “ya bizimləsiniz ya da bizə qarşısınız” terrorla mübarizə siyasətidir ki, bu dövr ABŞ-ın “tək get - go alone” siyasətini ehtiva edir. Bu dövr 2001- 2006-cı illəri əhatə edən dövrdür. İkinci dövr isə İraq işğalının irəliləyən illərində ABŞ-ın beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan həm terrorla mübarizə, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyi maraqlandıran digər məsələlərlə bağlı daha çox əməkdaşlıq axtarışına girdiyi dövrdür. Üçüncü dövr isə ABŞ-ın “dünyanın problemlərini tək başına ABŞ həll edə bilməz, bu problemləri birlikdə çalışaraq həll etməliyik” anlayışını tətbiq etməyə çalışdığı dövrdür [3, s.7-11].

ABŞ-ın terrorizmlə mübarizəsi Əfqanıstanın işğalı ilə başlamış və bu işğal prosesi İraq ilə davam etmişdir. ABŞ Taliban rejimindən müqəssirləri təhvil verməsini və terrorçuları himayə etməməsini istəmişdir. Nəzərdə tutulan müddət ərzində Taliban rejimi lazımi tədbirləri görmədiyi üçün ABŞ və müttəfiqləri silahlı qüvvələrdən istifadə edərək Əfqanıstana müdaxilə etmişdir [2, s.2].

ABŞ tərəfindən Əfqanıstana azadlıq gətirmə adı altında ilk əməliyyatlar 2001-ci il 11 Sentyabr hücumlarından dörd həftə sonra, 2001-ci il 7 oktyabr tarixində Amerikan və İngilis hava qüvvələrinin Əfqanıstanı bombalamaları ilə başlamışdır. Avstraliya da bu əməliyyatlara dəstək vermişdir. ABŞ-ın liderliyində başlayan bu əməliyyatlardan beş həftə sonra 2001-ci il 14 dekabr tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası təcili iclas çağırılmışdır. Dərhal sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 dekabr 2001-ci il tarixli və 1386 sayılı qərarı ilə Əfqanıstanda təhlükəsizliyin təmin edilməsi və yenidən qurulması (siyasi, iqtisadi və fiziki cəhətdən) məqsədiylə könüllü olaraq ölkələrin iştirakı ilə ISAF (International Security Assistance Force) adı altında xüsusi qüvvələrin yaradılmasına qərar verilmişdir [7]. Qərarın verdiyi səlahiyyətlərə əsasən İngiltərə yaradılacaq olan bu qüvvələrə 6 aylığına rəhbərlik etmək təklifini qəbul etmiş və digər üzv ölkələr də könüllü olaraq iştirak etmişdir [8]. BMT Təhlükəsizlik Şurasının

2002-ci il 23 may tarixli və 1413 sayılı qərarı ilə ISAF-ın vəzifə müddəti uzadılmış və rəhbərlik İngiltərədən Türkiyəyə keçmişdir [9]. Yaradıldığı vaxtdan etibarən ISAF-ın, Əfqanıstandakı Taliban və Əl Qaidəyə qarşı həyata keçirilən əməliyyatlardan müstəqil hərəkət etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əfqanıstanda olan ISAF qüvvələrinin rəhbərliyi və idarəsi 11 Avqust 2003-cü il tarixindən etibarən NATO-ya verilmişdir. NATO bu vəzifəni öz üzərinə götürəndən sonra ISAF-a dəstək verən ölkə sayı gün keçdikcə artaraq 43-ə çatmışdır. Hələ də ISAF-a NATO üzvü olan 28 ölkə və NATO üzvü olmayan 15 ölkə dəstək verir. Yaradılarkən əsgər sayı 5000 olan ISAF-ın əsgərlərinin sayı 70.000-ə çatmışdı. NATO-nun Əfqanıstandakı rolu və vəzifəsi ölkə daxilində təhlükəsizlik və asayişin təmin edilməsində Əfqan hökumətinə kömək etmək və ölkənin yenidən əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq üçün lazımlı dəstəyi vermək olmuşdur.

Hərbi nöqteyi-nəzərdən bu prosesi 4 mərhələdə izləmək mümkündür. Birinci mərhələ 2001-ci il 7-15 oktyabr dövrünü əhatə edir. Hərbi aksiyaların başladığı ilk gecə ərzində Əfqanıstana 110 qanadlı raket zərbəsi endirildi. Bu mərhələdə taliban rejiminin əsas infrastruktur obyektləri sıradan çıxarıldı. İkinci mərhələ oktyabrın 15-dən noyabrın 2-dək davam etmişdir. Bütün Əfqanıstan ərazisində taliblərin hərəkətdə olan obyektlərinin aşkar edilməsi və onların məhv edilməsi, habelə yerüstü əməliyyatlara başlamaq üçün müvafiq şəraitin təmin edilməsi bu mərhələnin əsas məzmununu təşkil edir. ABŞ qoşunlarının ilk dəstələri Əfqanıstana 2001-ci ilin oktyabrın 21-də gətirildi. “Taliban” iki cəbhədə - həm şimal Alyansına, həm də ABŞ-a və onun müttəfiqlərinə qarşı müharibə aparmalı oldu. Noyabrın 2-dən 15-dək davam edən üçüncü mərhələdə koalisiyanın quru qoşunlarının hücumu həyata keçirilmişdir. ABŞ-ın digər müttəfiqləri quruda aparılan hərbi əməliyyatlara qoşuldu. Artıq noyabrın 2-də ABŞ-ın hava zərbələri taktikasında dəyişiklik etdi. Belə ki, hava zərbələrinin hədəfi qismində koalisiya qüvvələrinin müttəfiqi olan Şimal Alyansının ordusu ilə qanlı döyüşlər aparən taliban yaraqlıları seçilmişdi. Noyabrın 7-də mücahid dəstələri Kabula daxil oldu. Taliban qüvvələri Cənubi Əfqanıstanın dağlıq rayonlarına çəkildi və partizan müharibəsinə başladı. Nəhayət, dördüncü mərhələ noyabrın 15-dən başlanmışdır. Bu mərhələdə ABŞ və Böyük Britaniya qüvvələri tərəfindən taliblərin ayrı-ayrı qruplaşmalarına qarşı hərbi əməliyyatlar (Tora-Bora dağında, “Anakonda” və s.) aparılmışdır. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti konfliktin həllinin siyasi yollarının axtarışı ilə bağlı olmuşdur.

11 Sentyabr hücumlarından sonra ABŞ-ın ikinci hərbi fəaliyyəti İraqa müdaxilə oldu. ABŞ hökuməti israrla İraqdakı Səddam rejimini kütləvi qırğın silahlarını inkişaf etdirməklə ittiham edərək müttəfiq ölkələrin təhlükəsizliyi üçün təhdid ünsürü olduğunu və bir an əvvəl müdaxilə edilməsi lazım olduğunu iddia edirdi. İraq hökuməti ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzərindən həyata keçirilən diplomatik əlaqələr davam etməsinə baxmayaraq ABŞ hökuməti İraq ilə aparılan müzakirələrdə “diplomatiya müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.” deyərək öz Konqresinə İraqı işğal edəcəyinin ilk signalını vermiş və 2003-cü ilin martın 20-də İngiltərə ilə birlikdə İraqa Azadlıq Əməliyyatı (Operation Iraqi Freedom) adı altında hərbi hərəkətə başlamışdır. BMT Silah müfəttişi Hans Blixin BMT Təhlükəsizlik Şurasında etdiyi 2003-ci il 7 mart tarixli çıxışında “bəzi problemlərlə qarşılaşsaqda bütün İraqa daha əvvəldən xəbər vermədən istədiyimiz formada nəzarət edə bili-

rik”, “ vəzifəmizi bitirməyimiz üçün nə qədər zamana ehtiyac var deyə soruşsanız ..... illər və ya həftələr deyil yalnız bir neçə aya ehtiyacımız var” deməsinə baxmayaraq bu çıxışından yalnız 13 gün sonra İraqın işğalı başlamışdır. İraqın işğalının əsas səbəbi kimi kütləvi qırğın silahlarının inkişaf etdirməsi iddiası olmaqla bərabər əlavə səbəblər kimi İraq hökumətinin Əl-Qaidə terror təşkilatı ilə əlaqədə olduğu və Fələstinli kamikazələrə kömək etdiyi şəkildəki iddialar da ortaya atılmışdır. Ancaq nə kütləvi qırğın silahlarının nə də digər əlaqələrin varlığı isbat edilə bilməmişdir. Ayrıca bu işğala insani bir don da geydirilərək İraq xalqını Səddam diktatorluğundan qurtarmaq və İraqı demokratikləşdirərək insan haqqlarını bütün İraqda təmin etmək kimi arqumentlər də o dövrdə ABŞ prezidenti Corc Buş tərəfindən İraqın işğalının səbəbləri arasında ifadə edilmişdir [5, s.4]. İraqın ilk işğalında başda Amerika və İngilis hərbi birlikləri olmaqla Avstraliya, Danimarka, İspaniya və Polşadan az da olsa hərbi birliklər iştirak etmişdir. ABŞ-a və İngiltərəyə əlavə olaraq başlanğıcda 4 ölkənin dəstək verdiyi bu işğalda daha sonradan 36 ölkə İraqdakı Çoxmillətli Gücün (Multi National Force. MNF-I) daxilində iştirak etmişdilər. Zaman keçdikcə öz ölkələrindəki siyasi təzyiqlər səbəbiylə başda Avropa Birliyi ölkələri olmaqla [4] bir çox ölkə MNF-dən qüvvələrini çəkildilər. Buna görə ABŞ hökuməti 2010-cu il 1 yanvar tarixindən etibarən İraqdakı Çoxmillətli Güc (MNF-I) termini yerinə İraqdakı ABŞ Gücləri (United States Forces Iraq, USF-I) terminini istifadə etməyi qərara almışdır [6].

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Beynəlxalq terrorizm və onun Azərbaycana mənfi təsiri: Metodik vəsait /Tərtib ed. M.Məmmədov; Burax. məs. K.Tahirov; Red. D.Bayramov; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.-B., 2009.s.280

<http://anl.az/download/btvoat.pdf>

2. YaqubYaqubov, “Terrorizm və beynəlxalq münasibətlər (Erməni terrorunun faktları əsasında)” s.10, <http://qesam.org/ust/2/3/05.pdf>

Türk dilində

3. ABD'nin Afganistan ve Irak'ta terörle mücadele politikası s.25

www.utsam.az

4. Avropa Reform Merkezi tarafından yapılan Irak Savaşı ve ABD Dış Politikasına yönelik halk anketleri sonuçları, <http://www.cer.org.uk/>

5. Başkan Bush'un American Enterprise Institute'de yaptığı konuşma, 26 Şubat 2003

6. General Odierno'nun Kongre'deki 30 Eylül 2009 tarihli ifadesi, <https://armedservices.house.gov/about>

İngilis dilində

8. United Nations Security Council Resolution 1386 (2001), Adopted by the Security Council at its 4443rd meeting, on 20 December 2001.

9. United Nations Security Council Resolution 1386 (2001), Adopted by the Security Council at its 4443rd meeting, on 20 December 2001 18, 19

10. United Nations Security Council Resolution 1413 (2002), Adopted by the Security Council at its 4541st meeting, on 23 May 2002.

Summary

The Policy of the U.S. Fight Against International Terrorism

The September 11, 2001 terrorist attacks on the World Trade Center and the Pentagon and the abortive attack that resulted in the crash of a jetliner in Pennsylvania has resulted in a new and extraordinary emphasis by the Bush administration on combating terrorism. During the last ten days key administration officials, particularly President Bush have repeatedly emphasized that their long term objective is the destruction of terrorism – a goal to be achieved by the death or apprehension of terrorists, the destruction of their infrastructure and support base and retaliation against states that aid or harbor terrorists.

Резюме

Политика США борьбы с международным терроризмом

Теракты 11 сентября 2001 года в Центре международной торговли и Пентагоне и неудавшаяся атака, которая привела к крушению реактивного самолета в Пенсильвании, привели к новому и необычайному вниманию администрации Буша по борьбе с терроризмом. В течение последних десяти дней ключевые должностные лица администрации, в частности президент Буш, неоднократно подчеркивали, что их долгосрочной целью является уничтожение терроризма - цель, которую следует достичь в результате смерти или задержания террористов, разрушения их инфраструктуры и базы поддержки и возмездия против государств, которые помогают или укрывают террористов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Ağayeva
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

Fuad Hacıyev

ADU

E-mail: haciyevfuad@hotmail.com

SURİYADA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASI VƏ BEYNƏLXALQ BÖHRANA ÇEVRİLMƏSİ

Açar sözlər: Suriya, vətəndaş müharibəsi, beynəlxalq böhran, səbəblər

Keywords: Syria, civil war, international crisis, reasons

Ключевые слова: Сирия, гражданская война, международный кризис, причины

Ərəb baharı ərəb xalqlarının demokratiya və azadlıq hərəkatı olaraq başlayıb bir çox diktatorların devrilməsilə nəticələnən və hələ də davam etməkdə olan tarixin ən böyük xalq hərəkatlarından biridir. 2010-cu ilin sonlarında Tunisdə baş qaldıran etiraz dalğaları tezliklə iqtisadi və siyasi vəziyyəti Tunisdən çox da fərqli olmayan digər region ölkələrinə də sürətlə yayılırdı. Bu iğtişaşların tezliklə Suriyanı da bürüyəcəyi düşünüülürdü ki, belə də oldu. Suriyada nümayişlər 26 yanvar 2011-ci ildə başladı və artıq mart ayında böyük bir xalq hərəkatına çevrildi. Buradakı qılgıncımlar 15 məktəblinin anti-rejim divar yazılarına görə günahlandırılmaları ilə meydana gəlməyə başladı. Onlar 2011-ci il 18 mart tarixində İordaniya sərhədində yerləşən Dara şəhərində minlərlə insanın qarşısında işgəncəyə məruz qaldılar və həbs olundular. Etirazçıların əsas tələbləri həbs olunmuş uşaqların buraxılması, torpaq transferi qanununun ləğv olunması və fəvqəladə halın aradan qaldırılması idi. Bunun Suriyada heç vaxt baş verə biləcəyi ehtimalına inanmayan ali rəhbərlik də bu hadisədən sarsılmışdılar. Onların reaksiya verməsi iki gün çəkdi. Uşaqlar azad edildi [1].

Suriyada yaranmış bu vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün ilk olaraq onun vətəndaş müharibəsinə qədər olan vəziyyətinə yaxından nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, 1946-cı ildə Suriya öz müstəqilliyini qazandığı vaxtdan Hafiz Əl Əsəd hakimiyyətə gələnə dövrə qədər Suriyada hər hansı bir hökumətin mövcudluq dövrü orta hesabla 1 il idi. 1971-ci ilin martında Hafiz Əsəd dövlət başçısı seçildi və o gündən bu günə kimi ölkəni Əsəd ailəsi idarə etməyə başladı. Hafiz Əsəd hakimiyyətə gəldikdən sonra öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün ilk iş olaraq özünə idarəetmədə, qanunvericilikdə və hərbi sahədə geniş səlahiyyətlər verəcək bir idarəetmə sistemi yaradan 1973-cü il konstitusiyasını hazırladı. Bu konstitusiya ilə ölkədəki bütün qurumlar üzərində mütləq bir hakimiyyəti təmin edən Əsəd, demokratik görünüşlü avtoritar bir rejim yaratdı. O, Suriyada siyasi stabilliyi təmin etmiş, SSRİ və İranla sıx münasibətləri inkişaf etdirmişdi [3].

Hafiz Əsəd vəfat etdikdən sonra 2000-ci ildə onu oğlu Bəşər Əsəd varisi olaraq əvəz etdi. O, liberal idi və ölkəni liberallaşdırmaq üçün bir sıra addımlar atmışdı, lakin sabit BƏƏS (Ərəb Sosialist Dirçəlişi partiyası) veteranları onun əl-qolunu bağlayırdılar. O, əhali ilə əlaqə saxlayır və onlar tərəfindən sevilirdi. Əhalinin bəzi təbəqələri üçün problemlərə səbəb olsa da onun iqtisadi islahatları əhali tərəfindən yaxşı qarşılanırdı və o, siyasi sabitliyi təmin etmişdi. Onun Qərbə açıq olması, Türkiyə və Qətər ilə sıx dostluq münasibətləri, Rusiya və İranla olan əlaqələrə yetərsiz diqqət göstərməsi Partiyanın mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Bu möv-

zuda Partiyanın mənafeyinə doğruluğu sübut olundu; Türkiyə və Qətər Əsədın əleyhinə çıxdılar, bununla belə ənənəvi dostları olan Rusiya və İran isə bu çətin günlərdə onun yanında idi. Çətinlik üz verəndə Partiya sərt yanaşma metodunu seçdi, Bəşər isə daha yumşaq metodlara üstünlük verdi. Bütün bu müxtəlifliklərə baxmayaraq Suriya xaricdən maliyələşdirilən üsyanla üzləşdikdə Prezident və Partiya birləşdi [2].

Suriya vətəndaş müharibəsinin köklərini və onun beynəlxalq bohrana çevrilməsinin səbəblərini aşağıdakı meyarları sadalamaqla aydınlaşdırmaq olar:

Məzhəb qarşılıqlı - Suriya münaqişəsi bir çoxları tərəfindən təriqətlər arası münaqişə kimi xarakterizə olunur, belə ki, yarı şiyə hesab edilən prezidentin özü də nüseyrilərdəndir. Əvvəllər bu münaqişə təriqətlər arası münaqişə deyildi. Bəəs-in hakimiyyəti altında olan Suriya bölgədəki dünyəvi vahə idi. Suriyada əhəlinin 73-75%-i sünni müsəlman, 12%-i ələvi-nüseyri, 10-12%-i isə xristianlardır. Bundan başqa ölkədə az da olsa yəhudi və yezidilər də vardır. Dini sahədə ölkədə hakim xalq sünnilər olaraq görünsə də BƏƏS rejimiylə birlikdə ələvilər ölkə siyasətinin hakimi oldular. Ələvilər BƏƏS rejimin imkanlarından istifadə edərək ordu başda olmaq üzrə hakimiyyətdə təsirli bir güc əldə etdilər. Burada müxtəlif məzhəblər arasındakı fikir ayrılığı idarə ediləbiləcək səviyyədə idi. Nöqsanları nə olursa olsun BƏƏS təkidlə Suriyanın dünyəvi olaraq qalmasını təmin edirdi. Lakin, sünnilərin silahlı üsyanları zamanı azlıqlar hədəfə alındıqlarına görə təriqət yanaşmaları tədricən münaqişəyə çevrilirdi. Xarici qüvvələr təkfirilər və sələfiləri Suriyaya göndərdikdən sonra vəziyyət daha da pisləşməyə başladı və ƏL-Qaidənin iştirakı daha da artdı.

Etnik fərqlilik - Suriyada əhəli etnik cəhətdən də çox müxtəlifdir. Əhəlinin 77-83%-i ərəb, 9-10%-i kürd, 4-5%-i türkmən, 2%-i erməni, 1%-i çərkəz, 1%-i isə digər millətlərdən ibarətdir. Suriyada sayca azlıq təşkil edən xalqların ümumi əhəliyə nisbətləri aşağı olsa da, müəyyən bəlli bölgələrdə onların sayca əksəriyyət təşkil etmələri, bu azlıqların xüsusilə müharibəni bəhanə edərək yerli müxtəriyyət tələblərini dilə gətirmələrini qaçınılmaz etdi. Bunun sayəsində də xüsusilə BƏƏS dövründə ərəbçilik və müsəlmançılıq əsasında yaradılmağa çalışılan, lakin, hələ də tam olaraq formalaşmayan Suriya milli kimliyi 2011-ci ildə başlayan etirazlardan sonra ciddi bir sınaqdan keçməkdədir[6].

Kürd faktoru və bölünmə müzakirələri - Suriyadakı ən böyük etnik qruplardan olan kürdlər bu günə qədər Suriya rejimi tərəfindən demək olar yox sayılırdılar. 1962-ci ildə tərtib edilən əhəli siyahısında kürdlər - "vətəndaş, xarici və qeydiyyatsız" olaraq 3 ayrı statusda qeydə alınmışdılar. Vətəndaş statusunda olmayanlar - vətəndaş olmaq, mülk əldə etmək, səyahət etmək, ailə qurmaq, təhsil almaq kimi təməl insan hüquqlarından məhrum olmuşdular. Hətta Hafiz Əsəd hakimiyyəti dövründə rəhbərlik ölkə xaricindəki kürd qruplarına dəstək verərək ölkədəki kürdlərin onlarla birləşməsinə əngəl olmağa çalışırdı. Bəşər Əsəd dövründə isə ölkənin şimalında məskunlaşan kürdlər ölkədəki vətəndaş müharibəsi və qarışıqlıqdan istifadə edərək Şimali İraqdakı kürd rəhbərliyinin dəstəyilə Suriyanın şimalında muxtar bir Kürd dövləti yaratmaq cəhdlərinə başlamış, şimalda bir çox bölgənin idarəetməsini ələ keçirdərək Suriyadan ayrılma səslərini yüksəltməyə başladılar.

Kütləvi informasiya vasitələrinin rolu - Media etirazların sürətlə yayılmasında böyük rol oynadı. Medianın bəzi bölmələri xüsusilə ərəb dilli və körfəz ölkələrinin mediası etirazlar haqqında şişirdilmiş rəyləri kobud şəkildə yayımlayır, zərər çəkənlərin sayını şişirdir, etirazçılar tərəfindən silahlı hücumun açıq aydın sübutu olsa belə bütün zorakılığa görə təhlükəsizlik qüvvələrini günahlandırır. Onların yeganə məqsədi Suriyalıları rejimə qarşı üsyana təhrik etmək idi. Rejimin dağıdılmasına kömək etmək üçün bitərəflilik və obyektivlik bir kənara qoyulmuşdu. Suriya hökuməti medianın təzyiqinə qarşı mübarizə apara bilmədi. Ölkədə aparılan rəy sorğuları dünyanın Suriya və onun prezidentindən üz çevirməsi ilə nəticələndi [4].

Ədəbiyyat

İngilis dilində:

1. http://www.ipcs.org/pdf_file/issue/RootsoftheSyrianCrisis_VPHaran.pdf
2. <http://www.iamsyria.org/conflict-background.html>
3. <http://www.aljazeera.com/news/2016/05/syria-civil-war-explained-160505084119966.html>
4. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/10/syrian-civil-war-guide-isis/410746/>
5. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868>

Türk dilində:

6. <http://www.stratejikortak.com/2016/10/gecmisten-savasa-suriyede-ic-savas-cikti.html>
7. <https://www.biliste.com/suriyedeki-savasin-10-nedeni/>

Summary

Syria civil war: reasons, humanitarian assistance, stop the violence

A peaceful and secular country is getting destroyed. Half the population is displaced; nearly one fifth are refugees abroad; an estimated 1 per cent of Syrians have died; and over half the population desperately requires humanitarian assistance. Whatever may be the reasons for the crisis, whoever may be responsible, the immediate need is to find a way to stop the violence. This is going to be a herculean task, given that there are groups, supported from abroad that are beyond the purview of international law.

Резюме

Сирия гражданская война: причины, гуманитарная помощь, прекратить насилие

Постепенно разрушается миролюбивая и светская страна. Половина населения изгнана со своих мест проживания и почти одна пятая из них сбежав за границу превратилась в беженцев. По статистике 1% сирийцев умерли, более половины остальных в безнадежном состоянии просят гуманитарную помощь. Какова бы ни была причина кризиса, кто бы ни был за всё это в ответе, необходимо срочно найти путь для прекращения этого насилия. Если учесть существование группировок, получающие поддержку из-за границы и находящиеся вне международного круга зрения права, то это задача будет сложной.

*Rəyçi: dos. Mahal Qacarlı
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
07.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.04.2017

FƏLƏSTİN–İSRİL MÜNAQIŞƏSİNİN MEYDANA GƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: İsrail, Yəhudi, Fələstin, Ərəb

Keywords: Israeli, Jewish, Palestinian, Arab

Ключевые слова: Израиль, Еврей, Палестина, Араб

Yarım əsrdən çox müddətdir davam edən və kökləri XIX əsrin sonlarına gedib çıxan Ərəb–İsrail münaqişəsi Yaxın Şərqdə gərginlik ocağı olaraq qalır. İsrail dövləti və ona qonşu ərəb ölkələri arasındakı münasibətlət, Fələstin münaqişəsi beynəlxalq münasibətlərə ciddi təsir göstərir.

Yəhudilərin Qüdsə qayıtmaq arzusu, tarix boyu yaşadıkları bütün yerlərdə üzləşdikləri ayrışkılıqlar XIX əsrdə siyasi sionizm hərəkatının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Qüdsdə yerləşən müqəddəs Sion dağının adını daşıyan bu hərəkatın ideoloqlarına görə antisemitizmdən xilas yəhudilərin qədim vətənləri olan Fələstinə qayıtmaqları ilə mümkündür.

Sionizm hərəkatının banilərindən olan vyanalı qəzet müxbiri Teodor Herzl (1860–1904) və hərəkatın digər tərəfdarları Leo Pinsker, Max Nordau, Ze'ev Jabotinski hesab edirdilər ki, dünyaya səpələnmiş bütün yəhudilər öz əcdadlarının yaşadıkları və dünya yəhudilərinin “mənavi və milli mərkəzi” olan Fələstində toplaşmalıdırlar və məhz burada yəhudi dövləti qurulmalıdır [4, s.8].

Teodor Herzl 1896–cı ildə nəşr etdirdiyi “Yəhudi Dövləti” kitabında “Yəhudilər öz dövlətlərini qurmaq istəyirlər və onlar öz dövlətlərini quracaqlar. Biz sonda öz torpaqlarımızda azad insan kimi müstəqil yaşayacağıq və sülh içində öz evimizdə həyatdan köçəcəyik” qeyd edirdi [8]. 1897–ci ilin avqustun 29–da Bazeldə keçirilən ilk sionist konqresində isə Dünya Sionizm Təşkilatının əsası qoyuldu. Bu hərəkatın məqsədi “yəhudi xalqı üçün Fələstində ictimai hüquqla təmin olunan ocağın yaradılması” idi [2, s.6].

Bu tarixi hadisədən sonra 29 dekabr 1901–ci ildə Sionist təşkilatının rəhbərliyi altında Yəhudi Milli Fondu təsis edilir və onların maddi dəstəyi nəticəsində tarixə Aliyə adı ilə düşmüş, ivri dilindən tərcümədə “yüksəliş” mənasını verən, yəhudilərin İsrail torpağına köçünü nəzərdə tutan prosesin başlanğıcı qoyulmuş oldu. Fələstinə köçən yəhudilər yerli ərəblərin torpaqlarını satın alır, burada öz kənd təsərrüfatı icmalarını –kibbutzları qururdular [1, s.8].

Sionizm hərəkatının ən önəmli liderlərindən olan Xaim Veysman “Yəhudi ocağının” salınmasında böyük dəstəyin Britaniyadan gələcəyinə inanırdı və bu məqsədlə David Lloyd Georg, Artur James Balfur və Ser Herbert Samuel kimi ingilis liderlərlə yaxınlaşdı [11, s.103]. Sonda istədikləri nəticə əldə olundu və 1917–ci il noyabrın 2–də, yəhudi tarixində önəmli yerlərdən birini tutan Balfur bəyannaməsi meydana gəldi. Bəyannamədə deyilirdi: “Zati Alilərinin Hökuməti Fələstində Yəhudi xalqı üçün milli ocağın salınmasına razılıqla yanaşır və bu məqsədə çatmaq üçün bütün səylərdən istifadə edəcək; lakin nəzərə alınmalıdır ki, bununla Fələstin-

də yaşayan qeyri–yəhudilərin mülki və dini hüquqlarının pozulması nəzərdə tutulmur” [3]. Balfur bəyannaməsi ilə ingilislər həm yəhudilərin, həm də ərəblərin maraqlarını təmin eləməyə çalışırdılar. Yəhudilər üçün ocağın salınmasına yardım edilməli, həm də ərəb və digər yerli xalqların haqları tanınmalı idi.

San–Remoda keçirilən konfransda (19–26 yanvar 1920–ci ildə) Antantanın Ali Şurası Fələstin üzərində mandatın Böyük Britaniyaya verilməsi barədə qərar qəbul etdi. Qərar 1922–ci il iyunun 24–də Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən də təsdiqləndi. İngilis idarəetməsi və Balfur bəyannaməsi Fələstinə yəhudi köçlərinin sayının artmasına səbəb oldu.

Artan yəhudi köçləri, gələn yəhudilərin yerlərdə daha çox torpaq əldə eləmələri, Britaniya hökumətinin sionistlərlə əməkdaşlığa daha çox üstünlük verməsi və idarəetmədə yəhudilərə dəstək verməsi ərəblərin haqlı etirazına səbəb olurdu və bu da öz növbəsində 1920–1939–cu illərdə ərəblərin üsyanlarına gətirib çıxartdı.

Ərəb üsyanlarının araşdırılması məqsədi ilə İngiltərə hökuməti tərəfindən komissiyalar təşkil edilmişdi. Lord Pillin rəhbərliyi ilə 1936–cı il noyabrın 11–də işə başlamış komissiyanın 1937–ci il hesabatında bildirilir ki, yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün mövcud mandat ləğv edilməli, Fələstində ərəb və yəhudi dövlətləri yaradılmalı, Qüds, Bethlehem və Nazarət üzərində Böyük Britaniya mandatlığı və Hayfa, Akre və Tiberiya üzərində isə müvəqqəti idarəçiliyi qurulmalıdır [6, s.504].

Yaranmış vəziyyət artıq əvvəlki tək sionistlərin xeyrinə deyildi. Bunu İngiltərə hökumətinin “Ağ Kitab” –larından da görmək olardı. 1939–cu ilin mayında nəşr edilmiş sonuncu “Ağ Kitab”da on il ərzində ərəb və yəhudilərin maraqlarının bərabər səviyyədə təmin olunacağı vahid müstəqil dövlətin yaradılacağından bəhs edilirdi. İlk mərhələdə 25000, növbəti beş il ərzində isə on min yəhudi immiqrantın Fələstinə köçməsinə icazə verilməli və yəhudilər tərəfindən ərəb torpaqlarının satın alınmasına isə qadağa qoyulmalı idi [7, s.7–11]. Sənədə əsasən Britaniya hökuməti Balfur bəyannaməsi ilə yəhudi xalqı qarşısında öz üzərinə götürmüş olduğu öhdəliklərdən imtina etmiş olurdu. Buna cavab olaraq, Britaniya hökumətinə təzyiq göstərmək məqsədilə sionistlər ingilislərə qarşı mübarizəyə başladılar.

Avropada faşist Almaniyası tərəfindən törədilən qırğınlar zamanı 6 milyon yəhudinin öldürülməsi (Holokost), bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq sağ qalmış yəhudilərin Fələstinə pənah gətirməsi, yerli ərəblərlə toqquşmaların baş verməsi, sionistlər tərəfindən terror aktlarının törədilməsi müharibədən sonra yəhudi məsələsini gündəmdə saxlayırdı. Mandat rejiminə qarşı artan etirazları artıq idarə etmək iqtidarında olmayan Britaniya hökuməti məsələni 2 aprel 1947–ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına ötürdü. E Elə həmin ilin may ayında çağırılan BMT Baş Assambleyasının xüsusi sessiyasında BMT`nin 11 üzv dövlətindən ibarət Fələstin məsələsi üzrə BMT`nin Xüsusi Komissiyasının (UNSCOP) yaradılması qərara alındı. Sentyabrın 3–də isə iki plan irəli sürüldü: [9, s.6–7]:

1. Azlığın təklifi – Müstəqil Fələstin Federal Dövləti – Ərəb Dövləti və Yəhudi dövlətini özündə birləşdirəcək və 3 illik keçid dövründən sonra yaradılacaq. Qüds paytaxt olacaq;

2. Çoxluğun təklifi – İqtisadi Birlikdə bölünmə – 1 sentyabr 1947–ci il tarixindən etibarən iki illik keçid dövründə Fələstin ərazisi müstəqil Ərəb və Yəhudi

dövlətlərinə, həmçinin, Qüds şəhərinə bölünəcək. Qüds Şəhəri BMT`nin rəhbərliyi altında Beynəlxalq Qəyyumluq Şurasının idarəçiliyinə veriləcək.

Sionistlər çoxluğun təklifini dəstəkləsələr də, Fələstin ərəbləri və qonşu ərəb dövlətləri hər iki planı rədd edərək, Fələstində hər hansı Yəhudi dövlətinin var olmasına qarşı çıxdıqlarını və bunu beynəlxalq xəyanət kimi qəbul elədiklərini bəyan elədilər.

İki ay boyunca davam edən müzakirələrin ardından 33 lehinə, 13 əleyhinə və 11 bitərəf səs olmaqla 1947-ci il noyabrın 29-da BMT Baş Assambleyasının 181 (II) sayılı qətnaməsi qəbul edildi. Qətnaməyə əsasən 1948-ci ilin oktyabrın 1-dən gec olmayaraq ərəb və yəhudi dövlətləri qurulmalı; Fələstin 8 hissəyə bölünməli, 3 hissə ərəb dövlətinə (43%), 3 hissə yəhudi dövlətinə (56%), 7-ci hissə olan Jaffa Yəhudi ərazi kimi Ərəb anklavına verilməli; 8-ci hissə olan Qüdsdə isə BMT Qəyyumluq Şurası tərəfindən idarə olunan beynəlxalq rejim formalaşdırılmalı idi (1%) [10].

Toquşmaların davam etdiyi bir dövrdə BMT TŞ Baş Assambleyasının Fələstin məsələsinə həsr olunmuş ikinci xüsusi sessiyasının (16 aprel–14 may) sonunda Britaniya hökuməti Fələstin üzərində 28 il davam edən mandatından imtina etdiyini bəyan etdi və elə həmin gecə birtərəfli şəkildə Tel-Əviv Muzeyində Yəhudi Liderlərin Müvəqqəti Dövlət Şurası tərəfindən müstəqil yəhudi dövləti olan-İsrail Dövlətinin əsası qoyulur. 181 sayılı qətnaməyə əsaslanaraq, qurulan yeni dövlətin Müstəqillik haqqında Bəyannaməsi ilk Baş Nazir David Ben Qurion tərəfindən oxundu və imzalandı. “Eretz İsraildə yəhudi xalqı yarandı. Burada onun mənəvi, dini və siyasi siması formalaşdı... Güclə öz ölkəsindən qovulmuş xalq olduqları bütün ölkələrdə ona sadıq qaldılar, doğma torpaqlarına qayıdacaqları günə və orada siyasi müstəqillik qazanacaqlarına daim ümid bəslədilər... Yeni dövlət azadlıq, ədalət və sülhə əsaslanacaq. Dinindən, irqindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına bərabərlik verəcək...” [5].

Ədəbiyyat

Rus dilində

1. Кузнецов Д.В., Арабо-Израильский конфликт: история и современность. очерк событий. документы и материалы: учебное пособие, Благовещенск Издательство БГПУ, 2006

İngilis dilində

2. Alan Dowty, Israel/Palestine, Third edition, Polity Press, 2012.
3. Balfour Declaration // https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/cd/Balfour_portrait_and_declaration.JPG
4. Benzion Netanyahu, The founding fathers of Zionism, 2012
5. Declaration of Establishment of State of Israel // <http://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/declaration%20of%20establishment%20of%20state%20of%20israel.aspx>
6. PALESTINE ROYAL COMMISSION Text of Official Summary of Its Report. // http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/1937_1938_5_YRAppendices.pdf
7. The British White Paper of 1939 // <http://www.alliedpowersholocaust.org/wp-content/uploads/2015/03/1939-May-White-Paper.pdf>
8. Theodor Herzl, Jewish State, translated by Sylvie D`Avigdor, 1946 p.49

9. THE QUESTION OF PALESTINE BEFORE THE UNITED NATIONS // <http://www.un.org/Depts/dpi/palestine/ch1.pdf>

10. THE PLAN OF PARTITION AND END OF THE BRITISH MANDATE , p. 0 // <http://www.un.org/Depts/dpi/palestine/ch2.pdf>

Türk dilində

11. Ali Balcı, *Dünya Çatışmaları Çatışma Bölgeleri ve Konuları*, Cilt 1, Ankara: Nobel Yayınları, 2010, ss. 99–163 // <http://www.abalci.com/wp-content/uploads/2015/03/D%C3%BCnya-%C3%87at%C4%B1%C5%9Fma-%C4%B0srail-Sorunu-Ortado%C4%9Funun-Gordion-D%C3%BC%C4%9F%C3%BCm%C3%BC-Ali-Balc%C4%B1.pdf>

Summary

Causes of the Palestinian-Israeli Conflict

The strengthening of political Zionism and the desire of the Jews of the world to build their own state laid the foundation of a conflict lasted for more than half a century in the Middle East. With the establishment of the State of Israel, as a result of the growing migration of Jews to Palestinian lands, the struggle of the Palestinian Arabs for the establishment of their state had begun.

Резюме

Причины возникновения палестинско-израильского конфликта

Укрепление политического сионизма и желание евреев мира построить свое государство положило начало конфликту, продолжающегося на протяжении более чем полувека на Ближнем Востоке. С созданием государства Израиль в результате растущей миграции евреев на палестинские земли началась борьба палестинских арабов за создание своего государства.

*Rəyçi: t.f.d., dos. A.Şahmuradov
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.04.2017

MÜASİR GEOSİYASİ PROSESLƏRİN AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİN TƏSİRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, xarici siyasət, geosiyasi proseslər

Keywords: Azerbaijan, foreign policy, geopolitical processes

Ключевые слова: Азербайджан, внешняя политика, геополитические процессы

Müasir dünyanın geosiyasi mənzərəsi çox dəyişkəndir. Bu fonda Azərbaycanın xarici siyasətinin təhlili proseslərə və şəraitə dərin baxışı tələb edir. Çünki, kimi məsələlərin kökündə dayanan böyük dövlətlərin müdaxiləsi, zəngin təbii sərvətlərə sahib olmaq uğrunda mübarizə kimi hallar təzyiq metodları ilə hər bir dövlətin xarici siyasətində təzahür oluna bilər. Belə proseslərə “Ərəb Baharı”, göstərmək olar.

Şimali Afrika və Yaxın Şərqdə baş verən “Ərəb baharı” 2010-cu ilin dekabrından ərəb ölkələrində işsizlik, ərzaq qiymətlərinin yüksəlməsi, söz azadlığı, bürokratik əngəllər və aşağı həyat səviyyəsi ilə əlaqədar başlayan etiraz nümayişləridir. İlk qiyam 2010-cu il 18 dekabrda Tunisdə başlamış, bir-birinin ardınca digər ərəb ölkələrinə də keçmişdir [3, s.161]. “Ərəb Baharı” ilə dəyişən Şimali Afrika, Orta Şərqdəki siyasi balans və Fələstinin BMT-yə və beynəlxalq cəmiyyətə üzv olmayan müşahidəçi dövlət” statusu ilə qoşulma yolunun açılması vəziyyəti daha da dəyişmişdir. Yaxın Şərqdə baş verənlər inqilab kimi müəyyən edilir. Lakin bu inqilabları digərlərindən (Fransa, Rusiya, Çin, Kuba və.s) fərqləndirən ən əsas amillərdən biri subyektiv və irimiqyaslı məqsədlərin olmaması, ictimai və siyasi münasibətlər sisteminin xarakterində kordinal dəyişikliklərə yol açmasıdır. Üsyanların səbəbləri kimi göstərilən iqtisadi durğunluq, korrupsiya, işsizlik və.s. kimi halların araşdırılması onların hadisələrin izahında yetərsiz olduğunu göstərdi. Bu hallar inqilabların başlaması üçün ilkin şəraiti yaratmış ola bilər, lakin ana məqsədi azad olmayan ölkələrə demokratiya gətirmək kimi açıqlanan hadisələrin səbəbi deyil. Çünki Liviyada ÜDM-un adambaşına düşən həcmi 12 min dollara yaxın olmuşdur. Deməli səbəbi geosiyasi amillərdə axtarmaq daha düzgündür. Digər amil islam amilidir. XX əsrin əvvəllərində 150-170 milyon insan islam dininə mənsub idi. Bu ümumi əhalinin 1/10-i idi. Müasir dünyada 1,5 milyard müsəlman yaşayır. Bu isə dünya əhalisinin ¼-üdür. Digər bir amil Avropaya olan miqrasiyanın mühüm hissəsini Yaxın Şərqdən olan müsəlman miqrantların təşkil etməsidir [4].

Məlumdur ki, bu hadisələr Obamanın dövründə Amerika və onun müttəfiqlərinin səyi ilə başladı. Diktatura rejimlərini dəyişdirmək üçün qanlı üsul-vətəndaş müharibəsi seçildi. Bu sırr deyil ki, həlledici rol məhz Ağ ev oynayır. “Ərəb baharı” yenilik deyil. Corc Buş administrasiyasının irəli sürdüyü “Böyük Yaxın Şərq” layihəsinin taktiki variantıdır. “Ərəb Baharı” termini baş vermiş hadisələrin “demokratiya” adı ilə ərəblərə sevdirmək üçün hazırlanan siyasi oyundur. İstənilən cəmiyyətdə demokratiya mövcud vəziyyəti dağıtmaq deyil, həmin cəmiyyətin tarixi, mədəni, siyasi və iqtisadi inkişafı ilə müşayiət edilməlidir [3]. Bu proseslərdə xarici amilin rolu maraqlıdır. Regionun geopolitik əhəmiyyəti bu əlaqəni daha

aydın qavramaq üçün faydalı olur. “Ərəb Baharı”nın coğrafiyası dünyanın təbii ehtiyatlar baxımından ən zəngin bölgələrindən biridir. Neft və təbii qaz baxımından isə ən iddialı region olduğu mübahisəsizdir. Təbii ehtiyatların sadəcə iqtisadiyyatda deyil, dünya siyasətindəki rolunun ən azı yüz ildir artan xəttə malik olduğu nəzərə alındıqda kənar qüvvələrin regionla bağlı maraqlarının dərəcəsi aydın olur.

Bu hadisələr əlverişli coğrafi, strateji mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara malik olan digər ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının siyasətinə də hədə ola bilər. Bunun Azərbaycanın xarici siyasətinə təsirində yenə də “ikili standartlar” məsələsinə qayıtmış oluruq. Göstərdiyi təzyiqlər, burda yaratmaq istədiyi şəraitin səbəbi kimi ABŞ-ın “Azərbaycan artıq Qərbi və onun dəyərlərini “inkar etmək” yolunu tutub” düşüncəsini göstərə bilərik. Ərəb dövlətlərində baş vermiş hərbi əməliyyatlar nəticəsində minlərlə insan qətlə yetirildi, milyonlarla insan ölkəsindən qaçmağa məcbur oldu. Bu gündə həmin ölkələrdə vəziyyət gərgin olaraq qalır. Hesab etmək olar ki, həmin dövrdə baş vermiş bəzi hadisələr “Ərəb Baharı”nın mexaniki şəkildə Azərbaycana köçürülməsi məqsədini güdüb. 2012-ci ilin martında Quba, 2013-cü ilin yanvarında isə İsmayıllıda təşkil edilmiş iğtişaşlar dünyaya “xalq üsyanları” kimi tanındı. Bu çevriliş planlarının məntiqi nəticəsi kimi Qərb dairələri Azərbaycan xalqının təxribatlara uymadığına və mövcud hakimiyyətə hərtərəfli dəstək verdiyinə bir daha əmin oldular [1]. Prezident İlham Əliyev sentyabrın 8-də iqtisadi məsələlərə və 2016-cı ilin dövlət büdcəsinin hazırlığı işlərinə həsr edilmiş müşavirədə də bu məqamlara toxunaraq qeyd etmişdi: “Bu gün Yaxın Şərqdəki ssenarilər Azərbaycan üçün də hazırlanmışdı. 2011-2012-ci ildə bəzi xarici dairələr Azərbaycanda “Ərəb baharı”nın qaçılmazlığından söhbət açırdılar. Burada vəziyyəti gərginləşdirmək üçün böyük pullar xərcləyərək, min cür işlərdən çıxmışlar. Mən bunu açıq deyirəm, başqa cür qəbul etmirəm” [2].

Ərəb dünyasının xalq hərəkətlənməsi olduğu ölkələrində müəyyən bənzərlik yaratsada, gedişat və nəticələri baxımından fərqlilik kəsb etməkdədir. Məsələn, bunlardan biri Şimali Afrika coğrafiyasının əhəmiyyətli neft ölkəsi olan Liviya da “Ərəb Baharı”ndan ciddi bir şəkildə təsirlənmiş və 1970-ci ildən bəri hərbi zərbə ilə iqtidarda olan Muammer Qəddafinin devrilməsi ilə nəticələnmişdir[6]. Burada da Qərbin tutduğu mövqe və təşkilatların hadisələrə münasibəti maraq doğurur. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya hökumətləri Qəddafinin bir diktator olduğunu çox yaxşı bilirdilər. Ancaq Trablus ilə qazançı razılaşmalar etmək xaricində heçnə etmədilər. Media 2011-ci ilin fevralında Liviyada yaşanan şiddət dolu hadisələri ələ aldığı zaman eyni zamanda burada istifadə olunan silahların da haradan gəldiyini bildirməsi lazım idi [4]. Bu silahların ABŞ və Aİ tərəfindən Liviyaya gətirildiyi artıq diqqətli olmağı tələb edir. Polkovnik-leytenant Hibner 2009-cu ildə etdiyi şərhə bu əlaqəni belə açıqlayır: “ABŞ, Liviyanın bölgədə hər iki ölkənin maraqlarına xidmət edəcək şəkildə hərbi gücünü artırması üçün lazımi müdafiə avadanlıqları ilə təchiz edir.” ABŞ-ın bütün yeni silahları Liviyada da mövcuddur. Qəddaf əd Dam özü müsahibəsində bildirib: “NATO bloku 2011-ci ildə Liviyaya vahid cəbhə ilə gəlib, sonra isə şərqdə, cənubda və qərbdə bir-birinə qarşı vuruşan tərəfləri dəstəkləyərək fevral hadisələrindən yaranmış bütün qruplaşmaları silahlandırır. NATO münaqişənin bitməyini istəməyərək onu idarə edib” [5].

Burada diqqət çəkən digər bir məqam beynəlxalq təşkilatların Liviya daxili münaqişəsinə göstərdiyi təpki və münasibətdir. BMT TŞ-nin Liviyada cərəyan

edən hadisələrlə bağlı, haqlı olaraq, qətnamə qəbul etməsi və məlum qərarının operativ icrası, beynəlxalq birliyin Qəddafinin nəzarətində olan silahlı qüvvələrə qarşı dərhal hərbi əməliyyatlara başlaması, bu prosesə NATO-nun qoşulması bir sıra məntiqi sualları ortaya çıxarır. Yəni BMT TŞ-nın Liviya ilə qərarları bağlı dərhal həyata keçirildiyi halda, Ermənistanla bağlı ayrı-ayrı vaxtlarda qəbul etdiyi 4 qətnamə - 822, 813, 874 və 884 sayılı qətnamələri neçə illərdir ki, icra edilmir. Bu hal da dünya siyasətində ikili standartların mövcudluğundan xəbər verir[6].

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ KİÇİK EKSKURS VƏ GƏLƏCƏK HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR-42. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php? mod=3&id=57545>
2. Avropa Parlamenti antiazərbaycançı şəbəkənin ən məkrli mərkəzinə çevrilib- <http://www.azerbaijan-news.az/index.php? mod=3&id=77991>
3. “ƏRƏB BAHARI” (ANALİTİK BAXIŞ). “ƏRƏB BAHARI” KONTEKSTİNDƏ TÜRKiYƏ VƏ İRAN- <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2014%20%201/seh.161-169.pdf>

Türk dilində

4. Libya: ABD ve AB, NATO Müdahalesini Haklı Çıkarmak İçin İç Savaşı Teşvik mi Ediyor?- <http://www.derindusunce.org/2011/03/18/libya-abd-ve-ab-nato-mudahalesini-hakli-cikarmak-icin-ic-savasi-tesvik-mi-ediyor/>

Rus Dilində

5. Каддаф ад-Дам: предсказания Муамара Каддафи начали сбываться- <https://ria.ru/world/20170220/1488365043.html>
6. Война в Ливии: ход и сценарии будущего- <https://interaffairs.ru/jauthor/material/476>

Summary

Modern geopolitical processes impact on Azerbaijan's foreign policy

The modern geopolitical processes is a very big impact on Azerbaijan's foreign policy. As to the underlying issues, such intervention of the great powers, to have access to rich natural resources, such as the fight for the pressure of circumstances can be seen in the foreign policy of each state methods.

Резюме

Современных геополитических процессах изучено влияние внешней политики Азербайджана

Современных геополитических процессах очень большое влияние внешней политики Азербайджана. Поскольку основные проблемы, такие как вмешательство великих держав, чтобы иметь доступ к богатым природным ресурсам, таким как борьба за давление обстоятельств можно увидеть во внешней политике каждого государство методов.

Rəyçi: prof. H. Əlibəyli
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
07.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

Kəmalə Hacıyeva

ADU

E-mail: kamalacurbanli@gmail.com

DİNİN İSRAİL CƏMİYYƏTİNİN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINA TƏSİRİ

Açar sözlər: İsrail, din, dövlət, teokratik dövlət, haredim, dini partiyalar,

Keywords: Israel, religion, state, theocratic state, haredim, religious parties

Ключевые слова: Израиль, религия, государство, теократическое государство, харедим, религиозные партии

Dünyada bir çox siyasi rejimlər mövcuddur. Bunlardan ikisini anti-demokratik rejimin növləri kimi qeyd etmək olar – teokratiya və onun əksi tamamilə dünyəvilik (sekulyarlıq). Hazırda “təmiz” teokratiya yoxdur, lakin Səudiyyə Ərəbistanı, İran kimi teokratik xüsusiyyətlərə malik dövlətlər vardır [1, s.7]. İsrail din və dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqə baxımından dünyanın bir çox dövlətindən fərqlənir. Bir tərəfdən Qərb dövlətlərinin əksəriyyətində və Rusiyadan fərqli olaraq din dövlətdən ayrı deyil, digər tərəfdən də Səudiyyə Ərəbistanı, İran kimi müsəlman dövlətlərindən fərqli olaraq, teokratik dövlət də deyil [2, s.3-4]. İsrailin teokratik dövlət olmamasına baxmayaraq, din dövlətdə əhəmiyyətli rola malikdir [3, s.6-7]. Belə ki, İsraildə hökumət başçıları təkcə dini icmanın üzvlərini deyil, həm də sefard və aşkenaz icmalarını baş ravvinlərini də təyin edir və onları öz məqsədlərinə çatması üçün maliyyələşdirir, öz növbəsində dini partiyalar da dövlət idarəçiliyində iştirak edirlər. İsrailin dini partiyaları öz dini ehtiyaclarını əldə etməkdə maraqlıdırlar [4].

Dövlət və dinin qarşılıqlı əlaqəsi və sonuncunun müasir siyasi mədəniyyətdə tutduğu yer müasir həyatın ayrılmaz faktorudur. Din hətta əhalisinin böyük əksəriyyətinin sekulyar olduğu dövlətlərdə belə əhəmiyyətli yer tutur. İsrail kimi dövlətdə isə din məsələsi ictimai siyasi diskursun mərkəzində dayanır, belə ki, ölkə və vətəndaşların həyatlarının əsas hissəsini əhatə edir. Elazar öz məqaləsində qeyd edir ki, dövlət ölkədəki dini müəsisələri idarə eləməyə çalışır. Əksinə dini icmalar dövlət dəstəyindən istifadə edirlər [5].

Bildiyimiz kimi, 14 May, 1948-ci ildə İsrail müstəqil dövlət oldu və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən dövlətin müstəqilliyi tanındı. Dövlət yarandıqdan az sonra Ben Qurion 400 ultra-ortodoks yəhudini Tövrat tədqiqatlarına davam edə bilmələri üçün ordudan azad etdi. Ben Qurionu haredimin hərbi mükəlləfiyyətini ləğv etməyə razı salan İsrailin ilk baş ravvini İsaak Hersoq idi. 1949-cu ildə Ben Quriona göndərdiyi məktubda ravvin İ. Hersoq Şoadan (Yəhudilərin holokostunun ibricə ifadə olunduğu termin - תש"ט) sağ qalan bu insanların Tövrat çalışmalarını davam etdirmələri üçün icazə verməsini istəmişdi [6, s.94]. İsrailin təcili şəkildə əsgərlərə ehtiyacı olmasına baxmayaraq, Ben Qurion haredilərin tərəfini tutdu və nəticədə onlar ordudan azad olundular. Ben Qurion BMT-nin nəzarətinə qarşı haredimin mənafeyini təmin etməyə xidmət etdikləri halda, İsrail üçün gözənilməyən əlavə təsirlərin ola biləcəyinin fərqi varmışdı. Tələsikliyə görə, bu imtiyazlar qanunlarla əsaslandırılmadı və İsrail dövləti bunları təsdiqləmək üçün qanunlar verməli olacaqdı [7, s.189-211].

İsrailin ilk Baş Naziri olan Ben Qurion dinin İsrail hökumətində hansı rolu oynayacağı ilə bağlı qərar verməkdə çətin vəziyyətdə qalmışdı. O, din və dövləti birləşdirməyə qərar verdi. “Hər hansı hökumət başçısı özü üçün prioritetlərini təyin etməli, əvvəlcə ilk iş üzərində qərar verməlidir...” Siyasətçilər Ortodoks Sionist Ravvinatın hökumətə qoşulmasını qəbul etdi. Hökumətin Ravvin institutlarını maliyyələşdirib, Ali Məhkəmənin yurisdiksiyasında qalmasına qərar verildi. Ben Qurion üçün ölkənin dini əlində tutmasının bir yolu var idi, ortodoks sionistlər üçün yəhudiliyi qorumağın başqa bir yolu var idi. Bununla yanaşı, ortodoks sektasında ultra-ortodoksların bəziləri kimi qətiyyətlə hökumətin nəzarəti altında olmaq istəməyənlər və hökumətin dəstəyi ilə öz xüsusi təşkilatlarını yaratmaq istəməyənlər də vardı [8, s.9]. 1951-ci ildə “Əmək və İstirahət Qanunu” həftəlik Şabat qaydalarına riayət etmək üçün qəbul edildi. (Şabat cümə günü günbatan vaxtdan şənbə günü qaranlıq düşən vaxta kimi davam edir) Yəhudi ənənəsinə görə, göyü və yeri yaratmaq üçün 6 gün sərf etdikdən sonrakı 7-ci günü Tanrının bütün işlərin görülməsini qadağan etdiyi istirahət vaxtıdır. Tövratin müasir şəkildə əks-sədası – rezonansı ilə “Əmək və İstirahət Qanunu” dövlətin rəsmi istirahət günündə iş yerlərinin bağlı olmasını tələb edir. İsraililərin böyük əksəriyyətini təşkil edən haredi olmayan sahibkarlar və vətəndaşlar şəxsən Şabat qaydalarına riayət etməsələr də, bu qanuna tabe olmaq məcburiyyətindədirlər.

İsrail eyni ildə mübahisəli məsələ olan “Dövlət Təhsil Qanunu”-nu qəbul etdi. Bu qanun haredim ilə dünyəvi yəhudilər arasında açıq mədəni bölünməni canlandırdı. “Dövlət Təhsil Qanunu” dövlət maliyyəsindən faydalanan, lakin dərş proqramları dövlətin ictimai məktəb proqramlarına uyğun gəlməyən dini məktəbləri muxtariyyətlə təmin etdi. Aqudat Yisrael tərəfindən yaradılan məktəblər dövlət tərəfindən rəsmi olaraq tanınmasa da, maliyyələşdirildi və onların şagirdlərinin təhsili ilə bağlı geniş səlahiyyətlər verdi [9, s.25-27].

1992-ci il “İnsan hüquqları və azadlıq” və “Kəşfiyyət azadlığı” adlı Əsas Qanunlardan ikisi özündə İsrailin “yəhudi və demokratik dövlət” olduğuna dair qəti şərh ehtiva edirdi. Eyni ildə qəbul edilən siyasi partiyalarla bağlı Əsas Qanunda İsrailin yəhudi və demokratik dövlət kimi mövcudluğunu rədd edən partiyanın seçkilərə qoşulmasına icazə verilməyəcəyini də bildirdilər [10, s.11].

Ümumilikdə, iudaizm dini ilə əlaqədar qanunlar arasında şəxsi statusla əlaqədar (evlilik, boşanma, dəfn olunma və b.), yəhudi qanunlarına görə konversiya, şabatın rəsmi istirahət günü elan edilməsi, Pesax bayramı günlərində koşer (halal) olmayan qidaların satışının qadağan olunması kimi və bir sıra başqa qanunlar vardır.

Göründüyü kimi, İsrail cəmiyyətində dinin ictimai-siyasi həyata təsiri dövlətin demokratik və yəhudi xarakteri arasındakı münasibətlər ilə əlaqədar siyasi qanunlar və nizamnamələrdə öz əksini tapır. Bir tərəfdə demokratiyanın əhəmiyyətini, seçki azadlığını, bərabərlik və plüralizm prinsiplərini vurğulayan baxışlar var. Digər tərəfdə isə demokratiyanın ən geniş yayılmış formasında belə yəhudi əqidəsi ilə əlaqələrin saxlanaraq İsrail dövlətində insanların birliyinin əhəmiyyətini qoruyub saxlayan baxışlar mövcuddur. Yəhudi dini ilə əlaqədar qanunlar arasında şəxsi statusla əlaqədar (evlilik, boşanma, dəfn olunma və b.), yəhudi qanunlarına görə konversiya, şabatın rəsmi istirahət günü elan edilməsi, Pesax bayramı günlərində koşer (müqəddəs) olmayan qidaların satışının qadağan olunması kimi və bir

sıra başqa qanunlar vardır. Evlilik və boşanma qanunu dövlətin Tövrat qanunlarına legal status qazandırdığı yeganə qanundur.

Evlilik məsələsi din və demokratiya arasındakı gərginliyin mərkəzindədir. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 1948-ci il “İnsan haqları bəyannaməsi”-də olduğu kimi hər bir insanın dini təzyiq olmadan, sərbəst şəkildə evlənmənin təməl haqları olduğuna inanılır. Bu mövqeni dünyəvi yəhudilər, eləcə də, ailənin qurulmasında fərdin azad seçim hüququnu və dini plüralizmi tələb edən reformist və konservativ yəhudilər dəstəkləyirlər. Bunun əksinə olaraq, rəvvin institutları, ortodoksal və ultra-ortodoksal yəhudilərin əksəriyyəti inanırlar ki, yəhudi millətinin identikliyi və birliyini qorumaqdan ötrü evlilik, boşanma və konversiya da daxil olmaqla, dinin cəmiyyətin həyatında bugünkü rolunu qoruyub saxlamaq vacibdir [12, s.28-30].

İsraël dövləti etnik evliliyə qanuni güc verən etnik dövlətdir. Yəhudi qanunlarına əsasən, hər kəs evlilik, boşanma, uşaqların vələyəti və basdırmaq kimi şəxsi statuslar üzərində tam səlahiyyətə sahib olan dini icmaya məxsusdur. Dinlər arası evliliklər qanunsuz olmadığı halda, qanunlar tərəfindən dəstəklənmir [13, s. 206].

Ədəbiyyat

1. ירושלים 1997345. דת ודמוקרטיה בישראל. גויברגר בנימין. ע. 41
2. Васильев Илья Юрьевич. РОЛЬ РЕЛИГИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ИЗРАИЛЯ. Санкт-Петербург 2005. с. 28
<file:///C:/Users/admin/Downloads/01002946186.pdf>
3. Ben Goldberg. Discourse of Religion on Politics in Israel: The Compatibility of Judaism and Democracy. December 2003. p. 34
<http://politics.as.nyu.edu/admin/staging/IO/4600/goldberg.pdf>
4. Муся Тверская. К ВОПРОСУ ДЕМОКРАТИИ И РЕЛИГИИ.
http://www.russianscientist.org/files/archive/Nauka_Religia/2008_TVERSKAYA_religiya_demokrat.pdf
5. И.М. Баулина. ГРАЖДАНСКАЯ РЕЛИГИЯ В ИЗРАИЛЕ: ОТ БЕГИНА К НЕТАНЬЯХУ
<http://cyberleninka.ru/article/n/grazhdanskaya-religiya-v-izraile-ot-begina-k-netanyahu>
6. Meir Elran and Gabi Sheffer. Military Service in Israel: Challenges and Ramifications. p. 104
<http://www.inss.org.il/uploadImages/systemFiles/memo159.pdf>
7. Steven V. Mazie. Israel's Higher Law: Religion And Liberal Democracy In The Jewish State. 2006. p 189-211
8. THE FUTURE OF COMBINING SYNAGOGUE AND STATE IN ISRAEL: What Have We Learned in the First 50 Years?. p. 42
<http://www.hjil.org/articles/hjil-22-3-bassli.pdf>
9. Shannan Butler Adler. ISRAEL'S HAREDIM EFFECT: THEOCRACY IN A DEMOCRATIC STATE. Georgetown University. Washington D.C. April 1, 2014. p. 105
10. וקי היסוד של מדינת ישראל
<http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/yesod/>
11. http://www.knesset.gov.il/elections16/heb/laws/party_law.htm#4.
12. Shlomo Hasson. State and Religion in Israel Possible Scenarios. University of Maryland. 2015. p. 104
<http://israelstudies.umd.edu/Israel%202023%20State%20and%20Religion%20in%20Israel.pdf>

13.Sammy Smooha. Ethnic Democracy: Israel as an Archetype. p. 44
<http://soc.haifa.ac.il/~s.smooha/download/EthnicdemocracyIsraelasArchetye.pdf>

Summary

The Influence of Religion in the Social and Political life of Israeli Society

The two undemocratic models are theocracy and its opposite - absolutist secularism. Even though Israel is not a theocracy, religion plays an important role in the state. In 1951, the Work and Rest Law was passed in order to uphold the weekly Sabbath observance in Israel. The issue of marriage is at the center of the tension between religion and democracy.

Резюме

Влияние религии на социально-политическую жизнь Израиля

Существуют два полностью противоположных режима - теократия и светский режим. Несмотря на то, что Израиль не является теократическим государством, религия играет здесь значительную роль. В 1951 году был принят «Закон о труде и отдыхе», который регулировал следования отдыха израильтян требованиям Шабат. Заключение брака является краеугольным камнем между демократией и религией.

*Rəyçi: t.f.d., dos. Ə.Abdiyeva
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

ABŞ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ ŞƏBƏKƏ STRUKTURU

Açar sözlər: ABŞ, silahlı qüvvələr, şəbəkə strukturu, şəbəkə müharibələri

Keywords: USA, armed forces, network structure, network wars

Ключевые слова: США, вооруженные силы, структура сети, войны банд

Soyuq müharibənin başa çatması, dünya geosiyasi sistemini və bununla bağlı olan hərbi taktika və strategiyaları, təşkilatları, sistemin ehtiyaclarını kökündən dəyişmişdir. İki qütblü dünyanın diqqətə çarpan hədələrindən tək qütblü dünyanın qeyri-müəyyənlik mühitinə keçid baş vermişdir.

1991-ci il I Körfəz müharibəsindən başlayaraq 11 sentyabr terror hadisəsindən sonrakı dövrə qədər hərbi texnologiyaların inkişaf etməsi bu dövrə qədər mövcud olan bütün planların, taktikaların, və strategiyaların da təkamüldən keçməsi zərurətini ortaya çıxarmışdır [9].

İnformasiya hərbi qüvvələr üçün daima əhəmiyyətli bir mövzu olmuşdur. Texniki qurğular yalnız informasiyanın ötürülməsi, saxlanması və ya toplanması üçün istifadə edilmir, eyni zamanda bu texnologiyalar hərbi əməliyyatlarda da geniş sürətdə tətbiq olunur. Bu sistemlər tərəfindən əldə olunan və işlənən informasiyalar, ordu komandirlərinin düzgün qərar qəbul etməsində vacib rol oynayır [5, s.91].

ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin (Department of Defence) 2015-ci ildə qəbul etdiyi “Kiber Strategiya” adlı sənəddə kiber təhlükəsizliyin təmin olunması üçün beş əsas məqsəd göstərilmişdir:

1. Kiberməkanda əməliyyatların keçirilə bilməsi üçün hərbi qüvvələrin daima hazır vəziyyətdə saxlanması, qorunması və qabiliyyətlərinin artırılmasına diqqət yetirilməsi;

2. Ortaq informasiya mühitinin vahid təhlükəsizlik arxitekturasının yaradılması;

3. ABŞ-ın daxili və xarici maraqlarına zidd olan dağıdıcı kiber hücumlardan vacib nəticələrin çıxarılması;

4. Qarşıdurmaların idarə olunması və onun mövcud olduğu mühitin nizama salına bilməsi üçün kiber planların hazırlanması;

5. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dövlətlərarası ittifaqlar və ortaqlıqların yaradılması [8, s.13-17].

Silahlı qüvvələrin şəbəkə təşkilatları və ya şəbəkə müharibəsi adlı yeni konsepsiyası 90-cı illərin sonunda yaranmışdır. Sonralar “şəbəkə müharibəsi” və “hərbi qüvvələrin şəbəkə təşkilatları” terminləri informasiya texnologiyalarının və hərbi işdə təşkilatın şəbəkə prinsiplərinin texniki aspektdən tanıtımı və həyata keçirilməsi üçün hərbi əməliyyatlar zamanı istifadə olunmuşdur.

Bu konsepsiyanın müəllifi ABŞ-da Müdafiə Nazirliyinin nəqliyyatın idarə edilməsi üzrə keçmiş direktoru-baş admiral A.Çebrovski və G.Qartska hesab olunur. Silahlı qüvvələrin şəbəkə təşkilatlarının konsepsiyası ilk növbədə informasiya texnologiyalarının və sensor şəbəkəsinin inteqrasiyasına əsaslanır (kəşfiyyat peyk-

ləri, DRLO təyyarələri-radiolokasiyanın uzaq məsafədən təyin olunması və idarə olunması sistemi və pilotsuz kəşfiyyat təyyarələri və s.) [1, s.86-97].

ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin liderləri 1-ci və 2-ci Dünya Müharibələri zamanı hava qüvvələrinin müharibənin gedişinə göstərdiyi təsirin, XXI əsrdə internet, qlobal rabitə texnologiyası tərəfindən göstəriləcəyinə inanırdılar. Bu inanclar ordu üçün əhəmiyyətli bir ünsür olan iki fərziyyədə öz əksini tapmışdır:

1. Müharibə vəziyyətində situasiyaların düzgün qiymətləndirilməsi döyüşün təsirinə artmasına səbəb olacaq;

2. Situasiyaların düzgün qiymətləndirilməsi çevik manevrlərə imkan verəcək və qüvvələr daha da hərəkətlənəcək.

Bu fərziyyələr ABŞ hərbi qüvvələrinin sənaye dövründən informasiya dövrünə keçidini vurğulayır.

Şəbəkə müharibəsinin 4 əsas strateji qanunu müəyyənləşdirilmişdir:

1. Sağlam şəbəkə gücü informasiya mübadiləsini və əməkdaşlığı inkişaf etdirir;

2. Belə mübadilə və əməkdaşlıq, informasiyanın keyfiyyətini və ortaq vəziyyət anlayışlarını inkişaf etdirir;

3. Bundan əlavə, bu yenilik daha çox avtomatik sinxronizasiyaya şərait yaradır;

4. Bu birləşmə fəaliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir.

Bu gün Müdafiə Nazirliyində şəbəkə bütün bu dəyişikliklərin ən güclü istiqaməti kimi görünür. ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyinin katibi Stiv Boultelin sözlərinə görə silahlı qüvvələrdə təsir edici yeganə amil silah sistemi deyil, eyni zamanda mühüm təsir edici amillərdən biri də informasiya sistemidir [4].

Şəbəkə müharibəsinin tətbiq olunması Müdafiə Nazirliyinin Güc Transformasiyası Ofisinin (Office of Force Transformation) əsas hədəflərindən biridir. Bu haqda məlumatlar Güc Transformasiyası Ofisinin web saytında da qeyd olunmuşdur [2]. Burada da anlayış “informasiya dövründə inkişaf edən müharibə nəzəriyyəsi” kimi göstərilir. Saytda həmçinin qeyd olunur ki, şəbəkə müharibəsinin 3 səviyyəsi var: 1) strateji; 2) əməliyyat; 3) taktiki. Bu səviyyələr hərbi əməliyyatlara uyğunlaşdırıla bilər [6, s.5].

Ekspertlərin rəyinə görə, silahlı qüvvələrdə şəbəkə strukturunun yaradılması bir sıra texnologiyaların inkişafını tələb edir. Bu texnologiyalara daxildir:

1.Şəbəkə arxitekturası. Silahlı qüvvələrin şəbəkəsinin ümumi effektivliyi ilk növbədə istifadə olunan informasiya-kommunikasiya avadanlığının uyğunluğundan asılıdır. Bu səbəbdən, informasiyanın qəbulunun və saxlanılmasının vahid bir standartda olması əsas prioritetdir.

2.Peyklər. Peyklərin istifadəsi uzaq bölgələrdə əlaqənin yaradılması naviqasiya, kartoqrafik və meteoroloji informasiyanın əldə olunması və həmçinin raketdən müdafiə sisteminin əvvəlcədən xəbərdar olmasında əvəz olunmaz rol oynayır (ABŞ-da raketdən müdafiə sistemi NMD-National Missile Defence adlanır).

3.Pilotsuz aparatlar. Əsasən kəşfiyyat xarakteri daşıyan pilotsuz aparatlara uçan, yerüstü və sualtı aparatlar aid edilir ki, bunlara son zamanlar zərbə yetirmək funksiyasının əlavə edilməsidə düşünülür. Bundan əlavə, pilotsuz aparatlar şəbəkə əməliyyatları zamanı informasiya transformasiyası qovşağı kimi istifadə olunur.

4.Kompüter prosessorları. Klassik qanuna çevrilən hər 1,5 ildən bir kompüter prosessorlarının 2 dəfə artırılması Q.Murom tərəfindən formalaşdırılmış və ABŞ-ın kompüter texnologiyası siyasətinin əsasını təşkil edir.

5.Nanatexnologiya.Müasir dövrdə ABŞ silahlı qüvvələri gəmi turbinlərinin və həmçinin raket yanacaqlarının keyfiyyətini artırmaq üçün nanatexnologiyalardan istifadə olunur.

6.Proqram təminatı. Proqram təminatı bütün informasiya sistemlərinin ən vacib komponentidir. ABŞ-ın silahlı qüvvələri audit idarəetməsini, proqram təminatının kommersial layihələrinin əsas baza komponenti kimi istifadə olunmasını təkif edir.

Şəbəkə müharibələri silahlı qüvvələrin informasiya dövrünə cavabıdır [7]. Şəbəkə müharibələrinin gətirdiyi yenilik informasiya texnologiyalarının kosmos sistemləri ilə birgə istifadə olunmasıdır [3, s.12].

Ümumiyyətlə, texnologiyaların sürətli inkişafı mütəmadi olaraq ABŞ silahlı qüvvələrində də şəbəkə strukturunun yenilənməsinə, yeni plan, taktika və strategiyaların hazırlanmasına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

Rus dilində

1. Бедр, “Современные концепции информационной войны”, с. 97

İngilis dilində

2. At <http://www.oft.osd.mil>. Accessed September 1, 2005.

3. Gray, C., “Another Bloody Century – Future Warfare”, The USA, 2005, 143 p.

4. Interview with Major General Steven W. Boutelle, “Military Information Technology Online Edition.2003”, Accessed June 21, 2005, Available at <http://www.military-information-technology.com/article.cfm?DocID=33>.

5. Kerner Menyhért, “Military Adaptation of Protected Information Systems”, p.99, http://hadmernok.hu/archivum/2007/3/2007_3_kerner.pdf

6. David S. Alberts, John J. Garstka, Frederick P. Stein, “Network Centric Warfare: Developing and Leveraging Information Superiority”, 2nd edition (revised), August 1999/Second printing February 2000, p. 287

7. Office of Force Transformation (OFT). 2005, “The Implementation of Network Centric Warfare”, Document 387, Available at <http://www.oft.osd.mil /initiatives/ncw/ncw.cfm>. Accessed June 21, 2005.

8. The Department of Defence, The DoD Cyber Strategy, Washington, DC 17 April 2015, p. 42

Türk dilində

9. Arda Mevlutoğlu, “Ağ merkezli muharebe üzerine notlar-II: Durumsal Farkındalık”, Siyah Gri Beyaz, 13 eylül 2010 pazartesi.

Summary

Network Structure in US Armed Forces

From its earliest days, the Army has moved through doctrine, training, and equipping the forces relying on some forms of networked communications. For the most part this was an Army Signal Corps function satisfied by switches, radios, satellites, and cable. The network structure of the US armed forces is equipped with modern communication technologies. This, in turn, gives the US an advantage in information battles.

Резюме

Структура сети в вооруженных силах США

С первых дней своего существования армия перешла от доктрины, обучения и оснащения сил, опираясь на некоторые сетевые коммуникации. По большей части это была функция армейского сигнального корпуса, которой удовлетворяли переключатели, радио, спутники и кабель. Сетевая структура вооруженных сил США оснащена современными коммуникационными технологиями. Это, в свою очередь, дает США преимущество в информационных битвах.

*Rəyçi: f.f.d., dos. K. Ağayeva
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

Флора Мамедова

АУЯ

E-mail: Mamedova-flora@bk.ru

НАЧАЛЬНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЯДЕРНОЙ ИНДУСТРИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Açar sözlər: Birləşmiş Krallıq, nüvə silahı, MAUD komitəsi, Manhattan layihəsi

Keywords: United Kingdom, nuclear weapon, MAUD Committee, Manhattan project

Ключевые слова: Объединенное Королевство, ядерное оружие, комитет

Maud, Манхеттенский проект

Объединенное Королевство начало заниматься своей атомной программой еще до Второй мировой войны. Однако, как известно, Британия является одной из ведущих государств, которая принимала активное участие в борьбе с антигитлеровской коалицией. Огромное количество финансовых средств англичан уходило на военные нужды во время мировой войны. Как правило, главный театр военных действий проходил именно на территории Европы и Великобритания была вынуждена приостановить начальные исследования по разработке атомного оружия, которые она проводила до Второй мировой войны. Известный факт, что ядерная сфера является одной из самых дорогостоящих, у Британии просто не хватало возможности в полномасштабном объеме финансировать исследования [1].

В самом начале, тесной разработкой Британского оружия занимался так называемый «комитет Томсона», также известного как «Мауд Коммити». Данный комитет был основан в 1940 году. Основу к реализации проекта заложил ученый и исследователь Генри Тизард. Таким образом была основана группа, в которую входили ведущие физики-атомщики и исследователи в области ядерной энергетики под четким руководством Томсона. Мауд Коммити сыграл важную роль в исследованиях и разработках атомного вооружения Британии.

В период, когда создавался проект Томсона велись активные военные действия в Европе. Германия продолжала захватывать все большее количество территорий и это начало всерьез беспокоить Великобританию. Известные ученые, физики-ядерщики и исследователи начали бежать из нацистской Германии в другие европейские страны, в том числе и в Великобританию. Например, в 1940-х гг на территорию Объединенного Королевства прибыли известные физики-атомщики Ханс фон Халбан и Лев Коварски. Именно они привезли в Великобританию груз тяжелой воды, которую они скрыли от немецких властей. Именно эти ученые начали активно заниматься постройкой реактора на тяжелой воде и уране, что, безусловно, способствовало развитию атомного вооружения в Объединенном Королевстве.

Огромное значение в создании атомного оружия и для Соединенных Штатов, и для Великобритании играл Манхеттенский проект, который представляет собой программу Соединенных Штатов по разработке ядерного вооружения. Манхеттенский проект можно охарактеризовать как программу

по разработкам в атомной сфере. На начальном этапе в проекте были задействованы ученые многих стран. Манхэттенский проект представляет собой проект по созданию оружия нового типа. Несмотря на тот факт, что штаты проводили политику открытости, границы США усердно охранялись. Все ядерщики и генетики, которые каким-либо образом принимали участие в данном проекте находились под строгим контролем. Безусловно, Манхэттенский проект существовал под грифом «совершенно секретно». Соединенные Штаты и Великобритания договорились о сотрудничестве в области ядерной энергетики, а также об обмене информации о ядерных исследованиях и разработках. Именно Манхэттенский проект положил начало атомного века в истории человечества [2].

Но важно учитывать тот факт, что американцы желали стать гегемоном во всем мире, они хотели единолично обладать данным вооружением. Штаты жаждали доминировать во всем мире и ядерное оружие было хорошим средством для них. А если атомным оружием будут обладать и США и Великобритания, и другие государства - это уже баланс. Этого момента Штаты никак не хотели допустить. Их не устраивал баланс - им необходима была глобальная гегемония во главе которой стоят только Соединенные Штаты Америки. Соединенные Штаты и Великобританию нельзя назвать союзниками. Их потенциалы и возможности настолько не равнозначны. Великобритания является зависимой от Штатов больше, чем является его союзником. Именно поэтому американцы постепенно начали вытеснять Великобританию из проекта.

Премьер Великобритании У.Черчилль прекрасно понимал, для того чтобы сохранить равновесие в общей системе международных отношений англичанам просто необходимо стать ядерной державой. Однако нельзя закрыть глаза и на тот факт что Великобритания являлась одной из стран, принимавшей активные действия во время мировой войны. Огромные финансовые затраты страны шли на военные нужды и на поддержание хоть какой системы безопасности. Кроме того, обратим внимание и на тот факт, что атомная сфера являлась на тот момент, да и в настоящее время, одной из самых дорогостоящих. Именно поэтому по окончании войны для англичан было весьма трудным шагом решиться на создания собственного атомного вооружения. [3;4]

Время шло и проект по созданию атомного вооружения у Великобритании не стоял на месте. Уже к 1947 году англичане основали объект по производству оружейного плутония в Виндкаселе, а в 1950 году там же начал функционировать первый реактор. Для первого испытания атомного оружия Великобритании все же немного не хватало собственного плутония. Именно поэтому англичане были вынуждены использовать некую часть плутония канадского производства.

Свое первое ядерное испытание англичане осуществили в результате операции под кодовым названием «Ураган», или его же второе название «Харрикейн» 3 октября 1952 года. Как известно, Великобритания представляет собой островное государство, соответственно не имела возможности проводить какие-либо испытания в ядерной сфере на своей территории.

Именно поэтому англичане начиная с 1950 года начали вести активные переговоры с Австралией.

В 1951 году Великобритания договорилась с Австралией об использовании архипелага Монте Белло в качестве британского специального полигона для проведения ядерных испытаний. Отметим тот факт, что первое английское ядерное взрывное устройство было достаточно большое по размеру и установить его на какой-либо британский носитель, например, на самолет, было невозможно. Именно поэтому англичане начали искать альтернативный вариант, как и где можно произвести ядерное испытание. Было решено установить ядерное устройство на борту специального фрегата.

Взрыв первого британского ядерного устройства был произведен на борту фрегата в районе островов Монте-Белло. На тот период времени мощность взрыва составляла приблизительно 25 килотонн (по тем меркам достаточно мощное взрывное устройство). Поскольку, начальные исследования в ядерной сфере англичане проводили совместно с американцами, взрывное устройство по общей схеме было схоже с первой плутониевой бомбой Соединенных Штатов. В 1952 году Великобритания смогла успешно произвести свое первое ядерное испытание. Англичане не одно десятилетие демонстрировали свою силу, мощь и влияние всему миру и, произведя первое атомное испытание, доказали - не зря они занимают лидирующие позиции в рамках всего мирового сообщества. [5]

Литература

1. Richard Savag «A guide to nucleat regulation in the UK», 2012;
2. Джесси Рассел «Манхэттенский проект», 2011;
3. Олег Фейгин «Тайны атомного века», 2013;
4. Бекман «Ядерная индустрия», 2011;
5. By Dennis C. Fakley «The British Mission», 2013.

Xülasə

Böyük Britaniyanın nüvə sənayesinin inkişafının ilkin mərhələləri

Məqalə Böyük Britaniyanın nüvə siyasətindən bəhs edir. Yazıda MAUD komitəsi və Manhetten layihəsindən danışılır, Birləşmiş Krallıqda nüvə silahı ilə bağlı tədqiqat və təkmilləşdirmələr araşdırılır.

Summary

The first steps in development of nuclear industry of UK

The article is devoted to the role of nuclear policy for UK, declaration about MAUD Committee, Manhattan Project, the explanation of the investigation and development of nuclear weapons of United Kingdom.

*Rəyçi: dos. N. Quliyev
ADU-nun Regionşunashlıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.04.2017

Илаха Мамедова

АУЯ

E-mail: iliada@live.ru

КРИЗИС СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Açar sözlər: qloballaşma, şəxsiyyət, sosiologiya

Keywords: globalization, identity, sociology

Ключевые слова: глобализация, идентичность, социология

Глобализация как один из тенденциозных явлений 20 века, затронувшее своим влиянием все сферы общественной жизни, сегодня является ключевым понятием в становлении множества процессов, установления и расширения взаимозависимости и взаимосвязи между отдельными субъектами, различными сферами в области международных отношений. Многогранная особенность феномена глобализации позволяет определить её как явление идеологическое, экономическое, социальное [3].

Глобализация как масштабный и беспрецедентно протекающий процесс в условиях открытости мира, меняет привычную неизменность и социальное пространство, модифицирует и создает качественно новую модель всего того, что до этого представлялась консервативным и традиционным.

Наиболее значительным и болезненным влиянием со стороны глобализации оказывается на сферу культуры. Культура предстает как главное условие формирования образа действий, способов поведения. Через культуру поддерживаются социальные отношения и сохраняется идентичность.

Социокультурные изменения современного общества сопровождаются значительными качественными трансформациями ценностных ориентаций, нарастанию внутрикультурных и межкультурных противоречий, появлению новых форм и способов самоопределения для культур и человека как субъекта культуры [2].

Проблема ценностных изменений под влиянием глобализационных процессов представляет часть проблемы социокультурных трансформаций. В связи с этим вопросы сохранения самоидентичности занимают наиболее пристальное внимание.

В рамках исследований социокультурных изменений необходимо рассмотреть проблемы социокультурной идентичности.

Социокультурная идентичность – уподоблениеиндивидом себя с определенной социумом, образом, ролью, представляет собой совокупность устойчивых черт, позволяющая социальной или этнической группе отличать себя от других. Проблемы идентификации личности исследованы в рамках психологического, социологического, философского позиций [2].

С позиций психологического знания вопрос идентификации личности рассматривается в рамках психоаналитической теории в трудах З.Фрейда, К.Юнга, А.Адлера и раскрывается как один из механизмов социализации личности, которая выражается через его стремление к единству и целостнос-

ти. В дальнейшем проблема идентификации исследуются в рамках научных трудов Э.Эриксона, Э.Фромма [1].

Согласно концепции Э.Фромма, человек в современном обществе объективно находится в состоянии, предрасполагающем порвать его «первобытные связи» с природой и обрести свое «истинное» рождение, а именно «персональную идентичность». Соотнесение себя с какими-либо идеями, ценностями, социальными группами и есть, по мнению Э.Фромма, «одна из ведущих человеческих потребностей, составляющая самую сущность человеческого бытия», формирующая также социальную идентичность человека. Э.Фромм считал, что потребность в самоидентификации укоренена в самой природе человека, исходит из самих условий человеческого существования и служит источником наших интенсивных устремлений [2].

Английский психолог Э.Гидденс в работе «Современность и самоидентичность» выделяет три основных черты современности, которые одновременно являются и причинами обострения проблемы самоидентификации. Это, во-первых, крайний динамизм социальных систем – неимоверно возросшая скорость изменения всех процессов, имеющих место в обществе; во-вторых, глобализация социальных процессов – различные районы мира социально и информационно втянуты во взаимодействие друг с другом; в-третьих, появление особых социальных институтов. В связи с этим, самоидентификация человека может реализовываться на различных уровнях – индивидуальном и социальном, и в разных формах – национальной, этнической, культурной и других, отличающихся своей направленностью. В фокусе исследования Э.Гидденса находится процесс возникновения новых психосоциальных механизмов личностной идентификации, которые формируются под влиянием трансформирующихся институтов современности и, в свою очередь, трансформируют эти институты [4].

Социокультурная глобализация как сложный и длительный процесс сопровождается сменой культурных ценностей общества, изменением приоритетов, включением новых ценностей, которые отвечают потребностям сегодняшнего дня. Смена культурных ценностей наблюдалась на протяжении всего развития человечества, однако никогда в истории она не происходила так быстро, как это происходит в условиях глобализации. Глобализация выступает как катализатор темпов социокультурных трансформаций, фрагментированности и сегментации всех сфер общественной жизни. Такие факторы социального характера как размывание социальных общностей, деградация социальных связей, размывание устоев социально-групповой идентификации обуславливают кризис идентичности человека в социокультурном пространстве. Социокультурные противоречия, социальная дифференцированность современного мира, уклончивость социальных ситуаций, полиморфия принципов организации социальных общностей, социальных ролей и групповых норм, несовместимые аспекты взаимовлияния разных культур отражаются в самосознании различных групп населения. Происходит стирание устоявшихся культурных границ и ценностей социальных категорий, посредством которых человек определяет себя и свое место в

обществе – кризис идентичности наблюдается не только на уровне самосознания отдельной личности, но и в рамках поколений [2].

Таким образом, среди основных причин кризиса социокультурной идентичности можно выделить:

- утрату онтологической почвы в ситуации детрадиционализации
- виртуализацию и сегментацию социокультурного контекста
- плюрализацию форм жизненных сред
- возникновение виртуальных миров со своими ценностями и формами коммуникации.

Сложившееся под влиянием глобализационных процессов новое социокультурное пространство вступает в конфликт с традиционным социокультурным пространством. В такой ситуации обостряется проблема социального контроля и самоконтроля в обществе. Порожденная этим конфликтом дезориентация человека и кризис идентичности будут продолжаться до тех пор, пока новый образ жизни не будет закреплен в новых культурных кодах и правилах.

Литература

1. Магомедова М.З. "Социокультурная идентичность в условиях трансформирующегося общества" // Вестник Адыгейского государственного университета. № 4 (130) / 2013
2. Силина, Е. В. "О трансформации социальной идентичности в глобальном мире" // Гуманитарные науки №1, 2011
3. Уткин А.И. "Глобализация: процесс и осмысление". М.: Логос, 2001 . – 271 с.
4. Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1991

Xülasə

Qloballaşma dövründə sosial-mədəni identiklik böhranı

Məqalədə qloballaşma prosesinin izahı, şəxsiyyət anlayışın müxtəlif sosial konsepsiyalar çərçivəsində izahı, həmçinin qloballaşma prosesi nəticəsində yaranan şəxsiyyət böhranı haqqında məlumat verilir.

Summary

The Crisis of Socio-Cultural Identity in the Era of Globalization

The article is devoted to the understanding of the process of globalization, the problems of identity, preservation in the context of globalization, the explanation of the concept of identity in the framework of various concepts.

*Rəyçi: dos. Ş. Cabbarova
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.04.2017

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НАЧАЛЬНОГО ЭТАПА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Ключевые слова: устная речь, навыки, психологические основы

Açar sözlər: şifahi nitq, bacarıqlar, psixoloji əsaslar

Keywords: oral speech, communicative skills, psychological basis

Методика обучения иностранному языку тесно связана с психологией. Эта связь определяется тем, что методика должна учитывать психологические закономерности восприятия, памяти и мышления, воспроизведение языкового материала, формирование иноязычной коммуникативной компетенции.

Как известно обучение является сложной деятельностью по развитию перцептивных, мнемических, мыслительных и практических действий, которая "прогрессивно улучшается под влиянием упражнений, обусловленная рядом факторов и протекающая во времени в виде ряда последовательных и взаимосвязанных операций" [1, с.143]. Следовательно, процесс обучения и усвоения должен быть построен на принципах сознательной, организованной и целеустремленной деятельности преподавателя и студента.

Для целенаправленного обучения важно понимание мотивов и целей, лежащих в основе учебно-познавательной деятельности студента и методической работы преподавателя. Специфика учебной мотивации проявляется в том, что в языковом вузе студенты занимаются иностранным языком как своей специальностью. Их стремление овладеть иностранным языком как средством коммуникации даёт благоприятную почву для работы по развитию иноязычной речи и других видов деятельности [2]. С другой стороны, студенты могут в полной мере ещё не осознавать уровень предъявляемых к ним требований как к будущим специалистам. Требования же заключаются в том, что их иноязычная речь не должна отклоняться от норм, обязательных для образованных носителей языка и должна отклоняться от норм, обязательных для образованных носителей языка и должна достигать степени "понимаемости" собеседником, для которого данный язык родной [3, с.12] Это необходимо доводить до сознания студентов, поскольку тогда приёмы и формы работы над изучаемым языком, языковом и учебным материалом приобретают для них смысл и становятся мотивированными. Заинтересованность и положительная реакция на те или иные приёмы, применяемые преподавателем, стимулируют потребность в речевом общении и успешно влияют на усвоение языкового материала.

Иностранный язык в языковом вузе изучается как специальность и основа будущей профессиональной деятельности, которая может быть двух видов: педагогической и переводческой. Оба вида предъявляют высокие требования к степени владения иностранным языком, что и определяет конечную цель обучения в вузе: "полное овладение нормами иностранного языка

в его устной и письменной формах, получение теоретических знаний об изучаемом языке и умение пользоваться ими как практически, так и теоретически для преподавания иностранного языка, а также для устного и письменного перевода" [2, с.7].

Достижение данной цели обусловлено не только правильной методической организацией учебного процесса, но и анализом психических явлений, входящих в осуществление речевой деятельности. Согласно данным психологических исследований, в студенческом возрасте наблюдается общее повышение продуктивности памяти и мышления при первостепенном значении функции мышления. Поэтому при организации учебного процесса ведущим должен быть принцип опоры на мыслительную деятельность студентов. При этом нельзя уменьшать роль повторения, т.к. оно важно в отработке речевых умений и навыков как подготовительный этап перед творческой работой с языковым материалом в речевых ситуациях. Вслед за М.К.Бородулиной, А.Л.Карлиным, А.С.Лурье, Н.М.Мининой под повторением мы понимаем "частоту встречаемости одного и того же явления" в разных контекстах, а не механическое повторение материала [2, с.33].

Исследования психологии в области памяти крайне важны для методики обучения иностранным языкам, т.к. то, насколько быстро и точно человек может воспроизвести материал по памяти, определяет "достижение целей реализацию мотивов, побуждающих его к действию" [2, с.56].

Одним из главных факторов, влияющих на усвоение иностранного языка вообще и формирование устной иноязычной речи, в частности, является возраст. Обучаемые в вузе находятся за пределами наиболее благоприятного для изучения иностранных языков периода. Как известно, у взрослых произвольное усвоение иностранных языков происходит медленнее и сложнее, чем у детей. В детском возрасте человек овладевает языком через латентное научение, эффективность которого падает с взрослением. Однако по мере взросления у человека развиваются мыслительные и интеллектуальные способности, что позволяет ему осуществлять целенаправленную учебную активность на новом возрастном этапе. Но с опорой только на учебную активность невозможно овладеть иностранной речью; "...можно лишь довести языковой материал до структурной завершенности.

Другой трудностью в изучении иностранного языка во взрослом состоянии является психологический барьер, возникающий при переходе к активной иноязычной речи. В первую очередь это объясняется билингвизмом и необходимостью переключения в общении с одного языка на другой. Билингвизм может проявляться в интерференции. Нарушение норм пользования изучаемым языком может быть вызвано внешними причинами, например большим объемом материала, недостаточной эффективностью методов обучения. К внутренним же причинам относятся специфика строя изучаемого языка и связанные с ней психические законы восприятия, и порождения речевых произведений.

Другой проблемой, лежащей на стыке психологии и методики является проблема языка, речи, и речевой деятельности. Существуют разные мнения методистов по поводу того что считать целью и объектом обучения ино-

странного языка. В нашем исследовании мы опираемся на положения о том, что объектом обучения иностранного языка является иноязычная речевая деятельность [4, с.76], которая есть, главным образом, "творческая деятельность" [3, с.29] и "средство осуществления вербального общения как формы взаимодействия людей" [4, с.141], а целью - "сформированная коммуникативная иноязычная компетенция (способность) реализовать основные формы иноязычного общения" [4, с.76].

В этой связи необходимо отметить важность понятия "творческая" для речевой деятельности. Для нашего исследования ключевым является положение о том, что весь образовательный процесс должен выстраиваться вокруг внутренних потребностей личности и ее субъектного опыта. Это предполагает творческую, открытую эмоционально напряженную атмосферу общения, которая станет фундаментом для развития средства общения является речь как опосредованная форма языка.

Основой обучения иностранному языку принято считать иноязычное общение. Общение же как известно реализуется через речевую деятельность. Для того чтобы эффективно управлять учебным общением, правильно организовывать обучение всем видам иноязычной речевой деятельности, анализировать ошибочные речевые действия обучаемых, преподавателю необходимо знать строение речевой деятельности [4, с.76-77].

Литература

1. Артёмов В.А . Психология обучения иностранным языкам, Москва 1969
2. Гурвич . П.Б. Основы обучению устной речи на ФИЯ , Москва 1972
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики, Москва 1971
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам, Москва 1991
5. Выготский. Л.С. Мышление и речь. Лекции по психологии, Москва 1982

Xülasə

Dil universitetləri tələbələrinin şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasının psixoloji əsasları

Məqalə xarici dilin şifahi nitqinin tədrisinin psixologiya ilə sıx əlaqədə olmasına həsr edilmişdir, həmçinin dildəyiçici olmayan tələbələrin ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixoloji əsaslarından bəhs edir.

Summary

Psychological Basis of Developing Language University Student's Speaking Skills

The article is devoted to the close connection of teaching foreign languages with psychology, as well as the problem of the development of non-native speaking skills in English.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
19.04.2017-ci il tarixli iclasının
14 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.04.2017

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRKİYƏ-İRAN ƏMƏKDAŞLIĞININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Türkiyə, İran, xarici siyasət, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat

Keywords: Turkey, Iran, foreign policy, security, economy

Ключевые слова: Турция, Иран, внешняя политика, безопасность, экономика

Türkiyə və İran coğrafi mövqelərinin onlara verdiyi geosiyasi əhəmiyyəti, tarixi irsi, mədəni şəxsiyyətləri ilə nüfuslarının böyük bir hissəsi İslam dininin fərqli məzhəblərini mənimsəmiş, fərqli rəhbərlik modelləri olan regional güclərdir. Türkiyə-İran münasibətlərində eyni coğrafiyanı paylaşan və ortaq sərhəd xəttində kəşşən iki ölkənin bir-biri ilə birbaşa qarşılıqlı rəqabət və əməkdaşlığa girmələrinin qaçınılmazlığı müşahidə edilməkdədir. Bu vəziyyət Türkiyə-İran əlaqələrinin kompleks bir əlaqələr bütünü olaraq formalaşmasını qarşımıza çıxarmaktadır [5].

Geosiyasi mənada İran və Türkiyə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra təkrar xatırlanan Avrasiya coğrafi sahəsinin iki böyük ölkəsidir. Coğrafi xüsusiyyətləri bu iki ölkəni Avropa və Asiya üzərindəki ölkələrə öz güclərini hiss etdirmə imkanı vermişdir. İran Türkiyə üçün Mərkəzi Asiyaya quru yolu nəqliyyatı fürsəti verərkən, Türkiyə isə İran üçün Avropaya açılan qapıdır. İranın Türkiyə üzərindən təbii qaynaqlarını Avropa bazarlarına təqdim etmə şansı varkən, Türkiyə də İran üzərindən Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Xəzər hövzəsi ilə müxtəlif iqtisadi əlaqələr qurma potensialına malikdir. İqtisadiyyatda Türkiyə İran sənayesinin tamamlayıcı ünsürünü meydana gətirərkən, İran enerjiddə Türkiyənin ehtiyacını qarşılıyır [4].

Regionda iki əhəmiyyətli dövlət olan Türkiyə və İran arasında mövcud olan tarixi dostluq bağları, xüsusilə, 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən qarşılıqlı səylərlə bütün sahələrdə əhəmiyyətli əməkdaşlıq və etimad mühitinə əsaslanmışdır. Edilən qarşılıqlı səfərlər, iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sahələrində imzalanan razılaşmalar ilə iki ölkə arasındakı münasibətlər tarixdə olmadığı qədər inkişaf etmiş və tərəflət qarşılıqlarına yeni hədəflər qoymağa başlamışlar [1]. İki ölkə arasındakı əlaqələrdə dönüş nöqtəsi 1996-cı ilin avqust ayında o dövrdə Türkiyə Cumhuriyyətinin Baş Naziri olan Nəcməddin Ərbakanın Tehran səfəridir. Nəcməddin Ərbakan Baş Nazir olduğundan sonra ilk xarici səfərini İrana etməsi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. O dövrdə Nəcməddin Ərbakan İran, İraq və Türkiyəni bir-birinə yaxınlaşdırmağa yönəlik bir siyasət başlatmışdı. Tehranda həyata keçirilən səfərdə iki ölkə arasında iqtisadiyyat, sənaye və mədəni sahələrdə müxtəlif sazişlər imzalanmışdır [9].

Türkiyə və İran əlaqələrini tarixi baxımdan nəzərdən keçirdikdə təməl olaraq təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və ticarət sahələrində əməkdaşlığın əsas istiqamətləri nəzərə çarpır. İki ölkə arasındakı əlaqələrdə ən əhəmiyyətli və sıx ələ alınan başlıca mövzulardan biri təhlükəsizlik problemləri olmuşdur. İki ölkə həm daxili, həm də xarici siyasət baxımından geosiyasi mövqelərinə uyğun olaraq öz təhlükəsizliklərini təmin etmək istiqamətində bir-birlərinə qarşılıqlı bağlı olmuşlar [2]. İki

ölkə arasındakı əlaqələri təhlükəsizlik çərçivəsində qiymətləndirdiyimizdə mənbəyini bölgənin etnik və dini quruluşunda olan problemlər, ideologiya və rejimə istiqamətli narahatlıqlar, iki ölkənin terrora münasibəti və özü ilə ortaya çıxan sərhəd təhlükəsizliyi ilə bağlı olduğu görülməkdədir. 2003-cü ildə İraq döyüşü sonrası kürdlərin müstəqillik səylərinin artması İran və Türkiyənin təhlükəsizlik sahəsində narahatlıqlarını artırmışdı. Bu çərçivədə iki ölkə arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq təmin edilmişdir. 2004-cü ilin iyul ayında İran PKK-nı terror təşkilatı olaraq qəbul edərkən Türkiyə də İran əleyhdarı Xalqın Mücahidləri Təşkilatını terror siyahısına almışdır [6]. İrani Türkiyə ilə təhlükəsizlik əməkdaşlığa məcbur edən səbəblər bunlardır: ABŞ-ın PKK-nı İrana qarşı istifadə edə bilmə narahatlığı; İraqa yerləşmiş olan Xalqın Mücahidləri Təşkilatının özünə qarşı istifadə edilməsi narahatlığı; PKK-nın 2004-cü ilin martında İran içində PJAK adlı bir təşkilat qurması və bu təşkilatın İran əleyhinə əməliyyatı; ABŞ ilə yaşanan gərginlik və əlaqələrin gələcəyinin naməlumluğu qarşısında Türkiyəni özünə qarşı təşkil edilən fəaliyyətlərdən uzaq tutmaq istəyi [3].

İki ölkə arasındakı əlaqələrin ən əhatəli və davamlı olduğu sahələrdən biri də ticarət və iqtisadi əlaqələr sahəsidir. 1990-cı illərin sonlarından etibarən hər iki ölkədə iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək ehtiyacı gündəmə gəlmiş, bu bir çox gərginliyin azaldılmasında təsirli rol oynamış və iqtisadi fəaliyyətlər səviyyəsində diplomatik əlaqələr davam etdirilmişdir. İki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin inkişafı və iki ölkənin iqtisadi sahədə bir-birinə yaxınlaşdığı dövr T.Özalın Baş Nazirliyi dövrü olmuşdur. 1996-cı ildə həmçinin regional təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində İranla iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilmişdir [7]. Daha sonra böyük bir iqtisadi potensialı, müxtəlif iqtisadi qaynaqları və geniş bir coğrafi sahəni təmsil edən səkkiz ölkə arasında ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədilə Türkiyənin rəhbərliyi altında yaradılan D-8 təşkilatına İranın qoşulması Türkiyə və İranın iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində konkret birgə layihələr irəli sürmələrinə və dünya iqtisadiyyatındakı vəziyyətlərini gücləndirmələrinə səbəb olmuşdur [8]. 2004-cü ildən etibarən Türkiyə şirkətləri İranda xarici sərmayə yatırımına görə ikinci sıradada yer alırlar. İran isə Türkiyənin qaz ehtiyacını təmin edən ikinci ölkə mövqeyindədir [2].

İki ölkə arasında son dövrdəki ən əhəmiyyətli əməkdaşlıq sahələrindən biri də Tehrandə imzalanan “Nüvə mübadiləsi” razılaşmasıdır. Aylarla davam edən diplomatik danışıqlar nəticəsində İranın nüvə böhranında kiçik hesab edilməyəcək bir mərhələ qət edilmişdir. “Tehran Bəyannaməsi” deyə adlandırılan bu razılaşmanın memarı Türkiyə Xarici İşlər Naziridir. Tehrandə imzalanan “Nüvə Mübadiləsi Sazişi” Türkiyə xarici siyasətinin böyük bir müvəffəqiyyətidir. Razılaşmanın Xarici İşlər Naziri Əhməd Davudoğlu, Braziliya Xarici İşlər Naziri Celso Amorim və İran Xarici İşlər Naziri Menuçehr Muttaki tərəfindən imzalanmışdır. Sazişin imzalanması mərasimində Baş Nazir R. Tayyib Ərdoğan, Braziliya Prezidenti Lula Da Silva və İran Prezidenti M. Əhmədiqad da iştirak etmişdir. Bu razılaşma diplomatiya və dialoqun zəfəridir [1].

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Türkiyə və İran qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinə ehtiyac duyan iki qonşu ölkələrdir. İki dövlət də tarixi keçmiş, coğrafi böyüklüyü, geosiyasi və geostrateji mövqeyi, əhali potensialı baxımından bölgədəki ən əhəmiyyətli aktorlardandır. Bu xüsusiyyətləri Türkiyə və İrana ikitə-

rəfli əməkdaşlıq adına bir çox imkanlar verir. Türkiyə ilə İran arasında mövcud olan geniş iqtisadi, ticari, turizm və digər sahələrdəki yaxın əməkdaşlıq son illərdə çox əhəmiyyətli məsafələr qət etmişdir. Edilən razılaşmalar qüvvədə olub iki ölkə arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq həcminin qısa müddətdə daha əvvəllər təxmin belə edilə bilməyən 20 milyard dollar səviyyəsinə, irəliləyən illərdə isə 40 milyard dollara yüksəlməsi hədəflənmiş və nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abbas K. Türkiyə-İran işbirliyi və ekonomik entegrasyon olanakları // BİLGESAM, <http://www.bilgesam.org/incele/1141/-turkiye-iran-isbirligi-ve-ekonomik-entegrasyon-olanaklari/#.WOCzmMCLTIU>
2. Artum D. Son dönemde İran-Türkiye ilişkileri, <http://www.sorgulamazamani.com/tr/makale/politika-ve-yonetim/118/son-donemde-iran-turkiye-iliskileri/#.WODqvMDyJIX>
3. Arzu C. Türk Dış Politikası Bağlamında Türkiye-İran İlişkilerinin Önemi, Türk Dış Politikası Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliği, Ed. Sedat Laçiner ve öte., USAK (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu), Ankara, Nisan 2009, ss. 231-249.
4. Atilla S. , Kenan D. Satranç tahtasında İran. TASAM yayımları, 2007
5. Berna G. Türkiye-İran ilişkileri, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye_-_iran_iliskileri_b0c21022-cee1-4d47-bb6a-1826725559ec.pdf
6. Gökhan Ç. Türk-İran ilişkileri, Türk dış politikasının analizi, DER Yayınları, İstanbul 1999
7. Hasan L. Türkiye ve İran: Farklı İslami modellerin laboratuvarı, <http://www.fikritakip.com/home.asp?>
8. Melike T. Türkiye-İran ilişkilerinin panoraması // TASAM, <http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/1114/turkiye-iran-iliskilerinin-panoraması>
9. Christian Science Monitor, Turkey's Islamic leader and Iran, Vol 88, No.193, sf. 8.

Summary

The main directions of cooperation between Turkey and Iran in the modern period

The article describes the main directions and forms of cooperation between Turkey and Iran. The author gives the facts of participation in the external events of these countries in the international arena. Geostrategic and state-national interests, issues of participation of Turkey and Iran, their positions in regional conflicts, resolution of crisis situations are considered.

Резюме

Основные направления сотрудничества Турции и Ирана в современный период

В статье рассказывается основные направления и формы сотрудничества Турции и Ирана. Автор приводит факты участия во внешних событиях этих стран на международной арене. Рассматриваются геостратегические и государственно-национальные интересы, вопросы участия Турции и Ирана, их позиции в региональных конфликтах, разрешения кризисных ситуаций.

Rəyçi: dos. Ə.Əmirov
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
07.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

İNDONEZİYANIN TEATR SƏNƏTİNƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏSİRİ

Açar sözlər: *İndoneziya teatri, kölgələr tamaşası, Vayanq tamaşasında İslam dini, Taziya janrı, Amir Hamzah, Hekayəti Əmir Həmzə, vayanq kulit, Lakon, vayaq golek, İslam simvolizmi, İslam məzmunlu kölgə oyunları*

Keywords: *Indonesian theater, shadow play, Islam in the play of Wayang Kulit, Tazieh genre, Amir Hamzah, Story of Amir Hamzah, wayang kulit, wayang-golek, Islamic symbolism, dancing shadows of Islamic content*

Ключевые слова: *индонезийский театр, спектакль теней, ислам в спектакле Ваянг Kulit, жанр "Тазия", Амир Хамза, Рассказ об Амуре Хамза, ваянг кулит, ваянг-голек, исламский символизм, игры теней исламского содержания*

Məqalədə İndoneziyanın milli tamaşalarının tarixi araşdırılmışdır. İndoneziya teatr sənətinə İslam dininin təsirləri qeyd edilmişdir. Vayanq kulit tamaşasında İslam elementləri. Cənub – Şərqi Asiya və Yaxın Şərqi İslam elementlərinin tamaşalara təsiri. Məqalədə Türkiyə kölgə tamaşası “Karagöz” ilə İndoneziya kölgə taşası olan “Vayang kulit”-in ortaq cəhətləri araşdırılmışdır.

İslamın Cənub – Şərqi Asiyaya gəlişi ilə 11-ci əsrdən 14-cü əsrə kimi davam edən müddətin başlaması fenomeni ortaya çıxmış və Orta və Yaxın Şərqdən müxtəlif mədəni ifadə formaları regiona yayılmışdır. Lakin bu, mübahisəli məsələdir ki, İndoneziya və Malayziyada Müsəlman icmalarında İslam ən böyük dini təcrübələrdən biri kimi, aminizm, Hinduizm və Buddizm olaraq adlandırılan müxtəlif formalardan sonra yaranmış və İslamın misli görünməmiş dərəcədə qəbul olunmasına baxmayaraq, əvvəlki dinlər və mənəvi təcrübələrin təsirləri sublimasiyaya rəğmən, assimilyasiya və ya uyğunlaşma ilə bağlı zaman-zaman arzuolunmaz situasiyalar yaransa da günə kimi əhəmiyyətli olmağa davam edir. Bu, xüsusilə, ənənəvi ayinlərdə və mərasimlərdə, eləcə də, ifaçılıq sənədində açıq-aşkar görünür [1, s.97].

Orta, eləcə də, Yaxın Şərqi İslam elementləri regionun ifaçılıq sənədində dörd şəkildə təzahür olunur: a) Teatr, musiqi və rəqs kimi xüsusi ifaçılıq janrları – eləcə də, bunların yerli variantları; b) musiqidən istifadə, xüsusilə də və məhdud dərəcədə teatr tamaşalarında rəqsdən istifadə; c) ənənəvi teatrın dramatik repertuarında ədəbi materialdan istifadə və d) İslam, xüsusilə də, Sufi təlimləri baxımından ənənəvi ədəbiyyatın məzmununun yenidən təfsiri və izah edilməsi yolu ilə [1, s.98].

Tamaşaların və ifaların janrları və üslubları qəbul edildikcə, aşkar səbəblərdən ən böyük təsir həm dini, həm də dünyəvi baxımdan vokal musiqisində görünə bilər. Zikr, berzəngi, mərhəban, nasid və qəzəl ən mühüm nümunələrdəndir. Musiqi və ya rəqs Müsəlman cəmiyyətlərində ifa olunduqda, dini və dünyəvi fərqlərə asanlıqla nail oluna bilmirdi. Türkiyədə Mevləviyyə Quruluşunun “fırlanan dərişləri” kimi rəqlər öz mənşələrinə, simvolik elementlərinə, eləcə də, məqsədlərinə görə İslama xasdır. Sufizmin bu quruluşu heç vaxt Cənub – Şərqi Asiyaya yayılmamışdır. Buna bənzər olaraq, qondarma “Ərəb” rəqlərinin bir çoxu da İndo-

neziya və Malayziyaya gedib çatmamışdır. Bununla belə, Orta Şərqi təsirləri Açex, şimali Sumatrada inkişaf edən seudati rəqsində və hətta 1941-ci ildə Yoqyakartanın IX Hamənqkubuşana Sultanı tərəfindən yaradılan “beksa golek Menak” rəqsində də açıq-aşkar görünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, Cənub və Cənub – Şərqi Asiyadakı vəziyyət ilə müqayisədə Orta və Yaxın Şərqdə ənənəvi teatr janrlarının yetərsizliyi məlumdur [1, s.98]. İranda başqa yerlərdə olduğu kimi dramatik elementlər nəqal, rövzə xan və pərdeh xan kimi hekayə danışanların ənənəvi sənətlərində mövcuddur. Cənub – Şərqi Asiyada həmin formaların paralelləri mövcuddur. Məsələn, Malayziyada avanq batıl və tarik selampit formaları hələ də aktiv olsa, burada Yavalı dalanq jemplunq və dalanq gentrung formaları var. Bununla belə, tədqiqatın bu mərhələsində Malayziya – İndoneziya formaları və İranda və ya Cənubi Asiyada olan bənzər formalar arasında hər hansı birbaşa əlaqəni qurmaq mümkün deyil. Ümumiyyətlə, Orta və Yaxın Şərqdə İslam məzmununa və ruhuna malik ənənəvi teatrın yeganə ən mühüm forması, adətən Fars tamaşası kimi adlandırılan təziyədir. Bu janr Hindistan vasitəsilə bu ölkələrdə əhəmiyyətli inkişaf ilə nəticələnərək, həm İndoneziya, həm də Malayziyaya yayılmışdır.

Kölgə oyununa (qaragöz) istinadlar, bir neçə əsr bundan əvvələ gedib çıxmaqla, Misir, Türkiyə və İran daxil olmaqla, müxtəlif İslam ölkələrində baş vermişdir [7, s.68]. Teatrın bu forması Türkiyədə hələ də fəal olmaqdadır, Misir isə son zamanlarda onu canlandırmaq və dirçəltmək üçün bir çox cəhdlər etmişdir. Kölgə oyunu İndoneziyada və Malayziyada ən mühüm teatr formalarından biridir. Bununla belə, bu janrın Orta Şərq və Cənub – Şərqi Asiyadakı nümunələri arasında hər hansı birbaşa əlaqənin olmasına dair heç bir sübut yoxdur, lakin, bu janrın izahı, eləcə də, xüsusi hekayələr kimi paralellərə rast gəlmək olar [7, s.66]. Orta və Yaxın Şərqə aid ədəbi materialların əhəmiyyətli toplusu Cənub – Şərqi Asiyada özünə yer tapmaqdadır. Bununla belə, dünyəvi mövzuların əksinə olaraq, dini mövzular arasında ciddi fərq olmalıdır. Bu, teatrda iki formada təzahür edir: məzmun və məqsəd. Əslində, İndoneziya və Malayziyanın ənənəvi teatr janrlarında Orta – Şərqi, Yaxın – Şərqi və İndo – Müsəlman ədəbiyyatının geniş çeşidi var. Həmin hekayələrin quruluş və xarakterlərə görə İslam tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqəli ola bilməsinə baxmayaraq, hekayələr özləri, dini təlim materialları kimi xidmət etmək məqsədini daşıyır, məs., bu, Min bir gecə və İndo – Müsəlman romanı olan Gül Bakavəlidə də belədir [6, s.120]. Digər tərəfdən isə Leyli və Məcnun və Hekayəti Əmir Həməzə kimi məşhur romanlar, görkəmli nümunələrə istinad etmək üçün İslam simvolizmi və ya mistisizmi baxımından təfsir oluna bilər.

Birbaşa nəql yolu ilə Cənub – Şərqi Asiyaya gələn teatr janrlarının ən mühüm forması təziyədir. İslam elementlərinin birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi üçün qəbul olunan ən əhəmiyyətli və tam təşəkkül tapmış, əvvəldən mövcud olan janr qədim kölgə oyunu olmuşdur (vayanq kulit) [6, s.122]. Bu janrın təşəkkülündən və möhkəmlənməsindən sonra müxtəlif vaxtlarda İslam məzmunlu kölgə oyununun bir neçə yeni variantları da inkişaf etməyə başladı. Oxşar inkişaf ilə qarşılaşan və İslam təlimlərinin önə çəkilməsi üçün oxşar məqsədlərə malik olan üçüncü ənənəvi teatr forması vayanq golek kukla teatrının bir variantı olan vayanq golek Menak olmuşdur, bu dəfə o, Hindu dastanlarından deyil, Əmir Həməzənin

həyat tarixçəsindən və onun haqqında yayılan əfsanələrdən götürülmüş klassik hekayə repertuarına əsaslanan yeni məzmunu malik olmuşdur [6, s.123].

İndoneziya alimləri vayanq kulitinin qədim vaxtlardan Yavada fəal olduğunu güman etsələr də, bu fikri təsdiq edəcək heç bir dəlil və ya sübut mövcud deyil. Bu, əlbəttə, 10 – cu əsrdən bəri kölgə oyununun mövcudluğunu təsdiq edən daha konkret sübutdan əvvəl onun mövcudluğunu istisna etmir [6, s.120]. Sonrakı əsrlərdə vayanq kulit janrının fərqli dramatik məzmunlu bir çox fərqli üslubları meydana gəlmişdir. Klassik vayanq kulit, Kats tərəfindən dörd kateqoriyaya ayrılan dramatik süjet xətlərinin geniş repertuarından (lakon) istifadə edir: animistik çevrəyə məxsus olanlar, Arjunasasra Bahu çevrəsi, Ramayanaya əsaslanan Rama çevrəsi və Mahabharataya əsaslanan Pandava çevrəsi.

Ənənəyə görə, İslamın 11 – ci əsrdən etibarən Yavada yayılmasından sonra teatr janrı yox olma təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır [6, s.120]. 15-ci əsrdə doqquz əfsanəvi Müsəlman müqəddəsinin (vali sanqa) və ən əsası, bunlardan iki mühümü olan Sunan Bonanq və Sunan Kalijaqanın adaya gəlişi ilə və xüsusilə də, çox böyük ehtimalla digərlərinin adanın ənənəvi incəsənət sahələrində müəyyən rol oynaması ilə bu trend bərpa olundu, buna görə də, yox olmaya məruz qalmaq əvəzinə, Ənənəvi İndoneziya – Malayziya Teatrında çox məşhur və mühüm İslami elementlər təkcə kölgə oyunundan xilas olmadılar, eyni zamanda, onlar teatr tarixində ən həyəcanverici incəsənət transformasiyalarından birini yaşamış oldular.

Vayanq kulitinin bu şəkildə möhkəmlənməsi qərb kolonizasiyasından əvvəl Yavalıların yaşadığı bütün mədəniyyətlərdən – animist, Hindu – Buddist və İslam mədəniyyətlərindən yaranan estetik prinsiplərin birləşməsi ilə baş vermiş və reallaşmışdır [5, s.55]. Bununla birlikdə, bu birləşmədə olan xüsusi prinsiplər Yavalılar ilə əlaqəlidir və bununla da, kejaven (Yavalılıq) kimi tanınan yerli fəlsəfəni əks etdirir. Kejaven, əslində, Abanqan axınının izləyiciləri tərəfindən tətbiq olunan Yava İslamının və ya aqama İslam Yavasının bir versiyası kimi görünür, o, Hinduizm, Buddizm və İslamın elementləri ilə yerli (peribumi) elementlərin sinkretizmini təqdim edir. Bu, Abanqan tərəfindən qəbul edilən yerli ənənəvi inanclara və təcrübələrə əsaslanan liberal sinkretizmdən daha çox şəriəti vurğulayan Santri Müsəlmanları tərəfindən tətbiq olunan puritan İslamın növü ilə təzad təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Persatuan Islam: Islamic Reform in Twentieth Century Indonesia- Howard M. Federspie- Paperback – October 14, 2009
2. Sinkritisme dalam Wayang Wong Johor- Mohd Kipli Abdul Rahman- Malaysia 2012
3. Shadows of Empire: Colonial Discourse and Javanese Tales- Laurie Jo Sears
4. Islamic Connections: Muslim Societies in South and Southeast Asia- R.Michael Feener, Terenjit Sevea- 2009
5. Islam and Popular Culture in Indonesia and Malaysia- Andrew N. Weintraub- 2011
6. On Thrones of Gold: Three Javanese Shadow Plays- James R. Brandon, Pandam Guritno- 1993
7. A History of Pre-cinema, Volume 3- Stephen Herbert- 2000

Summary

The Influence of Islamic Culture on the Theatrical Art of Indonesia

The article covers the history of the national performances of Indonesia. The influence of Islam on theatrical art of Indonesia is mentioned. Islamic elements in the performance of Wayang Kulit. The influence of Islamic elements of Southeast Asia and the Middle East on plays. The article discusses the common features of the Turkish "Karagoz" shadow play and the Indonesian "Wayang Kulit" shadow play.

Резюме

Влияние Исламской Культуры на Театральное Искусство Индонезии

В статье исследуется история национальных спектаклей Индонезии. Отмечается влияние ислама на театральное искусство Индонезии. Исламские элементы в спектакле Ваянг Кулит. Влияние исламских элементов Юго-восточной Азии и Ближнего Востока на спектакли. В статье рассмотрены общие черты турецкого спектакля теней "Карагёз" и индонезийского спектакля теней "Ваянг Кулит".

*Rəyçi: dos. S.Əliyeva
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
05.04.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 28.04.2017

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Kəmalə Cəfərova (ADU) DİL YANAŞMASININ İSTİQAMƏTLƏRİ	3
Afaq Ganbarova (AUY) ИСЛАМ КАК СОЗИДАЮЩАЯ СИЛА И ОСНОВА МОРАЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ.....	8
Leyla Səfərova (AMEA Naxçıvan Bölməsi) CULFA RAYON ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN UZANMASI HADİSƏSİ	12
Zülyфиназ Бабашева (AUY) ОБ ОСОБЕННОСТЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СМЫСЛОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ И ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ВОПРОСИТЕЛЬНЫМ СЛОВОМ.....	17
Nuray Əliyeva (AMEA Naxçıvan Bölməsi) MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA DİALEKTİZMLƏR	26
Малахат Велиева (AUY) ЯВЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИМ ВАРЬИРОВАНИЕМ МОРФЕМ В АНГЛИЙСКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ	31
Yeganə Orucova (ADU) METAFORA MANİPULYATİV VASİTƏ KİMİ (FRANSIZ SİYASİ MƏTVUATI MATERİALLARI ƏSASINDA)	35
Аида Собор (ADU) ОДИН РОДИТЕЛЬ-ОДИН ЯЗЫК	40
Mahnur Şirinova (ADU) FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN DİL TƏDRİSİNDƏ ROLU	44
Sevinc Məmmədzadə (OYU) ERKƏN AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS DİLİNDƏ TƏZAHÜRÜ	49
Гюлер Велиева (БСУ) К ВОПРОСУ О РАЗРУШЕНИИ НЕКОТОРЫХ ПРИНЦИПОВ РЕМА-ТЕМАТИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ Ф. ДАНЕША В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ	53
Лейла Манафова, Пустаханум Салимханова (AUY) ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКОВ.....	59
Validə Kərimova (Xəzər Universiteti) N.XOMSKİNİN DİL TƏLİMİNİN MƏZİYYƏTLƏRİ. DİLİN YARADICI OLMASI	64
Aydan Quliyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFATI.....	69
Günay Qarayeva (ADU) DANIŞIQ AKTINDA PERFORMATİVLƏRİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ.....	73
Səidə Mehdiyeva (ADU) ELMİ PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN LEKSİK VƏ SİNTAKTİK SƏVİYYƏLƏRDƏ TƏHLİLİ	78
Fatma Qurbanzadə (ADU) ELLİPSİSİN FUNKSIONAL-KOQNİTİV PARADİQMADAN TƏHLİLİ.....	81
Leyla Qədimova (ADU) “MƏHƏBBƏT” METAFORUNUN LEKSİK-SEMANTİK ƏSASI.....	86
Mətanət Əmrəhova (UNEC) MÜASİR DÖVRDƏ TƏLƏBƏLƏRİN BİLİK SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRMƏ STANDARTLARI	93
Алия Маммедли (AUY) ИМЕНА В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ.....	98
Aybəniz Əhmədova, Səbinə Qasımova (AzMIU) TƏRCÜMƏ XALQLAR ARASINDA ÜNSİYYƏT VASİTƏSİDİR.....	101

Aygün Mahmudova (BSU) MÜDRİKLİYİN KONSEPTUALLAŞMASINDA ZOOMORF, VEGETATİV, EMOTİV VƏ SOSİAL XÜSUSİYYƏTLƏR.....	106
Нигяр Габибуллаева (ATMU) ИДЕОЛОГИЯ КАК СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ	110
Cəvahir Hacıyeva (ADU) ÇOXMƏNALILIĞI MÜƏYYƏNLƏŞDIRƏN MEYARLAR VƏ KONTEKST (FEİL ƏSASINDA)	115
Nərgiz Dadaşova (BBU) EVFEMİZMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)	120
Егана Гасымова (AMU) БИЛИНГВИЗМ В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ	124
Ruhlanə Bağirova (ADU) PARTİZİP İ CÜMLƏDƏ TƏYİN VƏZİFƏSİNDƏ (ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ ƏSASINDA).....	128
Büllurə Əliyeva (ADU) SİNTAKSİSİN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN İMKANLARI.....	132
Ханум Асадова (AУЯ) КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ И ЗАЛОГА ИНФИНИТИВА И ГЕРУНДИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	136
Vüsalə Vəlicanova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ FEİL ƏMƏLƏ GƏTİRƏN ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	141

ƏDƏBİYYAT

Tofiq Əbdülhəsənlı (UNEC) MİLLİ POEZİYADA DÜNYA ƏDƏBİ JANRLARININ İŞLƏNMƏSİ.....	145
Sevinc Rəsulova (ADPU) XIX ƏSRDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ	149
İlahə Kazımova (ADU) İSMAYİL ŞİXLİNİN “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANI: KEÇMİŞİN DƏRK EDİLMƏSİ PROBLEMİ	155
Vəfa Tahirova (ADU) TONİ MORRİSONUN YARADICILIĞINDA SİMVOLİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	159

DİGƏR SAHƏLƏR

Rüstəm Əşrəfov (SDU) AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN YERİ VƏ İMKANLARI.....	164
Səməd Mehdiyev, Ramin Quliyev (ADU) AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN ELAN EDİLMƏSİ VƏ İYUN BÖHRANININ HƏLLİ.....	174
Yamən Vəliyeva, Kamilə Kazımova (BDU), Qəzvini Ulduz (BQU) AZƏRBAYCAN AİLƏSİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ	182
Lalə Sadıxova (ADU) AZƏRBAYCAN PSİXOLOGİYASINDA «MƏN - OBRAZ»I PROBLEMİNİN TƏDQIQI TARİXİ.....	193
Джамиля Сафарова (БГУ) ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ, НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РУСЛЕ РАЗЛИЧНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ	197

Şəfəq Şahməmmədova (ADU) MENECER ŞƏXSİYYƏTİ ELMİ-PEDAQOJİ PROSESİN OPTİMALLAŞDIRILMASININ ƏSAS AMİLİ KİMİ	205
Риза Халилов (Института Образования) ИДЕИ КОСМИЗМА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ГУМАНИСТА И ПРОСВЕТИТЕЛЯ САТЬЯ САИ БАБЫ	209
Ceyhunə Dəmirova (ADU) KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ EMPATİYA BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	216
Gülnur Abbasova (ADU) GENERALİZASIYA HADİSƏSİNİN ARADAN QALDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	220
Gülşən Səmədova (ADU) XARİCİ DİL MÜƏLLİMLƏRİNİN PEŞƏKARLIQ SƏVİYYƏSİNİ MÜƏYYƏN EDƏN MÜHÜM KOMPETENSİYA VƏ BACARIQLARA QISA BAXIŞ	224
Seyda Xəspoladova (ADU) AİLƏDƏ UŞAQ TƏRBİYYƏSİ İŞİNİN MÜASİR DİAQNOSTİKASI VƏ ONA VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR	228
Yeganə Mikayılova (BQU) ÇƏTİN YENİYETMƏLƏRİN VALİDEYNLƏRİLƏ APARILAN İŞLƏR	232
Şəbnəm Səfərova (ADU) PYTHON PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNİN MƏTN İMKANLARI	236
Gülşən Həsənova (ADU) MİASTENİYA QRAVİS XƏSTƏLİYİ	240
Gülnar Mehtiyeva (BDU) MÜASİR DÖVRDƏ ELM VƏ TƏHSİLİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	244
Yeganə Məmmədova, Nahidə Məmmədova (ADU) GENİ DƏYİŞDİRİLMİŞ MƏHSULLAR	249
Aygün Kərimova (ADU) ROTA VİRUS.....	254
Xəyalə Ağayeva (ADU) “NARAYAMA ƏFSANƏSİ” FİLMİNDƏ OBASUTE TƏLİMİNİN ƏKSİ.....	258
Айтадж Алиева (АУЯ) ЛЕЧЕНИЕ КРОВОПУСКАНИЕМ.....	261
Mətanət Əsgərova (ADU) KƏKƏLƏMƏ	266
Afaq İsmayılova (ADU) CƏZANIN TƏYİN EDİLMƏSİ ZAMANI NƏZƏRƏ ALINAN YÜNGÜLLƏŞDİRİCİ VƏ AĞIRLAŞDIRICI HALLARIN TƏSNİFATI	270
Nərgiz Ələkbərova (ADU) EKOLOJİ BÖHRAN TƏHLÜKƏSİ	275
Айгюн Гаджиева (АУЯ) СТРОЕНИЕ, ФУНКЦИИ И ЗНАЧЕНИЕ ЩИТОВИДНОЙ ЖЕЛЕЗЫ.....	279
Айсель Сафарзаде (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	284
Лейла Мамедова (ADU) НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ	289
Лейла Мурадалиева (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ- АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ.....	293

Нигяр Джабраилова (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ НЕПОДГОТОВЛЕННОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	296
Фидан Гасымова (АУЯ) О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ, ВОЗНИКАЮЩИХ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ИЗУЧАЕМОМ ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ	300
Nərmin Axundova (ADU) BÖYÜK BRİTANİYADA NƏQLİYYATIN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	304
Kamal Kərimov (ADU) ANNAPOLİS KONFRANSININ İSRAİL-FƏLƏSTİN MÜNAQİŞƏSİNİN SÜLH YOLU İLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU	307
Azad Hüseynov (ADU) DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRƏ İNGİLİS DİLİNİN FUNKSIONAL-YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYYƏLƏR	310
Pərzad Yusifova ADPU YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜREALLAŞDIRMASINDA SOSİALLAŞMA MÜHÜM PSİXOLOJİ FAKTOR KİMİ.....	314
Türkan Aslanova (ADU) DİL FAKÜLTƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ İXTİSAS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNƏ TƏLƏBƏ-YÖNÜMLÜLÜK PRİNSİPİNİN TƏTBİQ EDİLMƏSİ YOLLARI	318
Nərgiz Zalova (ADU) MÜSƏLMAN MİQRANTLAR VƏ AVROPA DƏYƏRLƏRİ	321
Sevinc Müzəffərova (ADU) İSRAİL-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DAĞLIQ QARABAĞ FAKTORU	325
Çinarə Səfərova (ADU) ABŞ-IN BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ MÜBARİZƏ SİYASƏTİ	329
Fuad Hacıyev (ADU) SURİYADA VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASI VƏ BEYNƏLXALQ BÖHRANA ÇEVRİLMƏSİ.....	333
Həmidə Cəfərova (ADU) FƏLƏSTİN-İSRAİL MÜNAQİŞƏSİNİN MEYDANA GƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ	336
Nuranə Muradlı (ADU) MÜASİR GEOSİYASİ PROSESLƏRİN AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİN TƏSİRİ ..	340
Kəmalə Hacıyeva (ADU) DİNİN İSRAİL CƏMİYYƏTİNİN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINA TƏSİRİ	343
Lütfiyyə Əlizadə (ADU) ABŞ SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNDƏ ŞƏBƏKƏ STRUKTURU	347
Флора Мамедова (АУЯ) НАЧАЛЬНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЯДЕРНОЙ ИНДУСТРИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ.....	351
Илаха Мамедова (АУЯ) КРИЗИС СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	354
Айсель Рустамова (АУЯ) ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ НАЧАЛЬНОГО ЭТАПА ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	357
Fidan Kazımsadə (ADU) MÜASİR DÖVRDƏ TÜRKİYƏ-İRAN ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	360
Nailə Məmmədova (ADU) İNDONEZİYANIN TEATR SƏNƏTİNƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏSİRİ	363

---

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 22.06.2017
Format: 60x84 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 46,5 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 198.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Elmi xəbərlər” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, pedaqogika və digər ictimai elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (məqalənin və xülasənin yazıldığı dillərdə, 3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə və ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik.**

Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008. Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif. Məqalənin adı // çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç.Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Məqalələr CD-diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Elmi xəbərlər” məcmuəsinin ildə 5 nömrəsi nəşr olunur.